

म २५ २६ २७

व्याकरणग्रन्थरत्नावली

EDITED BY

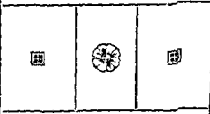
Pandit R V KRISHNAMACHARIAR,

Jibhinava Bhatta Bava,

Supervisor of Sanskrit Schools,

Southern and Western Circles,

MADRAS

॥ श्रीः ॥

व्याकरणग्रन्थरत्नावल्याः

नवमः खण्डः

॥ परिभाषेन्दुशेखरः ॥

श्रीनागेशभट्टेन

विरचित

पाशुपुण्डे. वैद्यनाथभट्टेन

कृतया गदारुयया व्याख्यया

सहित

‘अभिनवभट्टवाणशब्दतर्कालंकारविद्याभूषणेन’

वात्स्यककवतिना

‘रायपेठे. कृष्णमाचार्येण

संपाद्य लक्ष्मणेन

मद्रपुरस्थ

श्रीबालमनोरमामुद्रायन्प्रालये

मुद्रित

॥ परिभाषामूचिका ॥

	—	१२३	कार्यकालं संज्ञा	—	३
अकृतव्यूहा	—	१८६	कार्यमनुभवन्	—	१६
अकृतते	—	१४२	कृताकृतप्रसक्ति	—	७६
अनन्तरस्य	—	३६	कृग्रहणे गति	—	५२
अनिनस्मन्	—	२१५	कृत्युट्नुमुन्	—	१५२
अनिर्दिष्टार्था	—	१८९	कनित्कृताकृत	—	७८
अनुदात्तेस्व	—	१०	कविदपवाद	—	१३६
अनेकान्ता	—	१३१	कचिद्विकृति	—	२२४
अन्तरङ्गादपि	—	१०८	कचित्समुदायेऽपि	—	२१३
अन्तःज्ञानपि	—	११२	कनिरस्वार्थिका	—	१७१
अन्तरज्ञानपि	—	१९७	गणकार्यमनित्यम्	—	१८५
अन्त्यविकारे	—	१४८	गतिकारकौपपदानाम्	—	१६१
अपवादो यदि	—	२१३	ग्रामादाग्रहणेषु	—	२११
अभेदका गुणा	—	१५०	गौणमुख्ययो	—	३१
अभ्यासविकारेषु	—	२९	ग्रहणवता प्राति	—	५९
अर्धवग्रहणे	—	२३०	चानुकृतं न	—	१६६
अर्धमात्रालापवेन	—	२०२	ज्ञापकासिद्धं न	—	२२१
अवयवप्रसिद्धे	—	८०	तदनुबन्धकग्रहणे	—	१६९
आसिद्धं बाहिरङ्गम्	—	१८९	तन्मध्यपतितं	—	१८३
आगमशास्त्रम्	—	१९१	ताच्छालिके ने	—	१८३
आतिदेशिकम्	—	४३	ताच्छालिकेषु	—	१५१
उणादयोऽभ्यु	—	४९	धातोः कार्यम्	—	१८२
उत्तरपदाधिकारे	—	१९५	नधिवयुक्तम्	—	१६०
उपपदविभक्ते	—	१४५	नञ्पठितमनित्यम्	—	१८९
उपसंज्ञनिश्चयमाण	—	१४	नाजानन्तये	—	१०१
उभयगतिरिह	—	१५५	नानर्थकेऽलोन्त्य	—	२००
उभयनिर्देशे	—	६४	नानुबन्धकृतमनेकास्त्वम्	—	१२
एकदेशविकृतम्	—	२२२	नानुबन्धकृतमनेत्र	—	१२
एकस्या अकृते	—	३८	नानुबन्धकृतमसा	—	१३
एकयोगनिर्दिष्टानां सह	—	३९	निरनुबन्धकग्रहणे	—	१६९
एकयोगनिर्दिष्टानामेक	—	१०	निर्दिश्यमानस्य	—	१२
एकान्ता	—	२२४	निषेधाच्च	—	२१८
लौपदेशिकप्रायो					

पदगौरवात्	—	२२९	लक्षणान्तरण	—	७७
पदात्राधिकारे	—	१५४	लादेशेषु वास	—	१५३
परान्नित्यम्	—	७६	लुग्निकरणालु	—	१८४
पर्जन्यवल्लक्षण	—	२१७	वर्णाश्रये नास्ति	—	४०
पर्यायशब्दानाम्	—	२२०	वाणांदाग्रम्	—	११६
पुन प्रसङ्ग	—	६८	विकरणेभ्य	—	७०
पुरस्तादपवादा	—	१४१	विधिनियमसम्भष	—	२०१
पूर्वत्रासिद्धीयम्	—	२२१	विधौ परिभाषा	—	१६१
पूर्वपरनित्या	—	६७	विभक्तौ लिङ्गवि	—	१५८
पूर्वोत्तरपद	—	११५	व्यपदेशिवत्	—	५८
पूर्व ह्यपवादा	—	१४३	व्यपदेशिवद्भाव	—	६०
प्रकल्प्य चापवादा	—	१४४	व्यवस्थितविभाषया	—	२०३
प्रकृतिग्रहणे ष्य	—	१८५	व्याख्यानत,	—	३
प्रकृतिग्रहणे षच्	—	१९२	शब्दान्तरस्य	—	७७
प्रकृतिवत्	—	६४	शब्दान्तरान्	—	७७
प्रत्ययग्रहणे चाप	—	४७	रितपा शपा	—	२२६
प्रत्ययग्रहणे	—	४४	धुतानुमितया	—	२०८
प्रत्ययाप्रत्यययो	—	२०६	सकृद्वृत्तौ	—	६८
प्रत्येक वाक्य	—	२१२	समासान्तविधि	—	१७२
प्रधानाप्रधानयो	—	२०१	सर्धविधिभ्य	—	१९१
प्रातिपदिकग्रहणे	—	१५६	सर्व विधय	—	६३
बहुव्रीहौ तद्गुण	—	१६५	सर्वो द्रन्द	—	६२
बाधकान्येव निषा	—	२१६	सहचरितासह	—	२०७
भाष्यमानेन	—	४०	सङ्गापूर्वकविधे	—	१८८
भाव्यमानोऽपि	—	४२	सङ्गाविधी	—	५१
मध्येऽपवादा	—	१४१	सनिपातलक्षण	—	१७२
यत्रानेकविधम्	—	२८	सनियामशिष्टानाम्	—	१७९
ययोदेश सःश	—	३	सप्रसारण तदा	—	२२३
यदागमास्तद्गुणी	—	१७	सामान्यमातिदेशे	—	२०५
वास्त्वान्वेषे	—	९१	साध्यात्मिकाभावे	—	१६४
यस्य च लक्षणा	—	७८	सूत्र लिङ्गवचनम्	—	१५९
यस्य च लक्षणा	—	७९	स्त्रीप्रत्यये च	—	५०
येन नाप्राप्त	—	१३१	स्वरभिन्नस्य च	—	७९
योगविभागात्	—	२२०	स्वरविधी	—	१६७
लक्षणप्रतिप	—	२१०	ह्रस्वरप्राप्ते	—	१६८

॥ श्री. ॥

॥ परिभाषेन्दुशेखरः ॥

नत्वा साम्प्रशिवं ब्रह्म नागेश' कुस्ते सुधी. ।

बालानां सुखबोधाय परिभाषेन्दुशेखरम् ॥

प्राचीनशैयाकरणतन्त्रे वाचनिकान्यत्र पाणिनीयतन्त्रे ज्ञापकन्यायमि-

॥ श्रीः ॥

परिभाषेन्दुशेखरव्याख्या

गदा

वैद्यनाथः पायुगुण्डो नत्वा नागेश्वरं गुरुम् ।

विवृतिं परिभाषेन्दुशेखरे तनुते गदाम् ॥

प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्य भिन्नपरिसमाप्त्यर्थमिष्टदेवतानतिरूप महलमाचरन्, शिष्य-
शिक्षायै व्याख्यातृधोतृणामनुपहतो महलाय च निष्पत्ति— नत्वेति । निर्गुणमूर्ते-
नन्दयसभवादाह— साम्प्रैति । स्पष्टमिदम् । बालानां भाष्यादितः परिभाषार्थनिर्णय-
समर्थानाम् । परिभाषा एवेन्दुः अर्थप्रकाशकत्वात् स शेखरं यस्येति ग्रन्थपक्षे; तत्र तासामेव
व्याख्येयत्वेन 'वन्द्य'शब्दस्तर्कपूर्वतत्त्वमारोप्यते । यद्वा स शेखरौ भूषणं यन्म । यद्वा तस्य
शेखर आश्रयः । यद्वा तासां प्रकाशकौऽलकारस्तम् । जिवपक्षे तु परिभाषा एवेन्दु-
रित्यादि स्पष्टमेव ॥

ननु कान्ता परिभाषा भव आह— प्राचीनेति । इन्द्रादीन् । याचनि-

खानि भाष्यवार्तिकयोर्निबद्धानि यानि परिभाषारूपाणि तानि व्याख्यायन्ते ।

ननु लण् अइउण् सूत्रयोर्गकारस्यैवोपादानेन अणिष्प्रहणेपु संदेहादनिर्णय ;
अन आह—

व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणम् ॥ ? ॥

विशेषस्य अन्यतरार्थरूपस्य व्याख्यानात् शिष्टकृतात् प्रतिपत्ति
निश्चय ; हि यत् संदेहान् शास्त्रम् अलक्षणम् अननुष्ठापक लक्षणम्, तथा न,

कानि सूत्ररूपेण पठितानि । अत्र अस्मिन् । एवमपेऽपि । ज्ञापकेति । अस्य प्राये-
षेयादि । तथा च वाचनिकानामपि तत्सहचरिताना समष्ट । न्यार्थसिद्धान् ज्ञापक-
विद्वस्यान्वर्हितवान् ज्ञापकशब्दस्य द्वन्द्वे पूर्वनिपात । तत्र एतच्छास्त्रीयलिङ्गं ज्ञापकम्
एतच्छास्त्रलोचनन्तान्तरप्रसिद्धयुक्तिन्याय । सूत्रपाठस्यपरिभाषाणामत्रायाख्यानाय प्राची-
नीतानां वासायिदप्रामाण्याय चाह— भाष्येति । अनेन रूपपर्यतापच्छेदवमुक्तम् ।
तथा च शुद्धस्मिन् परिभाषापदम् । यद्वा योगस्वमस्तु, 'परितो भाष्यते वा सा' इति
यागस्तभयान्, अत एव 'परिता व्यगृता माया परिभाषा प्रचक्षते' इत्यभिनुक्तोक्ति,
'परिभाषा पुनश्चदेशस्था' इत्यादिभाष्यं च सगच्छत । एतत्तु नुदयोगिण्डिमिदमिति
शान्तोक्तिरपास्ता, सशादिप्रतिप्रसङ्गादिति भाव । पुन प्रतिज्ञा तु स्वार्था, पदा
तथा प्रवर्तते ॥

तत्र भाष्ये सर्वत्र पूर्वम् 'व्याख्यानत—' इत्यस्या उक्तत्वेन सर्वशास्त्राय
पारम्भेन च तो तावदुक्तु शङ्कते— नन्विति । विशेषेति । 'कर्तृकमणा—'
इति कर्मवस्तुपन्तन समम् । 'उभयप्राप्ता—' इत्यस्याभयप्रयोग एव प्रवृत्तेश्च-
प्रवृत्त्या 'कर्मणि—' इति निश्चयप्रवृत्त, शप्यवस्था वा समाम, तत्र ध्वनयप्रार-
विशेषस्येति । षट्मदश्च अन्यतमस्यादिना परामरं । व्याख्यानादिति । 'पदच्छे-
पदार्थातिविमर्श वाचययात्रता । भाष्येऽपि समामानं व्याख्यान पदार्थं सतुम्' इत्युक्त-
पदार्थस्यशास्त्रायमादिस्यं । ननु तत्पर्यायप्रसक्तमा आह— सिद्धेति । भाष्यकारादी-
स्य । प्रवृत्तेश्च— शार्वमिति । प्रवृत्तेश्चमित्ययं । ननु तत्र स्वार्थस्य तस्य
चात्र निष्ठां दुष्प्रयोगेन आह— अगनुष्ठेति । तद्व्यवहारीयत्वात् शुभित्ति भाव ।

शास्त्रस्य निर्णयननकृतौचित्यादित्यर्थ । असंदिग्धानुष्ठानमिद्वयमस्य शास्त्रे
संदिग्धोच्चारणरूपाचार्यव्यवहारेण संदिहनिवृत्तेव्यतिरिक्तानिमित्तानपेक्षत्वं
बोध्यत इति यावत् । तेन 'अणुद्विसवर्णस्य—' इत्येतत्परिहाय पूर्वेण अग्र-
हणम्, परेण इन्द्रहणमिति लभ्यते भाष्ये स्पष्टम् ॥ १ ॥

तत्र संज्ञापरिभाषाविषयं पक्षद्वयमित्याह—

ययोद्देशं संज्ञापरिभाषम् ॥ २ ॥

कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् ॥ ३ ॥

उद्देशमनतिक्रम्य ययोद्देशम् । उद्देश उपदेशदेश । अधिकरणमाधन-
श्यायम् । यत्र देशे उपदिश्यते तद्देशे एव वाक्यार्थवाधेन गृहीतशक्त्या गृही-

औचित्यादिति । अन्यथा शास्त्रानयंक्त्वापत्तिरिति भावः । नन्वगादिषु भाष्योक्तज्ञापकैरेव
सदेहपरिहारे किमर्थं परिभाषेयमत आह—असंदिहिति । सिद्धार्थे विदित्वात्तत्र
संदिग्धवदे अर्थभाष्यम् ; संदिग्धार्थप्रतिपादकणकारानुबन्धोच्चारणव्यवहारेणैवार्थः ।
तथा च तैर्महद्भिः प्रयत्नेः सदेहपरिहारे प्रतिपात्तगीतवम, शापकानुवच्यते अनिर्वाह्येति
इत्यनापदियक्ता; अन्यथा लाभाय वर्णान्तरमेवानुबन्धेतेति भावः । ननु शापितेऽपि प्रवर्त-
कतया निवर्तकतया वा नात्र चारितार्थ्यमत आह— बोध्यत इति । तथा चापदेश-
रपरया सिद्ध एवायमर्थस्तादृश व्यवहारेण बोध्यत इति नान्यत्रेशत्र शापकता भगवताऽभि-
मतेति भावः । उक्तदोषोद्धाररूपमेतत्फलमाह— तेनेति । ध्यात्वानेवैवेत्यर्थः । भाष्य
इति । अत्र एव सति शापकानुसरणेऽपि कृपेति सूचितम् । एतेन तेष्वनार्थमिद्विं
ध्यात्वानमात्रात्, किं तु संज्ञापरिभाषादिति तथा प्राचोक्तमप्युक्तमिति सीरदेवप्रान्तायुक्तमप-
स्तम्, भाष्यविराधापत्तेरिति दिक् ॥

अथ संदिग्धादिभिरप्राप्तमात्रं परिभाषाद्वयं संज्ञापरिभाषाणां तदुपसंगोपकाररूपा-
दादौ तत्प्रकारबोद्धेत्तद्विषयकमादौ भवतु पूर्वसंगतिमाह— तत्रेति । शाघ इत्यर्थः,
'अलक्षणम्' इत्यनेन तस्य पूर्वमुपस्थितत्वादिति भावः । समेति । इतरेतरद्वन्द्वं, अत्र
समाहाद्वन्द्वः । तत्र आशया अर्थमाह— उद्देशमिति । स्वयन्तस्य वतंत इति शेषः ।
उद्देशोपदेशोपदेशे व्यवधिद्वेदादुद्देशपदस्य भाववन्तत्वात्— उपदेशेति; यथानि

तपरिभाषार्थेन च सर्वत्र शास्त्रे व्यवहारः । देशश्च उच्चारणकाल एवात्र शास्त्रे व्यवह्रियते । तत्तद्वाक्यार्थबोधे जाते भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमिति ज्ञान-
मात्रेणमंतुप्यद्यथाश्रुतग्राहिप्रतिषन्नपेक्षोऽयं पक्ष इति ईदूत्सूत्रे कैयटः । केचित्तु
परिभाषाविषये 'तस्मिन्—' इत्यादिवाक्यार्थबोधे सप्तमीनिर्देशादि क्वेति पर्या-
लोचनायां सकलतद्विध्युपस्थितौ सकलतत्संस्काराय गुणभेदं परिकल्प्य
एकवाक्यनयैव नियमः । कार्यकालपक्षे तु त्रिषाद्यामप्युपस्थितिरिति विशेषः ।
एतदेवाभिप्रेत्य 'अधिकारो नाम त्रिप्रवार — कश्चिदेकदेशस्य सर्वं शास्त्रमभिज्वल-

च । तथा चोपदेश एतेदिशोर्णः । अयम् उदेशश्च । व्युत्पत्ति सूचयितुमत्र पक्षे
निर्वाहमाह— यत्रेति । एतेन विधिदेशाद्यावृत्तिः । सज्ञास्यले आह— गृहीतेति ।
परिभाषास्यले आह— गृहीतपरीति । उभयत्र कर्म सरयः । सर्वत्र अष्टाध्याप्याम् ।
ननु कोऽभावत्र देशः, यत्र वाक्यार्थबोधः; प्रसिद्धदेशस्तत्र न समवतीर्यत आह—
देशश्चेति । चस्त्वर्थे । व्यवह्रियत इति । तथा च न मुख्य तत्त्वम्, किं तु
आरोपितमिति भावः । नन्वत्र तदानीं विधिवाक्याद्याज्ञानेन किमप्य फलमिन्याकाङ्क्षा-
गान्ध्याभावेन दृष्ट एवाय पक्षोऽन आह— तत्तदिति । सज्ञापरिभाषावाक्यार्थेत्यर्थः ।
अनेन शक्तिप्रहेण परिभाषार्थप्रहेण च । भाषणदेन विशेषज्ञानाद्यावृत्तिः । नन्वत्र पक्षे
अग्री इत्यादौ प्लुतम्यासिद्धत्वेन तत प्रागेव प्लुताभावपक्षे अनुनासिकप्रतिबन्धेन
फलव्या प्रपृच्छनज्ञाया तत प्लुते त द्विमात्रत्वेन पश्यन्त्या अपि सज्ञायाः पुनः
प्रवृत्तौ वीजाभावाद्बिधिदेन स्थानिषत्त्वाभावात्प्रागृह्यत्वेनानुनासिकं स्यादिति चेत् ।
न, सज्ञाया कार्यायतया पुन प्रवृत्तौ कार्यासिद्धिरुपवीजसत्त्वेन पुनस्तस्याः सुलभत्वत्
स्पष्टे चेद तत्रैव भाष्ये । दृष्ट्याद्याशङ्का नेति सूचयितुम्, कैयट इति सूचितामहविमुक्तपक्षे
ध्वनायितु च सिद्धान्तभाष्यमतमाह— केचिदित्यादिना । केचिदिति । भाष्यतत्र-
विद इत्यर्थः । परीति । सज्ञायां विशेषस्य बन्धमाणत्वादिति भावः । बोधे सतीति
ज्ञेयः । आदिन्यामप्रिमपुत्रतद्विषयशोर्णहणम् । सकलताद्विधीति । सप्तमीनिर्देशा-
द्विचरितसर्वत्रिधीत्यर्थः । एवमपेऽपि । संस्कारः विशिष्टवाक्यार्थनिधयः । गुणभेदं
परिभाषाभेदम् । एतेन भिन्नवाक्यताव्यावृत्तिः । नियमः इतरव्यावृत्तिः । ननु यथेदिशो-
ऽप्येव पदेकवाक्यतायां को भेदः कार्यकालपक्षादत आह— कार्येति । अथ सपाद-
सप्ताध्यायीसमुच्चारकः । तथा च तत्र पक्षे सर्वकवाक्यता, अत्र तु त्रिषादीभिर्भेदेति
भेदः; वाक्यार्थबोधस्तु तत्रैव उभयव्याप्यत्वेनेति भावः । अत्र प्रमाणमाह— एतदेवेति ।

यति, यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माभिज्वलयति—' इति 'पृष्ठी स्थाने—' इति सूत्रे भाष्य उक्तम् । अधिकारशब्देन पारार्थ्यात्परिभाषाप्युच्यते । कश्चित् परिभाषारूप इति कैयटः । दीपो यथा स्वप्रभाद्वारा सर्वगृहप्रकाशकः, एवमेतत्स्वबुद्धिजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकमिति तत्तात्पर्यम् । एतच्च पक्षद्वयसाधारणं भाष्यम्, पक्षद्वयेऽपि प्रदेशैरुवाक्यताया इतः प्रतीतेः । तत्रैतावान्वि-
 शेषः— यथोद्देशे परिभाषादेशे सर्वविधिसूत्रबुद्ध्यात्मभेदं परिकल्प्य तैरेकवाक्यता परिभाषाणाम् । तदुक्तम् 'किञ्चि न' इति सूत्रे कैयटेन — 'यथोद्देशे प्रधानान्यात्मसंस्काराय संनिधीयमानानि गुणभेदं प्रयुज्जते' इति । कार्यकाले तु तत्र तत्र तत्तद्बुद्ध्यावपि तत्तद्देशस्यत्वं वारयति । यथा व्यवहर्तृणां कार्यार्थमनेकदेशगमनेऽपि न तत्तद्देशीयत्वव्यवहारः, किं स्वभिननदेशीयत्वव्यवहार एव, तद्वत् । निषेधवाक्यानामपि निषेधविशेषाकाङ्क्षत्वाद्धिष्येकवाक्यतयैवान्वय इति

पक्षद्वयेऽपि पर्यव्याक्यतयैव नियम इत्येतदेवेत्यर्थः । नामेति निषेधे । ननु परिभाषाप्रसङ्गे अधिकार इत्युक्तिरयुक्ता, तत्राह— अर्थाति । तदुभयाप्यमाह— दीप इति । 'एतदेवाभिप्रेत्य' इत्युक्तमभिप्रायमाह— एतच्चैति । पक्षद्वयेति । यथोद्देशकार्यकालेत्यर्थः । प्रदेशः विधिः । इतः उक्तमाध्यात् । तत्र द्वयोः पक्षयोरैकवाक्यतायाम् । आत्मभेदं परिभाषाभेदम् । तैः विधिसूत्रैः । प्रधानानि विधिसूत्राणि; अनेन तत्तद्विषयकनिषेधोपप्लवे षीज दर्शितम् । गुणभेदं निषेधभेदम् । तत्तदित्यनेन योगस्य निरस्तम् । एव च यथोद्देशे एकदेशस्यत्वं स्पष्टमेव । कार्यकाले तु स्वविषयसर्वशास्त्रैरुवाक्यत्वात्तत्त्वम्, पठितदेशस्यैवैत्र तत्र तत्र स्वबुद्धिजननादिति भावः । तदाह— अत्रेति । उक्तभाष्य इत्यर्थः; कार्यकाल इति भावः । एवः स्पष्टार्थः । पठितदेशस्यत्वमेव सर्वथा बोधयितुम् 'एकदेशस्य' इत्युक्तमिति तात्पर्यम् । ननु कार्यकालपक्षेण समाभ्युक्तिस्तत्र भाष्ये अयुक्ता; न हि निषेधस्य परिभाषात्वव्यवहारोऽत आह— निषेधेति । अभिर्भुष्यनमुवाक्यकः; तत्त्वेन व्यवहारे अन्वयः । निषेधेति । अनुवृत्तगुणवृद्धिभ्रुत्या तद्विशेषरूपनिषेध्याकाङ्क्षायां यावद्गुणवृद्धिविधायकशास्त्रोपस्थितौ तत्र तत्तद्विषयकनिषेधवाक्यानां ध्येतिपक्षे विनिगमनाविरहादुपप्लवेन एकरवाक्यतयैवान्वय इत्यर्थः । इतीति । तथान्वितत्वरूपं

परिभाषामाहृदयात्परिभाषात्वेन व्यवहारः 'किञ्चिदिति न' इत्यत्र भाष्ये । तत्रै-
कवाक्यता तयोः पर्युदासग्यायेन । प्रमज्यप्रतिषेधेऽपि तेन सह वाक्यार्थसौम्यादि-
णैकवाक्यताव्यवहारः । संज्ञाशास्त्रस्य तु कार्यकालपक्षे न पृथग्वाक्यार्थसौम्यः,
किं तु प्रदेशवाक्यार्थेन सहैव । अत एव 'अणोऽमगृह्यस्य' इत्येतेदेहाक्यतापदान्
'अदमो मात्' इत्येतत्प्रति न मुत्वाद्यसिद्धम्, अमिद्धत्वस्य वायार्थाया दार्थ-
ज्ञानोत्तरमेव प्रवृत्तिः कार्यज्ञानं च प्रदेशदेश एवेति तद्देशगम्यामिद्धत्वात्पूर्व-
ग्रहणेनाग्रहणान् । एवं नद्वेषोत्तरमेव विरोधप्रतिषेधानं चेति तत्रत्याग्रहणमेव
विनतिषेधमुत्प्रवृत्तौ चीनम् । अत एव कार्यकालपक्षे अयादिभ्यः परेण प्रवृत्तौ

संज्ञेति 'अदसो मात्' इति सूत्रे भाष्य उक्तम् । आकडाराधिकारस्य भपद-
संज्ञादिविषये तु यथोद्देशपक्ष एवेति तत्रत्यपरत्वेनैव बाध्यबाधकभावः । पदादि-
संज्ञानां तत्र जातशक्तिग्रहेणैव त्रिपाद्यापि व्यवहारः । अत एव 'पूर्वत्रासिद्धम्'
इति सूत्रे भाष्ये परिभाषाणामेव त्रिपाद्यामप्रवृत्तिमाशङ्क्य कार्यकालपक्षाश्रयणेन
समाहितमित्याहुः । यथोद्देशपक्षः प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे भाष्ये ॥ २ ॥

कार्यकालमित्यस्य च कार्येण काल्यते स्वसंनिधिं प्राप्यत इत्यर्थः ;
कार्येण स्वसंस्काराय स्ववृत्तिलिङ्गचिह्नितपरिभाषाणामाक्षेप इति यावत् । अत
एव 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति सूत्रे भाष्ये त्रिपाद्या असिद्धत्वात्तत्र सपादसप्ताध्या-
यीस्यपरिभाषाणामप्रवृत्तिमाशङ्क्य 'यद्यपीदं तत्रासिद्धम्, तत्त्वित् सिद्धम्'
इत्युक्त्वा, तावताप्यसिद्धिरित्यभिप्रायके 'कथम्' इति प्रश्ने 'कार्यकालं संज्ञा-

तत्तात्पर्यमित्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति मूले । नन्वेव भपदसंज्ञादिशिष्टो बाध्यबाधकभावो
न ह्यदत्त आह— आकडारेति । भपदसंज्ञादीति । सज्ञाद्वयमुपदेशेन यत्र प्राप्त
तत्रत्यर्थः ; तेन न पूर्वापारिरोधः, न वा भाध्यशब्दरत्नादिविरोध इति भावः ।
तत्रत्येति । संदेशस्यैत्यर्थः । नन्वेव तद्दृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वात्तत्र प्रवृत्तिर्न ह्यदत्त
आह— पदादीति । तत्र स्वगृहे । एवकारेण विधिप्रदेशे शक्तिग्रहनिरासः । अपिः
सपादसप्ताध्यायीसमुच्चायवः ; 'ध्यङ्' संप्रसारणम्—' इति सूत्रस्यं भसज्ञायाः कार्य-
कालैवपर भाष्य त्वेकदेश्युक्तिरिति भावः । तत्र मानमाह—अत एवेति । तत्र यथोद्देश-
ज्ञीकारे तथा निर्वाहादेवेत्यर्थः । एतेन सज्ञान्यावृत्तिः । आशङ्क्य यथोद्देशे तदसिद्धत्वात् ;
अन्यथा शङ्कासमाधौ. सज्ञायामपि सुत्यरत्वेन, विशिष्य तत्रैव तदुक्त्यसागत्य स्पष्टमेवेति
भावः । यथोद्देशस्य दुर्बलत्वात्तत्तत्त्वे मानमाह— यथोद्देशेति ॥

एवमाद्यपरिभाषार्थमुक्त्वा द्वितीयार्थमाह— कार्येति । चस्त्वर्थे । नन्वेतन्त्रा-
दुभयोः कथं परिभाषायाः स्तानिध्यप्राप्तिः । किं च सर्वत्र सर्वासा तदापत्तिः । किं च
असिद्धे तस्मिन्कथं तदुपस्थितिरत आह— कार्येणेति । तथा चारोपितयामाह्वया
नोक्तदृषणत्रयमिति भावः । तत्र ह्यतीपदोपोद्धार स्पष्टयितुमुक्तस्याक्षेपस्य परिभाषार्थत्वे
मानमाह— अत एवेति । अस्यास्तदाक्षेपार्थत्वादेवेत्यर्थः । तत्र त्रिपाद्याम् । परि-
भाषाणामिति । सनाम्येन गनिम्नत्वेति भावः । इदं त्रिपादीम्यम् । तत्र तास्मिन्नात्-

परिभागम् । यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्' इत्युक्तम् । न च कार्यकालशो
 'दमो ह्रस्वान्—' इत्यादौ 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य'
 इति परिभाषाद्वयोपस्थितौ परत्वादुभयनिर्देशो पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति 'त-
 स्मिन्—' इति सूत्रस्यभाष्यासंगतिः, उभयोरेकदेशस्थत्वेन परत्वादित्यस्यास-
 गत्यापत्तेः; स्पष्टं चेदम् 'इको गुण—' इत्यत्र कैयट इति वाच्यम्,
 विप्रतिषेधमूत्रे अष्टाध्यायीपाठवृत्तपरत्वस्याश्रयणेनादोषान् । न हि कार्यकालश
 इत्येनावता तदर्पति, पक्षद्वयेऽपि प्रदेशेषु स्वचुद्धिनननेनाविशेषान् । न हि
 तत्पक्षेऽप्यचेननख्य शास्त्रस्य स्वदेशं विहाय तद्देशगमनं संभवति, नाप्य-

स्मदादिवुद्धिजननेन स्वदेशत्यागो भवति । अत एव भाष्ये एरुदेशस्थस्यैव सर्वशास्त्रामिञ्जालकत्वमुक्तम् । अत एव 'तस्मिन्—' इति सूत्रे कैयट— 'सूत्रपाठापेक्षया परस्वस्य व्यवस्थापकत्वम्' इति । 'इको गुण—' इति-सूत्रस्थकैयटस्तु चिन्त्य एव । अन्यथा सर्वशास्त्राणां प्रयोगार्थत्वेन प्रयोगरूपैकदेशस्थत्वेन कापि परत्वं न स्यात् । किं च 'किञ्चिदपि च' इति सूत्रस्थकैयटरीत्या विधिसूत्राणां यथोद्देशपक्षे परिभाषादेशे संनिधानेन तेषां परत्वं व्याहृत्येन । एवं च वृक्षेभ्य इत्यत्र 'सुपि च' इत्यत्र परत्वात् 'बहुवचने मल्येत्' इत्येत्यमित्याद्युच्छिद्योतेत्यलम् ॥ ३ ॥

तत्र च धैर्यीत्य बोध्यम् । बुद्धीति । तद्विषयेत्यादि । इदं च परिभाषास्थले । सजास्थने तूक्तभाष्यवलात्तथाहोक्तप्रतिभाषा भावः । अत एव स्वदेशत्यागादेव । तच्च भाष्यमुक्तं प्राक् । कैयटस्वर्णतममेवेष्टमित्याह— अत एवेति । उक्त एवार्थः । गन्धेसमुक्तभाष्यविरोधात्स्वविरोधाच्च तत्कैयटस्य का गतिरत आह— इको गुणोतीति । विपक्षे बाधकमप्याह— अन्यथेति । पूर्वपक्षार्थकैयटोक्त्याहकार इत्यत्र । प्रयोगार्थत्वेन प्रयोगस्थापनफलकत्वेन । देशस्थत्वेन तत्र मिलनात् । न स्यादिति । तथा च परस्वस्योच्छेद एव स्यादिति भावः । नन्वत एव तादृशदेशो न शृण्वतेऽत आह— किं चेति । कैयटेति । स च प्रागुक्तः । संनिधानेन बोधेन । तेषामिति । तेषामपीयर्थ । इष्टापत्तो बाधकमाह— एवं चेति । तत्परत्वव्यापत्ते चेत्यर्थः । न चेव कार्यकालपक्षमादाय त्रिषाशा परिभाषाणां प्रवृत्ति यथोद्देशे तु पूर्वार्ण्येतानि प्रति त्रिषाशा असिद्धत्वेनाप्रवृत्तिरेव स्यादिति भाष्याशुक्तमत्र प्रागुक्त विरुध्यतेति वाच्यम् । परिभाषाणां सिद्धत्वेन अत्र पक्षे असिद्धेनापि कार्येण स्वार्थे स्वमात्राकाङ्क्षया तदाक्षेपनमवत्पोकत्वात् । अस्तुत सर्वत्र पाठकृतपरस्वस्य तद्विषयामकम् । 'परिव प्रपृष्टतज्ञा' इत्यत्र सज्ञापदेन तत्कार्ये प्रकृतिभाव उच्यते । आशया-नभिज्ञसाप्रे प्रश्न— कथमिति । एरुदेशिन उत्तरम्— कार्यकालमित्यादि । एव च न तद्विरोध इत्येकरूपता सजापरिभाषयो सिद्धा । एव चानापि स्वर्णं वाक्यार्थबोधः पूर्व-वत्तथासुस्कारकत्वमपि तस्य तुल्यम् । एतेन कार्यकालेऽपि पाठकृतपरस्वस्यवादीनमित्यत्र; अन्यथा 'दमो ह्यत्राह—' इत्यादीं विषादीक्ष्ये कार्यकालपक्ष एव परिभाषयोः प्रवृत्त्या परत्वात्तच्च 'तस्मात्—' इत्येवेति सिद्धान्तासमतिः, उभयोरेकदेशस्थत्वेन परत्वात्तन्नादित्यपास्तम् । अत एव एतावदशस्य दुष्टत्वेन तत्राहनिमूचनाय 'किञ्चिद्' इत्युक्तम्; अन्यथा एतदन्तस्य मर्षस्य सिद्धान्तत्वेन 'परं तु' इति शब्दमुचिनम् । अत एवैतद्व्यन्यम्

इत्संज्ञका अनुबन्धाः, तेष्ववयवानवयवत्वसंदेहे आह—

अनेकान्ता अनुबन्धाः ॥ ४ ॥

अनेकान्ता अनुबन्धा इत्यर्थः । यो ह्यवयवः स कदाचित्तत्रोपलभ्यत एव; अयं तु न तथा, तदर्थभूते विधेये कदाप्यदर्शनात् । शिक्तिदित्यादीं समासो अवयवत्वारीपेण समासो बोध्यः । 'बुञ्छणकठच्' इत्यादीं णित्वप्रयुक्तं कार्यं पूर्वमेवेत्यादि तु व्याख्यानतो निर्णयम् । 'हलन्त्यम्' इत्यत्र अन्त्यशब्द-परसमीपबोधक ॥ ४ ॥

वस्तुतस्तु—

एकान्ताः ॥ ५ ॥

'अदसौ मात्' इत्यत्रत्योद्देशोत्थिरोधो नेति दिक् । तदेतदध्ययमाह— अलमिति ॥

अपेक्षयाः सज्ञाप्रसङ्गेन स्मृतायास्तद्विशेषभूतायाः शास्त्रमूलत्वात्तच्छास्त्रादा-
बुद्धेस्तत्र तद्विषयक परिभाषाद्वयमादौ वक्तुं जीर्णातुक्तत्वात्तद्वन्धे न्यूनता ध्वनयितुं च
पूर्वस्यतिमाह— इत्संज्ञेति । सज्ञायाः पूर्वमुपस्थितत्वात्तद्विशेषे तादृशे विचार इति
भावः । इत्तशाप्रयुक्त स्वतोपान्यकार्यजनकत्वविशिष्टमिदमनुबन्धसामान्यलक्षणम् । अच-
यवेति । अस्य प्रकृत्येत्यादिः । अनेकान्ता इति । इत्यस्येति शेषः । तत्र च्यतिरेकमु-
त्तनोपपादयति— यो ह्येति । शास्त्रादिरित्यर्थः । छन्दे तत्रानुपलम्भादाह— कदा-
चिदिति । अयं तु अनुबन्धत्वात्तच्छब्दस्तु । न तथा न अवयवः । तदर्थेति । तद्वि-
तार्थेत्यर्थः ; तथा चातुपलम्भमकृत्वा विना तत्रान्यत्र चोपलम्भमानोऽनवयवः, तं विना
तत्रोपलम्भमान एव यः, सोऽनवयव इति फलितम्; अन्यथा शास्त्राया अपि च्छन्दनोत्तर-
मन्यत्रोपलम्भात्तत्रोपलम्भाभावेनावयवत्व स्यादिति भावः । नन्वनवयवत्वे वृत्तिर्न स्यात्
सवन्धामात्रतः; सामीप्ये तु वृत्तिर्नेति स्पष्टमेवात् आह— शिदिति । समासः बहु
सोऽह् । मन्धेयमपि पूर्वस्यव्यतिरेकेऽपि इत्यर्थप्रसङ्गः क्वचिदत आह— वृत्तिरिति
पूर्वस्येतेत्यस्य पूर्वस्यव्यतिरेकेऽपि एवेत्यर्थः । नन्वेवमपीत्यस्येवामात्रे मूलं कुठार एवात् आह—
हलन्त्यमिति । एवमेकदेशिमनुबन्धस्य सिद्धागतमाह— वस्तुतस्तु इति । एकान्ताः

इत्येव न्याय्यम्, शास्त्रे तत्रोपलम्भादन्यत्रानुपलम्भाच्च । अनवयवो हि काकादिरेकजातीयसंबन्धेन गृहवृक्षादिषूपलभ्यते; नैवमयम् । एवं हि बहु-
ब्रीहिरपि न्यायत एवोपपन्नः, अन्त्यशब्दे लक्षणा च न । किं न अनवयवत्वे
णशकप्रत्ययादौ णादेरित्त्वानापात्ति, प्रत्ययादित्वाभावात् । दन्तचञ्चकारस्य
वैयर्थ्यापत्तिश्च । इदं च 'तस्य लोपः' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । तत्र ह्युक्तम्—
'एकान्ता अनुबन्धा इत्येव न्याय्यम्' इति दिक् ॥ १ ॥

नन्वेकान्तत्वे अनेकास्तत्वादेव औशादीना मर्वादेशत्वसिद्ध्या अनेकाल्पुत्रे

अवयवः । ननु तदभाषसाधकहेतोरक्तत्वात्कस्य तत्त्वमत आह— शास्त्र इति । तत्र
विधेयवोपपत्तेः । एतेन विधेयेऽनुपलम्भेऽप्यक्षयभाव सूचित, अवयवनि दर्शनस्यैवा-
पेक्षितत्वेन तस्यात्र सत्त्वात् । अन्ययमुक्त्वा व्यतिरेकमाह— अन्यत्रेति । इदमपि
व्यतिक्रममुखैर्नैवोपादायति— अनवेति । एकजातीयसंबन्धेन संगमादिना । नैव-
मयमिति । अनुबन्धो न तादृशसंबन्धेन सर्वत्रोपलभ्यत इत्यर्थः । एव तद्वेतुनिरासेन
साधिते अवयवत्वे साधकान्तरमप्याह— एवं हीति । यथाऽवयवत्वं इत्यर्थः । अक्षोभ-
यत्रान्वय । न्यायत औचिन्येन, आरोप विनेति यावत् । नन्वनयो पूर्वत्रोक्तगतिभ्यामपि
निर्वाहोऽत आह— क्रियेति । नन्वादिशब्दोऽप्यनपरा उक्तमुशक्रो-
-वाक्यानुमतमाह—
दन्तचञ्च इति । ननु पूर्वमुक्त एव व्याख्यानतो निर्णय इति न तस्य वैयर्थ्यमत आह— इदं
चेति । पूर्वोक्तं सर्वं वैयर्थ्यं; तदेवाह— तत्र ह्युक्तमिति । एकान्तत्वे अनेकान्तत्वोक्तत्वात्-
मिदमुक्तं तत्र भाष्ये, तस्याय भाष्ये— एकान्तत्वे एकोऽवयवो द्वयोरनं सभवतीति-
व्याख्या-
नेन निर्णयेऽपि नानेकान्तत्वे तथा, आनन्तर्यस्योभयपक्षैर्दोषत्र विरोधाभावात्सदेहाभावा-
द्वाख्यानाप्रवृत्तेः शिष्टद्वानेककोटिविषयकज्ञानस्यैव सदेहत्वम् । तथा च वैयर्थ्यं सम्यगेव ।
किं चोक्तगत्या व्याख्यानाप्रवृत्तौ बुद्ध्यादिविहितत्वादिविषये विरुद्धादिप्रयुक्तवृत्तपाशापात्ति ।
लक्षणातोपाभावाप्रयुक्तत्वात् साध्यं च । पूर्वोक्तहेतुना तस्यैव मिदवेति, तद्वचनमाह—
दिगिति ॥

एतत्पक्षे भाष्यायुक्त दोषत्रय तदुक्तरीत्येव तत्रमेवोक्तं पूर्वमितिमाह—नन्वेका-
न्तत्व इत्यादि । अनुबन्धकृतमनेकाल्पत्वं नाश्रयणीयमिति पारभाषायः । एवमप्रऽपि । अस्या

शिद्ग्रहण व्यर्थमत आह—

नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् ॥ ६ ॥

शिद्ग्रहणमेव एतज्ज्ञापकम् । तेन 'अवर्णस्तु—' इत्यादेर्न सर्वादेशत्वम् ।
डादिविषये तु सर्वादेशत्व विनानुबन्धत्वस्यैवाभावेन आनुपूर्व्यात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

नन्वेवमप्यवदातं मुखामित्यत्र पलोपोत्तरमात्त्वे कृते 'अटाप्' इति घुसंज्ञा
प्रतिषेधो न स्यात्, द्वैप पकारसन्नेऽनेजन्तत्वादात्त्वाप्राप्त्या पलोपोत्तर पकाराभावेन
अस्य दाञ्चरूपत्वाभावात्त आह—

नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् ॥ ७ ॥

ज्ञापकमाह— शिदिति । उत्तरीत्येवेति भाव । 'घसंतोरेदो—' इत्यत्र निर्वाहस्तु माष्यादौ
रपठ इति तरूप्यम् । चारितार्थ्ये स्वस्विन्स्वरत्वादुपेक्ष्य इतिपितृपरीभाषाफलमाह— तेनेति ।
ज्ञापितवचनेनेत्यर्थ । एषमंत्रं सर्वत्र बाध्यम् । ननु णत् प्रत्याभिकारपाठादौपदेशिकप्रत्यय-
त्वेनानुबन्धत्वेनानया प्राप्तदोषस्य प्रक्षेपेण निवारणेऽपि डादिरनया सर्वादेशो न प्राप्नोति,
गत्यन्तरसंभवेन पूर्ववत्प्रक्षेपा नात आह— डादीति । आदिना 'जस शो' 'सुषाम्—'
इतिसूत्रोक्तं शङ्खादिसमग्रह, औपदेशिकप्रत्ययत्वेनात्र सर्वप्राभावात् । तथा च सर्वादेशता
आदौ, तत आतिदेशिक प्रत्ययत्वम्, तत इत्संज्ञेति पूर्व तदभाव एव । अनुबन्धस्य च
विशेषण न तु उपलक्षणमिति भाव, तदाह— आनुपूर्व्यादिति । उत्तममादित्यर्थ ।
एतेनात्र णलुब्धेख कुर्वन्सारदेवादि परास्त, उक्तहेतो । इदं च प्राचीनरीत्या । अत
एवाठचिपोथकस्तु प्रयुक्त । वस्तुतो णलुब्धप्रकार एव चादौ । 'जस शो' इत्यादौ
शित्वादेशे सर्वादेश इति बोध्यमित्यन्वयं निहपितं शुद्धम् । स्पष्ट चेद ज्ञापकम् 'तस्य
लोप' इत्यत्रैव भाष्ये ॥

एषमपि उक्तदोषस्यात्र मते दक्षोरऽपि । पलोपोत्तरमात्त्व इति । अन्वया
अनेजन्तत्वात् स्यादिति भाष्य । न स्यादिति । तथा च 'अच उपसर्गात्' इति
स्यादिति भाव । ननु पकारसत्त्व एव निषेधाऽत आह— द्वैप इति । आत्त्याप्राप्त्ये-
ति । अस्य दाञ्चरूपत्वाभावेऽन्वय । नन्वेव तलोपोत्तरं साऽन आह— पलोपोत्तरमिति ।

‘उद्दीचां माडः—’ इति निर्देशोऽस्या ज्ञापकः । ‘आदेच उपदेशे—’ इति सूत्रेणोपदिश्यमानैजन्तस्यात्त्वं क्रियते; ङकारसत्त्वे एजन्तत्वाभावादात्त्वाप्राप्ते-
स्तस्यासंगतिः । न चास्यामवस्थायां तस्य धातुत्वाभावात्कयमात्वम्, तत्र
धातोरित्यस्य निवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । स्पष्टं चेदम् ‘दाधा घ्वदाप्’ इति
सूत्रे भाष्ये ॥ ७ ॥

नन्वेवमपि ‘वासरूप.—’ इति सूत्रेण कविपयेऽणोऽप्यापत्तिरित्यत

आह—

नानुबन्धकृतमसारूप्यम् ॥ ८ ॥

अस्य उक्तप्रयोगस्यस्य । इति निर्देश इति । इत्यत्रत्यो मेडः सानुबन्धस्यात्वमूतस्य
माड इति निर्देश इत्यर्थः । तस्य तत्त्वमुपपादयति— आदेच इति । उपदेश इति
कर्मणि घञ्, षष्ठ्यर्थे सप्तमी, विशेष्यत्व च तस्य; तदाह— उपदीति । तस्यासंगति-
रिति । माड इति निर्देशस्यासंगतिरित्यर्थः । ‘तस्य तदयंज्ञापकतासंगतिः’ कचित्पाठः । तत्र
निर्देशस्य परिभाषार्थज्ञापकत्वसंगतिरित्यर्थः । अस्यां मेड इत्यस्याम् । तस्य मे इत्यस्य,
अनुबन्धलोपे जात एव धातुत्वमित्यर्थस्य ‘न धातुलोपे—’ इति सूत्रे भाष्यकैयट्योः
स्पष्टत्वादिति भावः । तत्र ‘आदेचः—’ इत्यत्र । निवृत्तेरिति । गवादिशब्दानां
वीकृतेत्याद्येकदेशानां चानुपदेशात्त्वम् । इरेप्रभृतीनामुपदेशोऽप्यशित्परत्वाभावात् तत् ।
प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि प्रत्यासत्त्या शिबन्धपरत्त्वयोग्यानामेव ग्रहणान् दोषः । उच्चारणसामर्थ्या-
दपि तत्रादोषः; ‘यायता विना—’ इति सिद्धान्तादिदमपि तज्ज्ञाप्यम् । एतेन तडा-
देशानां टेरेनेत्वज्ञापनेन चरितार्थं तदित्यपास्तम् । अत एव ‘अद्यापि निवृत्तम्’ इति
‘आदेचः—’ इत्यत्र ‘तदेतद्भातुग्रहण तिष्ठतु तावत्सान्वातिक्रम’ इति ‘लिटि धातोः—’
इत्यत्र च भाष्ये उक्तम् । अन्तरङ्गत्वात् व्यतीहारनिवृत्त्यसपदस्य मेड एव सूत्रे ग्रहणम्; न
माडः, तस्य पदान्तरसन्निधानेन प्रतीयमानवहिरङ्ग्यतीहारवृत्तित्वादिति कैयटः । अन्ये
सु माडोऽनभिधानात् क्वोऽनुपपत्तिरिति न तस्य तत्र ग्रहणमित्याहुः । तदाह— इत्यन्य-
ञ्चेति । जर्पोतादावित्यर्थः । अत्र समतिमाह— स्पष्टं चेदमिति । उक्तज्ञापकमित्यर्थः ।
दाधाषित्युपलक्षणम् ‘तस्य लोप’ इति सूत्रस्यापि ॥

‘ददातिदधात्योर्विभाषा’ इति पावाधकशस्य विकल्पविधायकमस्या ज्ञाप-
कम् । तेन गोद इत्यादौ नाणानि वासरूपसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ८ ॥

ननु संख्याग्रहणे बद्धादीनामेव ग्रहणं स्यात्, प्रकरणस्याभिवानियामकत्व-
सिद्धात् ‘कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंतत्ययः’ इति न्यायात् । अस्ति च
प्रकृते बद्धादीनां संख्यासंज्ञा कृतेति ज्ञानरूपं प्रकरणम् । न तु लोकप्रासिद्धै-
कद्वयादीनामित्यन आह—

उभयगतिरिह भवति ॥ ९ ॥

इह शास्त्रे । ‘संख्याया अतिशदन्तायाः’ इति निषेधोऽस्या ज्ञापकः ; न हि
कृत्रिमा संख्या त्यन्ता शदन्ता वाप्ति । तेन ‘कर्तारि कर्मव्यतीहारे’ ‘कणश्चेत्येभ्यः
करणे’ ‘विप्रतिषिद्धं चानधिकरण—’ इत्यादौ लौकिकक्रियाद्वयावगतिः । तत्र

एवमपीति । प्राप्तव । इति जेति । इत्यथ ‘श्याद्वयं—’ इति प्राप्तणस्य
पाधकशस्य ‘ददाति—’ इति सूत्रविहितस्य विकल्पविधायक विभाषाग्रहणमिष्यं ।
तच्छ्रुतासाहचर्याङ्गीकारे तु तेनैव सूत्रेण रूपद्रुपसिद्धौ तदानर्णवयं स्पष्टमेव । शङ्कोक्त
यावति— तेनेति । धामरूपेण्युपलक्षणम् ‘तस्य लोप’ इति सूत्रस्यापि ॥

अथेसशाप्रसङ्गात्तज्ज्ञावशेपे विचार इति पूर्वसर्गात् ध्वनयन्नाह— ननु संख्येति ।
प्रकरणेति । इदं च ह्यर्थादिपन्थे स्पष्टम् । ननु सन्धधमान्तगत्यादौ मोजनार्थित्यकृते
किं तत्रप्रकरणम्^१ । येन तद्वदत्रापि शरित्तसकोचो भवेत् । न च पूर्वोपक्रान्तरय तत्त्वम्,
अन्यविहितस्य तस्यामावादत आह— अस्ति चेति । कृतेतीति । शास्त्र इति भावः ।
एव यवच्छेदं स्पष्टार्थमेव— नित्येति । एकशब्दत्वात्कार्यत्वेन संख्याशब्दग्रहणावाह—
इत्यादीति । परिभाषायात्तद्विनासावाह— शास्त्र इति । अतिशदन्ताया इति । इत्यथ
अताति निषेध इत्यर्थः । ज्ञापकमुपशदयति— न हीति । ननु अनर्णकत्वेऽपि तेः सामर्थ्या-
त्कृतीति कृत्रिमसंख्यामादाय स निषेधः सफलोऽत आह— शदन्ता धेति । लौकिकेति ।
तस्य चात्र वेदभित्तवदित्यम् ; अत एव तत्र सामर्थ्यात्तन्त्रान्तरप्रसिद्धयग्रहणेऽपि न
ज्ञातः । यद्यपि अकृत्रिमसंख्येः ग्रहणमित्यत्राज्ञापनेऽपि अस्य साफल्यम्, तथाप्यभिहितार्था
दोषावपते सन्नाकरणवैयर्थ्यात्सेधे भकृत्रिमस्यापत्तेः ज्ञाप्यते ; एव च संख्याग्रहणे न दोष

नव उभयगतं , नव अष्टमिस्थेन , नव वृत्रिमर्त्येत्स्यप्र म्दयानुसारं न्याय्यान-
 मेव शरणम् । अत एव आग्नेदिनशब्देन वृत्रिमर्त्येव ग्रहणम् , न तु द्विसिद्ध-
 माप्रम्य । स्पष्ट वेदं सन्त्यामंतागुप्ते भाष्ये । यत्तु— मन्त्रासाश्रया मन्त्राग्नेनेन
 शब्देन एत एवेति नियमार्थत्वं वृत्रिमाष्टमिस्थेन्यापत्तीतिमिति ; तत्र, तेषामगृही-
 तशक्तिमाहात्म्येन विविधे संभवति नियमत्वायोगान् । 'मर्त्ये मार्त्येतावता ।
 इत्यभ्युपगमोऽपि योगिदृष्ट्या, न स्वामत्रादिदृष्ट्या, विशिष्य मन्त्रशब्दार्थज्ञानभ्या-
 शक्यत्वात् । सामान्यज्ञान तु न बोधोपयोगीत्यन्वयं निरूपितम् ॥ ९ ॥

नन्वप्येता शक्ति इत्यादौ इह्शक्तिर्दोर्द्विच्छाः गुणनिषेधः स्यादत आह—

कार्यमनुभवन्ति कार्यो निमित्ततया नाश्रीयते ॥ १० ॥

‘स्थण्डिलाच्छयितरि—’ इति निर्देशश्चास्यां ज्ञापकः । ऊर्णुनिविपनी-
त्यादिप्रसिद्धये— कार्यमनुभवन्निति । अत्र हि ‘द्विर्वचनेऽपि’ इति नुशब्दस्य
द्वित्वम्; अन्यथा ‘सन्त्यडोः’ इत्यस्य पष्ठयन्तत्वात्सन्नन्तस्य कार्यत्वेन इसो
द्वित्वनिमित्तत्वाभावात्तत्प्रवृत्तिर्न स्यात् । वस्तुतः समवायिकारणनिमित्तकारणयो-
र्भेदस्य सकललोकनन्त्रप्रसिद्धनया तस्य तत्त्वेनाश्रयणाभावेन नैषा ज्ञापकसाध्या ।
अत एव हिः प्रयुक्तः; स हि तत्त्वेनाश्रयणे हेतोः प्राप्तद्वलं द्योतयतीति
तत्त्वम् । ‘द्विर्वचनेऽपि’ इत्यत्र भाष्ये ध्वान्तौपा ॥ १० ॥

संप्रहः । शयितेति त्वजन्तपाठस्तु सुगम एव । निषेधः स्यादिति । किञ्चिदतीति सत्सप्त-
मीति भावः । न चैषम् ‘निष्ठा शीङ्—’ इति ध्ययम्, तेन तावन्मात्रधारणायैक्ष्या परि-
भाषाज्ञापनस्थैर्वीचिख्यादिति बाध्यम् । यत्तु— अस्या ज्ञापकं दीर्घावैयोर्गुणप्रतिषेधः कुटादी
कुडः पाठो वेति सीरदेवाद्यः; तत्र, ‘दीर्घावैवीटाम्’ इत्यस्य प्रत्याख्यानान्न प्रत्याख्यान-
स्यत्वे ह्यफलाभावेन भाष्यरीत्या तदसम्भवात् आदीर्घक इत्यादावनिगलक्षणाचौर्णुनिवर्तति-
वृद्धिनिषेधेन साफल्येन सूत्ररीत्यापि तत्त्वासम्भवात् पाठस्याशोकत्रनिकान्यायेन चरितार्थ-
त्वाच्च; अत आह— स्थण्डिलादिति । न च निर्देशः सौत्रः, तथा सति अन्यत्र प्रयोगो
न स्यादिति भावः । चेन ‘निष्ठा शीङ्—’ इति निषेधस्य दीर्घावैयोः प्रकारान्तरेण प्रत्या-
ख्यानपरिभाष्यस्य च समुच्चयः; अन्यथा तयोर्द्वित्वात् ‘किञ्चिदपि च’ इत्यनेनैव निषेधे सिद्धे
प्रकारान्तरानुसरण ध्ययमिति बाध्यम् । तथा च अध्येता शयितः आरिषतीत्यादितिः ।
‘नैवमूर्णुनिविपतित्यादात्तपाह— ऊर्णुनेति । हि यतः । द्वित्वमिति । न तु पूर्वश्रेषेति
भावः । अन्यथा तद्विशेषणाभावे । निमित्तत्वाभावात् तत्त्वापत्तेः । तत्प्रवृत्तिः
‘द्विर्वचनेऽपि’ इत्यस्य प्रवृत्तिः । एतेन परिभाषाद्वयमिति सीरदेवायुक्तम्, सुषुपास्य
इत्यादावतया प्राप्तदोषस्य शापकाद्वारणमिति आन्तोक्तम्, एतद्विभाषापक्षेऽपि प्रायिक-
मित्तद्वयप्रशात्कचिदाश्रीयते कचिन्नत्याचोक्तम्, उक्तज्ञापकसिद्ध परिभाषान्तरमित्यन्योक्त
षापास्तम्; उक्तयुक्तेर्भाष्येऽस्यानुक्तेश्च ध्यात्करणेऽपि कार्ययोग्यश्लिष्टस्यैव निमित्तत्वव्यव-
हाराच्च । न चारिषतीत्यादावित् तथा, उपश्लेषस्य सम्यक्सम्बन्धरूपस्य भेदनिबन्धनत्वात्,
तद्व्यवयवत् सिद्धान्तमाह— वस्तुत इति । अस्य तत्त्वमित्यशान्तयः । तन्नेति । न्याय-
शास्त्रादीदर्थः । तस्य समवायिकारणत्वम् । तत्त्वेन निमित्तकारणत्वेन । अत एव

ननु प्रणिटापयतीत्यादौ ढारूपम्य विधीयमाना पुसज्ञा दापेर्न स्यादत

आह—

यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते ॥ ११ ॥

यमुद्दिश्यागमो विहित, स, तद्गुणीभूत शास्त्रेण तदवयवत्वेन बोधित, अतस्तद्ग्रहणेन तद्ग्राहकेण तद्ग्राहकेन शब्देन गृह्यन्ते बोध्यत इत्यर्थ । तत्र तद्गुणीभूता इत्यशो बीजकथनम् । लोकेऽपि देवदत्तस्याङ्गाधिक्ये तद्विशिष्टस्यैव देवदत्तग्रहणेन ग्रहण दृश्यते । यमुद्दिश्य विहित इत्युक्ते प्रानिदारयतीत्यादौ

अज्ञापनसाध्यत्वादेव । हेतोः सकललाघतन्त्रप्रमिद्धमद्वयत्वस्य । ध्वनितैवेति । तत्र हि जेघ्रीयत देशीयत इत्येतद्वारणाग्रहणस्य एषातदेशनापनतोत्ता । तत्र यथा ध्वनिता, तथा स्पष्टमुद्घाते ॥

अथ सज्ञाप्रसङ्गादेव सज्ञाक्रमेण सञ्चिषिणोपादेश्येने विधा विचार इत ध्वनयताह— ननु प्रणीति । दापेर्न स्यादिति । तत्र स्व रूपम्—' इति तद्ग्रहणन समुदायस्य अदारूपत्वादेरदेशस्य चानर्थकत्वात्, तथा च णत्व न स्यादिति भाव । इदं च मुख्यका यंमालपक्ष । द्वितीयस्तु दुर्बल एवेत्युक्तम् । सप्राहकवाक्येऽत्र बहुवचनसत्त्वेऽपि लक्ष्य सस्कारकवाक्ये तदनुपयोगादाह— यमिति । एतत्पारिभाषाप्रावृत्तिविषयसूत्रं कार्येण निर्दिष्टमित्यय । अस्य तत्पदार्थद्वयेनान्वय । तस्य तत्रादेश्यता च यथाकथञ्चित्, न तु तत्सूत्रोपात्ततायच्छेदकस्वैवैवेत्याग्रह इत भाव । आगम इति । अस्य य इत्याद । तद्गुणीभूत इति । अस्य यत इत्यादि । अस्मैव व्याख्या— शास्त्रेणेति । 'आद्यन्ता टकिती' इत्यादिनेत्यर्थ । ननु ग्रहणम् उच्चारण ज्ञान वा न हि तेन तस्य ग्रहण समन तीयत आह— तद्ग्राहेति । ननु तद्ग्राहकेण धारण तद्ग्रहणेऽपि प्रकृतश्यामादग्र तीयत आह— तद्ग्रहणेति । नन्वेवमपि तेन उच्चारणासम्भवेऽत आह— बोध्यत इति । समुदाय इति शेष । इदमेव ध्वनयितुमस्या लोकायायसिद्धश्च प्रतिपादयितुं तन्माह तथा विशरण सफलयति— तत्रेति । तेन तद्ग्राहण इत्यर्थ । परिभाषायामि— काश्चिद् । तद्गुणीभूत इति पठि तत्रेत्यस्य व्याख्यान इत्यर्थ । अनन परिभाषा— तदुक्तप्रायम्, तदेवाह— लोकेऽपीति । अपि शास्त्रसमुदायम् । तद्विशिष्टस्य सिद्धि । एतन् तद्विहितव्यावृत्ति । ननु यदागमा—' इत्यत्र यदाग्र—

न दारित्यस्य घृत्वम् । 'आने मुर्' इति मुक्तिविधानसामर्थ्यादेया अनित्या ; अन्यथा पचमान इत्यादावकारस्य मुक्ति अनया परिभाषया विशिष्टस्य सवर्णदीर्घं तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तेन दिदीय इत्यादौ यणादि न, जहारेत्यादौ 'आत औ णल.' इति च न । न चाकारादेर्वर्णस्य वर्णान्तरमवयवः कथमिति वाच्यम्, वचनेनावयवत्वबोधनात् । तस्य चावयवसाट्शब्दे पर्यवसानं बोध्यम् ; न चोक्तज्ञापकद्वर्णग्रहणो अस्या अप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, 'आने मुर्'

बन्धिन आगमास्तदवयवा इत्याद्येकार्योऽन्वयत आह— यमुद्दिश्येति । घृत्वमिति । रेफस्य ययाकार्यमित् सुसत्तासूत्रोपात्तदामुद्दिश्याविधानात् । अत एव नेणत्व न, अन्यथा रेफस्य शासनाकारावयवबोधनेन अवयवावयवस्य समुदायावयवत्वस्य लोपसिद्धत्वेन दावयवस्य रेफे सत्त्वेन तदादात्तिरिति भावः । नन्वेवमप्यन्यत्रातिप्रसङ्गस्तदवयव एवमेव आह— आने मुगिति । अन्यथा अनित्यं यानङीकारं । विशिष्टस्य अमः । 'अवत्येन प्रहणादाकारेण सह' इति शेषः । तेन एतदावयवत्वं । अतोमप्यन्वयः । ननु योपादानात् शोक्तिः । अन्यथा दिदीय इत्यत्रान्तर्गतकार्त्विट् द्वित्वेऽपि तद्विशिष्टस्य एतद्वि-
 ऽऽप्रहणेन प्रहणात् 'एनेकाय—' इति यणात्तिः ; मुक्तिविधानं तु पाक्षिकप्रयत्नप्रहणेन सफलमिति भावः । जहारेति । ननु प्रनिदायतीत्यतोऽत्र यो भेद इति चेत्, ननु—
 तत्त पूसतासूत्रोपात्तद्विधेरेण रेफस्याविधानम्, अत्र तु 'आत औ—' इत्येतत्सूत्रोपात्ता-
 कारोद्देशेन रेफस्य विधानम्, धातुपदभ्यानुसारेणसमजात् जल इत्यनेन आनेरेऽपि तस्य
 पार्श्वेनाकाराप्रवेशगतस्य शब्दसमजात् आक्षिप्तस्य विधिपक्षस्यैवशास्त्रीकारेण 'सम-
 यानि—' इति न्यायानङीकाराद्येति । एतेन अनित्यप्रयत्नविधेयं विधिपक्षस्यैवशास्त्री

इति सूत्रे भाष्ये अकारस्याङ्गावयवस्य गुणित्ये पचमान इत्यत्र 'ताम्यनुदात्ते'—
इति स्वरो न स्यादित्याशङ्क्य 'अदुपदेशमक्तस्तद्ग्रहणेन प्राहिष्यते' इत्युक्तरसा-
गत्यापत्ते । किं च डमन्तपदावयवस्य दूसात्परस्य डमो डमुडित्यर्थे कुर्वन्नास्त
इत्यादौ डमो डमुडागमे णत्वप्राप्तिमाशङ्क्य 'यदागमा —' इति न्यायेन
आद्यनस्यापि पदान्तग्रहणेन ग्रहणात् 'पदान्तस्य' इति निषेध इति अनया च

शापकस्य सामान्यापेक्षत्वात्, अत एव द्वितीय इत्यादौ न दोष इति भाव । अर्थे
सिद्धान्तमृते । इत्यत्र इत्यादौ । तास्येति । चित्त्वा बाधित्वा परत्वादित्यादि । अदुप-
देशेति । अकारान्तोपदिश्यमानेत्यर्थ, स्वविधौ तत्रैव सिद्धान्तित वात्, अत एव
हृत्तौ ह्य इत्यादौ नातुरात्त्वम् । शुद्धाकारे तु व्यपदेशिवद्भाषो बोध्य । तत्रत्यैर्यत्स्तु
चिन्त्य एवेति स्पष्टमुद्देशेते तत्रैव । अत्र यतस्तद्गतोऽतस्तद्भावश्च शब्देन समुदाया
रहीष्यत इत्यर्थो बोध्य । प्राहिष्यत इति तु चिन्त्येव रूपम् । एव वर्णस्य विशपण
त्रैनाश्रयणे एतदप्रवृत्तौ दोषमुक्त्वा विशेष्यत्वेनाश्रयणे तत्र तमाह— किं च डमन्तेति ।
अर्थे अनिद्धान्तमृते । आदिना कृपनास्ते इत्यादिपरिग्रह । डमुडागमे णत्वेति ।
नुडागमनस्यो णत्वैरयस्य, तस्य पूर्वत्रेण अपदात्तत्वेन निषेधाप्रवृत्तिरिति भाव । आद्य
नस्यापि आगमनस्यास्यापि । 'निषेध इति' इत्यस्य भाष्येत्यनेनान्वय । ननु भाष्य
पदान्तमक्त पदान्तग्रहणं प्राहिष्यत इत्युक्तम्, तदयुक्तम्, 'यदागमा —' इत्यने-
नात्तरित्या समुदायस्य पदान्तत्वात्तिदोऽपि त्रैवलागमनकारस्य तत्त्वाभावात् । नत्व तु
तत्त्वान्यस्त्येवेत्यत आह— अनया चेति । चस्त्वर्थे, वाक्यालंकार वा । तत्रचिन्त्य
पाठ । अपिभिनक्रम, आगमानामियत्र याज्य । तत्र समुदायममुक्तम् । अयं भाव—
परिभाषायां गृह्यन्त इति पाठ । 'यदागमा' इत्यत्र अपीति शय । तद्ग्रहणेन आगमि-
प्राहृरुधर्मेण गृह्यन्ते विपरीतक्रियते । तथा च आगमी यत्र धर्मेण गृह्यते तद्ग्रहणेन
तद्ग्राहृरुधर्मेण यमुद्दिश्य विहिता आगमा यतस्तद्गुणीभूता अतस्तऽपि गृह्यते । अत्रिना
तद्विशिष्टा अपीत्यक्षार्थ । यमुद्दिश्येव स्वार्थस्तु प्रागुक्त एव । आगमी यददमनैशिशिष्टेन
भासते परिभाषाप्रवृत्तिविषय आगमत्रियन्त्यविधौ तद्विशिष्टतागमस्यापि तद्वर्मेनाश्रयणेन
ग्रहणमिति यावत् । आगमी येन येन शब्देन बोध्यत, तेन तेन शब्देन आगमस्य समुदा-
यस्य च कार्यानुगन्धेन बाधनमिति फलिताऽर्थ । स च प्रागुक्ता मूल । तत्र समुदायस्य
तेन बाधनं लोकन्यायसिद्धमित्युक्तम् । आगमस्य तेन बोधनमपि लोकन्यायसिद्धम्, अदगु-
याद्यवयव अदगुयादियपहारदर्शनान् । इह भाष्यमप्यत्र गमनमिति । इयाशयन्

परिभाषया आगमानामागमिधर्मवैशिष्ट्यमपि बोध्यत, इत्याशयकडमुद्सूत्रस्य
 प्यासंगतेः । किं च गुणादे रपरत्वे रेफविशिष्टे गुणत्वादि एष्टव्यम्; अन्य
 ऋकारस्य गुणवृद्धी अरारावेवेति नियमो न स्यात् । तच्च वर्णग्रहणे एतदप्र
 नृ संगच्छते । अत एव 'रदाभ्याम्—' इति सूत्रे, भाष्यम्— 'गुणो भर्त
 वृद्धिर्भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्तते' इति । अत एव 'दे
 'णेरनिष्टि' इत्यादि चरितार्थम् । 'अनागमकानां सागमका आदेशाः' इत्य
 त्वयमर्थः—आर्धधातुकस्येडागम इत्यर्थे ज्ञाते नित्येषु शब्देष्वागमविधानानु
 अर्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनेन इङ्गहितबुद्धिप्रसङ्गे सेद्बुद्धिः कर्तव्येति ।
 च आदेशेष्विवात्रापि बुद्धिविपरिणाम इति न नित्यत्वहानिः । स्थानिकत्वं च

इत्यपि भाष्यविशेषणम् । 'असंगते.' इति निश्च पाठः । ननु ह्रस्वात्परपदावयवदमपत्ता
 जादेः पदस्येति ध्याख्यानस्यैव सिद्धान्तत्वेन अस्येकरेदयुक्तमतावलम्बनकत्वेनाभिव्य
 त्नामाय हापोऽत आह— किं च गुणादेरिति । अन्यथेति । विशिष्टे इति
 इत्यर्थः; सर्वज्ञान्तगतम्याभावस्य तुल्यत्वादिभिर्भाष्यैः । तद्येति । विशिष्टे तदेषण चे
 यत इत्यादिः । विशिष्टे तस्ये समतिमप्याह— अत एवेति । विशिष्टस्य तत्त्वादेवे
 भाष्यमिति । अस्य संगच्छत इति शेषः, तदवाह— गुण इति । यत्तु भ्रान्ता
 'नेटि' इत्यादिज्ञापनमात्रमाधेयमिति, तत्र, लोपन्यायमिदं चरयोक्तत्वात्; तद् ध्वनय
 अत एवेति । तथा परिभाषायां आदेशे इत्यर्थः, अन्यथा अपटीत्कारयितव्यमित्यादि
 ध्वनितत्वादिषु वृद्धिर्ज्ञानोपशेषात्प्राप्त्या च निषेधाभ्यामिति भावः । तथा च आदेश
 द्वितीये अक्षरूपमनिटीति निषेधक चरितार्थमित्यर्थो योग्यः । आदिना अधराणां
 निर्देशपरिग्रहः । नन्वनागमकानां सागमका आदेशा इति सिद्धान्तात् स्थानिकत्वात्
 वृद्ध्यादिनिषेधार्थतया 'नेटि' इत्यादिः साफल्यमिति कथमेतज्ज्ञापनत्वं तयो ? ति
 समुदायस्य तत्त्वमित्यस्यैव व्यर्थेयम्, तेनैव गतार्थत्वात् आह— अनागमेति ।
 मर्थ इति । अस्य कर्तव्येतावत्रान्यथः । यथाशुतार्थयोगं बीजप्रतिपादनपूर्वकमत्र
 माह— आर्धधातुकेत्यादिकल्पनेनेत्यन्तेन । तथा च सा हेती ततोया । अ
 पश्येति । अमेदं ततोया; तदभिज्ञा या अर्थगतस्तन्मूलकरत्यर्थः । उपपत्त्यर्थ
 धात्रतु गुणमः । यद्वा यन्परागां तस्या हेतुपेनान्य इति यथाशुतं साधु । अर्थात्
 कल्पकप्रमाणानुगमः । यथायान्तरेति । 'इङ्गितार्धधातुस्य सेदार्धधातुस्येति
 इत्यादि' । एयं चेति । बुद्धिविपरिणामात् चेत्यर्थः । यत्रापि आगमेषु

दृशादेशग्रहणम्, साक्षादष्टाध्यायीबोधिनस्थान्यादेशमात्रे चारिताभ्यान् । किं
 चेवं सति स्थानिबुद्धयेव कार्यप्रवृत्त्या 'निर्दिश्यमानस्य—' इति परिभाषाया
 अप्राप्त्या अडागमसहितस्य पित्राद्यादेशापत्त्या लायस्थायामडिति भाष्योक्तसिद्धा-
 तासंगतिः । स्थानिवद्भावविषये निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तौ निमृणामित्यत्र परत्वा-
 त्त्वेदादेशे स्थानिवद्भावेन त्रयादेशमाशङ्क्य मृद्वितिन्यायेन ममाधानपरभाष्या-
 संगतिः । 'एरुः' इत्यादौ स्थानपृष्ठीनिर्देशात्तदन्तपरतया पठित्वाक्यस्यैव समु-
 दायदेशपरत्वेन आदेशग्रहणसामर्थ्यात्तस्य स्थानिवत्सूत्रे ग्रहणेन न दोषः ।

'त्रिपरिणामः' इत्यस्य तन्मात्रमित्यर्थः । नन्वस्त्वेवम्, तथापि तेन गतामर्षित्वादि तदस्य-
 मवात् आह— स्थानिवदिति । साक्षादिति । 'एनो यथ—' इत्यादिनेति भाषः । ननु
 बुद्धिपरिणामस्य तत्रापि तस्याद्विधायोऽत आह— किं चैवमिति । ईदृशादेशस्य तत्र ग्रहणे
 सतीत्यर्थः । 'यतः स्थानिवद्भावप्रवृत्त्या सर्वत्र' इति शेषः । 'स्थानिबुद्धयेव कार्यप्रवृत्त्या'
 इति परिभाषाया अप्राप्ता हेतुः; तस्य तदुद्धया कार्यरूपे निर्दिश्यमानस्यैव जायमानत्वेन
 फलाभावात्तदप्राप्तिरिति भाषः । अप्राप्येवम् 'अपिबुद्ध्यादौ' इति शेषः । ननु तद्वुद्धि-
 विषयत्वेन तत्त्वेऽपि वस्तुतः स्वरूपमत् निर्दिश्यमानस्य न समुदायस्येति नोक्तदोषः
 निर्दिश्यमानेति परिभाषाप्रवृत्त्या अतिदेशस्वात्मम्यत्वा एव सफलोऽत आह—
 स्थानिवदिति । परत्यादिति । अस्य 'त्रयादेशांग्रहणा' इत्यादि । असंगतिरिति ।
 निर्दिश्यमानेति न्यायेन शङ्क्या एवाभावादज्ञानेन तदस्तरणेऽपि त विहाय समाध्यन्तरकरणा-
 संगतिरिति भाषः । नन्वेतावता तद्विषये तदप्रवृत्तिसिद्धया बुद्धिपरिणामस्योपपन्नं तुल्यत्वे-
 नाविशेषात् 'किं चैव सति—' इति दोषापत्त्या यत्र धातुस्थान्यादेशमात्रेण निर्वाहस्ता-
 दृशादेशस्य तत्र ग्रहणम्, नानुमानिकादेशस्येति सिद्धम् । तथा सति 'एरुः' इत्यादौ
 दोषापत्तिरत आह— एरुरिति । तदन्तेति । 'निबन्धानुपगतमूलिक्या' इत्यादिः;
 अर्थव्ययस्य स्थान्यादेशमात्रविधानेः शब्दरूप विशेष्यमादाय धर्मग्रहणे तदन्तग्रहणादिति
 भाषः । व्याक्यस्यैव एकारिणादेशे । इदं च मध्यमणिन्यायेनान्वेति । एतेन अपठितागम-
 स्थलीयानुमानिकभावयसदृशभावय-यावृत्तः । आदेशग्रहणेति । स्थानिवदित्युक्तस्यैव
 सन्निधिशब्दमहिम्ना आदेशांशे सिद्धे पुनरदेशग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः । तस्य तादृगममु-
 दायदेशस्य । तथा च धातुस्थान्यादेशमात्रे तदनुपगतमूलकतया कल्प्यमानं तादृगन्या-
 न्यादेशमात्रे च तन्प्रवृत्तं, न त्यागमरणलोभे तत्रेति फलितमिति नोक्तदोषद्वयमिति
 लक्ष्यम् । नन्वेवमात्रे धातुस्थान्यादेशमात्रस्य द्वितीयेत्यादा 'अच. पराम्भित्—'

आनुमानिकस्थान्यादेशभावकल्पनेऽपि श्रौतस्थान्यादेशभावस्य न त्याग इति 'अच. परस्मिन्—' इत्यादेर्नासंगतिः । एतेन 'यदागमा—' इति परिभाषा स्थानिकसूत्रेण गतापेक्षयास्तम् । एतत्सर्वम् 'दाधा ध्वदाप्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ११ ॥

नन्वेवमुदस्थादित्यादौ 'उदः स्यास्तम्बो पूर्वस्य' इति पूर्वसवर्णापत्तिरत आह—

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति ॥ १२ ॥

इत्यादीनामसंगतिश्च श्रौतावयवावयविभाषस्याप्यत्र त्यागात् 'यदागमा —' इत्यस्यासंगति-
रेषात् आह— आनुमानिकेति । 'यथा' इत्यादि । नासंगतिरिति । 'तथात्रापि
श्रौतावयवावयविभाषस्य न त्याग इति यदागमा इनेतत्प्रवृत्तिरप्याहतेति प्रणिदापयतीत्यादीं
न दोष' इति शेषः ; अन्यथा आनुमानिकेत्यादिप्रत्ययस्य प्रकृतसुप्रसृतत्व स्पष्टमेव ।
प्रासङ्गिकत्वकल्पनपिक्षया इत्यमबोधितमिति बोध्यम् । यत्तु— अत्र पक्षे भागमत्त्वं नास्ते-
षेति, तत्र, अनागमकानामत्यादिदिव्यपकारासंगत किं च निरवयवकृतवृद्धिनिमग्न-
सावयवस्तुदुष्पुनर्बन्धेन भागमत्त्वव्यवहाराभ्यां निर्वाहत्वात् । किं च निरवयवक्षणाय
'एह.' इत्यादाविव अत्रापि वृद्धिवपरिणामभावस्वीकरणेण समुदाये गौणदेशत्वं पत्रेण
अवयवे तदवयवो न युक्तः, मिमनिष्ठत्वंनाशराधादिति दिह, तत्र चनदभाह— एतेनेति ।
उक्तरीत्या अत्रगौणप्रापयवदत्तत्वेनेत्यर्थः । इदं सर्वं समुदायति— एतत्सर्वमिति ।
परिभाषा तद्व्याख्यानम् अनागमनामत्यादि सर्वे चेत्यर्थः । तत्र हि प्रनिदापयतीत्यादीं
तदभाषाय कृतम् 'समानशब्दप्रतिषेध' इति वाक्यम् अर्थवद्गृहणपरिभाषया खण्डयित्वा,
प्रनिदापयतीत्यत्र तदवयवप्रतिषेधस्य, 'न या अर्थयतीत्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्गृहणेन गृह्यते'
इत्यादि उक्त्वा, निरवयवगमनासन्नमयुक्तमित्याशङ्क्य, निरवयवगमनासन्न यथा वृद्धिविपरि-
णामेन तथाप्रापयित्वाशङ्कयेन 'आदिशास्तद्गौणे भविष्यन्ति— अनागमकानां सागमना ।
तत्प्रथमः सर्वे सर्वपद—' इत्याद्युक्तम् । आदिशा इत्योदः, इयं भागमत्त्वेन व्यवर्थापयमाना
अपि तथा विधीयमाना अपि आदिशा तत्तदशा भविष्यन्तीत्यर्थे इति बोध्यम् ॥

एवम् यदागमा इत्यदीशरे । अनेन पूर्वसंगतिरुक्तः । नैव हापय चोपतन्मन्तरह-

‘पष्ठी स्थानियोगा’ इति सूत्रमावर्तते । तत्र द्वितीयस्यायमर्थः—पष्ठघनं निर्दिश्यमानम् उच्चार्यमाणम् उच्चार्यमाणसजातीयमेव निर्दिश्यमानावयवरूपमेव वा स्थानेन स्थाननिरूपितसंबन्धेन युज्यते, न प्रतीयमानमिति; तेनेदं सिद्धम् । न च ‘अस्य चो’ इत्यादौ दीर्घाणामादेशानापत्तिस्तेषां निर्दिश्यमानत्वाभावादिति वाच्यम्, जानिपक्षे दोषाभावान् । किं च ‘न मृमुधियोः’ इति निषेधेन ग्रहणकशास्त्रगृहीतानां निर्दिश्यमानकार्यबोधनात्तदोषः । इयद्बुवडोडिस्त्वं त्विक्वर्णोवर्णान्निधातु-

न्यायसिद्धा, किं तु सूत्रार्थभूतेत्याह— पष्ठीति । यद्यपि ‘पष्ठी स्थाने—’ इति सूत्रप्रसिद्धार्थकं नापेक्षितम्, तद्विनैशान्तरहत्यादिना अप्र शास्त्रे तादृशस्थले सर्वत्र स्थानसम्बन्धत्वात् । तथा चानर्थवशात्संज्ञायामर्थ इति भाष्ये उक्तम्, सीरदेशादिभिरपि तथैवोक्तम्; तथापि अयुधबोधनाय सूत्रमतावलम्बेनाह— आचरंत इति । तत्र एरस्य प्रसिद्धार्थकत्वादाह— तत्रेति । तयोर्मध्य इत्यर्थः । अयं वक्ष्यमाणः । तमेवाह— पष्ठघनतमित्यादिना इतीत्यन्तेन । ‘प्रत्ययग्रहणे—’ इति परिभाषया तदन्तग्रहणादाह— पष्ठघनमिति । निर्दिश्यमानपदाध्याहारादाह— निर्दिश्येति । तदर्थमाह— उच्चार्येति । ननु सूत्रोच्चार्यमाणस्य न तत्संबन्धः, किं तु प्रयोगमन्वस्येति आह— उच्चार्येति । ‘सर्वं वाच्यम्—’ इति न्यायात्सामर्थ्यात्परिभाषायाः फलपतीत्यादाह— एवेति । नन्वेवं सुपद उद्देश्यादित्यादिसिद्धावपि अतिस्य इत्यादौ दोषोऽस्त आह— निर्दिश्येति । उच्चार्यमाणसजातीयत्वपरूपमेव वेत्यर्थः । इदमप्यध्याहारलभ्यम् । सुपद उद्देश्यादित्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धिरिति भावः । स्थानस्यार्थसंबन्धवस्थान्यत्र प्रतिपादितत्वादाह— स्थाननिरूपितेति । निष्कर्षनिवर्तकभावेनेत्यर्थः । योगेति कर्मणि धमिन्त्याह— युज्यतेति । एवमर्थोच्यतेमाह— नेति । प्रतीयमानं प्रतीयमानसजातीयं प्रतीयमानमजातीयत्वपरूपेण वा । ‘इति तेनेदम्’ इति पाठः । तेनेदमिति । उक्तार्थकतन्मूत्रेणोक्तपचनं उमूलमित्यर्थः । यद्वा उभयत्र अर्थ इत्येव पाठः । अरमित्यत्र उक्तपचनरूप इत्यर्थः । तदेशाह— पष्ठघनमित्यादिसिद्धमित्यन्तेन । इत्यर्थ इति । द्वितीयसूत्रम्येति भावः । अन्यत्सर्वं प्राग्वत् । एव साधिनपरिभाषायां धृतिपक्षे गङ्गते— न चेति । इत्यादौ इत्यादिविषये मालीभवतीत्यादौ । दोषाभावादिति । ज्ञातेः मनेो निर्दिश्यमानत्वाभावेऽपि नान्तरीयकतया तत्तत्पक्षोद्योगित यत्किञ्चाह तदस्येव । जातिथ सर्वत्रार्थवर्तिव्येति भावः । नन्वेवमपि धृतिपक्षे दोषस्तदवश्य एवात आह— किं चेति । ‘यत्’ इति शेषः । ग्रहणकशास्त्रेति । प्राहकापुदिमूत्रे र्थः । कार्यबोधनात् सारंभवनशोभनात् ।

आनुमानिकस्थान्यादेशभावकरूपेणऽपि श्रौतस्थान्यादेशभावस्य न त्याग इति 'अच परस्मिन्—' इत्यादेर्नासंगतिः । एतेन 'यदागमा—' इति परिभाषा स्थानिवत्सूत्रेण गतार्थेत्यपास्तम् । एतत्सर्वम् 'दाधा घदाप्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ११ ॥

नन्वेवमुदस्थादित्यादौ 'उदः स्थास्तम्भ्वो पूर्वस्य' इति पूर्वसवर्णापत्तिरत आह—

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवेन्ति ॥ १२ ॥

इत्यादीनामसंगतिवत् श्रौतावयवावयवविभाषत्याप्यत्र त्यागात् 'यदागमा—' इत्यस्यासंगति-
रथात् आह— आनुमानिकेति । 'यथा' इत्यादि । नासंगतिरिति । 'तथापि
श्रौतावयवावयवविभाषस्य न त्याग इति यदागमा इत्येतत्प्रवृत्तिरन्याहर्तृवेति प्रणिदापयतीत्यादी
न शेष' इति शेषः, अन्यथा आनुमानिकेत्यादियन्वयस्य प्रकृतानुपपत्तय स्पष्टमेव ।
प्रासङ्गिकत्वमल्पनापेक्षया इत्यमरैरुचितमिति बोध्यम् । यत्तु— अत्र पक्षे भागमत्व नास्त्य-
वेति, तत्र, अनागमकानामित्यादिव्यवहारसंगति किं च निरवयवप्रवृत्तिनिमज्जन-
सावयवप्रवृत्तदुष्पुम्भवेन अगमत्वव्यवहारस्यापि निर्वाधत्वात् । किं च निरवयवप्रवृत्तौ
'एह' इत्यादाविव अत्रापि बुद्धिवपरिणाममात्रस्यैवकारेण समुदाये गौणदेशत्वव्यवहारेण
अत्रपि तदपगमो न युक्तः, भिन्ननिष्ठत्वनापरोधादित दिह, तद् ध्वनयन्नाह— एतेनेति ।
उक्तरीत्या अनयामिमावयवप्रवृत्तेनेत्यर्थः । इह सर्वं समूलयति— एतत्सर्वमिति ।
परिभाषा तद्व्याख्यानम् अनागमकानामित्यादि सर्वं चेत्यर्थः । तत्र हि प्रतिशयवतीत्यादी
द्वयावयव कृतम् 'समानशब्दप्रातपेध' इति वार्त्तिकम् अर्थवद्गणपरिभाषया एष्यदित्या,
णिदापयतीत्यत्र लयवत्यात्तमासद्रूप, 'न वा अर्धवतो त्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्गणेन कृष्यते'
त्यादि उक्त्वा, निरवयवगमसासनमयुक्तमित्यासद्रूप, निरवयवदेशशासनं यथा बुद्धिपरि-
त्मन तथाप्रापितराशेन 'आदेशस्तर्हिमे मविष्यन्ति— अनागमकानां सागमका ।
ययम्' सर्वे सर्वपद— इत्याद्युक्तम् । आदेशा इत्यादेः, इह आगमवेन व्याख्यायमाना
पि तथा निर्दिश्यमाना अपि आदेशा तत्सदशा भावयन्तीत्यर्थे इति बोध्यम् ॥

एवम् यदागमा इत्यत्रापि । अनेन पूर्वसंगतिरहता । नेय शापदन्तीकतन्वन्तत्त्व-

‘पृष्ठी स्थानियोगा’ इति सूत्रमावर्तते । तत्र द्वितीयस्यायमर्थः—पृष्ठघन्तं निर्दिश्यमानम् उच्चार्यमाणम् उच्चार्यमाणसजातीयमेव निर्दिश्यमानावयवरूपमेव वा स्थानेन स्थाननिरूपितसंबन्धेन युज्यते, न प्रतीयमानमिति; तेनेदं सिद्धम् । न च ‘अस्य च्ची’ इत्यादौ दीर्घाणामादेशानापत्तिस्तेषां निर्दिश्यमानत्वाभावादिति वाच्यम्, जानिपक्षे दोषाभावान् । किं च ‘न ममुधियो’ इति निषेधेन ग्रहणकशास्त्रगृहीतानां निर्दिश्यमानकार्यबोधनात्त दोषः । इयदुपबोद्धित्वं त्विवर्णोवर्णान्घातु-

न्यायसिद्धा, किं तु सूत्रार्थभूतेत्याह— पृष्ठीति । यद्यपि ‘पृष्ठी स्थाने—’ इति सूत्रं प्रसिद्धार्थकं नापेक्षितम्, तद्विनेशान्तरहत्यादिना अत्र गान्धे तादृशस्थले सर्वत्र स्थानमदन्ध-
त्वात् । तथा घानर्ध्वकात्तर्ध्वकायमर्थ इति भाष्ये उक्तम्, हीरदेशादिभिर्गपि तथैवोक्तम्; तथापि अपुष्वबोधनाय सूत्रमतावलम्बेनाह— आयतंत इति । तत्र एतस्य प्रसिद्धार्थ-
पत्वादाह— तत्रेति । तयोर्मध्य इत्यर्थः । अर्थं वक्ष्यमाणः । तमेवाह— पृष्ठघन्त-
मित्यादिना इतीत्यन्तेन । ‘प्रत्ययप्रक्षणे—’ इति परिमाणशततन्तग्रहणादाह—
पृष्ठघन्तमिति । निर्दिश्यमानशब्दाहारादाह— निर्दिश्येति । तदर्थमाह— उच्चा-
र्येति । ननु सूत्रोच्चार्यमाणस्य न तसंबन्धः, किं तु प्रयोगम्यस्यात् आह— उच्चार्येति ।
‘सर्वं वाच्यम्—’ इति न्यायसिद्धांमप्यातिरिभाषायाः फलवतीत्यादाह— एवेति । नन्वेवं
सुपद उदर्यादिन्यादिसिद्धापरि अतिस्य इत्यादौ दोषोऽत्र आह— निर्दिश्येति । उच्चार्य-
माणसजातीयवयवरूपमेव वेत्यर्थः । इदमप्यध्याहारलभ्यम् । सुपद उदर्यादिन्यादौ तु
व्यपदेशावद्भावेन सिद्धिरिति भावः । स्थानसंबन्धवत्त्वान्यत्र प्रतिपादितत्वादाह—
स्थाननिरूपितेति । निर्वच्यनिवर्तकरुमापेनेत्यर्थः । दौमेति कर्मणि घञित्याह— युज्यत
इति । एवायार्थमाह— नेति । प्रतीयमानं प्रतीयमानमजातीयं प्रतीयमानमजातीयव-
यवरूपं वा । ‘इति तेनेदम्’ इति पाठः । तेनेदमिति । उक्तार्थकतामूत्रेणोक्तवचनं
समूलमित्यर्थः । यद्वा उमपत्र अर्थं इत्येव पाठः । अत्रमित्यत्र उक्तवचनस्य इत्यर्थः ।
तदेवाह— पृष्ठघन्तमित्यादिसिद्धमित्यन्तेन । इत्यर्थं इति । द्वितीयमूत्रमेति
भावः । अन्यसर्वं प्राग्भन् । एव साधिनगरीभाषायां धातुपक्षे गृह्यते— न चेति ।
इत्यादौ इत्यादिविषये मालीभप्रतीत्यादौ । दोषाभावादिति । ज्ञानेः मनो निर्देशमन्त्रा-
भावेऽपि नान्तराद्यकृतया तत्तत्सर्वोच्चारितशक्तिद्वाराक तस्त्वेव । जतिथ सर्वत्राशंसित्वेति
भावः । नन्वेवमपि धातुपक्षे दोषस्तदस्य एवात् आह— किं चेति । ‘यत्’ इति
शेषः । ग्रहणकशास्त्रेति । प्राहृकापुंश्चै रर्थः । कार्ययोधनान् कार्यमवबोधयान् ।

शुभ्रुशामित्वयेन धात्वादीनामपि निर्दिष्टत्वादन्यादेशत्वाय । रिद्धौडोडित्तं तु
 सप्तम्यमेव । एतेन इदं डित्त्वं वर्णग्रहणे निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापक-
 मित्यपासनम्' ह्यवरत्सूत्रस्थेन 'अयोगवाहानामृपदेशे अलोन्त्यापेधि प्रयोजनम्-
 वृक्षस्तत्र । नैतदस्ति प्रयोजनम् । निर्दिश्यमानस्येत्येव सिद्धम्' इति भाष्येण

अन्यथा 'एनेकाच —' 'आ सुपि' इत्यादी तेषां ग्रहणेऽप्यनिर्दिश्यमानत्वाद्भूमिधोर्येन
 प्रातिरेव नेति निरेधेयत्वे स्पष्टमेव । धातोरनुवृत्त्या निर्दिष्टत्वेऽपि ह्येकारान्तादेशे तस्य
 तत्त्वम्, न तु दीर्घकारान्तादे । विग्रहुरित्यादी 'एनेकाच —' इत्यस्य, 'पटुमन्तमाघटे
 गिच् मनुषो लाप । तत विग्र् पटु ' पृथिवित्यादी 'आ सुपि' इत्यस्य च चारितार्थ-
 मिति भाव । नन्वेवमपि इयङुवडाडित्त्वं स्वर्थम्, श्वोरित्युक्त्या अनया तयामिव भवनारत
 आह— इयङिति । इह श्वोरिति 'सभषति—' इति न्यायेन धातारेषु समानाधिकरण
 विशेषणम्, नान्यथैव, असमवादादयमिचाराद्य, तदाह— इयङोवर्णान्तेति ।
 धातुशुभ्रुशामिति पाठ । नन्वेवमेव अन्यैर्नित्वाद्दत्ता पूर्वनिपात । अत एवाग्रे धात्वादी
 नामित्युक्ति । सूत्रे तु सौत्रत्वात्तद्वियक्षया अल्पात्तरत्वेन तथा प्रयोग इति बोध्यम् ।
 इत्यर्थेन 'अधिप्रनुवाकित्यस्य' इति शेष । अपिर्वर्णसमुवाचक । निर्दिष्टत्वात् १ 'सह
 पत' साक्षात्' इति शेष, एव च तत्त्वाविशेषेऽपि प्राधान्यात् शुभ्रुशोरस्युक्तसमवाच
 तेषामेव स्यादिति नानया धारणमिति द्वित्वमावश्यकमिति भाव । नन्वेवमपि रिद्धौ
 डोडित्त्वं स्वर्थम्, तद्विधा वर्णवत्समुदायस्यानिर्दिष्टत्वादन्यैव निर्वाहात् । न च
 'अङ्गस्य' इति अधिकारप्राप्तमिति तदपि निर्दिष्टमेवेति धार्यम्, तावतापि
 अतिप्रसक्त्या तस्य स्वातन्त्र्येण अस्यानित्वेन तदन्तविधिं विना तत्रादेशाप्राप्त्या
 अवश्यवाच्यतदन्तविधिं तत्र स्थानित्वनिवारकत्वेनास्यास्तत्र विद्यमानस्यापि निर्दिष्टत्वस्या-
 प्रयोजकत्वात् । अत एव प्राक् धात्वादीत्यादिपदाति', 'एनेकाच —' इत्यादावङ्गस्या-
 तत्त्व च । एव चानुवृत्त्या तत्त्वमधिकारसूत्रान्यस्यवत्स्येवेति न वक्ष्यमाणान्तिस्यइत्यादि-
 प्रत्यासर्गातिरत आह—रिद्धिति । एतेन फलान्तरस्यवच्छेद, तमसाह—पतेनेति । वक्ष्य-
 माणदापदेश्यं । इदं डित्त्वं रिद्धादेशत्वम्, तमव दापमाह— ह्ययेति । अस्य
 भाष्येनेत्यत्रान्यथ । उपदेशे इति । प्रयाजनविशेषनिर्देश विनोपदेश इत्यर्थ । वृक्षस्त-

१. निर्दिष्टत्वात् प्रागुक्तरीत्या यथासमयं निर्दिष्टत्वात् । एवं च

विरोधात् । अनया परिभाषया 'घेन विधि—' इति सूत्रबोधिततदन्तम्य स्थानित्वाभावबोधनम्, 'यदागमा—' इति लब्धस्य च । तेन सुपद् उदस्था-
दित्यादिसिद्धिः । अनया च स्वस्वनिमित्तसंनिधापितानाम् 'अलोऽन्त्यस्य' इत्या-
दीनां समावेश एव, न तु बाध्यबाधकभाव, विरोधाभावात् । नाप्यङ्गाङ्गिभाव,
उभयोरपि परार्थत्वेन तदयोगात् । 'अनेकालिशत्—' इति सूत्रे सर्वश्च एतत्प-
रिभाषाबोधित एव गृह्यते । यत्तु—'आदेः परस्य' 'अलोऽन्त्यस्य' इत्येतावे-
तद्बाधकाविति; तत्र, उदस्थादिति सूत्रविषये अस्या 'पाट' पत्' इति सूत्रे भाष्ये
संचारितत्वात् । नाप्येतयोरियं बाधिका, एतयोर्निर्विषयत्वप्रसङ्गादिति 'ति विशते—'

श्रेति । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य स्वस्वसिद्धिगति भाव । विरोधादिति । तत्रापि
धर्मग्रहणेन स्वस्वस्या एतदप्रवृत्त्यापत्तेरिति भाव । नन्वत्रतरणादस्या 'यदागमा—' इति
न्यायमात्रबाधकत्वलाभात् सुपद् इत्यादिसिद्धिः । सामान्यतः सर्वबाधकत्व तु 'अस्य चो' इत्या-
दिसुकारीत्या दुर्वचम् । अत पर्यवसितमाह— अनयेति । तथा चोपस्थितत्वेन तयोस्तावपि
तत्तस्याप्युपलक्षणमिति भाव । 'पदाङ्गाधिकारे—' इत्यस्य सूत्रप्रपञ्चत्वादाह— येनेति ।
खण्डस्य चेति । विशिष्टस्य तस्मात्त्राभावबोधनमित्यर्थः । अनेनैव क्रमण तयोर्हदाहरणे
आह— तेनेति । अस्य वचनस्य तदुभयबाधकत्वेनेत्यर्थः । नस्यचिदुक्ति खण्डयितु
सिद्धान्तमाह— अनया चेति । 'सह' इति शेषः । 'एतेनाच—' इत्यादाविति
भाव । समावेश एवेति । अधिकृताङ्गादि यवच्छेदद्वारा एतद्व्यवस्थापकत्वस्य तथा
समवादिता भावः । विरोधेति । तैरेतत्साध्यफलस्यैव तत्र साध्यत्वेन तदभावादित्यर्थः ।
नन्वेवमङ्गाङ्गिभाषापत्तिरत आह— नाप्यङ्गेति । परार्थत्वेन विध्युपकारकत्वेन;
'गुणाना च—' इति न्यायात् । नन्वेवमपि 'घेन विधि—' 'यदागमा—'
इत्युभयबोधितस्यानिर 'अनेकाल्—' इत्यत्र सर्वपदेन ग्रहणादनया सह तस्य विरोध
समवेन बाध्यबाधकभाषापत्त्या परत्वात् 'अनेकाल्—' इत्यस्य प्रवृत्त्या सुपदो निर्भर-
साधित्यादिसिद्धिरेषात् आह— अनेकालिति । एतेन तदुभयबोधित वाक्येति । तथा
च तेनापि समावेश एव । 'पदतोमाह—' इत्यादावपि आदेशो पाणिनकृतस्यानुष्कारणा-
नुमानात्तेषा व्यवस्थार्थत्वाद्वा न दोष इति भाव । उदस्थादिति सूत्रेति । 'पाट-
पट' इति सूत्रमध्ये उदस्थादिति लक्ष्ये 'आदेः—' इति सूत्रविषये अस्या संचारित-
त्वादित्यर्थः । किं चोत्तरीत्या व्यवस्थापकत्वे समवति बाधकत्वकल्पनार्त्वाच्चिन्यादित्यापि
षीयम् । एतयो पूर्वोक्तयोस्तथा । निर्विषयत्वेति । कचिदनया सिद्धः कचिदन्या-

इति सूत्रे कैयट । अकञ्जिपये नायं न्याय प्रवर्तते, स्थानिवद्भावेनेव तन्म-

घोरनिर्दिश्यमानत्वान् । एव च एतद्विषये उक्तरीत्या 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यादिप्रवृत्तावपि तद्विषये 'राड क च' इत्यादी नैतन्नवृत्ति, उभयाविषयत्वात् । एव च 'सम सुटि' 'तासस्त्यौ.—' इत्यादी एतदप्रवृत्त्या तन्नवृत्ति सुषचेति न दोष, 'स स्यार्थधातुके' इत्यत सीतिवत् स इत्यनुवृत्तिरप्यन्ये सुषचेति भाव । ति विशतेरिति । तत्र हि 'यस्येति च' इत्यनेनैवान्त्यस्य लोपे सिद्धे सूत्रारम्भसामर्थ्यात्समुदायस्य निर्दिष्टत्वात्ता-
देशवारणाय तिम्रहणे कृतेऽप्यन्त्यस्य कुतो नेति प्रश्ने निर्दिश्यमानेति वारणपरोत्तर भाष्यप्रतीक्रे नात्र परिभाषाप्रवृत्तिरिष्टा । न हि सा तयोर्बाधिका उक्तहेतोः । तस्मात्तिम्रहणसामर्थ्यात् 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यस्याप्रवृत्तौ सर्वस्यार्थाहोप इति भाष्याकृतमिति तेनोक्तम् । कैयट इत्यनेन अरुचि सूचिता, उक्तार्थस्येष्टत्वेऽपि 'नानर्थके—' इत्यस्य प्रत्याख्यानपरसिद्धान्तभाष्यरीत्या तद्भाष्ययोजनेत्यमनुचिता अक्षरारस्वारसात् । 'न चैव भाष्यासगति', एकदेशयुक्तेन प्रकारान्तरेण सुयाजत्वात् । तथा हि— द्वयोर्दशतौर्विना-
देश, शतिश्चप्रत्यय इति पक्षे अ युत्वतिपक्षे विशादेशस्तिचप्रत्यय इति सायुस्वाय व्युत्पत्ता-
वपि षस्तुत शुद्धरूढे चानर्थक्यत्वेन 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यस्याप्रवृत्त्या अनया सर्वादेश इति । एव च एकदेशिमताभिप्रायक्रमेव भाष्यम् । सिद्धान्तस्तु कैयटोक्त एव । इमेव सूचयितुम् 'ति विशते' इतिसूत्रपर्यन्त गमनम्; अन्येषां उक्तार्थस्य 'पठ्या स्थाने—' इत्यनेन कैयटेनोक्तत्वात्तावत्पर्यन्तगमन व्यर्थमेवेति बोध्यम् । नन्वेवमप्यसा अकञ्जिपये-
ऽपि प्रवृत्तिसम्भवेन पूर्वत्र तन्मध्यपतितन्यायसापि उल्लेख उचित । तथा च साकञ्चस्य कार्ये न सादत आह— अकञ्जिति । तत्रैतन्न्यायाप्रवृत्तौ हेतुमाह— स्थानीति । यथा स्थानिवद्भावेन स्थानिनुद्धवा कार्यम्, तथा तेन न्यायेन तद्दुर्बल कार्यजननादित्यर्थः । अस्याशयः 'किं चैव सति स्थानिवुद्धयैव—' इति ग्रन्थस्याख्यानरीत्या बोध्यः । न चैवमत्र दृष्टान्तोत्तिरपिकेति वाच्यम्, पूर्वदोषारुच्या तिम्रणामित्यत्र अन्यथा त्रया-
देशवारणपरभाष्यासगत्यापत्त्या तदप्रिमया पूर्वोक्तया यथा तद्विषये एतदप्रवृत्तिरेवम् अप्रा-
रुचितत्वेऽपि 'किम्—' इत्यन्यात्तरार्थेऽपि कादेशावसानसामर्थ्यात् स्थानिवद्भाववत् तन्मध्येति न्यार्यैवार्थार्थवत्तथ तद्विषये एतदप्रवृत्तिरिति तन्मध्येति न्याय स्थानिवद्भावे-
न तुल्यो न तु ताभ्यामिति तत्कार्यप्रतिद्वयं तन्मध्येत्यस्य नेति तौ द्वौ मियस्तुत्थापेताः द्वौ च मिय इति ताभ्यामत्र, भेद इति सूचनार्थेण । एतेन तयोरेव विषय अस्या-
प्रवृत्तित्यत्र किं मानम् । तन्मध्येति न्यायविषयेऽपि प्रवृत्तिसंभवान् । किं च 'यदा-
गमा—' इत्यनर्थापि तद्दुर्बल कार्यजननं तत्ताऽविशेषेण तत्रैतदप्रवृत्तावप्य हेतु-
भा-

धपतितन्यायेन तद्बुद्धैव कार्यमननान् । इयं चाप्यवपष्टीविषयेऽपि; अत एव
 'तदोः स' सौ—' इति सत्वम् अतिस्य इत्यत्रोपसर्गनकारस्य न । निर्दिश्यमान-
 युष्मदाद्यवयवपर्यन्तस्यैव यूयादयः; न त्वनियूयमित्यादौ सोपमर्गावयवपर्यन्त-
 येति बोध्यम् । 'पाद् पत्' इति सूत्रे 'पष्टी म्याने—' इति सूत्रे न भाष्ये
 पष्टीया ॥ १२ ॥

ननु चेनेत्यादौ ह्रस्वम्येकारस्य प्रमाणत आन्नर्यादकारोऽपि स्यादन
 आह—

सभयः; अन्यथा स्वपूर्वापरप्रत्ययविरोध इत्यपास्तम्, प्रत्ययोरन्त्याशयकत्वशोक्तत्वात् ।
 'शौडो हृद्' इत्यत्र हृद् न सस्य, तथा सति अतस्य न स्यात् । 'आदे —' इत्यनेन
 हृत् एव स स्यादिति न्यासकृदुक्तिध्वन्येव, तथा सति अनयातस्य सर्वया दीर्घाभ्यासते ;
 अत एव 'अदभ्यस्तात्' इत्यतोऽदित्यनुवृत्तिस्त्रीकृता दीक्षिते । एतेन एतदनपेक्षेय
 न्यासकृदुक्तिः । 'मपर्यन्तस्य' इति सूत्रे तदभावे युञ्जामि यादाप्रतिप्रसङ्ग इति तदुक्तिरपि
 तथेति सीरदेवोक्तमपास्तम्, आदे उक्तरीत्या दोषाभावान् अन्ये एतदप्रवृत्तेरुक्तत्वात् ।
 नन्वेवमपि 'पष्टी म्याने—' इत्यस्या अनिर्धारितसम्बन्धविशेष एव प्रवृत्त्या तदर्थकत्वेन अस्या
 अपि तत्रैव प्रवृत्तिः स्यादिति प्रथमार्थ एव प्रायुक्तो युक्त, न द्वितीय इत्यत एव इत्याद्य-
 सिद्धिरेवात आह— इयं चेति । चो वाक्यालकारे । अत्र लक्ष्यगुणोपर्य हेतुव्यं
 सूचयितु फलमाह— अत एवेति । तत्रापि प्रयतनादेवेत्यर्थः । अस्य पौञ्जमियत्रा-
 न्वयः । अतिस्य इत्यत्र रमंधारयः । तकारस्य नेति । अन्ययाद्वाङ्कारात्तदन्तर्निर्ग-
 त्यदाद्यन्तानामद्धानां तदो स इत्येतेन तदापत्तिः स्पष्टेति भावः । फलान्तरमाह—
 निर्दिश्येति । एतत्प्रवृत्तितन्वार्थक्यनमेतत् । एव यावद्यमाह— न त्विति । 'अन्या-
 दय —' इति समासः । सोपेति । अन्यया पूर्ववत्तदन्तर्विधिना युष्मदाद्यन्ताद्वावयवम-
 पर्यन्तस्येत्येतेन प्राप्तिरिति भावः । मन्त्रस्या. 'पाद् पत्' इति सूत्रस्याप्येवमपि प्रायमिक्क-
 त्यामो निर्दीप्तोऽत आह— पष्टीति । उक्तमेतत् ॥

स्यान्यादेशभावप्रसङ्गादप्रमोक्तिरिति । एवमपि— ननु चेतेत्यादाधिति ।
 कैचित्तु— नन्विन्वस्य, 'एवमपि' इति शेषः । उक्तपरिभाषण प्रतीकमानम् आद्यप्र-
 कारभेदोति तदर्थः । तथा च स्यानिवृत्तदोषवागेऽपि आदेगृह्णतातिप्रसङ्ग-
 दस्य एवेति भाव इगद् । अकारोऽपीति । अविना पक्षे म्यानन आन्वया-

यद्यनेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः ॥ १३ ॥

अनेकविधं स्थानार्थगुणप्रमाणवृत्तम् । अत्र मानम्— 'यथा स्थाने—'
इत्यत एकदेशानुवृत्त्या स्थानेग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनः 'स्थानेऽन्तरतमः' इति सूत्रे
स्थानेग्रहणमेव । तद्धि तृतीयया विपरिणमस्य वाक्यभेदेन स्थानिनः प्रसङ्गे जायमानः
सति संभवे स्थानत एवान्तरतम इत्यर्थकम् । तमग्रहणमेव अनेकविधान्तर्य-

व्यतिरासमुपपन्नं, उभयोस्तुल्यफलवति इति भावः । यत्र वेतत्यादित्ये । 'स्थानिन
आदेशैः सह' इति शेषः । अनेकविधं स्थानतद्व्यवृत्तम् । आन्तर्यम् अनि-
यमप्रवहनिवाग्नपूर्वकं स्थितं विरुद्धादेशवशादकतया निवासवत्येव प्रसक्तम् । तत्रेति ।
प्राग्वन् । 'तयोर्मध्ये' इति शेषः । वाग्यविशिष्टादीं स्थानत आन्तर्यस्य न निवास-
कत्वेन प्रसक्तिरिति तद्वेदेषु तस्य न गुणवृत्तान्तर्यतः प्राप्त्यमिति परिभाषा-
क्षरार्थः । प्रागुक्तमेव फलम् । अनेकविधस्य ह्यदिपार्थव्यन्तेषु सत्त्वात्प्राग्विमतस्य
सुगोत्रत्वेन भाष्यमतमन्येषु तन्मतं वास्तव तद्विशेषात्प्रमाह— स्थानार्थेति ।
तेषामेव सन्नवादन्येषामशेषान्तर्भावमवाप्नोति भावः । तन्नेवमिति वचनं निर्भूतमत
आह— अथेति । परिभाषायाम्निवृत्तं । एकदेशेति । 'दामहायमान्ताण' एषादी
रुप्या' इति शेषः । अन्यथा तृतीयान्ततमम्यन्तयोःतन्वयः एव एव, एकदेशे स्थानि-
त्यन्वित्तानादिति भावः । स्थानेग्रहणे प्रसङ्गवर्तिनि । स्थानेग्रहणं कण्ठादेशवशात्कथं ।
एतेन शब्दादिनिवृत्तिः, न तु सूत्रमेति धनयितुं केवलस्य तस्य तत्प्राप्तमवगच्छन्नात्
तस्य तत्प्रमुखादिति— तच्छीति । स्थानेग्रहणं हायर्थः । तृतीयया तदन्तेन ।
तृतीययो गामोर्नि तत्त्वम् । विपरिणमस्येति । अथ 'गृहीतव' इति शेषः । अन्यथा
स्यवनुपपत्तिः एतेषु । वाक्यभेदेन योग्यमिति वदं तु शेषवृत्तं विना तेन तथा वृत्ता तेन

सत्तागमम् । स्थानत स्थानेनेत्यर्थ । तत्र स्थानन आन्तर्यम् 'इतो यणाचि'
इत्यादौ प्रसिद्धमेव । अर्थत — 'पदन्—' इत्यादौ । स्थान्यर्थाभिधानसमर्थ-
स्यैवादेशतेति सिद्धान्तान् यदर्थाभिधानसमर्थो य स तस्योदेश इति तत्समानार्थ-
तत्समानवर्णपादादीना ते । 'तृज्वत्क्रोष्टु' इति च । गुणत — वाग्धरि-
रित्यादौ । प्रमाणत — 'अदसोऽसे —' इत्यादौ । स्थानेऽन्तरतमसूत्र
भाष्ये स्पष्टेया ॥ १३ ॥

ननु प्रोदवानित्यत्र 'प्रादूहोद—' इति वृद्धि स्यादत आह—

अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ॥ १४ ॥

विशिष्टरूपोपादाने उपस्थितार्थस्य विशेषणतयान्वयसभवे तत्त्यागे माना-

भेदापरितरत आह— स्थानेनेति । आद्यादिनात्तृतीयान्तरतसिरिति भाव । सति
समत्र इति विशेषणसाफल्याय चतुर्णां क्रमेणोदाहरणान्याह— तत्रेति । चतुर्णां मध्य
इत्यर्थ । ननु 'पदधा मास्—' इत्यादौ स्थानिनमेवानुपादानात्कथं तत्त्वमत आह—
स्थान्यर्थेति । अथयत्र स्थान्यदिशभावाविधान्तरिति भाव । तत्समानेति । तत्रा-
देशत्वग्रहेण स्थान्यर्थाभिधानसमर्थत्वग्रहे सति स्थानिन्यपि तदर्थाभिधानसमर्थत्वस्य तुल्य-
विक्रितिवचन ग्रहेण आदेशाक्षिप्तदेशसमानार्थेत्यर्थ । नन्वेव चाणादीनामपि तदापरितरत
आह— तत्समानेति । आदेशसमानवर्णेत्यप्य, तदपि भूयसा यथा कथंचित्, न तु
सर्वांशेनेति भाव । ते पदादय । ननु पदत्र इत्यदिव्यवस्थाप्यत्वेन स्थान्यदेशभावा एव
तत्र न अत आह— सृज्वदिति । इति च इत्यादौ । गुणतयेन उत्कृष्टतयातिरिक्त
धर्ममात्रम्, तेन 'अनान्तर्यमवैतयो—' इत्यादिभाष्येण न विरोध । बाह्यानां विशारा-
दीना साक्षाद्दर्शानुवृत्तित्वेऽपि औपचारिक गुणत्वम्, तदाह— गुणतो वाग्धरिरिति ।
इदं च कौमुद्या स्पष्टम् । आदिना कृष्णधिरित्यादिपरिग्रह । प्रमाणत्वं सूत्रत्वादेवस्तुतो
गुणत्वेऽपि प्राद्वानवसिष्ठन्यायन पृथगुक्तारिति ध्वनयन्नाह— प्रमाणेति । अदसो-
ऽसेरिति । तत्र आन्तरतम्यात् सूत्रव्यञ्जनयाहूस्वी दीप्य दीप इति भाव ॥

नन्विति । 'एवमपि' इति शेष । स्थानत आन्तर्यस्य प्राव-यप्रतिपादनेऽर्थाति
तदय । इत्यत्र इत्यत्रापि । तथा चायत्रान्यथातप्रसङ्गस्तदवगम्य इति भाव ।

भावोऽस्या मूलम् । अत्रार्थः कल्पितान्वयव्यतिरेककल्पितः शास्त्रीयोऽपि गृह्यत
इति 'संख्याया अनि—' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । इयं वर्णग्रहणेपु नेति
'लस्य' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । अत एवैषा विशिष्टरूपोपादानविषयेति वृद्धाः ।
एतन्मूलकमेव 'येन विधिः—' इत्यत्र भाष्ये पठ्यते— 'अलौकिकानर्थकेन तद-
न्तविधिः' इति । किं च 'स्वं रूपम्—' इति शास्त्रे स्वशब्देनात्मीयवाचिना
अर्थो गृह्यते; रूपशब्देन स्वरूपम् । एवं च तदुभयं शब्दस्य संज्ञीति तदर्थः ।

परिभाषायो भाष्यमते मानमाह— विशिष्टेति । वर्णसमूहेत्यर्थः । इदं वक्ष्यमाण-
सिद्धार्यकथनम् । विशेषेणेति । उपात्तशब्दरूपं प्रतीति भावः । संबन्धे 'सति' इति
शेषः । नन्वत्र प्रतिबन्धलोकिकार्यग्रहणम्; स च वाक्ये परे वा । एव च प्रोक्तवान् पटुजा-
तीयायेत्यादावनया कथं धारणमत आह—अत्रेति । परिभाषायामित्यर्थः । अन्वयव्यतिरे-
कयोगेपि लोके वस्तुतोऽसत्त्वादाह—कल्पितेति । शास्त्रासनाकल्पितेत्यर्थः । कल्पित
इति । 'प्रकृतिप्रत्ययादिकोन्यः' इति शेषः । अपौरुषिकसमुच्चायकः । संख्याया
अतीति । तत्र हि 'बन्धे' इति धातुिक्रमण्य उक्तान्या प्रत्याख्यातम् । नन्वेवमुक्त-
पविशिष्टरूपोपादानं एव एतत्प्रवृत्तौ मानाभावेन तयोर्किरयुक्तोति भवत्वित्यादां यण् न
स्यात् आह—इयं चर्षेति । 'लस्येत्यत्रेति । तत्र हि 'लादेशे सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात्'
इति दत्तायां लुनातीत्यादावापत्तेरनया कृत धारणम् 'न वर्णग्रहणेपु' इति खण्डितम् ।
अत एवेति । वर्णग्रहणे एतदप्रवृत्तौ नादेत्यर्थः । उक्तार्थे मानान्तमेपि ध्वनयितुमाह—
एतन्मूलकमेवेति । वर्णग्रहणे एतदप्रवृत्तिमूलकमेवेत्यर्थः । 'धातुिक्रम' इति शेषः ।
एवेन मूलान्तव्यापृतिः । अयं भावः—यदि सर्वत्रास्याः प्रवृत्तिस्तर्ल्लोऽनर्थक्येनेति विशेषण-
शुक्तमेतत्परिभाषाविरोधात् । तस्माद्गुणान्वयवाच्याः प्रवृत्तिरिति । हनादां 'पदाहाधिनारि—'
इति तदन्तविधिना प्रोक्तान्निहनादिप्रवृत्तौ भाष्याय तद्वर्तितकम् । तथा च वर्णसमुदायेन चेत-
दन्तविधिस्तर्हि अर्थवत्तेवेति फलितम् । एतेन 'न वर्णग्रहणेपु' इति पूर्वापादभूत
परिभाषान्तरमिति, तत्र शापकम् 'उभ.' इति सूत्रम्; अन्यथा उ इतीत्यत्र अचोऽनर्थ-
कत्वात् यथादिस्तस्यैवाप्रसङ्गे किं तेन । 'इदुता च सप्तम्यर्थे' इति निर्देशो वेत्यादि च सौरदेया-
शुक्तमरास्तम्, तत्रैतदप्रवृत्त्यर्थं निर्वाहे पचनान्तररूपेण गौरवात् । सूत्रमते परिभाषायो
मानमाह—किं चेति । स्वरूपमिति । शब्दस्वरूपमित्यर्थः । एष चैति । उभयग्रहणे च-
त्यर्थः । तथा च पदार्थोपस्थितिः स्पष्टेति भावः । तदुभयमिति । तस्मिन्प्रवृत्तौऽन्यदुपयोर्ध्वं
द्रव्यमित्यर्थः । एतदप्रवृत्तिं बोध्यम् । तदुभयं ताभ्यां स्वरूपशब्दाभ्यां गृह्यमाणं द्रव्यमिति वा ।

तत्रार्थो न विशेष्य, तत्र शास्त्रीयकार्यासम्भवात्; किं तु शब्दविशेषणम् ।
एव चार्थविशिष्ट शब्द संज्ञीति फलितम् । तेनेषा परिभाषा मिद्धीत भाष्ये
स्पष्टम् ॥ १४ ॥

नन्वेवमपि महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्र 'आन्महत —' इत्यात्त्वापत्तिरत

आह—

गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः ॥ १५ ॥

गुणादागतो गौण, यथा—गोशब्दस्य जाड्यादिगुणानिमित्तोऽर्थो वाहीक ।
अप्रसिद्धश्च सज्ञादिरपि तद्गुणारोपादेव बुध्यते । मुखामिव प्रधानत्वान्मुख्य प्रथम

एतदुभयमिति पाठस्तु सुगम । तत्र अर्थे । शास्त्रीयेति । प्रत्ययेन पात्राप्यासम्भवात्प्रातिप-
दिकादित्यनेन अन्ययासम्भवाच्चेति भाव । शब्दविशेषणं शब्दस्य विशाषणम् । अर्थ
इत्यनुपगम्यते । एवं च अर्थस्य तद्विशेषणत्वे च । तेनैवेति । तथा तदर्थेन सूत्रेणेत्यर्थः—
ननु सूत्रस्य प्रत्याख्यानादयुक्तमिदमत आह— इति भाष्य इति । इत्यादि भाष्ये
स्पष्टमित्यर्थ । अनेनाद्यप्रकार एव तदा बोध्य इति सूचितम् । एतेव सूत्रप्रत्याख्यानात्सीर-
वैवेक्त रूपग्रहण शापकमिति चिन्त्यमिति भ्रान्तोक्तम्, मन्थादिसूत्र भ्राजिमहणमिह
शापकमिति सीरदेवैक्त चापास्तम्, सूत्ररोत्यापपत्या आद्यस्यायुक्तत्वात्, मन्थादिसाहचर्येण
भ्राजिसूत्रकारोत्रेव ग्रहणेन भ्राजिमहणस्योपक्षीणत्वेनान्वस्यायुक्तत्वात् ककारस्य तदनुपग-
त्वाच्चेति दिक् ॥

एवमपीति । तत्र लौकिकशास्त्रीयार्थग्रहणेऽपीत्यर्थ । अनेन पूर्वसंगति प्रदांशता ।
महदिति । चयर्थे चायम् । आत्त्वापत्तिरिति । मुख्यस्यैव ग्रहणमित्यत्र माना-
भावाद्दति भाव । 'तत आगत' इत्यणन्तो गौणशब्द इत्याह— गुणादिति । गुण-
हेतुकरा दजन्यतादृशवाधविषय इत्ययम् । तमव सदृष्टान्तमाह— यथेति । गौणिष्ठ-
जाड्यादिगुणसजातीयजाड्यादगुणहेतुकाराधविषयगोत्वादिनिमित्तप्रवृत्तिरतच्छब्दजन्यषो-
धविशेष्या वाहीकरूपोऽय इत्यर्थ । 'अभियस्त—' इति सप्रहायाह— अप्रसिद्ध-
श्चेति । सज्ञाबोध इत्यर्थ । नन्वस्य कय गाणत्रमत आह— सज्ञादिरिति ।
कमण्यद् । सज्ञायमानादिरत्यय । आप प्रागुतममुचायक । तद्गुणेति । यदा-

इत्यर्थः । गौणे ह्येवं शब्दः प्रयुज्यमानो मुख्यार्थोपेण प्रवर्तते । एवं चाप्र-
सिद्धत्वं गौणलाक्षणिकत्वं चात्र गौणत्वम् । तेन प्रियत्रयाणामित्यादौ त्रयादेशो
भवत्येव, तत्र त्रिशब्दार्थस्यैतद्विशेषणत्वेऽप्युक्तरूपगौणत्वाभावान् । किं चार्थं
न्यायो न प्रातिपदिककार्ये, किं तूपात्तं विशिष्याथोपस्थापकं विशिष्टरूपं यत्र,
तादृशपदकार्यं एव । परिनिष्ठिनस्य पदान्तरमन्वये हि गोर्वाहीक इत्यादौ गौण-
त्वप्रतीतिः, न तु प्रातिपदिकसंस्कारखेलायामित्यन्तरङ्गत्वाज्जातसंस्कारवाधायोगः

चकशब्दप्रयोगस्तदीयगुणेत्यर्थः । एतेन 'प्रसिद्धाप्रसिद्धयो —' इति परिभाषान्तरमिति
रजकदुक्तमपास्तम् । तादृश्यहेतुमाह — प्रधानत्वादिति । प्रधानार्थान्तरप्रतीति-
निरपेक्षतया प्रतीयमानत्वादित्यर्थः । तादृशतादृशार्थबोधनवाच्छब्दस्य गौणत्व मुख्यत्व
च बोध्यम् । शाखादिभ्य इति यदुपमेयमाह — प्रथम इति । प्राथमिकशक्तिजन्यबोध-
विषय इत्यर्थः । प्रथमत्व तल्लोपादयति — गौणे हीति । आरोपाय हि पूर्वं तद्रूपस्वि-
तिराश्रयपत्नीति भावः । मुख्यार्थेति । मुख्यार्थप्रवृत्तिनिमित्तात्तदपेनेत्यर्थः । आरोपितगो-
त्ववान् वाहीकसमभियाहारे गोशब्दार्थ इति भावः । फलितमाह — एवं चेति ।
उभयोर्युगनिमित्तकत्वे चेत्यर्थः । अत्र परिभाषायाम् । अनेन अन्यत्र नैवमिति सूचितम् ।
तादृशस्य व्याख्यानस्य फलमाह — तेनेति । तदर्थमाह — तत्रेति । प्रियत्रयाणा-
मित्यत्रेत्यर्थः । इतरेति । अन्यपदार्थेत्यर्थः । उक्तरूपेति । द्विविधेत्यर्थः । अत एवोपसर्जन-
प्रतिषेधो वार्तितकृता सर्वादिसूत्रे कृत इति भावः । ननु उपसर्जनत्ववदपि गौणत्व-
व्यवहर्तृणा मते अयमितिप्रसङ्गस्तदवस्थ एवात आह — किं चेति । ननु तद्वारणाय
यदि पदोद्देश्यकार्ये प्रवृत्तिरित्युच्यते, तर्हि आशुंरित्यादौ यदेव स्यात् । गोऽभवदित्यादौ
प्रष्टव्यसंज्ञा च स्यात् । एतेन यथाकथञ्चित्पदसंबन्धिकार्ये प्रवृत्तिरित्यप्यपास्तम्, अन्ये
दोषापत्तेः । आशुंरित्यादाविभवापत्तेश्चात आह — किं तूपात्तमिति । विशिष्टेति ।
अर्थवत्परिभाषामूलकत्वादस्या अपि विशिष्टरूपोपादानविषयत्वमिति भावः । रूपमिति ।
अस्य 'उद्देश्यम्' इति शेषः । वर्णसमूहात्मकरूपमुद्देश्यमिति तदर्थः । यत्र कार्यं तत्रैवेत्युक्ती
पदकार्ये अथ न्याय इत्यभियुक्तोक्त्यस्यैतदप्यपत्तिः । तत्र पदकार्ये इत्युक्ता पदस्यापि कार्ये
निमित्तत्वभ्रमः स्यादत आह — तादृशेति । वस्तुतः पदव्यपदेशरहिताननिमित्तकेत्यर्थः ।
एषः प्रागुक्तपदकार्यद्वयव्यवच्छेदायव । तत्र निषेधे हेतुमाह — परीति । स्वार्थे परिपूर्णम् —
इत्यादिभाष्योक्तेरिति भावः । हि यतः । वाज्रमित्यत्र अस्यान्यः । प्रातिपदिकेति ।
तस्य सुबादिकृतताधुत्वस्मृत्कारित्यर्थः । वाधायोग इति । उत्तरकात्प्रतीतिकमीगणव-

प्रातिपदिकार्थे प्रवृत्त्यभावे बीजम् । श्वशुरमदृशस्यापत्यमित्यर्थे श्वाशुरिरित्या-
दावन इञ् सिद्धये- उपात्तमित्यादि । न च प्रातिपदिकपद तादृशमिति वाच्यम्,
तन हि प्रातिपदिकपदवत्त्वेनोपस्थितिरिति तस्य विशिष्याधोपस्थापनत्वाभावात् ।
निपातपद तु चादित्वेनैव चादीनामुपस्थापनमिति तदुद्देश्यत्वाद्यर्थविधायके
'ओन्' इत्यादावेनत्प्रवृत्त्या गोभवदित्यादौ दोषो न । अग्नीषोमो माणवमानेत्यत्र

हेतुप्रवृत्तिरगौणमुख्य-वाचन बहिरङ्गजात भाव । ननु विशिष्टतादेव उत्तमत्र गृहप्रया
गतिद्वयात् विशेषणद्वयेन, 'अत इञ्' इ उक्त अत एवाद्श्य वात् 'अत्' इत्यत्र च आद-
न्तनिपातस्याद्श्य-वादेत आह- श्वशुरेति । वैभ्य बीजाभावन आदन्तनिपातवत्
अत्रापि अदन्तप्रातिपदिकसाद्देश्यत्वाभावात् विशिष्टरूपत्वादेरदन्तमस्यव-यतिप्रसङ्गस्तदवश्य
एवेति भाव । इत्यर्थक इति । अनेनास्य विग्रहत्व निरस्तम् । अत इञ् 'अत इञ्'
इति इञ् । उपात्तमिति । तथा चादन्त रूप नापात्तमिति नातिप्रसङ्ग इति भाव ।
नन्वेव तावदेवास्तु, अल द्वितीयविशेषणत्वात् आह- आदीति । अनेन सूचितम्-
द्वितीयविशेषणस्यापीदमत्र कुर्यामिति । एतदत्र प्रतिपादयितुं प्रायमिच्छन्त्या शब्द-
न च्चेति । तादृशम् उपात्तम् । तथा च तावमात्र दत्तस्य नात्प्रसङ्गवारणमिति भाव ।
सूचितरीत्या सिद्धान्तमाह- तेनेति । प्रातिपदिकपदनेय । हि प्राप्तद्धा, इत
पञ्चम्याश्च सत्त्वात् सज्ञाशब्द शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तवस्य प्रसिद्धत्वादिति भाव । एव
स्तादृशविशेषणवयथ्य तु न अदन्तप्रातिपदिकस्य विशिष्ट अर्थापस्थापनत्वनातिप्रसङ्ग
तादृशत्वादिति यो-रम् । एष च क्वलस्य अत इत्यस्य न विशिष्टरूपतामात्रम्, प्राति-
पदिकपदस्य न विशिष्यार्थोपस्थापनत्वमात्रम्, अदन्तप्रातिपदिकस्य नागतत्वमात्रमिति
वाच्यम् । नन्वेव गोभवदित्यादावनया धारण न स्यात् औदित्यत्र निपातपदस्यापि सत्त्वा-
शब्दत्वात् । किं चानुवृत्तस्य नापात्तत्वमिति प्रायुक्तदापनिरासे द्वितीयविशेषण व्ययमवात्
आह- निपातेति । चादित्वेनैवेति । चत्ववात्त्वत्त्वादिनेत्यर्थ । एतन्न निपातवस्या
खण्डापाधजातिशब्दरूपवस्य निरास । अयं भाव- निपातत्व नाखण्डापाधिरूपम्,
तदनङ्गीकारात् । नाप जातिरूपम्, घातकत्वादिना साकृदात् । नापि शब्दरूपम्, अन्य
यागरूपत्वन प्रातिपदिकपदवच्छब्दरत्वाभावात् शब्दस्य तत्रैव तत्त्वाङ्गीकारात् । अत
एव पूर्वत वैलक्षण्यमूचकस्तुहन् इति । कार्यति । प्रवृत्तस्य । परतदिति ।
गणमुख्य-वाच्यत्वं । गोभवदिति । गोभनकृत्कृत्य गसदृशरूपण भवनस्य प्रतातत्र
गाण्यम् । उत्र च गौभनरक्षणदिना मुन्त्रगाण्यप्रति, तत्र चिन्तयत इत्ये भाव ।

प्रसिद्धदेवताद्वन्द्ववाच्यगनीषोमपदस्य तत्सदृशपरत्वे अन्तरङ्गत्वादीत्वपरत्वे भव
एव । सदृशलाक्षणिकात्मिसोमपदयोर्द्वन्द्वे तन्नामकावित्यर्थके च न परत्वम्
आद्ये गौणलाक्षणिकत्वात् अन्त्ये अप्रसिद्धत्वात् । अत्र एव अग्निसोमौ माण्ड
कावित्यत्र गौणमुख्यन्यायेन परत्ववारणपरम् 'अग्नेः स्तुम्तोमसोमाः' इति
सूत्रस्यं भाष्यं संगच्छते । गा पाठयेत्यादौ मुख्यगोपदार्यस्य पाठनकर्मत्वामंभेक
विभक्त्युत्पत्तिवैलायां प्रयोजितृभिर्गौणार्थत्वस्य प्रतीतावप्यपदस्याप्रयोगेण वैद्विभि
सर्वत्र पदस्यैव गौणार्थकत्वस्य ग्रहेण अत्वं त्वं संपद्यते अमहान् महान् भूत
त्वद्भवनीत्यादिभाष्यप्रयोगे त्वाद्यादेशदीर्घादीनां करणेन च अस्य न्यायस्य

दोषो न प्रगृह्यत्वप्रयुक्तप्रवृत्तिभावो न, तथा च यद्यलुवृत्तस्य तत्त्व न स्यात्, तर्हि
अत्र दोषो दुर्निवारः, तथा च दोषज्ञाग्नपरभाष्यासंगतिरिति तथाचस्य वाच्यमिति
निपातपरमादायैवैतन्नप्रवृत्तिर्न प्राग्वदिति ततोऽत्र धैर्यक्षयमेवेति भाष्य । नन्वेवमग्रीषोमौ
माण्डकावित्यत्रापि ईवपदे न स्यातामेतत्प्रवृत्तेरत आह— अग्निरिति । 'प्रसिद्ध' इति
तदा गौणत्वभिरासथ्य । देवताद्वन्द्वेति । देशताद्वयेत्यर्थः । भवत एवेति । अत्र
दीर्घमुक्तम् । नन्वेव भाष्यविरोधोऽत आह— सदृशेति । 'द्वन्द्वे' इति उभयान्वापि,
तेन न्यायेन द्वितीयेऽपि लक्षणैव; तच्चद्रुणात्कारोपमूलकतत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तारोपेण च दोष
इति मञ्जुपाया स्पष्टमिति गौणत्व युक्तमेवेति भाष्य । न परत्वमिति । देवताद्वन्द्वामावा-
दीत्वस्य प्राप्तिरेव नेति तदनुल्लेखः । एवमेवेऽपि । नेत्वपदे इति पाठे तु यथा उक्तहेतोरित्य-
न, तथा अनेन परत्व नैत्यर्थः । तदेव भाष्यमाह— अत एवेति । उक्ताशयक्रान्तादेवेत्यर्थः ।
एव चाग्नीषोमावित्यादी प्राणुक्ते तयोर्दीर्घाकारं न भाष्यविरोध इति भाष्य । ननु परिनिष्ठित-
स्येयादिना यदुक्तम्, तस्याय भाव — विभक्त्यर्थस्य क्रियासाकभावात्सबन्धरूपत्वेन तयो-
सबन्धबोधः श्रुतिकृत इति श्रुतेश्चक्यापेक्षया गौण प्रवृत्त्या प्रथमं तयोर्नवबोधः, पक्षा-
न्निधो गा धारिकमानवत्यादाविति; इदमयुक्तम्, गा धारिकं पाठयेथादीं यत्र गौणार्थ-
प्रादुर्भावं विना क्रियासबन्ध एवासम्भवी, तत्र पूर्वमेव गौणत्वावगतेरात्काद्यनापत्तेस्ताद-
वस्थादत्त आह— गामिति । वैलायां तत्कार्येणेत्याम् । 'गौणार्थत्वस्य प्रतीता' इति
व्यस्त पाठ । 'उभय—' इति ियमप्राप्या 'कर्मणि च' इति निषेधप्रवृत्ते । अत
एव कर्तवि तृतीया । एवम् 'गौणार्थकत्वस्य ग्रहेण' इत्यत्रापि योग्यम् । अपदस्येति ।
तथा चानुपवर्त्तयेतन्व्याशाप्रवृत्त्या कार्यप्रवृत्तिरिति भाष्य । अपयोगादेशाह— योद्धु-
मिरिति । शर्गवमभानम-शाह— अर्थमिति । आदिना सदृशत इत्यादिर्णमाह ।

पदकार्यविषयत्वमेवोचितम् । अन्यथा वाक्यसंस्कारपक्षे तेषु नदनापत्तिः । किं च शुक्लामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टम्, कर्ता क्रिया चानिर्दिष्टौ इत्याद्युक्त्वा, इहेदानीं गामभ्याज शुक्ला देवदत्तेत्यादौ सर्वं निर्दिष्टं गामेव कर्म देवदत्त एव कर्ता अभ्याजैव क्रियेत्यर्थकेन अर्थवत्सुत्रस्थभाष्येण कारकादिमात्रप्रयोगे योग्यसर्वक्रियाभ्याहारं प्रसक्ते नियमार्थं क्रियावाचकादिप्रयोग इत्येतत्तात्पर्यकेण सामान्यतः क्रियानन्यफलाश्रयत्वमात्रविशेषायां द्वितीयादीनां साधुत्वान्वाख्यानमित्यर्थलाभेन पाठनक्रियान्वयकाले पदस्यैव गौणार्थत्वप्रतीतिः प्रयोक्तुरपि । एवमेतन्मूलकः 'अभिव्यक्तपदार्था ये—' इति श्लोकोऽपि पदकार्यविषयकः । ध्वनितं चेदम् 'सर्वादीनि—' इति सूत्रे संज्ञाभूतानां प्रतिषेधमारम्भाणेन

अन्यथा अस्य पदकार्याविषयकस्य । तेषु गा पाठयत्यादिषु । तदनापत्तिरिति । आत्वाद्यनापत्तिरित्यर्थः । भाष्यप्रयोगेऽपीदं बोध्यम् । इदं च प्रयोक्तृणा तदा गौणार्थकार्यप्रतीतिमभ्युपेत्य । प्रस्तुतं सैत्र नैयाह— किं चेति । आदिना 'देवदत्तेत्युक्ते कर्ता निर्दिष्ट । कर्मक्रिये अनिर्दिष्टे । अभ्याजेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा । कर्तृकर्मणी अनिर्दिष्टे' इत्यस्य परिग्रहः । सर्वं निर्दिष्टमिति । अथ 'शुक्लेन' इति शेषः, अन्यथा कर्तुः, इत्यर्थकेनेत्यस्य चामगतिः स्पष्टैव । गामेवेति । गामिति प्रन्द्याच्यस्य पूर्वस्यादिप्रमेणार्थः । एवास्तद्व्यव्यञ्जेदक्ताः । कर्तयेति पाठः । आदिभ्या यथाक्रम क्रियाकारकयोः परिग्रहः । प्रसक्त इति । एतेन सर्वत्र वाक्यमेव बोधकमिति पदार्थातिरिक्तः कश्चिद्वाक्यार्थोऽस्तीति सूचितम् । सामान्यत इति । क्रियस्त्वेनेत्यर्थः । मात्र पदेन विशेषणानुक्तिः; तदादिविशेषणमित्यर्थः । अत एवाप्रमादिमगतिः । अन्याख्यातम् 'कर्मणि—' इत्यादिमुत्रेण । विशेषक्रियान्वो आह— पाठनेति । एवं प्रातिपदिकव्याप्तुतिः । गौणार्थत्वप्रतीतिरिति । 'शेषं विभाषा' इति विकल्पेन नियमाप्रवृत्तपक्षे 'कर्तृकर्मणो वृत्ति' इत्युभयत्र पष्ठ्याम् 'कर्मणि च' इति निष्पाप्रवृत्त्या समास इति भावः । अपिर्बोद्धिसमुच्चारक' । वृद्धिसुत्रस्थभाष्यमप्यत्र मानमि बुद्धेति स्पष्टम् । एवमस्य कैयटाद्युतपदकार्यविपरकत्व समर्थं, 'अभिव्यक्त—' इति परिभाषान्तरमिति भ्रमं निरसितुं तत्राप्येवमेवेत्याह— एवमिति । उक्तव्याप्यर्थादित्यर्थः । पतन्मूलक इति । अनेन तस्यान्यत्व निरस्ताम् । श्लोकोऽपीति । अनेन तस्य कल्पितत्व सूचितम् । एव निष्पेऽर्थं मानान्तरमप्याह— ध्वनितमिति । ध्वनितमशी-

प्रसिद्धदेवनाङ्गद्वन्द्ववाच्यग्रीषोमपदस्य तत्सदृशपरत्वे अन्तरङ्गत्वादीत्त्वपत्तेर्भवत्
 एव । सदृशलाक्षणाक्रान्तिमोमपदयोर्द्वन्द्वे तन्नामकावित्यर्थके च न पत्वम्,
 आद्ये गौणलाक्षणाकत्वान् अन्त्ये अप्रसिद्धत्वात् । अत्र एव अग्निसेमी माणव
 कावित्यत्र गौणमुख्यन्यायेन पत्ववारणपरम् 'अग्नेः स्तुम्तोमसेमा' इति
 सूत्रस्थं भाष्यं संगच्छते । गा पाठयेत्यादौ मुख्यगोपदार्थस्य पाठनरुमत्वासेभवेत्
 विभक्त्युत्पत्तिनेत्रया प्रयोक्तृभिर्गौणार्थत्वस्य प्रतीनावप्यपदस्याप्रयोगेण वैद्विभि
 सर्वत्र पदस्यैव गौणार्थकत्वस्य ग्रहेण अत्वं त्वं संपद्यते अमहान् महान् भूत
 त्वद्भवतीत्यादिमाप्यप्रयोगे त्वाद्यादेशदीर्घादीनां करणेन च अस्य न्यायस्य

दीपो न प्रकृतत्वप्रयुक्तप्रवृत्तिभावां न, तथा च यद्यनुवृत्तस्य तत्त्व न स्यात्, तर्हि
 अत्र दीपो दुर्निवार, तथा च दोषवाणपरभाषासर्गातिरेति तथापर्यं वाच्यमिति
 निषानपदमादायैतत्प्रवृत्तिर्न प्राग्प्रदिति ततोऽत्र ध्वक्षण्यमवति भाव । गन्धमग्रीषोमी
 माणवकावित्यत्रापि ईवपदे न स्यातामेतत्प्रवृत्तेरत आह— अग्नीति । 'प्रसिद्ध' इति
 तदा गौणत्वनिराहाय । देवताद्वन्द्वेति । देवताद्वयेत्यर्थं । भवत एवेति । अत्र
 दीप्रमुक्तम् । गन्धेव भाष्यविरोधोऽत आह— सदृशेति । 'द्वन्द्वे' इति उभयान्वयि,
 तेन न्यायेन द्वितीयेऽपि लक्षणेव, तत्तद्गुणादारोपमूलकतत्त्वप्रवृत्तिनिमित्तारोपेण च बोध
 इति मञ्जुशया स्पष्टमिति गौण व युक्तमेवति भाव । न पत्वमिति । देवताद्वन्द्वाभावा-
 दीत्वस्य प्राप्तिरेव नेति तदनुब्लेख । एवमप्येऽपि । नेत्रपदे इति पाठे तु यथा उत्तहृतोरीव
 न, तथा अनेन पत्व नेत्यर्थं । तदेष भाष्यमाह— अत एवेति । उक्ताशयकवादेत्यर्थं ।
 एव चाम्नीषोमावित्यादी प्रागुक्ते तयोर्दीकार न भाष्यविषय इति भाव । ननु परिनिष्ठित-
 स्येत्यादिना यदुक्तम्, तस्याय भाव— विभक्त्यर्थस्य क्रियाकारकभावसंबन्धरूपत्वेन तयो
 संबन्धबोध श्रुतिकृत इति श्रुतेर्वाक्ययोपेक्षया शीघ्र प्रवृत्त्या प्रथमं तयोरन्यबोध, पश्चा
 न्मियो गा वाहीकमानयेत्यादाविति, इदमयुक्तम्, गा वाहीक पाठयेत्यादौ यत्र गौणार्थ-
 प्रादुर्भावं विना क्रियासंबन्ध एवासम्बन्धी, तत्र पूर्वमेव गौणत्वावगतेरात्त्राद्यनापत्तेस्ताद-
 यत्थायदत आह— गामिति । चेल्यायां तन्नामवेत्यायाम् । 'गौणार्थत्वस्य प्रतीती' इति
 व्यस्त पाठ । 'उभय—' इति नियमप्राप्त्या 'कर्मणि च' इति निषेधप्रवृत्ते । अत
 एव कर्त्तरि कृतीव । एवम् 'गौणार्थत्वस्य प्रवृत्त' इत्यत्रापि वा एवम् । अपदस्येति ।
 तथा चानुपसर्गवैतन्त्याप्राप्रवृत्त्या कार्यप्रवृत्तिरिति भाव । अप्रयोगादेवाह— योद्ध
 मिरिति । नर्पिनमतिम' आह— अत्यमिति । आदना मरुद्भूत श्यादिर्वागह ।

पदकार्यविषयत्वमेवोचिनम् । अन्यथा वाक्यसंस्कारपक्षे तेषु नदनापत्तिः । किं च शुक्लामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टम्, कर्ता क्रिया चानिर्दिष्टौ इत्याद्युक्त्वा, इहेदानीं गामभ्याञ्च शुक्ल देवदत्तेत्यादौ सर्वे निर्दिष्टं गामेव कर्म देवदत्त एव कर्ता अभ्यानेव क्रियेत्यर्थेन अर्थवत्सूत्रस्थभाष्येण कारकादिमात्रप्रयोगे योग्यसर्वक्रियाव्याहारे प्रसक्ते नियमार्थं क्रियावाचकादिप्रयोग इत्येतात्पत्यर्थेण सामान्यतः क्रियानन्यफलाश्रयत्वमात्रविवक्षायां द्वितीयादीनासाधुत्वान्वाख्यानमित्यर्थलाभेन पाठनक्रियान्वयकाले पदस्यैव गौणार्थत्वप्रतीतिः प्रयोक्तुरपि । एवमेतन्मूलकः 'अभिव्यक्तपदार्था ये—' इति श्लोकोऽपि पदकार्यविषयकः । ध्वनितं चेदम् 'सर्वादीनि—' इति सूत्रे संज्ञाभूतानां प्रतिषेधमारम्भमाणेन

अन्यथा अस्य पदकार्यविषयकत्वं । तेषु गा पाठयेत्यादिषु । तदनापत्तिरिति । आत्वाटनापत्तिरित्यर्थः । भाष्यप्रयोगेऽपीदं बोध्यम् । इदं च प्रयोक्तव्यं तदा गौणार्थकावप्रतीतिमभ्युपेत्य । वस्तुतः सैव नैयाह— किं चेति । आदिना 'देवदत्तेत्युक्ते कर्ता निर्दिष्टः । कर्मक्रिये अभिर्दिष्टे । अभ्याजित्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा । कर्तृकर्मणी अभिर्दिष्टे' इत्यस्य परिग्रहः । सर्वे निर्दिष्टमिति । अस्य 'इत्युक्तेन' इति शेषः, अन्यथा वत्, इत्यर्थकमेतस्य चामगति स्पष्टैव । गामेवेति । गामिति शब्दवाच्यमेव यमं स्यादिक्रमेणार्थः । एवास्तदन्वयवच्छेदकाः । कर्तृवेति पाठः । आदिन्या एवाक्रमक्रियाकारकयोः परिग्रहः । प्रसक्त इति । एतेन सर्वत्र वाच्यमेव दैरकामिति पदाप्यतिरिक्त कश्चिद्वाक्यार्थोऽस्तीति सूचितम् । सामान्यत इति । क्रियान्वेत्त्यर्थः । मात्र पदेन विशेष यावृत्तिः, तदादिविबुद्धाश्रयमित्या । अत एवात्रिमादिमगति । अन्त्याख्यातम् 'कर्मणि—' इत्यादिमूत्रेण । विशेषक्रियान्वय आह— पाठनेति । एवेन प्रातिपदिकव्यावृत्तिः । गौणार्थत्वप्रतीतिरिति । 'गोत्र विभाषा' इति विकल्पन नियमाप्रवृत्तिपक्षे 'कर्तृकर्मणा वृत्ति' इत्युभयत्र पष्ठ्याम् 'कर्मणि च' इति निषेधाप्रवृत्त्या समाप्त इति भावः । अपिर्विद्वत्सुगारक । वृद्धिमूत्ररामाप्यमप्यत्र मानमियुत्पातस्यटम् । एवमस्य कैवलाशुक्तपदकार्यविषयकत्व समाप्त्यं, 'अभिव्यक्त—' इति परिभाषान्तरमिति भ्रमं निरमितुं तत्राप्येवमेवेत्याह— एवमिति । उत्पन्नायवदित्यर्थः । एतन्मूलक इति । अनेन तस्यान्यत्र निरस्तम् । श्लोकोऽपीति । अनेन तत्र कल्पितत्व सूचितम् । एव निवेऽयं मानान्तरमप्याह— ध्वनितमिति । ध्वनितमती-

वार्तिककृता, 'पूर्वपर—' इति सूत्रे 'असन्नायाम्' इति वदना सूत्रकृता, अन्वर्थसंज्ञया तत्प्रत्याख्यानं कुर्वता भाष्यकृता च । 'अर्थाश्रय एतदेव भवति, शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्त्वे' इति ओत्सूत्रस्थभाष्यस्य लौकिकार्थवत्त्वयोग्यपदाश्रय एष न्याय, तद्ग्रहितशब्दाश्रये च ते इत्यर्थः, 'गोत' इति यथाश्रुतसूत्रे विशिष्ट-रूपोपादानसत्त्वेनोक्तरीत्यैव तस्य भाष्यस्य व्याख्येयत्वादित्यलम् ॥ १९ ॥

'अर्थयद्ग्रहणे—' इत्यस्यापवादमाह—

अनिनस्मन्यग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं
प्रयोजयन्ति ॥ १६ ॥

'येन विधि—' इत्यत्र भाष्ये वचनरूपेण पठितैषा । तेन राज्ञा साम्ने-

र्य । इदम् अस्य पदकार्यविषयकत्वम् । 'सर्वादीनीति सूत्रे' इति पाठ । 'पूर्वपरंति' इति पाठ । तत्प्रत्याख्यानमिति । सर्वेषां नामानि सर्वनामानोत्पन्नार्थसंज्ञया तदुभय-प्रत्याख्यानमित्यर्थ, अत एव सूत्रवार्तिकयोर्'यथासौक्ति', अन्यथा तस्यैव प्रत्या-ख्यानमिति भ्रम स्यादिति भावः । कृता चेति । अन्यथा गुणयोगेन लाक्षणिकत्वरूप-गौणत्वाभावेऽपि तन्मूलत्वेन प्रसिद्धादिक्कसराप्यत्र ग्रहणेन सर्वादिरूपसंज्ञाया अतया स्वेनानेनैव कारणे त्रितयासंगतिः स्पष्टेति भावः । नन्वेवमप्यासूत्रस्यमाध्यासंगतिरवात भावः— अर्थेति । वस्तुतो लौकिकार्थवत्त्वस्य वाक्ये एव सत्त्वादाह— योग्येति । अर्थपरस्य लक्षणेति भावः । एतदेवमित्यर्थमाह— एष न्याय इति । तद्ग्रहितेति । नार्थकार्यवत्त्वयोग्यपदाश्रयित्वस्य, मुख्य्यपदेशरहितस्तार्थवोधकप्रतिपदिरूपस्य शब्दा-श्रय इति यावत्, वस्तुतः पदव्यपदेशरहितस्य तत्र निमित्तत्वेनाधरणमिति भावः । ते वृद्ध्यात्त्वे । ननु शब्दाश्रये चेत्यस्य अर्थरहितवर्णमानाश्रये इति प्रतीयमानार्थं कुतो वेद्यत आह— गोत इति । यथाश्रुतेति । गन्तारणिविज्ञापामसत्यामिति भावः । युक्तं चतद, अस्यैव मतस्य सिद्धान्तत्वादिति बोध्यम् । व्याख्येयत्वादिति । यत्तु— सर्व-नामस्यानाम्नामाक्षिप्तप्रतिपदकस्य ओत इत्यनेन विशेषणत्वात्तस्य विशिष्टग्रन्थाश्रयत्वा-त्तथा भाष्याया न युक्तं इति, तत्र, स्वार्थादिप्रयुक्तकार्येण पूर्णस्य पदस्यार्थप्रतिपाद-नाय प्रयोगार्थस्य पदार्थान्तरान्वये वाच्यप्रतिषेधाने गौणार्थत्वप्रतीते आक्षेपे भाक्षितस्य वा शाब्दे अन्वये मानाभावात्तदिति दिक्, तदाह— इत्यलमिति ॥ १७ ॥

त्यादावहोपः, दण्डी वाग्मीत्यादौ 'इन्हन्—' इति नियमः, सुपयाः सुत्तोता इत्यादौ 'अत्वसन्तस्य—' इति दीर्घः, सुशर्मा सुप्रथिभेत्यादौ 'मनः' इति वीचिनपेधश्च सिद्धः । अन्ये तु परिवेविपीध्वमित्यत्र दत्वध्यावृत्तये क्रियमाणात् 'इणः पीध्वम्—' इत्यत्राङ्गग्रहणादर्थवत्परिभाषा अनित्या; तन्मूलेयमित्याहुः । 'विभाषेटः' इत्यत्रानर्थकस्यैव पीध्वमः संपवाद्त्रापि तस्यैव ग्रहणमिति भ्रमवारणायाङ्गादितीत्यपरे ॥ १६ ॥

ननु 'उश्च' इत्यत्र 'लिङ्मि चावात्मनेपदेषु' इत्यत आत्मनेपदेष्वित्येव संबन्धिताम्, अनन्तरत्वादित्यत आह—

ननु 'अनिनस्मन्—' इत्यस्यार्थवत्परिभाषापत्रादत्वेन तदुक्त्वा, 'गौणमुख्ययोः—' इति वक्तुमुचितमिति कथं पूर्वमुक्तम्; तथा मूलमस्य वक्तव्यं नोक्तमिति चेत्, न; 'अर्थवद्ग्रहे—' इति परिभाषायानर्थस्य मृत्स्य प्रधानन्यायेन ग्रहणेनास्य न्यायस्य निद्वलेनानतिरिक्तत्वात् । इदमेव सूचयितुम् 'एवमपि' इत्यपिभन्द्यटितमुक्तं पूर्वपक्षे; तेन हि अर्थप्रसङ्गात्तत्र पूर्वमाक्रान्णोदयः सूचितः । अस्या भित्तये तु 'नन्वेवम्' इत्येव वदेत् । तथा चैतदुक्तिं विना तदर्थाभिधाय इति अपवादो दुर्वच इति तदर्थमेतदुक्तिं, तदेतत् ध्वनयन्नाह— अर्थवदिति । अपवादमित्यनेन संगतिः सूचिता । अर्थवतेत्यादि तृतीयान्त विशेषणेनेत्यर्थकस्य सौत्रस्य येनेत्यस्य विशेषणम्; तत् ध्वनयन्नाह— येनेति । यच्चनेति । दातीकन्ययं । अनेनापूर्वत्वमस्या सूचितम् । अहोप इत्यादिप्रथमान्तानां सिद्ध इत्यत्रान्वयः । अहोप इत्यस्य 'अहोपोऽन इति' इत्यादिः । नियम इति । तथा च 'सौ च' इति दीर्घसिद्धिरिति भावः । सुत्तोता इति । 'अनागमकानां सागमकाः' इति पक्षे अनर्थकत्वं स्पष्टमेव । पदान्तरेऽपि आगमननिधौ तद्विशिष्टस्यैवार्थवत्ताया न्याय्यत्वेन भाष्ये उक्तत्वेन च तत्त्वम् । एतेन अर्थवतो ह्यागम इति पक्षे अयमर्थवानेवेति चिन्त्यमित्मुदाहरणमिति तत्रत्यरुयटोक्तिरपास्तेति स्पष्टमुद्वेते । खण्डांशु मतान्तरमाह— अन्ये त्विति । प्राञ्च इत्यर्थः । धेवीति । विप्रजातोर्विधिलिङि रूपम् । हत्विति । पीध्वनिमित्तत्वेत्यादिः । तन्मूलेति । तदनिव्यत्वमूलन्ययं । आद्यन्ताभ्याम् 'अन्ये तु आहुः' इत्याभ्यां सूचितामरुचिमाह— विभाषेट इति । आगमननिधौ विशिष्टस्यैवार्थवत्त्वादिति भावः । अत्रापि 'इणः पीध्वम्—' इति प्रायुक्तत्त्वं पूर्वसूत्रेऽपि । तस्यैव अनर्थकस्यैव, अर्थविकारानुरोधात् । एव चापूर्वमेवास्या इति सिद्धम् ॥ १६ ॥

एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः ॥ १७ ॥

वाशब्द एवार्थे । परस्परांश्चिन्तार्थकपदानां सहैवानुवृत्तिनिवृत्ती इत्यर्थः , एककार्थनियुक्तानां बहूना लोके तथैव दर्शनादिति भावः । यत्तु— अत्र च ज्ञापकम्— 'नेद्वाशि—' इत्यत इडित्यनुवर्तमाने 'आर्धधातुकस्येड्—' इत्यत्र पुनरिड्ग्रहणम्; तद्धि नेत्यस्यासंबन्धार्थमिति, तत्र, 'दीर्घावेवीटाम्' इति सूत्रे भाष्ये तत्रत्येड्ग्रहणप्रत्याख्यानाय इड्ग्रहणे अनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्य इदं गुणरूपविकाराभावात्त्वस्योक्तत्वेन तद्धिरोधात् । नञो निवृत्तिस्तु 'कचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते' इति न्यायेन सिद्धा । वस्तुतस्तु 'दीर्घावेवीटाम्' इति सूत्रस्य भाष्यमेकदेश्युक्तिः, 'आर्धधातुकस्य—' इति सूत्रस्येड्ग्रहणस्य 'नेद्वाशि—' इति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यानात् तत्करणेन गुरुतरयत्नमाश्रित्यैतत्प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वात् ॥ १७ ॥

नन्वर्थस्परिभाषानुरोधात् 'विभाषेत्' इत्यत्र पीध्वमोऽसुबन्ध एवेत्यद्ग्रहणं ज्ञापकमेवेति चेन्न, एर्योगनिर्दिष्टन्यायन परेण तत्संबन्धस्यावश्यत्वात् । अत एव तामय तत्रोक्तामत्रतारयति— ननु उच्चैत्यत्रेति । अनन्तरत्वादिति । तत्पदस्यैव यथहितत्वादित्यर्थः । विकल्पान्त्रयासम्भवादाह— वाशब्द इति । 'वा स्याद्विकल्पापमयोरेवार्थे' इति कोशादिति भावः । वा एवार्थे इति पाठान्तरम् । एर्योगेत्यस्य पदस्यार्थमाह— परेति । एतेन एकसंबन्धनिर्दिष्टानामिति शाब्दतदर्थं सूचितं । यद्यपि तत्त्वमेकसूत्रनिर्दिष्टानामत्र फलति, तथापि तथा न व्याख्यातम्, एकसूत्रनिर्दिष्टानामपि अनन्वितानां सहानुवृत्त्याशयते । सहैवेति । न त्वेकस्य निवृत्तिरपरस्यानुवृत्तिरिति भावः । अह्य लोकाभ्यामसिद्धत्यमाह— एकैति । एतेन 'हन सिच्' इति सिज्ग्रहणमत्र ज्ञापकम्, अन्यथा 'लिङ्भिर्वा—' इत्यत सिज्जनुवृत्त्येव सिद्धे किं तेनेति सीरेत्रापुक्तमपास्तम् । भ्रान्तोक्तिं स्वगृहयति— यस्त्विति । अत्र परिभाषायाम् । तस्वमुपपादयति— तस्त्विति । पुनरिड्ग्रहणं हीत्यथ । तत्रत्येडिति । 'दीर्घावेवीटाम्' इति सूत्रस्येवार्थः । विकारान्तरस्येडत्वादाह— गुणरूपेति । ननु नेत्यस्य निवृत्त्यर्थं तत् । स्पष्टं चेदम् 'नेद्वाशि—' इत्यत्र भाष्ये इति कथमुक्तयन्तु तस्यात् आह— नञ इति । न्यायेन वक्ष्यमाणेन । भ्रान्तोक्ते सर्वथा अमागत्य ननुनाय सिद्धान्तमाह— यस्तुतस्त्विति । प्रत्याख्याना-

नन्वलुगधिकार प्रागानङ् ; उत्तरपट्टाधिकार प्रागङ्गाधिकारादित्यनुप-
 पन्नम्, एकयोगनिर्दिष्टत्वात् । तथा 'दामहायनान्ताच्च' इत्यादौ 'संख्याव्य-
 यादे—' इत्यत सख्यादेरित्यनुवर्तते, अव्ययादेरिति निवृत्तमिति चानुप-
 पन्नमत आह—

एकयोगनिर्दिष्टानां क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते ॥ १८ ॥

एकत्रायें योग सवन्ध ; तेन निर्दिष्टयो समुदायाभिधायिद्वन्द्वनिर्दिष्ट-

दिति । नञो निवृत्तेरुत्तरीत्यैव सिद्धत्वात्, एव च भ्रान्तस्य भाष्यविरोध स्पष्ट एवेति
 भाव । तत्करणेन तत्रङ्प्रहणेन । मुख्यत्वमिति । नियमरूपमित्यर्थ । एतदिति ।
 'दीधी—' इति सूत्रस्थेङ्प्रहणेत्यर्थ ॥ १७ ॥

नन्विति । अस्य 'एवम्' इति शेष । उत्तरपरिभाषाङ्गीकार इति तदर्थ । तथा च
 सर्गति स्पष्टा । तथा एकरुयोगनिर्दिष्टत्वरूपहेतुनेत्यर्थ । 'एकयोगो—' इत्यनुवृत्तिलक्षम् ।
 अपिहकार्यसमुच्चयम् । तथा च विरोधाधिकत्राभयम्, किं तु क्वचित्तथा क्वचिदेव
 लक्षयानुरोधादिति फलितम्, तदाह— क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते इति । नन्व-
 कसूत्रनिर्दिष्टानामेकदेशानुवृत्तितदृश्यते, यथा 'अत इन्' इत्यादाविष्पदमात्रस्येति
 समासनिर्दिष्टानामित्येव तदथ इत समासनिर्देश एवानयो प्रवृत्ति, न घ्यस्ते इति
 प्रागुक्त यस्तोदाहरणासगतिरिति ध्वनयन्मतान्तरमाह— एकत्रायें इति । इत्यर्थ इति ।
 'वध पुनरस्योगनिर्दिष्टयारेकदेशोऽनुवर्तते एवदेशो नेति पश्चात्तारति सूत्रस्यपूर्वपक्षभा-
 ष्यस्य' इति शेष, तथा च समाधानपरपरिभाषायुक्ताशयेति तद्राव । कैयट इति ।
 अनेनाहचि मूचिता, तद्वीज तु— 'औतोऽम्शसा' इति सूत्रस्यभाष्यासगतिस्तथा सति
 स्यात् । तत्र हि 'वा सुधि—' इत्यत सुपोऽनुवृत्तिर्बलानुवृत्तिरुक्तन्यायेनाशक्येत्याशङ्क्य
 'अलुगुत्तरपदे' इति दृष्टान्तेन अनेन न्यायेन तत्साधितमिति प्रागुक्तार्थ एव युक्तो नायमिति ।
 वस्तुतस्तु प्रकृताशयेन तथोक्त कैयटनेनि न समाधानपरपरिभाषायास्तपार्थस्तदभिप्रेत,
 उक्तभाष्यविरोधान् । समाप्तेऽपि तथातुवृत्तौ, किमु वाच्यमसमाप्ते सेति तद्राष्याशय । एव
 च परिभाषयोद्भवयत्र प्रवृत्ति, वचन विनोक्तार्थस्य दुर्यत्वात् । एव च स कैयटो युक्त एव ।
 एकसूत्रनिर्दिष्टानामात सधया नार्थ इति सूचनाय परमत्र तस्योल्लेख । तस्मादुक्तोऽप्य एवति
 सधय तथा शङ्कायामनया समाधानमिति तत्रम् । एतदथ ध्वनायतुम् उभयानन्देश तथातुवृत्तौ

योरित्यर्थ इति 'पक्षाति' इति सूत्रे कैयट । तावन्मात्राशे स्वरितत्वप्रतिज्ञान-
ललन्यमिदम् । स्पष्टाचेयं 'दामहायनान्ताच्च' इति सूत्रे 'औतोऽम्शसो' इति
सूत्रे च भाष्ये पूर्वा च ॥ १८ ॥

ननु 'त्यदादीनाम' इत्यादिना इममित्याटावतुनासिक स्यादत आह—

भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न ॥ १९ ॥

अणुदित्सूत्रे 'अप्रत्यय इत्यनेन सामर्थ्यात्सूत्रेण प्राप्तम्, जातिपक्षेण

बीज तुल्यमिति सूचयितुं चान् बीजमाह — तावदिति । मात्राश-दोऽन्वारेण । इदम्
उभयत्रेष्टसाधकं यचनम् । अयं भाव — अर्थाधिकारपक्षे अर्थस्यैकत्वात्किञ्चिद्दानं सादेन-
देशानुवृत्तिरित्येतत्पक्षस्य पूर्वपरिमाणशः पूर्वपक्षः । शब्दाधिकारे तु यस्मिन् शब्दस्य स्वरि-
तत्वप्रतिज्ञा, तत्सदृशश-दान्तरप्रतीतियोगान्तरे । साधि भिन्नप्रतिज्ञासामर्थ्यात् भिन्नाय
विक्रायि क्वचिदित्येतत्पक्षस्यकोऽप्य समाहितसो न्ययः । तथा च भिन्नप्रतिज्ञापलाद्भिन्ना-
वधिभवम्, एकदेशे तद्वलात्तन्मात्रानुवृत्तिः, विशिष्टे तद्वलात्समानावधिकृतदनुवृत्तिरिति
परिभाषयोर्द्वयार्थं फलित इति । एतेन 'तस्मादित्युक्तरस' इति इतिग्रहणमत्र शापक्रमपु,
अन्यथा निर्दिष्टपदकृतदनुवृत्त्या सिद्धमिति सीरदेशोक्तम्, 'इको गुण—' इत्यत्र गुणप्रति-
ग्रहणं तथा, अन्यथा सपूर्णसूत्रद्वयानुवृत्त्या सिद्धमिति भ्रान्तोक्तं च वास्तवम् । सूत्रे चेति ।
स्वेन 'पक्षाति' इत्यादिमूलसंग्रहः । ननु पूर्वा कुत्र स्पष्टा? अत आह— पूर्वा चेति ।
उक्तसूत्रत्रयादाविति भावः । तेषु हि तथा पूर्वपक्षं कृत्वा अनया समाहितम् ॥ १८ ॥

ननु 'अर्धभातुरस्य—' इति सूत्रे इत्प्रहणस्य गुणरूपविभागाभावात्पर्यवस्यत्वमवगत्य
प्राप्तदीर्घाभावात्पर्यवस्ये कुता नात तत्र भाष्ये? एव च प्रत्याख्यानमप्यसंगतामिति चन्,
न; 'भाव्यमानेन—' इति निषेधात् । तद्धनयन्तामत्र तथन्यामवतारयति— ननु त्यदेति ।
अनुनासिक इति । ग्रहणरूपमादिना तस्य ग्रहणं 'रुगानऽन्तरतम' इत्यनेनेति भावः ।
नेयमपूर्वा, वि सु सुप्रार्थसिद्धेयाह— अणुदिति । अप्रत्यय इत्यत्र नन्ययः । ननु
प्रत्यये निषेधेऽपि आदेशादां पथ निषेधः? अत आह— सामर्थ्यादिति । तस्यै
स्थानुपदमेव स्फुटीभवियति । ननु क्व प्राप्तं तत्राण्यत इति चन्, तत्रादीं प्यातपक्ष
आह— सूत्रेणैति । जातिपक्षे आह— जातोति । व्यतिपक्ष एव अत्रानुपस्थाप्यनाह—

भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णाङ्गुणाति ॥ २० ॥

'दिव उत्' 'ऋत उन्' इति तपरकरणमस्या ज्ञापकम् । 'तित्स्वरितम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ २० ॥

ननु गवे हितं गोहितमित्यादौ प्रत्ययलक्षणेन अवायादेशापत्तिरत आह—

वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥ २१ ॥

वर्णप्राधान्यविषयमेतत् । तत्त्वं च 'प्रत्ययलोपे—' इति सूत्रे स्थानि-

ह्यङ्गुणनिर्देश इति तु न युक्तमित्यन्यत्र स्पष्टमिति भावः । दिव उदिति । 'तित्स्वरितम्' इत्यत्र एतस्यैतज्ज्ञापकत्वोक्तिपरभाष्यविरोधात् 'एतत्तपारकरणसामर्थ्यादेव शुभ्यामित्यादौ भाविर्दीर्घ्यावृत्तिः' इति सप्रसारणसूत्रस्यकेयदारयधिन्या एवेति गृह्यकृतम् । ज्ञापिते चारितार्थे तु शुभ्यामित्यादौ 'च्छ्वा—' इति पूर्वमृश्रपि तस्य ह्रस्वप्रवृत्त्या बोध्यम् ननु 'च्छ्वा—' इत्यत्र विकृतात्त्यनुवृत्तिपक्षे तत्र ऊर्ध्वे दुर्लभोऽत आह— ऋत उदिति । इदं त्वान्तरतम्यात् ऋकाराकारयो स्थाने प्राप्तदीर्घनिवृत्तवर्णमिति चार्थितार्थमिति भावः । भाष्येऽपि क्वचिदेषमेव पाठो दृष्ट इति गृह्यकृतम् । तित्स्वरितमिति । तत्र हि 'तिति प्रत्ययग्रहणम्' इत्यस्य दकारेण प्रत्याख्याने, सवर्णग्रहणात् 'ऋत इत्यादौ' इत्यादौ प्राप्तदोषशरणाय उक्तपरिभाष्याश्रये 'अदसोऽप्तेः—' इत्यत्र दोषमासाङ्ग्य, अनया सशापनया समाहितम् । एतेन पूर्वत्र 'भाव्यमानोऽन्' इति पाठे व्याख्याय, 'दिव उत्' इति तपरकरणाल्तस्यानित्यत्व च स्वीकृत्य, अम् इत्यादौ न दोष इति सीरदेवोक्तमभास्तम्, भाष्यविरोधात् ॥ २० ॥

वर्णप्रसङ्गात् 'वर्णाश्रये—' इति परिभाषामवतारयति— नन्विति । द्विवचनबहुवचनान्तेन समासे तेन तदप्रतिरोह— गवे हितमिति । दृष्टान्तार्थमिदमिति कथितम् । आदिभ्या रेकुलमित्यादावायादिसप्रह् । वर्णाश्रय इति । 'विधो कार्ये' इति शेषः । तथा च बहुव्रीहिरत्र बोध्यः । नन्वेवमतणेदित्यादौ इमादि न स्यादत आह— धर्षेति । वर्णप्राधान्यादप्रकविधिप्रवृत्तिविषयमिदं वचनमित्यर्थः । ननु तादृशवचने ऋ मूलमत आह— तत्त्वं चेति । वर्णप्राधान्याश्रयऋषीं अप्रत्ययलक्षणत्वचेत्यर्थः । द्वितीयप्रत्ययग्रहणादयमर्थो लभ्यते, तल्लक्षणमित्येष सिद्धेति, सीरदेवात्तेर

चदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणं प्रत्ययस्य इतराविशेषणस्वरूपं यत्र
 प्राधान्यं तत्रैव प्रवृत्त्ययमित्येनात्सिद्धम् । वर्णप्राधान्यं च वर्णस्थेनराविशेषणत्व-
 रूपं प्रत्ययनिरूपितविशेष्यतारूपं च । तेन गोहितमित्यादावनादि न;
 चित्रायां जाता चित्रेत्यादावण् योऽकारस्तदन्तान् ङीबिति ङीप् न न । इय-
 मल्लिवधौ स्थानियत्वाप्राप्तावपि प्राप्तस्य प्रत्ययलक्षणविधेर्निषेधिकेन स्पष्टं
 भाष्ये ॥ २१ ॥

ननु 'अन. कृरामि—' इत्यत्र कमिग्रहणेन सिद्धे कंसग्रहणं व्यर्थ-
 मन आह—

उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रानिपदिकानि ॥ २२ ॥

सागण्यसूचनायाह— स्थानीति । यत्र विधेः । तत्रैव कर्तव्ये । प्रवृत्त्ययम् 'प्रत्यय-
 लोपे—' इति सूत्रस्य । इत्येतत्सिद्धम् इत्येतेन सिद्धमित्यर्थः । एतेन अयमेति
 निर्देशोऽत्र शायक इति सीरदेशाद्युक्तमणस्तम् । ननु प्रत्ययप्राधान्यवत् वर्णप्राधान्यात्
 कारे गोहितमित्यादिसिद्धावपि चित्रेयादा ङीरागाल्, अकारस्य प्रातिपदिकविशेषण-
 त्यादत्त आह— वर्णोति । चस्त्वर्थे । प्रत्ययेति । प्रत्ययनेष्टप्रकारतानिरूपितेत्यर्थः ।
 क्रमेणानयोः फलमाह— तनेत्यादि 'चित्रा—' इति यांतेकेन 'सधिवेला—' इत्यणो
 लुकि स्त्रीप्रत्ययलुकि टाप् । अण् योऽकार इति । अनेन द्वितीयप्रकारस्तत्ता सूचितता ।
 तदन्तादिति । अनेनायस्यासत्त्व सूचितम् । ङीप्य न्ति । नः स्पष्टायः । क्वाच-
 त्तदपाठोऽपि । ननु भाष्यमते 'प्रत्ययलोपे—' इत्यस्य नियमार्थत्वेन वर्णाश्रये प्रणतरेय
 वेतीय व्यर्थात् आह— इयमिति । अल्लिवधौ यया कर्वाचर्दान्थे । विधेरिति ।
 तथा च अल्लिवधौ विध्यर्थे तन्मूर्तमिति वातक्रमतेनेयम्, न भाष्यमतेनेति भावः ॥
 भाष्ये तन्मूर्तम् ॥ २१ ॥

सिद्धे धातोः सप्तमीनिश्चये तदादिग्रहणान् अयस्करान् इति सिद्धे । उणादयः
 तदन्तानि, तदन्त वेताभिमतानि वा । अव्युत्पन्नानीति । अस्य आद्ये गुणनिर्वाह-
 यः

इदमेवास्या ज्ञापकमिति कैयतद्वय । कंसंस्तु न कंस, अनभिधानात् ।
 'प्रत्ययस्य लुक्—' इत्यादौ भाष्ये स्पष्टम् । 'ण्वस्तुचौ' इत्यादौ भाष्ये
 व्युत्पन्नानीत्यपि । इदं शाकटायनादिरीत्या । पाणिनेरत्वव्युत्पत्तिपक्ष एवेति
 शब्देन्दुशेखरे निरूपितम् । 'आयनेयी—' इति सूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् ॥ २२ ॥

ननु देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यादौ देवादे सन्नन्तत्वप्रयुक्त्यातुत्वाद्यापत्तिरत
 आह—

प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य
 ग्रहणम् ॥ २३ ॥

भाववन्तीत्यर्थ, अन्ये तु यथाश्रुत एव । इदमेवेति । कसप्रहणमेवेत्यर्थ । एवेन
 अर्थवमूत्र ज्ञापकमिति सीग्देवाश्रुतनिरास, बहुपटन इत्याद्यर्थ तस्मात्प्रत्ययकत्वेन चार-
 ताधर्मात् । आदिना सीरदेवादिग्रहणम् । ननु नेदमापि ज्ञापकम्, कसराच कस इति
 सिद्धेरत आह— कसेस्त्विति । न कंसः न कस इति शब्द । अत एव 'कमे स
 कस' इत्येव तत्र भाष्ये उक्तम् । ननु कुत्रेयमुक्ता^२ अत आह— प्रत्ययस्येति ।
 'प्रत्ययस्य लुक्लुप' इत्यादावित्यर्थ । आदिना 'आयनेयी—' इति सूत्रपरिग्रह ।
 'सुशोरनाम्नावित्यादौ' इति त्वपाठ । तत्र हि प्रत्ययग्रहणभावे 'कसीयपरशययोथ'
 इति सूत्रे ह्ययतोरिति प्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थमवश्यं वाच्यम् । अन्यथा कृतेऽपि प्रत्ययग्रहणे
 मस्य ओथ लोपापत्तिरिति दोषोऽनया वारित । ण्वुत्तिति । तत्र हि त्वचकाराभावे
 मात्रादिशब्दे दासोपादन कृत्वा तत्समर्थन कृतम् । नाय सिद्धान्त इत्याह— इदमिति ।
 व्युत्पन्नानीत्युक्तमित्यर्थ । आदिना नरक्तादिग्रह । सिद्धान्तमाह— पाणिनेस्त्विति ।
 शब्देन्दुशेखरे उणादय इत्यत्र । उणादय इति ध्याकारान्तरस्थसूत्रद्वयस्थापकम् ।
 उणाद्यन्ता येन व्याकरणान्तरेण ध्युत्पादता शब्दास्तत्र बहुलामिति वक्तव्यम् । यत-
 मानाधिकारे च ते वाच्या । भूतेऽतीति च वाच्यामिति सूत्रार्थ । स्वशास्त्रे तेषा साधुत्व-
 बोधन चैतापत्तौ कृतम् । सापथा पतुषु यादौ पत्र तु बहुलाग्रहणादिभेदादि तत्रैव स्पष्टम् ।
 इदं समूहयति— आयनेयीति । तत्र हि शण्ठ कण्ठ इत्यादौ दोषप्रशरणाय 'प्रात-
 पदिकादिशानाद्य भगवत पापने. सिद्धम्' इत्युक्तम् । यतस्तु अनुपत्तिपक्ष एवेत्येतत् ।
 एवेन तदन्वयवच्छेद । विस्तरात्तत्र एव मंग्य ॥ २२ ॥

‘यस्मात्प्रत्ययविधि —’ इति सूत्रे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये इति योगो विभज्यते । गृह्यमाण उपतिष्ठन इति शेष । तेन तदाद्य ताश मिद्ध । तदन्ताशम्भु ‘येन विधि —’ इति सूत्रेण मिद्ध । स च शब्दरूप 1-श-प्यमादाय विशेष्यान्तरासत्त्वे । यत्तु — प्रत्ययेन सप्रकृत्यवयवसमुदायाक्षेपात्तद्विशेषणत्वेन तदन्तविधिरिति, तत्र इयानित्यादौ तस्य तादृशसमुदायेन व्यभिचारेणाक्षेपासम्भवात् । यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयते, तत्र तदादीत्यशमात्रोपस्थितिरिति ‘अङ्गस्य’ इति सूत्रे भाष्यकैयट्यो स्पष्टम् । एव यत्रापि

देवादे ‘सप्रन्तस्य’ इति शप । सन् अन्ता यस्यात् व्युत्पत्त । पारभाषा समूल-यति — यस्मादिति । इष्टावयायावाह — गृह्येति । तथा च प्रत्यय गृह्यमाण यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीत्युपतिष्ठते इति वाक्यात् । तेन यागनिर्माणेन । तदाद्यन्तांश इति । तदादेरित्यन्त समुदायघञ्जडवयव सिद्ध इत्यय । अवाशष्टलाभापराभाह — तदन्तांशस्त्विति । ननु सवत्र विशिष्यानुक्त कथं तत्राभासत आह — स चेति । तदन्तविधिरित्यर्थ । शब्दरूपमिति । शदानुशासनप्रस्तावादिति भाव । जीर्णानि सङ्गृह्यति — यन्त्विति । स्वप्रेति । इन्द्र । स प्रत्यय । इयानित्यादापिति । आदिना इरित्यादिपरिग्रह । ‘व्यतिसे इयान्’ इति रूपपाठ, तत्रयागसंज्ञाभावात् । एवमप्रेऽपि । तस्य ध्रुवमाणप्रत्ययस्य । समुदायेन, सहति शप । व्याभयत्रे च द्वश साहित्यम् । यद्वा तादृश स्वप्रकृत्यवयवस्य समुदायस्तद्रूपो वा विशिष्यस्तद्भाभचारणस्य । ननु ‘कडण’ ‘लुङ्ङलङ्ङु’ — इत्यादौ तदन्तप्रहणाभावात् समुच्चयाऽनुक्तान्त आह — यत्रेति । उक्तस्यल इत्यर्थ । तथा च व्यवस्थितत्वात् सवत्र समुच्चय । मात्रपदेन तदन्ताश यात्रात् । तत्र स्यतातीत्यादिवक्ष्यमाणगत्या तदन्ताश्वे ‘प्रत्ययप्रहण वापञ्चम्या’ इति विशेषादुपस्थिताद्वाद्दरवावधिवनान्द्वयादिति भाव । प्रत्ययावयो तु नास्या प्रवृत्ति, विहितप्रत्ययावयवत्वात् इति वाध्यम् । एव च द्व एत पारमण इति गृह्यकृतम् । तदादारात् तत्र पठ्यन्तम् । अङ्गस्यतीति । तत्र 18 अक्षरत्वात् गृह्यण्डनाय स्वीकृत प्रत्यय इति न्यासे प्राकगादायादा प्राद प्राणदादिव्यावृत्तौ वाक्यतेपैकदेशिना । उपास्यतपूषस्यः यस्यैवावधिवेनान्वयादपञ्चम्या इति नपथन तदत वैधर्मेण तदादिमात्रपास्यातारात् स एव काद्योत् न तत्रादादात् कैयट । अथ मुख्य फल तु ‘आन्महत —’ इति ज्ञातायात् । तत्र तदाददपास्यत्या महदन्त तदादददपसिद्ध । अथ एवमन्तराप्रकारोऽन्तद्वानाया इयादासाह । त

त्यादौ धातुतकारस्य न नत्वम् । तदन्तेत्यंशानुपस्थितावपि तदादौत्यंशस्योपस्थितो रेफदान्तात्परस्य निष्ठातस्येत्यर्थः, तदंशानुपस्थितौ मानामावात् । तदन्तांशोपस्थितौ तूभयोरैकविषयत्वमेव स्यादिति दृपत्तीर्णेत्यादौ दोषः स्यादेव । 'स्यतासी लृलुटो' इत्यादौ लृलुटोः परयोरित्यर्थे नियमेनावधिसाकाङ्क्षात्वेन उपस्थितधातोरित्यस्यैवावधित्वेन अन्वयात् तदन्तविधिः । 'हृल्लुचाभ्यः—' इत्यादौ न दोषः, तत्र कस्मादिति नियनावध्याकाङ्क्षाया अभावेन पञ्चम्यन्तस्य

युक्तमिति धनदितुम् एव यत्रापीत्यस्य लक्ष्यान्तर सूचयितुं च सूत्रार्थमाह— तदन्तेत्यंशेति । तदन्तस्येत्यशेषार्थः । सौत्रकृमाहुर्विनाह— रेफदान्तादिति । ननु तदभावे तस्याप्यनुपस्थितिः, सन्निवेशादिशेति न्यायादित आह— तदंशेति । तदादेरित्यन्ताशेषार्थः, 'युगानाम्—' इति न्यायादसन्नियोगादिशब्दाव तदप्रवृत्ते । अत एव प्रमेतद्गद्यत्वेत्युक्तम् । तदभावे तदुपस्थितेः फलमप्यसाधारणमुक्तम् । एतत्पारिभाषाया अभावे दोषमुपपादयति— तदन्तांशोपेति । अर्थः प्राग्वत् । रदाभ्या परो यः, तदादिनिष्ठान्तस्तस्य तज्जकारस्य तत्पूर्वदस्य च नत्वमित्यर्थस्तथा सति स्यात्; तदाह— उभयोरिति । अशयोरित्यर्थः । एकैति । यत्र तदन्तत्वं तत्रैव तदादित्वमित्यर्थः, दृपत्तीर्णेत्यादिलक्ष्यसमवात् । असंभवे खलु तयोर्भिन्नविषयत्वाद्गीकारः । अत एव एव. प्रयुक्तः । तेन च केचले अप्रवृत्तिर्ध्वनिता । तथा च धातुतस्य तत्पूर्वदस्य च नत्वापत्तित्त्वदवस्त्वर्थः; तदाह— दृपदिति । नन्वेवमपि 'स्यतासी—' इत्यादौ अस्या अप्राप्या लृलुडन्ते तदादौ इत्यर्थापत्तिः; नहि पञ्चम्यन्तात्परत्वेन त्वादिसत्यस्तत्र विशेषितः । धातोरिति तु स्यतासिविशेषणमत आह— स्यतेति । आदिना 'सुपि च' 'सै. सुपि' इत्यादिपरिग्रहः । परयोरित्यर्थ इति । 'तस्मिन्—' इति परिनापेति भावः । अवधीति । 'कस्मादिति' इत्यादिः, तस्य दिक्शन्दत्वादिति भावः । स्यतासिविधानाय तस्याधिकृतत्वादाह— उपस्थितेति । एव च तस्य स्यतासिविशेषणत्वेऽप्युक्त्यापि अर्थत आहृत्या शब्दतो वा तत्त्वेनान्वय इति पञ्चम्यन्तस्य तद्विशेषणत्वेन निषेधप्रवृत्तिरिति भावः । एवम् 'सुपि च' इत्यादायप्यन्यार्थमुपस्थिताद्वादेरेव तस्य बोध्यम्; तदाह— न तदन्तेति । उक्तवाक्येऽप्युक्त्यावसरे 'स्यतेत्यादौ धातोरित्यधिकाराभिधेयोऽप्य सुवच.' इति केषुकोक्तप्रकारस्तु चिन्त्यः, स्यतासिविशेषणत्वादिति स्पष्टमुद्घोषेते । नन्वेव इत्यान्या प्रातिपदिकाक्षेपे पञ्चम्यन्तस्य प्रत्ययविशेषणत्वेन निषेधात् द्यन्तादान्तादित्यर्थलाभानापात्तमत आह— इत्याभ्य इत्यादौ त्विति । इत्याशेषे इत्यर्थः । मुत्तिस्तीर्णशे तु निषेधप्रवृत्तिरस्येवेति भावः । तत्र इत्याशेषे ।

नन्वेवं परमहारीषगन्धीपुत्र इत्यत्रेवातिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्रापि
‘व्यङ्गः संप्रसारणं पुत्रपत्यां—’ इति स्यादत आह—

स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न ॥ २६ ॥

स्त्रीप्रत्यय इति विषयसप्तमी । यः स्त्रीप्रत्ययः स्त्रियं प्राधान्येनाह,
तत्र तदादिनियमो न; यस्त्वप्राधान्येनाह, तत्र तदादिनियमोऽस्त्येनेत्यर्थः ।
प्रत्यासत्त्या यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमानेयम्, तदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वमेवैतत्परि-
भाषाप्रवृत्तौ निमित्तम्; तेन अतिराजकुमारिरित्यादौ राजकुमारीशब्दार्थस्याति-
शब्दार्थं प्रत्युपसर्जनत्वेऽपि तदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वात्तदादिनियमाभावेन ह्रस्वसिद्धिः ।

अनेद बोध्यम्— उत्तरपदाधिकारि प्रत्यासत्त्या निमित्तभूतप्रत्ययस्यैव विशेषण्येन
तत्तद्रूपेण ग्रहणे तदन्तग्रहणं नैवार्थं, जापक्रमस्य सजातीयपक्षेणात् । अतोऽपि
ग्रह्यागः । एव च ‘दयोऽनेकाच्च’ ‘ह्रस्वोऽश्वो नालम्ब’ ‘दशापो संज्ञा’
‘स्त्रित्यन्यथयस्य’ ‘रात्रे कृति’ ‘अथतावप्रत्यये’ ‘तनिपु कर्वा’ इत्यादी न दोषः ।
‘उपसर्गस्य घञि—’ इत्यत्र सामर्थ्यात्तदन्तविधिवेध्यं । एवम् ‘एकं तद्विधे च’ इत्यत्र
चकारकरणसामर्थ्येन उत्तरपदस्य घृयङ्निमित्ततया विशेषणत्वाभावेन तदन्तविध्यभाषो
बोध्यः ॥ २० ॥

एवमिति । अर्थाति शेषः । यद्वा उक्तस्थाने तु च तदन्ताशमावृत्तिपेधाईकार इत्यर्थं,
दृष्टान्तेनेदं सूचितम्—यदि तदादेनियमः, तर्हि मुख्येऽपि न स्यात्; अथ स न तदनुरोपात्, तर्हि
चान्येऽपि रसिदिति । मन्वनुपसर्जनत्वेऽपि प्रायशग्रहणे ह्रस्वोऽपि ग्रहणपदानुवृत्त्यावस्यं चक्ष्यमाण्य
प्रतीयते । स चावृत्तः, लक्ष्यभेदेनैकत्रैव गृणे एतत्प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योरित्यादत्तआह— विषयेति
तथा च तद्विषयके शास्त्रे स न, तद्विषयके तु तत्रैव साऽस्त्येनेत्यर्थः । तत्कालितासाह—
य इति । तत्र तद्विषयके । एवमनेऽपि । तदन्तागत्य तनेदत्ताराह—तदादिनियम इति ।
तदादिमात्रमाह—परिभाषेत्यर्थः । एवमनेऽपि । चास्त्विति । अनेनान्स्त्वर्थ इति सूचितम् ।
अनिप्रसङ्गनिरासायाह— प्रत्येति । तदर्थं तत्समुदायार्थम् । एवमनेऽपि । अनेन तदन्ता-
शब्धेत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । अथ च निपस्ती ह्यर्थाभिव्यक्तिविद्यन्तत्तदर्थेऽन्यान्नाभाषो भवति

अत एवान् परिभाषाया न शास्त्रीयमुपमर्जनत्वम्, असभवात् । अस्या 'प्रत्यय
ग्रहणे—' इत्यस्य अपवादत्वात् तदेव साम्यतापगतत्वाच्च अपि ग्रहणवदसंकेतेन
स्त्रीप्रत्ययसामान्यग्रहणे तद्विशेषग्रहणे च प्रवृत्तिः, न तु स्त्रीप्रत्ययाम्नीप्रत्ययग्र
हण । ध्वनित चेदमर्थः मूले भाष्ये । इय च आपनिस्यो 'प्यड —' इति
पूरे भाष्ये स्पष्टा ॥ २६ ॥

नन्वेवम् 'तरसमपो घ' इत्यादिना तरवन्नादे मत्ता स्यादा आह—

सज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति ॥ २७ ॥

'सुप्तिङन्तम्—' इत्यतग्रहणमस्या ज्ञापकम् । न च प्रत्यययो

पाठ्यम् । अत्र अस्याम् । अत एव तस्यैवमाह— असमवेति । प्रथमस्य परिभाषा-
रक्षणीप्रत्ययानुपसर्जनस्य शास्त्रीयोपमर्जनत्वविरुद्धत्वं नाम भाष्ये । एतत्प्रवृत्त-
स्थलमाह— अस्या इति । 'उसगमनादशा —' इति न्यायार्थेति भाष । ननु तस्य प्रमा-
द्यभिचरितत्वमा आह— तदेकेति । शार्ङ्गकृत्वावयवत्वम् । तथा न गृहमाण स्त्रीप्रत्यय
संयनुपसर्जनविषये तदादिनिषयो ऋषयः । अनुपमर्जन इव विग्रसत्समीति वाच्यम् ।
सामान्यग्रहणम्— 'शोचिया —' इत्यादि । विशयग्रहणम्— 'प्यड —' इत्यादि । ग्रहणे चति
पाठ । वात पाठेऽप्येवमाह, वा सात्— इति ज्ञात् । न तु स्त्रीति । अत एव पर-
विभज्या बाल्याने सरूपसमुदायादकश्चिन्नसावकाश इति पक्ष आपन्तसमूहम्याप्रत्ययान्तत्वन
प्रानिपदेकत्वादाय भिक्षा भिक्षा भिक्षा भाम् अलियादी सवविधिन्य—' इत्यामा लुकि
विभक्तिपरत्याभावादेकगना न स्यादिति सरूपमूत्रभाष्य सच्छत, अन्यथा अनया
समुदायस्यावन्तत्वन प्रयान्तात्तत्वेनामाऽप्राप्तस्तरसगति स्पष्टेव । किं च तत्रैत प्रवृत्त्यद-
शीकारे फलामात्र । तदाह— ध्वनितमिति । प्यड इतीति । तत्र हि मुक्तवत् भाष-
तिप्रमद्गोऽनया धारित ॥ २८ ॥

एवमिति । अस्व 'अपि' इति शब्द । यद्गुतप्रकाश वा । मन्नादिधाविति ।
सज्ञाया विधावयय । प्रत्यययो मुनिदा । तदन्ति । प्रदग्नु' इत्यादि ।

पदसंज्ञायामपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणसंभवात् ज्ञापितेऽपि फला-
भाव इति वाच्यम्, पदसंज्ञाया 'स्वादिषु—' इति विषये प्रकृतिनिष्ठतया
पदग्रहणस्य प्रत्ययमात्रग्रहणत्वाभावात् । 'सुप्तिङन्तम्—' इति सूत्रे भाष्ये
स्रष्टा ॥ २७ ॥

नन्वेवम् अवनप्तेनकुलस्थितमित्यादौ नकुलस्थितशब्दस्य कान्तत्वा
भावात्समासो न स्यादत आह—

कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥ २८ ॥

अस्याश्च कर्मणि कान्ते उत्तरपदे अनन्तरो गति प्रकातम्बिर इत्यर्थके 'गति
रनन्तर' इति सूत्रे अनन्तरग्रहण ज्ञापकम् । तद्धि अम्युद्धृतमित्यादावतिव्याप्तिवार-
णार्थम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया उद्धृतस्य कान्तत्वाभावादेवाप्राप्तौ तद्व्यर्थं सदस्या
ज्ञापकम् । न चाम्युद्धृतमित्यादौ परत्वात् 'गतिर्गतौ' इत्यनेन अभेर्निघात एवोत्रे
वाच्यम्, प्रादादिस्थत्वे पदात्परत्वाभावे च तदप्राप्ते । अनन्तरग्रहणे कृते तु तत्सा
मर्थ्याद्गत्याक्षिप्तधातुनिरूपितमेवानन्तर्यं गृह्यत इति न दोषः । न चाम्युद्धृतमित्या-

ज्ञापितेऽपि 'तत्र तदन्तविध्यभावे' इत्यादि । फलाभाव इति । चारिताभ्यामात्र
इत्यर्थः । तथा च ज्ञापकप्राप्तगतिरिति भावः । स्पष्टेति । अस्य 'इयम्' इति शेषः ॥२७॥

नन्यति । अस्य 'एयमपि' इति शेषः । कान्तत्वाभावादिति । 'प्रत्ययग्रहणे—
इति परिभाषेति भावः । अस्याश्चेति । अस्य ज्ञापनमित्यप्रान्त्यः । कर्मणीति
कर्मणि यः सस्तदन्तेऽर्थः । तत्तन्मुपपादयति— तज्जीति । अनन्तरग्रहण हीत्यर्थं
धारणार्थमिति । अस्य 'क्रियते' इति शेषः । उद्धृतस्य तच्छन्दसः । अप्राप्तं
अभिस्वराप्राप्तौ । ज्ञापनत्वं विद्यत्यति— न चेति । एतेन 'गतिरनन्तर' इत्यस्य व्ययच्छद
तया च चारिताभ्यामात्रज्ञापकत्वमिति भावः । तस्मिन् गत्याभ्यामाह— प्रादादिति
नन्यनन्तरग्रहणेऽप्यसौ दुर्वारः, एतत्परिभाषयोद्धृतस्य कान्तत्वेऽभेरेतदानन्तयस्य सत्त्वात्
आह— अनन्तरोति । तत्सामर्थ्यात् धातुसाम्योपायमाह— गत्याक्षिप्तंति । गृह्यत

दावाभिना समासे अनन्तरस्योदोऽपूर्वपदत्वेऽपि स्वार्थं तदिति वाच्यम्, 'कारका-
 इत्—' इति सूत्रे कारकादिति योग विभज्य तत्र गतिग्रहणमनुसृत्य कारकोऽव पर
 गतिपूर्वपद क्तान्तमन्तोदात्तमिति नियमेन धायादिस्वराप्राप्त्या कृत्स्वरेणोऽ उदात्त
 त्वसिद्धे । तस्मादनन्तरग्रहण व्यवहितनिवृत्त्यर्थमेवेति ज्ञापकमेव । यत्र गतिकारक-
 समभिव्याहृत कृदन्त तत्र कृद्ग्रहणे तद्विशिष्टस्यैव ग्रहणम्; अपिशब्दात् तदसम-
 भिव्याहृतस्य केवलस्यापीत्यर्थ । अन्यथा अनया कृद्ग्रहणविषये परत्वात्

इति । अभिस्तु न तयेति भाव । ननु तस्यान्यापत्वेनेतदर्थत्वाभावेन ज्ञापकत्वामभव
 इत्याशयेनाशङ्कते— न चेति । अभिना समास इति । इतश्चरस्योच्छब्देन समासे
 पुरोहितमिति च गतिस्वरेणानुदात्तोऽतश्चरस्येति भाव । तत् अनन्तरग्रहणम् । अन्यथा
 'बहुवीहो प्रकृत्या' इत्यत पूर्वपदग्रहणानुवृत्त्यात्र न स्यात्, सतिश्लिष्टधायादिस्वरेणान्तोदात्तत्वं
 स्यात् । सूत्र त्वेकगतिके सफलम् । तत्र कृते तु तत्सामर्थ्यात्तदसम्बन्ध इति धायादितो-
 ऽप्यय सति श्लिष्ट । एष हि स्वरक्रम — समासान्तोदात्त श्वाथकाऽन्यपूर्वपदग्रहणस्व-
 शापकत्वात्सम्भव इति भाव । गतिग्रहणमिति । 'गतिशारकाप—' इत्यतोऽपि समुदि-
 तानुवृत्तावपि योगविभागास्येष्टसिद्धवर्षेणैव तस्यैवात्र सम्बन्ध । 'सूमानात्वत' इत्यत कतग्रहण
 त्वनुवर्तन एवेति भाव । गते परमिति शब्दार्थेन फलतमाह— गतिपूर्वेति ।
 कृत्स्वरेणेति । 'सतिकारकोपदात्—' इत्यनेनेत्यर्थ । एतत्परिभाषयोऽदृतस कृदन्त-
 त्वत्तस चाशुदात्तत्वमुक्तमेवेत्यर्थ । एव च तेष्वस्वसिद्धिरित्याधिकसमहार्यत्वं न तस्ये
 त्वेषमेतद्वाच्यमिति तत्र सम्भवेव, तदाह— तस्मादिति । ज्ञापकमिति । एकदेशद्वारा
 कृत्स्नपरिभाषया इत्यर्थ । परिभाषार्थमाह— यत्रेति । तदसमेति । तथा च अविना
 प्रत्ययग्रहणपरिभाषया अन्यत्र समुच्चय, नान्यपूर्वस्य । एतन्न अनपूर्वग्रहणं तत्तन्निधानेऽ-
 प्यपिना बेत्रलसमुच्चय इत्यभ्युपेयमेकत्रेत्यपास्तम, अनपूर्वग्रहणस्य तत्रैव कृद्ग्रहणपरिभा-
 षानुपीत्यतिज्ञापकतया सापस्यात् प्रकृतेत्यत्राप्यनापातेथ गत्यादिपूर्वस्य क्तान्तस्य
 समासस्यानपूर्वस्येत्ययोपत्तेरिति भाव । 'अपीत्यर्थ' इति पाठ । 'स्येत्येतदर्थ' इति
 कर्वाचित्पाठ । अन्यथा अपिशब्दाभाव । परत्वादिति । 'सर्वे वाक्य साधधारणम्'
 इति न्यायेन कृद्ग्रहणे तत्पूर्वस्यैव ग्रहणमित्यर्थावगमाद्विराधेन परत्वमिति भाव । एतेन
 तदपवाद इयमिति सीरदेवोक्त प्रत्युत्तम, 'यत् न—' इति न्यायाविषयत्वेन
 तत्साध्यात् व्यावचर्चर्यादौ 'स्त्रीप्र'पये च—' इति निषेधेन 'प्रत्ययग्रहण—'

प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया बाध एव स्यादित्यपिग्रहणम् । अत एव सांस्कृष्टिनमिति 'गतिकारकोपपदानाम्' इति 'कृद्ग्रहणे—' इति च परिभाषाम्यां कृदन्तेन समासे कृते विशिष्टोदेशाणि सिन्ध्यानि; न तु सकौटिनमितीति 'पुंगोगान्—' इति सूत्रे भाष्योक्तं संगच्छे; अन्यथा तत्र केवलकृदित्यस्यस्यापि इनुणन्तत्वात्ततोऽपि पाक्षिकदोषो दुर्वार एव स्यात् । स्पष्टं चेदम् 'समासेऽनन्पूर्वे—' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । 'गतिरनन्तरः' इत्यत्र तु गतेः पूर्वपदस्य कान्ते उत्तरपदे परे कार्यविधानात् तत्समवधानेऽपि केवलस्य कान्तत्वेन ग्रहणं बोध्यम् । इयं च कृद्विशेषग्रहणे कृत्सामान्यग्रहणे च; न तु कृदकृद्ग्रहणे इति 'अनुपसर्जनात्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ २८ ॥

पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च ॥ २९ ॥

पदमङ्गं च विशेष्यम्, विशेषणेन च तदन्तविधिः । 'येन विधिः—' इत्यस्यायं

इत्यस्या अप्रवृत्तेरस्यास्तत्र प्रवृत्तेः । अत एवेति । तत्समभिव्याहारे तद्विशिष्टस्यैव ग्रहणमित्यर्थाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । कृदिति । एतेनैव तदविषयतयाग्रहणा । अत एवापिना तदर्थस्यापि संग्रह इत्येवास्त्विति कस्यचिदुक्तेर्यास्ता, भाष्यासंगतेः । अन्यथा उभयोरेकत्राङ्गीकारे । सर्वम् आदित आरभ्य यावदुक्तम् । तत्र हि 'स्वात्पा-
कालकादिषु प्रातिपेध.' इत्येत स्रग्धनाप पञ्चान्तरत्वेनोक्तप्रत्ययग्रहणपरिभाषाप्रसङ्गेनेदमुक्त-
म् । ननु तत्समभिव्याहारे तद्विशिष्टस्यैव ग्रहणे पुगेहितमित्याने 'गतिरनन्तरः' इति न स्यात्, विशिष्टस्य क्तान्तत्वेन ततो भेदाभावात्त आह— गतीति । पूर्वपदस्य वस्तुतः पूर्वपदभूतास्य; वेदमनुवृत्तिपरम्, तदननुवृत्तेरुक्तत्वात् । विधानादिति । 'तत्तामर्थ्यात्' इति शेषः । भाष्य इति । तत्र हि प्रधानेन तदन्तविधियेया स्यात्— कृत्कारो । अन्यथात्र पूर्ववचनेनाययत्रादुपातिः स्यादित्युक्त्वा, अनया सपातादुत्पात्तिर्भविष्यतीति शङ्किते इदमुक्तम् ॥ २८ ॥

नन्वेवमपि पञ्चेष्टकचितमित्यादौ ह्रस्वादि न स्यादत आह— पदाङ्गेति । परिभाषायां-
आह—पदमिति । तथा च विशेष्यविशेषणमात्रमर्थव्यवहारमिति नापूर्वम्, तदाह—येनेति ।
अथ पदशब्देनोत्तरपदाधिकारो न पृष्यते, किमु शुबपदाधिकार इति प्राधानं मतयम-

प्रपञ्च । तेन इष्टकचितं पक्वेष्टकचितमित्यादौ 'इष्टकपीकामालानां चित्तूल—' इति
 ह्रस्वः, महान् परममहान् परमातिमहानित्यादौ 'मान्तमहत.—' इति दीर्घश्च
 सिद्धः । अत एव तदुत्तरपदस्येति पाठोऽप्युक्त इति भाष्ये स्पष्टम् । अत्र पदशब्देन
 उत्तरपदाधिकारं केवलपदाधिकारश्च । 'पादस्य पदाज्याति—' इत्यत्र न तदन्त-
 ग्रहणं लक्ष्यागुरोधादिति सर्वम् 'येन विधि.—' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ २९ ॥
 नन्वेवमस्यापत्यम् इरित्यादा उदन्तप्रातिपदिकत्वाभावादिन्न नम्यादत आह—

व्यपदेशिवदेकस्मिन् ॥ ३० ॥

निमित्तसद्भावाद्धिशिष्टोऽपदेशो मुख्यो व्यवहारो यस्यास्ति स व्यपदेशो । यस्तु
 व्यपदेशहेत्वभावाद्द्विद्यमानव्यपदेशोऽमहाय, स तेन तुल्य वर्तने कार्यं प्रतीति,

गतमिति ध्वनानुमह— तेनेष्टेति । अतएवेति । परमातिमहानित्युदाहरणदानादेने पद्यं ।
 द्वितीयसमाप्ते महदन्तरपदाप तदुत्तरपदकत्व नेति भाष्य । यथापि धार्तिककृता तथा
 पाठितम् । तदन्तविधेरपवादोऽमुत्तरपदविधि । अत एव तस्य चेति पुनरभिहितम् ।
 तदन्तविधो हि बहुषूत्रे न स्यात्, तद्य नेष्टमिति धार्तिककाशय । तदन्तविध्यपवादत्वात्स्यापि
 विशरण एव प्रवृत्त । तथाप्यत्र 'अलेखनयेकेन—' इति पीमापाज्याख्यासरे 'नि
 पुनरत्र ज्याय' इत्यादिना एषमुक्तम्, तदाह— भाष्य इति । येनविधिरित्यत्र
 तथेवादाहर्णदानाशयमाह— अत्रेति । कारश्चेति । 'गृह्यते' इति शेष । नन्वेवमति-
 प्रसङ्गोऽत आह— पादस्येति । सर्वमिति । आदित आरभ्य यदुत्तम्, तत्सर्व-
 मित्यर्थं । 'पदाङ्गाधिकारो—' इति धार्तिकज्याख्यासरे सर्वमिदं तन्नोक्तम् ॥ २९ ॥

पद्यं पदाङ्गाधिकारो एवोभयत्त वार्याङ्गाकारे । क्वचित् 'एवमात्रे' इति पाठः, तत्रा-
 प्ययमत्राप । 'अत इत्' इत्यस्योभयसद्भिर्भूतत्वात्; 'येनविधि—' इत्यत्र तस्य चेति
 नास्तीति भावः । शेषपरपेन ध्याच्छे— निमित्तोति । वेर्यमाह— विशिष्ट इति ।
 क्रमेणानवोर्यमाह— मुख्य इति । एकपदार्थमाह— असहाय इति । तेन व्यपदे-
 शिना । कार्यं प्रतीति । कार्याभिप्रायितेनाङ्गीकारादिति भावः । तदेवाह— एक-

एकस्मिन्नसहायेऽपि तत्कार्यं कार्यमित्यर्थः । तेन अकारस्याप्यदन्तत्वात्
 क्षतिः । एकारमित्युक्तेः सभासनयने आकारस्य नादित्वम्, दरिद्राघाताविकारस्य
 नान्तत्वम्; अन्यथा सभासनयने भव इत्यर्थं वृद्धाच्छ, दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणो-
 ऽच स्यात् । अत एव हरिष्वित्यादौ सोः पदत्वं न । लोकेऽपि बहुपुत्रसत्त्वे
 एकस्मिन्न ज्येष्ठकनिष्ठत्वादिव्यवहार — अयं मे ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यम इति;
 किंतु एकपुत्रसत्त्व एव । अनेन आशास्त्रीयस्याप्यतिदेशः । अत एव इत्याद्येत्यादौ
 एकात्त्वनिबन्धनद्वित्वसिद्धिः । अत एव भवतीत्यादौ भू इत्यस्याङ्गत्वम्, श्रिया-
 नित्यादौ कार्यकालपक्षे तादितान्तत्विनिबन्धनप्रातिपदिकत्वं च सिध्यति; अन्यथा
 यस्माद्विहितस्तदादित्वाभावान्न ख्यात् । यत्तु— 'द्योऽर्थवान्, तत्रार्थस्य त्यागोपादा-

स्मिन्निति । तदर्थमाह— असेति । तत्कार्यं मुख्यकार्यम् । उक्तदोषमुद्धरति—
 तेनेति । अकारस्येति । भाष्यद्वयचक्रस्येयम् । अपिना दक्षदिसमुच्चयः । सभासनयने
 तच्छब्दे । अन्यथा एकस्मिन्नित्यस्याभावः । अयं भावः — सभासनयने यस्याच्चा वृद्धारित्य
 शसत्त्ववदादित्वस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन स्त्रियेक्षतया तत्र सत्त्वमात तत्समुदायस्य वृद्धसत्ता
 दुर्वारः । एव दरिद्रातेरिवर्णस्यान्तत्वं स्वपेक्षयास्तीति भातोरिवर्णान्तत्वमङ्गतमिति ।
 फलान्तरमाह— अत एवेति । एकस्मिन्नित्युक्तेरेवेत्यर्थः । एवत्वं पदत्वमपि । अन्यथा
 यस्माद्विहितस्तदादित्वस्याशास्त्रीयस्यानयातिदेशात्तत्त्व दुर्वारमिति भावः । एवमेव लोकाभ्या-
 येन सिद्धमित्याह— लोकेऽपीति । व्यवहारस्वरूपाह— अयं मे ज्येष्ठ इति । 'एकपुत्रसत्त्व
 एव' इति पाठः । 'एकपुत्रत्व एव' इति पाठे तु निमित्तमस्मी । कर्मधारयात् बहुव्रीहेश्च एव ।
 वैयट् खण्डायतु स्वमिन्नान्तमाह— अनेन चेति । चत्त्वर्थः । तेनान्यत्रातिदेशे नैवमिति
 बोध्यम् । अपि शास्त्रीयधर्मतमुदायकः । अत्र शास्त्रीयत्व च शास्त्रविधेयत्वम् । अस्ति चैतद्वट-
 कतदन्तत्वे, 'आद्यन्तवत्—' इत्यनेन तस्य विधानात् । नैव यस्माद्विहितस्तादादित्व इति
 बोध्यम् । तं फलमाह— अत एवेति । अशास्त्रीयत्वातिदेशादेवेत्यर्थः । एवमपि । असा-
 वश्यकता सूचयितु फलान्तरमाह— अत एवेति । ध्यातिस इत्यादि पदत्वमित्यन्तोऽप्यपाठः,
 लाके तत्प्रयोगस्वैवामात्रादिति भाष्यप्रकाशे विशदीकृतम् । आदिना अनुनेत्यादिपरिग्रहः ।
 कार्यकालेति । तस्यैव मुख्यत्वादिति भावः । अन्यथा अशास्त्रीयत्वातिदेशानङ्गीकारः । न
 स्यादिति । तथा चैतदर्थं तयावश्यं वाच्ये इत्याद्यादावयमेव प्रकार इति कैयटाशुक्तिर-
 युक्तचेति भावः । तदेवाह— यत्त्विति । तस्य तथैकाग्रत्व यवत्ताग्नेनाभिपन्नम् ।

नान्यामेकाच्च्यपदेशः; यथा इयायेत्यादौ अर्धवतो धातोरयं वर्णरूप एकोऽच्' इति कैयटः; तत्र, तस्य एकपदा ऋगित्यत्र भाष्योक्तरीत्या मुख्यव्यवहारत्वात् । एकपदा ऋगित्यत्रयं युक्तौ व्यपदेश इति भाष्ये उक्तम् । ऋक्त्वादेर्पशब्दोमयवृत्तित्वेन तस्याः शब्दमात्ररूपं पदमेकोऽवयव इत्यर्थे इति तदाशयः । तस्मादेकस्मिन्सं-
 तद्धर्मारोपेण युगपत् यथा ज्येष्ठत्वादिव्यवहारः; यथा च शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यादावेकस्मिन्पुत्रे आरोपितानेकावस्थाभिः समुदायरूपत्वाद्यारोपेण तस्य शरीरमित्यादिव्यवहारः; तथा अत्रैकाच्च्यदिव्यवहारोपपत्तिरिति लोकन्यायासिद्धे-
 यम् । न चासहाय एवेतत्प्रवृत्तौ भवतीत्यत्र भू इत्यस्याङ्गत्वानापत्तिः ससहायत्वादिति वाच्यम्, शपमादायाङ्गत्वे कार्ये यस्माद्विहितस्तदादित्वे तस्य ससहायत्वाभावात् ।
 यथा लोके विजातीयरूप्यादिसन्नेऽपि एकपुत्रस्य तस्मिन्नेवायमेव ज्येष्ठ इत्यादिव्यवहारः । न चैवम् 'निजौ चत्वार एकाच.' इति भाष्यासंगतिः इकारस्या-
 सहायत्वाभावेन तत्रैकाच्चानुपपादनादिति वाच्यम्, एकास्मिन्नेत्यस्यापर्यालोचन-

मुख्यव्यवहारत्वादिति । तथा च तयोपपादनेन तत्र परिभाषाद्योजनं कैयटीयमवुक्त-
 पिति भावः । व्यवहारसत्त्वादिति पठे तस्येवस्य भवन्त इत्याद्यौ बोध्यः । तदेव भाष्य-
 माह — एकैति । युक्तत्वमुपपादयति — ऋक्त्वादेरिति । आदिना मन्त्रत्वादिपरिमहः ।
 उभयेत्येव विशिष्टनिरासः सूचितः । तस्याः ऋचः । इत्यर्थे इति । एकपदा ऋगित्य-
 स्येति भावः । तदाशयः भाष्याशयः । उपसहति — तस्मादिति । एकस्मिन् पुत्रे
 एकस्मिन् शिलापुत्रके । यद्य कृतावस्थानामपि प्राणिनिष्ठत्वेन वस्तुतस्तत्रात्तत्त्वादाह —
 आरोपितेति । समुदायरूपत्वेति । अनेकावस्थाविशिष्टशिलापुत्रत्वस्यैव्यर्थः । आदिना
 एकावस्थाविशिष्टशिलापुत्रकत्वपरिमहः । तस्येति । अनेकावस्थाविशिष्टशिलापुत्रकस्यै-
 कावस्थाविशिष्टमिदं शरीरमवयव इत्यादिव्यवहार इत्यर्थः । तथात्रैकेति । इयायेत्यादाउक्त-
 प्रकारद्वयेनेत्यर्थः । इति लोकेति । न तु कैयटोक्तरीत्येति भावः । अङ्गत्वेति । 'शन्ति-
 स्वपित' इत्यादिः । ससहायेति । शवादिनेति भावः । अङ्गत्वे कार्ये जन्यजनकभावः
 सन्त्यर्थः; तत्रनकोभूत इति यावत् । तदादित्वे तदवहारः । तस्य भू इत्यस्य । ससेति ।
 कार्यत्वेन सजातीयसहस्यसहितत्वाभावादित्यर्थः; निमित्तत्वेन विजातीयसहायकत्वेऽपि न
 क्षतिरिति भावः । लोकन्यायेनप्येवैव लभ्यत इत्याह — लोक इति । एकपुत्रस्येति ।
 बहुव्रीहिः । तस्मिन्नेव एकस्मिन्पुत्र एव । एवम् अठ्ठाय एवैकप्रवृत्तौ । तत्र इकारे ।

या तत्प्रवृत्तेः । 'अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः' इत्यत्र अर्थवत्पदेनाप्यसहायत्वमुपलक्ष्यते; अर्थबोधकेन शब्देन व्यपदेशिसदृशो भावः कार्यं लभ्यत इति तदर्थः, प्रायोऽसहाय एवार्थवत्त्वात् । कुरुत इत्यादौ तशब्दाकारः अचामन्त्य इति व्यवहारे स आदिर्यस्येति व्यवहारं च असहाय एवेति तत्र व्यपदेशिवद्भावेन टिसंज्ञासिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३० ॥

ननु गर्गादिभ्यो विहितो यञ् तदन्तविधिना परमगर्गादिभ्योऽपि स्यादत आह—

अनुपेति । परिभाषेति भावः । तत्प्रवृत्तेः उक्तभाष्यप्रवृत्तेः; एव च पूर्वपक्षुक्तत्वेन तदसंगतं न दोषादहमिति भावः । ननु 'अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः' इति भाष्योक्तेः कैयटोक्तपरिभाषार्थ एव भगवदभिमत इति लभ्यते, सत्पदेकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यान्याप्यत्वारः । एव च कय तखण्डनमत आह— अर्थवत्तेति । अपिनेकपदसमुच्चयः । तदर्थमेवादी शब्दार्यमाह— अर्थेति । बोध्यबोधकभावतत्पक्षस्य मतार्थत्वान्माह— बोधकेनेति । वत्यर्थमाह— सदृश इति । भाष्यपदस्यायं— कार्यमिति । तदर्थः उक्तभाष्यार्थः । नन्वेवमपि कथमेतदुपलक्ष्य तेनात आह— प्रायोऽसहाय एवेति । योतकसममिमाहाह अधीत इत्यादौ धात्वादेः ससहायस्यार्थवत्पदशांसादाह— प्राय इति । तथा च तत्र तथा सत्पदेऽप्येतद्वृत्तिविषये सर्वत्र तथा सत्त्वमस्तीति तेनैतदुपलक्षणं सम्भवेति भावः । नन्वेवमपि कुरुत इत्यादाशब्देनेपदसान्कारस्य टिसंज्ञा न स्यात्, ससहायत्वेनास्या अप्रवृत्तेरत आह— कुरुत इति । एव च विज्ञातीरसहायवत्पदेऽपि न सजातीयवद्भावात्, आत्मनेपदसवन्धिनोऽन्यव्याचोऽभावादिनि न दोः इति भावः । नन्वचामन्त्य इति व्यवहारः प्रवृत्तिमादायापि सुलभोऽत आह— स आदिरिति । तत्र तशब्दाकारः । एतेनेद परिभाषान्तरमित्यप्यपास्तम्; तदाह— इत्यन्यत्रेति । उद्दोषोतादावित्यर्थः ॥ ३० ॥

यद्यपि 'पदाङ्—' इत्यस्य 'येन विधिः—' इति मूलप्रपञ्चत्वात्तत्प्रसङ्गेन तत्र दोषत्फुल्लेत्तरमे 'प्रहणवता—' इति वाच्यम्; न 'व्यपदेशिवद्देवस्मिन्' इति युक्तम्; तथापि परिभाषापदके तस्य चेत्यश एव प्राग्दोषोपस्थितिः, न तु मूलभूतत्वेनोपस्थितमूत्र इति सा पूर्वजुता । न चैवमपि तदमे तदति यातिनिशारकाप्रिमपरिभाषय वक्तुं युक्ता नैयमिति वाच्यम्, तदनन्तरं तत्सुप्रदोषस्यैव प्रागुपस्थितिर्न तदतिव्याप्तिदोषस्येयेदुत्तरमत्र तदुक्तेः; तदेतदभिनेत्याह— ननु गर्गीति । गर्गादीनामपिकृतप्रातिपदिकविशेषणत्वेन येने-

ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति ॥ ३१ ॥

इयं च 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः' 'उगिद्वर्णग्रहणवर्नम्' इति वार्तिकस्थप्रत्य-
यांशानुवादः। अत एवायं प्रत्ययविधिविषय एव। अत एव 'येन विधिः—' इति सूत्रे
भाष्ये प्रत्ययविधिभिन्ने 'अप्लुन्—' इत्यादौ गृह्यमाणप्रातिपदिकेनापि तदन्तविधि-
प्रतिपादनं स्वसा परमस्वसेत्याद्युदाहरणं च संगच्छते। अत एव च तदन्तविधिसूत्रे
भाष्ये 'समास—' इत्यादिनिषेधस्य कथनवदस्य न कथनम्। सोऽपि निषेधो
विशिष्य तत्तद्रूपेण गृहीतप्रातिपदिकसूत्र एव। ध्वनितं चेदम् 'असमासे निष्कादिभ्यः'
इति सूत्रे भाष्ये। अत्र च ज्ञापकम्— 'सपूर्वाच्च' इति सूत्रम्; अन्यथा
'पूर्वादिभिः' इत्यत्र तदन्तविधिनैव सिद्धे किं तेन ॥ ३१ ॥

नन्वेवम् 'सूत्रान्ताद्भूक्' 'दशान्ताद्भूक्' 'एकगोपूर्वात्' इत्यादेः केवलसूत्रशब्दा-
दिष्वपि प्रवृत्तिर्व्यपदेशैव द्वावात्स्यादत आह—

तस्य प्राप्तिरिति भावः। अपि केवलसमुच्चारकः। तत्र व्यादेशिवद्भावो बोध्यः।
ग्रहणवता विशिष्य तत्तद्रूपेणोच्चारणवता। इदं च सोऽत्रयेनेत्यस्य विशेषणम्। एवमत्रेऽपि।
मित्र वचनद्वयमिति जीर्णोक्तिश्चिन्त्येति ध्वनयितुमाह— इयं चेति। अत एव
तदनुवादत्वादेव। अयं ग्रहणेति निषेधः। उक्तं समन्वयित— अत एवेति।
अस्याः प्रत्ययविधिविषयत्वादेवेत्यर्थः। एवमत्रेऽपि। अपिरगृह्यमाणप्रातिपदिकसमुच्चारकः।
उदाहरणं च तत्प्रतिपादनं च। युक्त्यन्तरमाह— अत एवेति। अस्य ग्रहणवतेति
निषेधस्य। ननु प्रत्ययविधिविति निषेधस्यागृह्यमाणप्रातिपदिकसूत्रेऽपि प्रवृत्तेः कथम-
स्य तदनुवादत्वमत आह— सोऽपीति। प्रत्ययविधौ व्यपदेश्यत्वं। आपरस्य समुच्चारकः।
विशिष्येयस्य व्याख्यायान्— तत्तदिति। गृह्यतेति। बहुगोहिर्गमं कर्मधारयः। कप्
तु धकाङ्गित्वात्। एव च समयासत्त्वमुभयोः सिद्धामिति 'अत इत्' इत्यादौ तदन्तविधिः
सिद्ध इति 'उगिद्वर्ण—' इत्यत्र नापूर्वं वर्णग्रहणमिति बोध्यम्। ननु तत्र प्रातिपदिकग्रहणा-
भावात् कथमेतदत आह— ध्वनितमिति। तत्र हि असमासप्रयोजनोक्त्यवसरं 'प्राग्व्यते-
प्रत्' इत्यत्र तदन्तविधौ परमनिष्पशब्दाद्भ्रंसाद्वारात् फलं ग्रहणवतेति निषेधो न
प्रागप्य प्रकृत्यानिर्देशादिति सिद्ध एव तदन्तविधिर्नास्ति खण्डितम्। यदि च तस्य साधारण-
त्वं स्यात्, तदा तद्विषयत्वसन्त्वेन भाष्यामयति। स्पष्टं। एव वाक्यार्थमुक्त्वात् मूलमाह—
अत्र चेति। अन्यथा एतद्भाषे। सिद्धे कृतपूर्वाद्यां प्रयोगे सिद्धे ॥ ३१ ॥

व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन ॥ ३२ ॥

‘पूर्वत्सपूर्वादिनिः’ इत्येकयोग एव कर्तव्ये पृथग्योगकरणमस्या ज्ञापकम् । न च ‘इष्टादिभ्यः’ इति सूत्रे अनुवृत्त्यर्थं तथा पाठः ; अन एव अनिष्टीत्यादिसिद्धिरिति वाच्यम्, ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन अनिष्टीत्यादिप्रयोगाणामनिष्टत्वात् एकयोगेऽपि तावत् उत्तरानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च । अत एव ‘नान्तादसंख्यादेः’ इति चरितार्थम् ; अन्यथा पञ्चम इत्यादावपि व्यपदेशिवद्भावेन संख्यादित्वात्तद्वेयर्थं स्पष्टमेव । इयं च प्रातिपदिकग्रहण एव न तु प्रतिपदिकाप्रातिपदिकग्रहणे । तेन ‘उगितश्च’ इत्यत्र न दोष इति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । इयम् ‘ग्रहणवता—’ इति च परिभाषा प्रत्ययविधिविपर्ययेति ‘असमासे निष्कादिभ्यः’ इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । तेन

एवं प्रातिपदिकेन तदन्तविधिवान्विषेधाद्गीकारे । तथा च व्यपदेशिवद्भावस्याति-
व्याप्तिः । आदिना गोशब्दपरिग्रहः । अर्थस्य स्पष्टत्वात् ज्ञापकमाह— पूर्वादिति । मान्योक्तं
दोष खण्डयति— न चेष्टेति । तथा पाठः पृथग्सूत्रपाठः । अत एव ‘इष्टादिभ्यश्च’
इत्यत्र सपूर्वादित्यस्यानुवृत्तेरेव । ज्ञापकरूपरेति । येन विधिरिति सूत्रस्योक्तसमानाकारमा-
ष्येयर्थः । इदं च ‘एकयोगनिर्दिष्टाना सह वा—’ इति न्यायायलम्बनोक्तम् । ‘एकदेशोऽपि—’
इति न्यायायलम्बेन तेषामिष्टत्वेऽप्याह— एकेति । इदं च प्राक् प्रतिपदित प्राचामनु-
रोधेन । अत्र ज्ञापकान्तर सूचयन्तुत्तार्थं द्रश्यति— अत एवेति । प्रातिपदिकेन तन्निषेधा-
देवेत्यर्थः । इतीति । इति सूत्रमित्यर्थः । अन्यथा एतन्निषेधाभावे । प्राचीनोक्त्यसंगति
धनयितुमतिप्रसङ्गवारणद्वारा सिद्धान्तमाह— इयं च प्रातीति । ग्रहणवतेत्यनुवृत्त्या यथा
कचविद्वद्ग्रहणवता प्रातिपदिकेन व्यपदेशिवद्भावो नेत्ययंङ्गीकारादिति भावः । उगितश्चेति ।
उगितत्वस्य प्रत्ययादिसाधारणत्वात् प्रातिपदिकान्तरस्यानुवृत्तावपि सूत्रे तस्य स्वरूपेणा-
नुचाराणाच्चेति भावः । तत्रैव उगितश्चेत्यत्रैव । तत्र हि उगितः प्रातिपदिकादुगिदन्ताद्वैत्य-
र्थद्वयसमर्थनान्तरे परिभाषाप्रवृत्तिवारणाय कण्ठतस्तथोक्तम् । पूर्वशेषे सिद्धान्तान्तरमाह—
इयं ग्रहेति । परिभाषेति । जातवैक्यवनम् । एकमपेऽपि । असमासे इति । तत्र हि
असमासप्रद्वयप्रयोगोक्तोक्त्यसरे ‘आर्हाद्गोपुच्छ—’ इत्यत्र तदन्तविधा पारमगोपुच्छकमि-
त्यत्र ठक्प्रतिषेधात् ठक्फलमिति खण्डनाय विधा प्रतिषेधः प्रतिषेधश्चायमित्युक्तम् । तेन
इयोस्तद्विपर्ययता स्पष्टमेव ध्वनिता । अन्यथा तदन्तविधिदीर्घभ्येन केवलहापनेन च तदगंग-

महन्' इत्यादेः केवलाहन्दाब्दे परमाहन्दाब्दे च प्रवृत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥३२॥

ननु 'वान्तो वि—' इत्यादौ यादौ प्रत्यय इत्यर्थः कथमत आह—

यस्मिन्विधिस्तदादाबल्ग्रहणे ॥ ३३ ॥

तदन्तविधेरपवाद इयम् । वान्तिकयेषा 'यिन विधिः' इत्यत्र भाष्ये पठिता । अस्याथ स्वरूपसती सप्तमी निमित्तम् । अत एव 'नेदृशि कृति' इत्यादौ वशादेः कृत इत्यर्थलभ । इयं च 'आर्षघातुकस्य—' इति सूत्रे बलादेरित्यादिग्रहणसामर्थ्याद्विशेषणविशेष्ययोरुभयोः सप्तम्यन्तत्व एव प्रवर्तते । तेन 'ड सि धुद्' इत्यादौ सादेः पदस्येति नार्थः । 'तौषसह—' 'सिऽसिचि—' इत्यादौ यथा तादेरित्याद्यर्थ-

तिः स्पष्टैव । एव चात एव नान्तादिर्यादिप्राचासुंति रसगतैव । अत्र तदनुवादस्त्वेतिसंज्ञा-
न्ताभावे यथाभूतार्थाभिप्रायकस्तरसगतिश्च ननफलक उक्तार्थस्य सर्वाभिमतत्त्वध्वननफ-
लस्य च । अत एव शब्दरत्ने तदन्तरणमध्ये उक्तम् । यस्तु प्रत्ययविधिरित्यस्य प्रत्ययरूपकवि-
धिरित्यर्थप्रत्ययस्यन्यिमावरूपविधिरित्यर्थः । अत एव विधौ प्रतिषेधः । प्रतिषेधश्चार्थामये-
षोक्त भाष्ये, न तु प्रत्ययेत्यपि । अत एव च येनविधिरित्यत्र श्रायस्य सज्जातीयोपेक्षत्वात्
सूत्रोपेक्षान्तादिभ्यश्चिद्विषयत्वमेव अस्य कैयटेनोत्तमिति; तत्र; एवमप्युक्त इत्यतो
नान्तादिर्यत्राविलक्षण्येनोत्तमिद्वान्तेन तत्रैतत्प्रवृत्तेर्दुर्ध्वरथात् । अत एव च 'कैयटेऽत्र
संमतिर्वेन नाडेसि; तदाह— इत्यन्यत्रेति । उद्योतादावित्यर्थः ॥ ३२ ॥

एव सप्रथमं तदन्तविधिं प्रतिपाद्य, तदप्रसङ्गात्तदपवादमवतारयति— नन्विति ।
कथामिति । तदन्तविधेः प्रसङ्गादिति भावः । अत एवाह— तदन्तेति । पठिता
कान्तायेनेन । 'अल्ग्रहणे' इत्यस्य अलो ग्रहणे उच्चारणे इति नार्थः, प्रत्याहारग्रहणे टोपापत्तेः ।
रितु अतः प्रतिपादकस्य इत्यर्थः । अत एव 'इकोऽपि व्यक्तेन मा भूत्' इत्यत्र व्यङ्गना-
दाविति भगवता व्याख्यातम् । यद्यपि परिभाषायामत्र यास्मिदिति इति विना तास्मिदिति
सूत्रस्यातस्मिदितिपत्, तथापि विशेषमाह— अस्याश्चेति । स्वरूपेति । न तु स्वार्थ-
विधिरेति भावः । तत्र मानमाह— अत एवेति । स्वरूपसत्त्वस्य एतदभिमतत्वादेवे-
त्सं; भव्यता तस्याः षडुपपत्त्याम हादिति भावः । विशेषान्तरमाह— इयं चेति

शाम्, तथा शब्देन्दुशेखरे निरूपितम् ॥ ३३ ॥

घटपट घटपटावित्यादिसिद्धये आह—

सर्वो द्वन्द्वो विभापैकवद्भवति ॥ ३४ ॥

‘द्वन्द्वश्च प्राणि—’ इत्यादिप्रकरणाविषय सर्वोऽपि द्वन्द्व इत्यर्थः ।
‘चार्ये द्वन्द्व’ इति सूत्रेण समाहारेतरस्वरयोगयोरविशेषेण द्वन्द्वविधानान्न्याय-
सिद्धेयम् । ‘तिप्यपुनर्वचो—’ इति सूत्रस्थं बहुवचनग्रहणमस्या ज्ञापकम् ।
तद्धि इदं तिप्यपुनर्वचु इत्यत्र तद्व्यावृत्त्यर्थम् । न चैवमप्यत्र ‘जातिरप्राणिनाम्’

नन्वेवम् ‘तीपसह—’ इत्यादी एतदप्रवृत्त्यापत्तिः, विशेष्यस्वार्थधातुरुस्यात्त्वात्
आह— तीयेति । शब्देन्दुशेखर इति । ‘वलादेरित्यनुवृत्तविशेषणीभूतवत्वदार्थस्य
सौत्रत्याक्तकारेण विशेषणान्तरूपवलादेरिति वाच्योऽर्थः । एतत्फलितार्थः स । सप्तमी तु
प्रथमार्थ एव । एष सऽभिचीयादावपि’ इति इह तत्रोक्तम् । वस्तुतस्तु तत्कारा यत्रहितपर-
केच्छत्यादि परवलाशब्धधातुकस्योद्घातः सूत्रायात् कार्या कल्पयेति बोधव्यम्, इदमेव
ध्वनयितुं तत्र अलमित्युक्तम् ॥ ३३ ॥

अतिदेशप्रसङ्गादग्निमिति ध्वनयन्नाह— घटेति । नन्वेव ‘जातिरप्र—’ इति
निर्देशबद्धानेन नोभयमिति चेत्, न, जातिप्राधान्ये तस्यैव तत्त्वेऽपि व्यतिप्राधान्ये
उभयमित्यस्य स्वीकारात् । अनुपदमेवैतद्व्यपत्तीभविष्यति । इत्यादीति । इत्युक्त्यादीत्यर्थः ।
आदिना पात्रवशात्क्यायन पात्रवशात्क्यायना इत्यादिपरिमह । ननु सर्वपदोक्तयः ‘द्वन्द्वश्च
प्राणि—’ इत्यादिप्रकरणविषयत्वापि वैकल्पिकत्वापत्तिरत आह— द्वन्द्वश्चेति । अन्यथा
तत्प्रकरणवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तदविषयता च अप्राप्या । सा च तत्रिमिताभावनपपुदातेन
जातिप्राधान्य एवेत्यादिना चनिक्रमा । अत एव सर्वव्योक्तिः । तथा च सर्वत्वम् ‘चार्ये
द्वन्द्व’ इत्येतद्वक्ष्यामि न तु लक्षणनिष्ठम्, अस्मा न्यायसिद्धयर्थोपकरणेन सर्वशब्दस्येदंशत-
कुचद्वृत्तितया एव युक्तत्वाच्चेति भावः । इदमेव ध्वनयन्तत्र मूलमाह— चार्य इति ।
अविशेषेण तत्प्रकरणविषयत्वविशेषणानादरेण । न्यायसिद्धये निरूपयन्त्याह— तिप्येति ।
ज्ञापकं ज्ञापकमपि । षड्विस्तरेषु पाठः । तदुपपत्तिरिति— तस्मीति । बहुवचनस्येति एदं
हीत्यर्थः । तिप्येति । समाहारद्वन्द्वः । श्लेषता स्फुटयितुमिदंशतः । तस्य चोदितमित्यर्थः ।
तदिति । द्विषन्नेत्यर्थः । अन्यथा पुनर्वचोद्विष्टत्वात्सामान्यसूत्रेणतेतरद्वन्द्वं सदा बहुवचनस्यैव

इति नित्यैकवद्भावेन बहुवचनभावादिदं सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम्, तद्वैकल्पिक-
त्वस्याप्यनेन ज्ञापनात् । न चैते प्राणिन इति वाच्यम्, 'आपोमयः प्राण'
इति श्रुतेरद्विविक्ता ग्लायमानप्राणानामेव प्राणित्वात् । स्पष्ट चेदम् 'तिष्यपु-
नर्वस्वो.—' इति सूत्रे भाष्ये । अत एव 'द्वन्द्वश्च प्राणि—' इत्यादी
प्राण्यहादीनामेव समाहार इति विपरीतनियमो न ॥ ३४ ॥

सर्वे विधयरच्छन्दसि विकल्पन्ते ॥ ३५ ॥

'ध्यत्ययो बहुलम्' इति सूत्रे भाष्ये बहुलमिति योगविभागेन 'पृष्ठी-

सर्वेनोक्तप्राणस्यैवाभावात्तदानर्थक्यं स्पष्टमेवेति भावः । सर्वशब्दं सफलवन्तुत्तमेव प्राप्त-
पादायतु शङ्कते—न चैवमिति । तेन 'चापि द्वन्द्वः' इत्यस्य वैकल्पिकत्ववशात्तदप्येवमर्थः ।
अत्र तद्यथा लक्ष्ये । एते चाप्राणिनः । अप्राणिजातिवाचना समाहार एवेति नियमाङ्गी-
कारात् । एव च बहुवचनग्रहणस्य सार्यकषेऽपि सूत्रमेव व्यर्थं भवतीति भावः । अत एवाह—
इदमिति । तिष्यपुनर्वस्वः । तद्वैकल्येति । 'जातिरप्राणिनाम्' इति वैकल्यर्थः । 'लक्ष्ये'
इति शेषः । यावता विनासुपर्यन्तस्तत्तद्विनाशस्य ज्ञाप्यत्वात् । तेन 'जाति—' इत्यस्य
न वैकल्यम् । यद्वा जातिप्राधान्य एव स नियमः । व्याक्तप्राधान्ये तु उभयमित्येव फलतत्वेने-
त्यर्थः । एव च न प्रयोगां मध्ये कस्यापि वैकल्यम् । आपोना 'चापि—' इत्यस्य तात्पर्यस्य समग्रः ।
अनेन 'तिष्यपुनर्वस्वा —' इति सूत्रेण । एते तिष्यादयः । तथा च तयोः सार्यकषेऽपि
तदविषयवशात् तद्वैकल्पिकत्वज्ञापनम् । आपोमय इति । अत्राशब्दसमानार्थकादाप्रकृ-
तिश्रुतवन्तपुनर्वस्वान्मयट्, 'आपोमयमिदं संप्राप्तो मूर्तं शरीरिणाम्' इतिषत् ।
ग्लायमानेति । बहुमाहि । स्पष्टमिति । प्राशुक्त परिभाषादि सर्वमित्यर्थः । तद्वैकल्य-
यस्य इति भावः । नन्वेतेषां प्राणित्वकषे तद्वैकल्पिकत्वपक्षज्ञापनेऽपि 'द्वन्द्वश्च—' इत्यादीनां
समाहारः प्राण्यहादीनामेवेति नियमार्थत्वेन तत्प्रयोजनाभावात् बहुवचनस्येति व्यर्थमेवातं
आह—अत एवेति । बहुवचनग्रहणोद्वैकल्यर्थः ; अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेवेति
भावः ॥ ३४ ॥

विभाषाप्रसङ्गादेवाह—सर्वे इति । न केवलं समाहारद्वन्द्व एवेति भावः । 'विकल्पन्ते'

इति षष्ठः । अत्र मानमाह—ध्यत्येति । एकसूत्रेण विकल्पणव्यत्ययविधानादाह—

युक्तश्छन्दसि' इति सूत्रे वेति योगविभागेन चैषा साधिता । तेन 'प्रतीपमन्य
उर्मिर्गुध्यति' इत्यादि सिद्धम् । गुध्यत इति प्रामोति ॥ ३९ ॥

ननु 'क्षियः' इत्यादावियद् कथमन आह—

प्रकृतिवदनुकरणं भवति ॥ ३६ ॥

क्षिय इति इयङ्निर्देशोऽस्या ज्ञापकः । तत्रैव प्रातिपदिकत्वनिबन्धनविभ-
क्तिकरणादनित्या चैयमिति 'क्षियो दीर्घात्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

ननु रामावित्यादौ वृद्धौ कृतायां कार्यकालपक्षेऽपि कथं पदत्वम्,
उभयत आश्रयणे अन्तादिवद्भावाभावात् यस्माद्विहितमन्तादितदन्तत्वाभावा-
दत आह—

एकदेशविकृतमनन्यवत् ॥ ३७ ॥

द्योगेति । ततोऽपि उग्रप्रसादाह— पठ्ठीति । एवं च 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यपि न वक्तव्य
मिति भावः ॥ ३५ ॥

अतिदेशप्रसङ्गादयं तथेति सूत्र्यग्राह— ननु क्षिय इति । सौत्रप्रयोग 'इति
भावः । कथमिति । अनुकरणतया शब्दपरत्वेनापातुत्वमिति भावः । निर्देश इति । स
सौत्रनिर्देश एवेत्यर्थः । नन्वेवं तत्र विभक्तिरेवादी न ह्यादिति तदनुपर्याप्तेत्यात आह—
तत्रैवेति । क्षिय इति सौत्रप्रयोग एवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अतिदेशप्रसङ्गादयं तथेत्याह— नान्विति । भक्तत्वात्पूर्वं न परन्वमित्याह—
वृद्धाविति । कार्यकालपक्षेऽप्याति । अविना एवेदेशमनुसृत्यः । निरतिरति तु उपल-
क्षणं तत्तस्यापि । तदनुवितकीर्त्तं तु कैयटद्विज तदग्रस्यप्रवीजवरात् । फलं तु रामा
परशरपादां निघातारिति बोध्यम् । अत हेतु— यस्मादिति । अनुसृतांश्च उग्रमिति भावः ।

अनन्यवदित्वस्य अन्यवस्तेत्यर्थे । तत्रान्यसादृश्यनिषेधे अन्यत्वाभाव
 सुतराम् । अत एव तादृशादर्थबोध । अन्यथा शकतावच्छेदकानुपूर्व्यज्ञानात्ततो
 बाधो न स्यात् । एव च रामिति मान्तस्य यस्माद्विहितस्तत्त्वम्, औ इत्यस्य
 परादिवक्त्वेन सुपत्वमिति तदन्तत्वमार्थसमानग्रस्तम् । छिन्नपुच्छे शुनि इत्यस्य
 न्यवहारधन्मान्ते तच्च लोकन्यायसिद्धम् । अत एव 'प्राग्दीव्यत —' इति
 सूत्रे माध्ये दीव्यनिशब्देकदेशदीव्यच्छेदानुसरणमिदमित्युक्त्वा, 'किमर्थ
 विकृतनिदश' एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा— एकदेशविकृत-
 मनन्यवदिति' इत्युक्तम् । एतेनाय न्याय शास्त्रीयकार्य एव शास्त्रीयविकार
 एवेत्यपास्तम् । विकृतावयवनिबन्धनकार्ये तु नायम्, छिन्नपुच्छे शुनि पुच्छवत्त्व
 व्यवहारवत् विकृतावयववत्त्वव्यवहारस्य दुरुपपादत्वात् । एवमत्र परिमाणग्रह

नन्वन्तादिप्रद्वानामयं सुवचमत आह— उभयत इति । विकृतमिति । भाव त्,
 बहुमीहि, सामाच्च नपुंसकम् । कैयटादना तु कर्मतातन पूर्वानपातभिया तृतीयासमास
 चक । नन्वनन्यवदित्वस्य अन्यमिन्नपदिस्य अस्तमया वैषम्य च स्यादत आह— अन-
 न्येति । नन्वम यसादृशवानपथेऽप्य यत्सत्त्वादन्यदापस्तदस्य एवात आह— तत्रेति ।
 एकदेशविकृत इत्यर्थ । अन्यत्वाभाव अन्यत्वाभाव । काश्चतु वृत्तावपयऽप्रान्यश्च
 न्यस्य धमपात्वेन मनुषा चायवस्यैव निषेधाऽनवयसाहु । अत एव फलितायत्वा-
 भावदेव । तादृशात् तदुक्तात् । अन्यथा अयत्ने । बोधो नेति । इद च मञ्जूपाया
 स्पष्टम् । एव च सुतरामयत्वाभावात् च । नन्वेवमाप तदतश्च कथमत आह— तदन्तत्त्व
 मिति । अत्र मूलमाह— छिन्नेति । तच्च यस्माद्विहितस्तत्त्वव्यवहारस्यम् । लोक
 न्यायसिद्धमिति । भूयावदवदशन जात यच्चकमिति मूलकारुत्वरूपलाक यायन्य ।
 एता प्रमाणयात— एत एवेति । ताकासंबद्धतद्वाकारादवलय । विकृतेति । इत्ना
 रामावरूपविकारविशिष्टनिर्देश इत्यर्थ । एतदवेति । तावसिद्धायाप्रयणमवैसय ।
 एतनाय न्यायाऽपि स्थानपट्टीनिर्देश एवेत्यपास्तम् । भवत्यपति । एव चैकदगविकृता
 ऽप्यर्थबोधक, अन्यथा न्यायन शब्दस्वरूपाभेदप्रतिपादनेऽपि उक्तमीयाथावाधकत्वेनाथ
 स्वायधिकं न स्यादिति तात्पर्यम् । एतेनेति । तावसिद्धस्य 'प्राग्दीव्यत' इत्यनन
 ज्ञापितत्वेनेत्यर्थ तत्रोभयोरभावादात्त भाव । नन्वत्र विकृतावयवप्रयुक्तमपि काय स्यादत
 आह— विकृतेति । 'न्यवहारवत्' इति पाठ । वुरूपति । जातिभ्रमकभूयावदवदशन-

णेऽपि नायम्, उक्तयुक्तेः । एतत् 'येन विधिः—' इत्यत्र भाष्यकैयटयोर्ध्वनि-
तम् । यत्र त्वर्थं तदधिकं वा विकृतम्, तत्र जातिव्यञ्जकमूयोवयवदर्शनाभावेन
तत्त्वाप्रतीतौ कार्यसिद्धयर्थं विकृतानलरूपावयववत्त्वप्रतीत्यर्थं च स्थानिवत्सूत्रम् ।
कचिच्च लक्ष्यानुसारान्यापानाश्रयणम्; तेनापीयादित्यादिसिद्धिः । स्पष्टं च
कचिन्न्यायाप्रवृत्तिः 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्यत्र कैयटेन दर्शितेत्यन्यत्र
विस्तरः ॥ ३७ ॥

स्यैतदव्यञ्जकत्वादिति भावः । 'व्यञ्जहारोभाववत्' इति पाठे तु उक्तैहेतोर्यथा तद्व्यञ्जहारो-
भावस्तथाह तद्व्यञ्जहारो दुरुपपाद इत्यर्थः । एवं तत्रैव । अस्तेति । अत्र परिमाणमानूर्ध्व-
विशेषोऽपि । परिमाणेत्युपलक्षण परिच्छेदरुमात्रस्य; तथा च परिच्छेदपरिच्छेदककार्य-
ग्रहण इत्यर्थः । अत एव द्रोणादिष्वस्तख्याया अपि भाष्ये दृष्टान्तत्वेनोद्धेत् । उक्तेति ।
उक्तरीतिरित्यर्थः । जातिव्यञ्जकमूयोवयवदर्शनस्य सर्वकादी सत्त्वेऽपि सर्वांशानुपूर्वीविशेषो-
पादानेन क्रियमाणसर्वनामसंज्ञायास्तत्र तत्त्वतदन्तत्त्वयोरभावेन दुरुपपादत्वादिति यावत् ।
अत्र मानमाह— एतदिति । अन्यत्रहितोक्तमित्यर्थः । भाष्येति । इदमुपलक्षणम्—
यस्मात्प्रत्ययविधिरिति सूत्रस्यभाष्यस्यापि; तत्र हि पञ्चद्रोणादिदृष्टान्तेन उक्तस्थले तदभाव-
माशङ्क्य 'तदेकदेशभूतं तद्रहणेन गृह्यते' इति समाहितम्; यदि तत्रैतत्प्रवृत्तिः, तर्हि
अधिकगद्गदितस्त्वेऽपि शुनः श्वत्पञ्चदशकत्रधिकस्य सर्वरुस्य सर्वशब्दत्वमक्षतमेवेति भाष्या-
सगतिः; अतस्तथेति तदाकृतमिति भावः । नन्वेव स्थानिवत्सूत्र व्यर्थमत आह— यत्र
त्विति । अर्थम् एरुतित्यादिना । तदधिकं चरत्वात्त्वादिना । तत्रेति । उभयत्रैतयोः ।
अस्य सिद्धयर्थमित्यादावन्वयः । फलान्तरमाह— विकृतेति । इदमुभयमनेनासिद्धमिति
शुक्तमिति भावः । नन्वेवमप्यन्यापीयादित्यादी दोषोऽत आह— कचिस्त्विति । न्या-
येति । एतन्न्यायेत्यर्थः । उक्तं द्रव्यितु सामान्यरूपेण दृष्टान्तमाह— स्पष्टं चेति ।
न्यायेति । न्यायत्वाच्चिच्छेदत्यर्थः । तत्र हि जशसो पररूपवाधाय 'प्रथमयोः' इति
योगविभागेऽप्यतिप्रसङ्गपरिहारायाभित्तमध्येऽपवादन्यायन्याख्यायसरे 'न्यायश्चायम्, न तु
वचनम् । यद्वक्ष्यति— यथेतदस्तीति । न हि वचनस्यासत्तासंभवात् । न्यायस्तु कचि-
त्कश्चिदाश्रियत इति युज्यते पक्वतामिति त्वेतीकम् । यस्ततोऽपीयादित्यादेरनभिधानमेव ।
अभिधानेऽपि यथा तत्र तदप्रतिस्तपान्यत्र स्पष्टम्; एवं च कचिस्त्विति न सिद्धान्तोक्तिः ;
किं तु कैयटादुरोधेन । अत एव तत्र दृष्टान्तकथनं संकलम् । श्रायसत्वात्पदान्ताद्विषये
भावसाहित्यत्र वृद्धौ सान्तस्योमित्त्वेनानेन न्यायेनाहृतया परस्य परादिशब्देन सर्वनामस्थान-

पूर्वपरनित्यान्तरङ्गपवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः ॥ ३८ ॥

पूर्वात्परं बलवत्, विप्रतिषेधशास्त्रात्; पूर्वस्य परं बाधवमिति यावत् ॥
नन्वेवं भिन्धकीत्यत्र परत्वाद्धिना बाधितोऽकच् न स्यादत आह—

तथा च प्राप्तस्य तुम् पूर्वस्यन्विधेन 'अच परस्मिन्—' इति स्थानिवत्त्वेन तत्रैव भाष्ये
पारगात् भाष्यसमतापीयम् । एतदभावे त्वत्त्वमेव दुर्लभमित्यादि शब्देन्दुशेखरे स्पष्टमिति
बोध्यम्, तदाह— अन्यत्रेति ॥ ३७ ॥

निषेधप्रसङ्गादाह— पूर्वंपरोति । इत आरभ्य 'उपजनिय—' इति पर्यन्तमस्यैव
श्रमेण प्रपञ्च, तदाह— पूर्वोदिति । परिभाषाया हेत्वनुक्तेराह— विप्रेति । एव-
मपेऽपि । ननु बलवत्त्वमात्रोक्त्या नेष्टसिद्धिरत आह— पूर्वस्येति ॥ ३८ ॥

एवं परस्य पूर्वबाधकत्वाद्भिको । 'भिन्धकीत्यत्र परत्वाद्धिना बाधितोऽकच् न
स्यात्' इति पाठ । 'भिन्धीत्यत्र परत्वात्तातडा बाधितो धिनं स्यात्' इति त्यपपाठ, 'अचय'
इति सूत्रस्य भाष्यकैटादिविरोधात् । तत्र हि अच्समुदायनिवृत्त्यर्थम् 'ऊनात्—' इत्य-
परत्वादीर्घलक्षणे वैकल्पिके तुकिं सङ्घट्नाविति न्यायाद्प्रत्यलक्षणं पुनर्न प्रवर्तते । यतो
नेटशो विषये पुन प्रसङ्गन्याय, नित्यविकल्पयोर्विरोधात्पश्चात्वातेन पूर्वेण पूर्वजातपरस्य
प्रत्यलक्षणत्वलक्षणबाधप्रसङ्गात् । तस्माद्विकल्पविधिप्रवृत्तेर्विपर्यायस्या नित्यस्य बाध एव ।
एतर्हि पुन प्रसङ्गविज्ञानमिति चेत्, शृणु— यत्र पूर्वं विधि पर न बाधते तत्र
वचित्ताधीयते, यथा भिन्धकीत्यादौ परत्वाद् हो कृते पुन प्रसङ्गविज्ञानादकच् । न हि
तत्र ध्यरुच्यप्रवृत्त्योर्विरोध । एवमीजसुरित्यादावपि बोध्यमिति कैटनेनेतिमिति केचित् ।
बन्तुतस्तु— अयुक्तं स कैयट, 'इं च द्विवचने' इति सूत्रस्य भाष्यकैटद्वृत्तिहरदत्तादि-
परत्वादीकारे सङ्घट्तिन्यायात्पुनस्तदभावे शीभावे पूर्वसर्गेण रूपसिद्धिरित्युक्तम् । भवद्गीत्या
तु तत्र पुन प्रसङ्गविज्ञानस्य विषय, नापरस्य । किंच 'साक्षात्प्रभृतीनि—' इति सूत्रस्य-
भाष्यकैटादिविरोध । तत्र हि— 'च्यन्तस्य प्रातेषो घाच्य, लवर्णाकृत्य । अन्यथात्र
परत्वाद्धिकल्प स्यात् । नित्या गतिसञ्ज्ञेप्यते । न वा पूर्वेण कृतत्वात् । अस्तुत्वेन विभाषा, पूर्वेण
नित्या भविष्यति । परत्वाद्धिकल्पेऽपि तदभावे पुन प्रसङ्गविज्ञानानित्यविधिप्राप्त्या न
दोष' इत्युक्तम् । भवद्गीत्या तु तत्र सङ्घट्तिन्यायस्य विषय, नापरस्य । स्पष्टं चेद भाव-

पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम् ॥ ३९ ॥

नन्वेवं तिसृणामित्यत्र परत्वात्तिस्रादेशे पुनस्त्रयादेशात् स्यादन आह—

सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव ॥ ४० ॥

तत्र क्वचिच्चरितार्थयोरेकस्मिन्पुनःकार्ययोरेकसंभवेन बाधकाभावा-

प्रकाशे । तस्मादेतदन्यतरन्यायाश्रयणे लक्ष्यानुरोध एव धीजमिति तत्त्वम् । इदमेव ध्वनयितुमग्रे वक्ष्यति— तत्र लक्ष्यानुसारादित्यादि । तत्रत्योद्घोतस्तु कैपटानुरागिणेन । तद्वाच्यं तु एवमपि सुशेजम् । एव च प्रचुरः स पाठोऽपि नाप्युक्त एव । योजना विषयम्— भिन्धीत्यत्र भिन्नेत्यात् । तत्र हेतुगर्भविशेषणमाह—परत्वाच्चातङ्का बाधित इति । 'यतः पक्षान्तरे भिन्नादित्यादौ' इत्यादि, लक्ष्ययोः साजात्येनेक्यात् विकल्पशास्त्रस्य लक्ष्यद्वये तात्पर्येणोभयलक्ष्यकृत्वाच्च । अत एव 'पुनः प्रसङ्ग—' इति न्यायसन्तारेण सिद्धान्तोक्ति-सगतिरपि । न चैत्र भिन्नादित्यत्रापि तदापत्तिः स्थानिवत्त्वादिति वाच्यम्, प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदेन तद्विषयतातद्देशास्त्वान्यनर्थक्यापत्तेः । एतेन भयताश्चिनुतादित्यादी चरितार्थ-मित्यपास्तम्; अत्रापि 'अतो हे.' 'उतथ प्रत्यगात्—' इति लुक्ः प्राप्तत्याच्च । किञ्च परिभाषाणामिष्टसिद्धिमात्रफलकत्वम् । अत एव कुरुतादित्यत्र पुनर्लुगर्भावः सकृद्गति-न्यायेन विप्रतिषेधसूत्रे कैयटेन साधितः; अन्यथा 'अन्तरङ्गानपि—' इति न्यायेन पराशपि लुको बलवत्त्वेन तदसगतिः स्पष्टैव । एव च न्यायाश्रयणे लक्ष्यसिद्धेरेव मूलत्वेन अत्रैवाशा-भेदेनोभयोरश्रयणमपि सुवचमिति बोध्यम् ॥ ३९ ॥

एवं सर्वत्र पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्भीकारे । पुनरिति । स्थानिवद्भावेनेति भावः । सकृद्गतिः । गतो शास्त्रयोः प्राप्नो सत्या यो विप्रतिषेधस्तस्मिन् सति सकृदेकवारं यद्वा-धितं तद्वाधितमेवेत्यर्थः । यद्वा गत्यभिने विप्रतिषेधे, अन्यत्र लब्धापकाशयोरेकस्मिन् युगपदसंभावितप्रक्षेपे विप्रतिषेधपरदार्यत्वेनोक्तत्वात् । अन्यत्राप्यगत् । पूर्वपरिभाषार्थस्तु स्पष्ट इति नोक्तः । तथा च लक्ष्यानुरोध एवान्यतरन्यायाश्रयणे धीजमिति नोक्तदोष इति भावः । अनयोन्वयमूलं प्रत्यासत्या आह— तत्रेति । तयोर्मध्य इत्यर्थः । क्वचित् अन्यतराश्रयणे । एकस्मिन् लक्ष्ये । असंभवप्रसङ्गयोरेकश्रयणं धार्यशास्त्रयोर्निवेशः । असंभवेनेति । विरोधादिति भावः । बाधकाभावादिति । अनेनेत्सर्गापवादत्रैधर्म्यं दर्शितम् । स च दृष्टान्तदार्ढ्यान्तिकयोः सर्वावप्रसङ्गे हेतुः । अचनद्वयप्रामाण्यादिति तद्वाशब्दः ।

पर्यायेण तृजादिवच्छास्त्रद्वयप्रसङ्गे नियमार्थं विप्रतिषेधसूत्रमिति सहृद्दतिन्याय-
 सिद्धिः । यथा तुल्यबलधोरकः प्रेक्ष्यो भवति, स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति;
 यदा तमुभौ युगपत्प्रेषयतः, नानादिषु च कार्यं; तदोभयोर्न करोति,
 यौगपद्यासंभवात्; तथा शास्त्रयोर्लक्ष्यार्थयोः कचिल्लक्ष्ये यौगपद्येन प्रवृत्त्यसंभवाद-
 प्रतिपत्तौ प्राप्तायामिदं परविध्यर्थमिति, तत्र कृते यदि पूर्वप्राप्तिरस्ति तर्हि
 तदपि भवत्येवेति पुनः प्रसङ्गविज्ञानसिद्धिरिति विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।
 यत्तु कैयटादयः— व्यक्तौ पदार्थं प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लवादुभयोरपि शास्त्रयो-
 स्तत्तल्लक्ष्यविषयोरचारितार्थ्येन पर्यायेण द्वयोरपि प्राप्ती परमेवेति नियमार्थमिद-
 मिति सहृद्दतिन्यायसिद्धिः । अत्र पक्षे एतन्नियमवशादेतल्लक्ष्यविषयकपूर्वशास्त्रानुपप्लव
 एव । नातिपक्षे तूद्देश्यतावच्छेदकक्रान्ते कचिल्लक्ष्ये चरितार्थयोर्द्वयोः शास्त्रयोः
 सत्प्रतिपक्षन्यायेन युगपदुभयासंभवरूपविरोधस्थले उभयोरप्यप्राप्तौ परविध्यर्थमिद-

ननु शास्त्रप्रसङ्गोऽपि कार्याय एवेति कार्ययुगपदसम्भवे रूपं शास्त्रयोः प्रसङ्गोऽत्र आह—
 तृजादीति । एव च युगपदममव, पर्यायेणोभयप्रसङ्ग इति तत्पर्यम् । तथा च पक्षे
 प्राप्या तन्प्रान्तरप्रसिद्धनियमविधिरेवायमित्यप्राप्ताशरिपूरकत्वमेवास्य । इतरनिवृत्तिस्तार्थी ।
 तद्भोतक एवकार इति बोध्यम् । अद्यमूलमाह— यद्येति । अथ 'न करोति' इत्यत्रा-
 न्वयः । ननु तदाज्ञोल्लङ्घनेन तावच्चरितार्थावत आह— तुल्येत्यादिकरोत्यन्तेन । तथा
 च तुल्यबलत्वादेव पर्यायेण प्रेरणया प्रेष्यस्य मिथोऽविकृतकार्यकरणेन स्वामिनो चरि-
 तार्थो यथा, तद्वदिति भावः । एतन्न तत्संभवादाह— नानेति । तत्रापि प्रदेशे संभवा-
 दाह— दिष्टविति । कार्यं, स्त इति शेषः । यौगेति । तयोर्गौगपदेनासंभवादित्यर्थः ।
 लक्ष्यार्थेति । अन्यत्र लक्ष्ये चरितार्थयोरित्यर्थः । इदं विप्रति सूत्रम् । तत्र परस्मिन् ।
 आदिना सीरदेवहरदत्तसैस्तुभक्त्यादयः । अभिधेयप्राच्यर्थस्तदस्याजहृद्विज्ञानादाह— पदार्थ
 इति । प्रतिः शीप्तायाम् । उपप्लवः तेषामाविर्भावः । अपि विषययोरित्यत्रे योज्यः ।
 द्वितीयोऽपिः प्राप्ताधिक्ये । मिथः समुदायवत्त्वेन यथाश्रुतावेव वा । इदं विप्रतिषेधसूत्रम् ।
 एवमप्रेऽपि । नन्वेव तद्विषयकपूर्वलक्षणस्याप्रमाणत्वं स्यादत आह— अत्रेति । नियमपक्ष
 इत्यर्थः । एतदिति । विप्रतिषेधसूत्रेत्यर्थः । क्वचित् तत्तदविषये । सदिति । ताद्याभाष-
 तावक हेत्वन्तर यस्य, स सत्प्रतिपक्षः । तत्र यदा मिथः प्रतिबन्धादनुमितिद्वयं
 न, एवमज्ञानीति भावः । अप्यप्राप्तौ अप्राप्तावपि । यथाश्रुत वा । ताव कर्तृ,

मिति पुनः प्रसङ्गविज्ञानसिद्धिमिति; नञ्, व्यक्तिपक्षे सर्वं लक्ष्यं शास्त्रं व्याप्नोति न जातिपक्ष इत्यत्र मानाभावात् 'न ब्राह्मणं हन्यात्' इत्यादौ जात्याश्रय-सकलव्यक्तिविषयत्वार्थमेव जातिपक्षाश्रयणस्य भाष्ये दर्शनात् । अत एव सरूपसूत्रे भाष्ये जातौ पदार्थेऽनवयवेन साकल्येन विधेः प्रवृत्तौ रनुबन्ध्य इत्यादौ सकलगणानुबन्धनासंभवात्कर्मणो वैगुण्यमुक्तम् । द्रव्यवादे चासर्वद्रव्याव गतेर्गौरनुबन्ध्य इत्यादाविकः शास्त्रोक्तोऽपरोऽशास्त्रोक्त इत्युक्तम् । किं च न हि भाष्योक्तवृत्तादिदृष्टान्तस्य व्यक्तिपक्ष एव सर्वविषयत्वं न जातिपक्ष इत्यत्र मानमस्ति । अपि च व्यक्तिपक्षेऽपि अन्यव्यक्तिरूपविषयत्वाभेन चरितार्थयोरियं व्यक्तिर्विरोधात्सर्वविषयकत्वं न कल्पयतीति वक्तुं शक्यम् । जातिपक्षेऽपि

सर्वलक्ष्य कर्म । ननु व्याख्यानमेव तत्र मानमत आह— न द्वाहोति । व्यक्तीति । व्यक्तिविषयकत्वार्थमित्यर्थः । सर्वब्राह्मणहनननिषेधायेति शक्यत् । भाष्ये एकशेषसूत्रस्ये । तत्रेव हेत्वन्तरं सूत्रयथाह— अत एवेति । जातिपक्षस्य व्यापकत्वादेवेत्यर्थः । अनवयवेनेत्यस्य व्याख्या— साकेति । जात्याश्रया व्यक्तिविशेषा अवयवा इत्युच्यन्ते । तथा च व्यक्तिविशेषानालम्बनेनेति तदर्थं बोध्यः । एव च साकल्य फलितम् । सकलोति । देशकालादिभेदानानन्यादिति भावः । गणानुबन्धनात् पाठः, गो-पुस्तवात् । वैगुण्यामिति । तथा च पश्यान्वामिरिति भावः । प्रत्युतै र्परांते मान-मस्तीत्याह— द्रव्येति । चस्त्वर्थः । परु शास्त्रोक्त इति । एक शब्द प्रत्यय-निवेशित्वदिकं द्रव्यं गोहप बोधेत् । तस्य केनचिदनुबन्धे कृते शास्त्रार्थसपत्त्या परेस्तेन वा गणान्तरानुबन्धोऽशास्त्रार्थं स्यादित्यर्थः । त्वन्मत त्वेतदसंगति स्पष्टैव । पक्षद्वय-साधारण्येन प्रतीयमान विप्रतिषेधसूत्रभाष्यमपि विरुद्धमित्याह— । किं चेति । अयं भाष्ये— उक्त माध्य पक्षद्वयसाधारण्येन दृष्टान्तभेदेन पर्यायाप्रतिपत्तौ ये प्रसिद्धे, तदा-श्रयेण तद्वचनोपपत्तिपरम्, न तु जातिव्यक्त्याश्रयेणेति स्पष्टमेव, अन्यथा जाति-पक्षप्रवृत्तामप्रतिपत्तिमुपक्रम्य, तव्यादिदोषाशङ्कापरभाष्यासंगत्यापत्तेः अनवकाशत्वे-नैवा न शक्येन व्यवस्थेति कैवलायुक्त्यसंगत्यापत्तेः अपि तद्व्यादितुल्यताया एव तेषु प्रतिपादनात् । नहि तृजादयो व्यक्तिपक्ष एव सर्वविषयाः; अपि तु जातिपक्षेऽपीति । स्वदुक्तयुक्तिद्वयमपि मिथो व्यभिचारितमित्याह—अपि चेत्यादिगमकामाव इत्यन्तेन । अन्येति । विरोधाभासान्येत्यर्थः । इयं विरोधाभासभूता । कत्वमिति । चरितार्थयोः

तज्जात्याश्रयतद्व्यक्तिविषयकत्वमेव, नैतद्व्यक्तिविषयकत्वमित्यत्र विनिगमका-
 भावः । तत्र लक्ष्यानुसारात्क्वचिच्छास्त्रीयदृष्टान्ताश्रयणम्, क्वचिल्लौकिकदृष्टान्ता-
 श्रयणमिति भाष्यसंमतमार्ग एव युक्त इति बोध्यम् । द्वयोः कार्ययोर्योगपथेना-
 संभव एव विप्रतिषेधशास्त्रोपयोगी । इदम् 'इको गुण—' इति सूत्रे कैयटे
 स्पष्टम् । यथा— शिष्टादित्यादौ तातद्देशभावयोर्युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमि-
 त्तानन्तर्यासंभवः । यद्यपि तातद्देशैः स्थानिवत्त्वेनास्त्येष तत्, तथाप्यादेशप्रवृ-
 त्त्युत्तरमेव सः, न तु तत्प्रवृत्तिकाले । एवं नुमृज्वत्त्वयो. प्रियक्रोडूनीत्यादौ
 युगपदसंभवः, 'यदागमाः—' इत्यस्य नुम्प्रवृत्त्युत्तरं प्रवृत्तैः । एवं भिन्धीत्यत्र
 तातद्विभावयोर्युगपदेकस्थानिसंबन्धस्याङ्गरूपनिमित्तानन्तर्यस्य चासंभवो बोध्यः

अथोपरो वि भावः । तद्व्यक्तीति । मिथोऽवपयन्त्यक्तात्ययः । नैतदिति । विरोधा-
 त्प्रत्यक्तीत्ययः । 'शास्त्र' इति शेषः । उपसहरति— तत्रेति । तयोर्मध्ये इत्ययः ।
 तस्मात्' इत्यादिः । क्वचित् तिसृणामित्यादौ । शास्त्रीयदृष्टान्तः दृष्टादिरूपः ।
 क्वचित् भिन्धीत्यादौ । लौकिकः दूतरूपः । युक्त इति । अत एव कुरुतात्त्व्यमिति
 कैयटोक्तसकृदतिन्वायोदाहरणसर्गातः । अन्यथा कुरुशब्दाद्बलुगतिं वचनस्य तातद-
 भाष्ये धारितार्थेऽपि कुरुशब्दाद्विस्ताताडात वचनस्थानवकाशत्वेन विप्रतिषेधा-
 प्रसक्त्या तदसर्गात्, स्पष्टमेतं दिक् । भाष्यस्येकास्मान्तिवस्य लक्ष्ये इत्ययोऽभिनतः,
 न तु कार्यद्वयोर्मिथोति सूचयितुमाह— द्वयोरिति । 'अन्यत्र लब्धावकाशयोः'
 इत्यादिः । एवंनैकस्य कार्यद्वययोगित्वबबच्छेदः । शास्त्रोपेति । शास्त्रप्रवृत्त्युपेत्ययः ।
 कैयट इति । 'नाशयं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः । किं तांह! असंभवोऽपि'
 इति भाष्ये 'द्विकार्ययोगत्वामात्रे केषलोऽप्यसंभवो विप्रतिषेधः' इति हि तेनोक्तम् ।
 तमुपपादयति— यथेति । आदिना शाभाषपरिग्रहः । तत् तत्तदानन्तर्यम् । सः
 स्थानिवत्त्वपदत्राच्य स्थानित्रद्भावः । एतेनान्यतरस्मिन् जाते निमित्तविधातादन्यतरत्र
 सादिति दृष्ट्यादीनां विशेषोपपादनमपास्तम् । इदमेव ध्वनयितुं बहुषु तमुपपादयति—
 एषमित्यादिना । एवं स्वस्वनिमित्तानन्तर्यासंभवरूपोक्तप्रकारेण । प्रवृत्तेरिति ।
 अगत्त्वसंपादकस्थानिवत्त्वस्य दृज्वद्भावप्रवृत्त्युत्तरं प्रवृत्तेर्येत्यपि बोध्यम् । एवं पूर्वत्र ।
 प्रकारान्तरमप्यत्र समवतीति प्राचामुक्तिमनुक्त्याह— युगपदिति । ननु बुद्धिविपरि-
 णामस्य सिद्धान्तत्वेन वास्तवस्थानिसंबन्धः कापि न; प्रकृते उभयबुद्धिप्राप्तापि वाचः

नुम्नुदोरपि नुटि अजादिविभक्त्यान्तर्यनाथ, नुमि इत्स्वान्ताङ्गवाच इत्यमथ
 वाद्विप्रतिषेध । कचिदिष्टानुरोधेन पूर्वशास्त्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञानलात् स्वरितेना
 धिक कार्यमित्यर्थात्पूर्वमेव भवति । तेन सर्वे पूर्वविप्रतिषेधा सगृहीता इति
 'स्वरितेन—' इति सूत्रे भाष्ये, विप्रतिषेधसूत्रपरशब्दस्य इष्टवाचित्वात्तत्स
 ग्रह इति विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये ॥ ४० ॥

नन्वेवम् एधत इत्यादौ परत्वाद्विकरणे 'अनुदात्तञ्चि—' इत्यादिनि
 यमानुपपत्ति, तेन व्यवधानादत आह—

विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् ॥ ४१ ॥

अत्र 'वृद्धश्च म्यसनो' इति सूत्रेण स्ये विभाषात्त्वविधानं ज्ञापकम्,

क्रमवृत्तित्वादेर्द्विक्रमेण स्थितिः सम्भवतीति नेदं युक्तमतं प्रायुक्तमेवाह— अङ्गानिरू
 पितेति । नुम्नुदोरपीति । अस्यासमवादान्वयः । पूर्वपरिपरं प्रबलमित्यस्यासार्थलिकता-
 माह— कचिदिति । पूर्वविप्रतिषेधविषय इत्ययं । अनन परल्लिख निरास, तुल्यजाती-
 यत्वात् । किञ्च यादृशशरीरत्वे प्रसक्ते प्रापत्याय स्वरितत्वं प्रतिशायते तदेव शरीरत्वं
 तेनापनीयते, तदेतत् ध्वनयन्नाह— पूर्वमेवेति । तेन तथार्थेन । प्रकारान्तर्गमाह—
 चिप्रेति । तत्सग्रह इति । सकलपूर्वविप्रतिषेधसग्रह इत्यर्थः । नन्वेव 'स्वरितेन—' इति
 सूत्रं तथार्थकमपि ध्वर्यामति चेत्, न, अन्यार्थं तथार्थस्य तस्यावश्यकत्वस्य तत्र
 भाष्य एव स्पष्टत्वात्, उपायस्योपायान्तरादुपकत्व हि तदाकृतमिति भावः ॥ ४० ॥

एवं पूर्वविप्रतिषेधविषयादन्यत्र सर्वत्र परस्य पूर्ववाचकत्वे । एधत इत्यादाविति ।
 भादिना पचत इत्यादत्तत्त्वं । 'पचत इत्यादौ' इति त्वपपाठः, धातुपाठे प्राक्पठित-
 सल्लयाया मानाभावात् । अत एव 'अनुदात्त—' इति दोषसंगतिः, तदपि प्रागेव सूत्रपाठ
 पठितम् । 'स्यादे परत्वात्स्य तिवादिषु सत्सु' इति शेषः । यथा नियमतं स्यादे परत्वम्,
 तथा स्यादितो सादृशानामिति 'भाष्यम्' इति न निरुत्तरम् । 'अत्र परत्वाभावात्' इत्ये 'पत्त'
 इति शेषः । भतदिति हेतुः, परस्मैपदति तदर्थः, तदित्यस्यात्मनेपदीपलक्षणत्वात् । एवमुक्ते
 क्रमं तु तस्य प्रतिप्रसवविधिवसूचनम् । तद्विच्छेदः, परस्मैपदविकल्पेन पक्षे तद्वि-

अन्यथा स्यव्यवधाने नियमानामप्रवृत्तौ सामान्यशास्त्रेणोभयमिद्वय विकल्प
विमान व्यर्थं स्यात् । अत्रार्थे ज्ञापिते तु 'स्ये' इति तत्र विषयसप्तमी बोधेति
'अनुदात्तङित —' इत्यत्र माप्यनैयट्यो स्पष्टम् । विकरणव्यवधानेऽपि
नियमप्रवृत्तेरिदं ज्ञापकमिति 'शदे शिन' इत्यत्र माप्ये ध्वनिम् । वस्तुतोऽ-
स्माक्त्वापवात् 'अनुदात्तङित —' इत्यादिप्रकरण तिभादिबिधेकवाक्यतया

धानमिदं यथ इति ऋधत् । इच्चित्तु 'वक्रणविधानम्' इति पाठ, तत्र विकल्पेन परस्मै
पदविधानामव्यय, उपपादनपर्यालोचनया स्वयमेव पाठा युक्त इति मतिः । तत्त्वमुपपाद-
यति — अन्यथेति । परिभाषाविरह इत्ययं । नियमानामिति । 'अनुदात्तङित —
इत्यादीनामित्यर्थः । सामान्येति । प्राक्प्रवृत्तान 'तसास्स —' इत्यनन्तेत्यथ । उभयेति ।
पदद्वयत्वार्थः । विकल्पेति । विकल्पेन परस्मैपदाश्रयणमित्यर्थः । नन्ववमाप ए इति
परसप्तमीत तदानीं तदभावन तदप्राप्त्या चारताध्याभावात् कथं ज्ञापकत्वमत आह—
अत्रेति । आत्मनर्थे इत्यथ । तत्र सूत्रं । इतीति । उक्तं सप्तमित्यथ । मतातरमाह—
विकरणेति । प्रवृत्तेरिति । इति परिभाषायामव्यय । इदं प्रागुक्ततादृक्कलापधायक
सूत्रम् । ध्वनितमिति । तत्र हि 'उपसर्गानामित्कान्यम अह वयाय उपसर्गान
न्यविशत' इत्युक्तम् । याद तथैव भवतीह प्राङ्नियम नित्यत्वात् विकरणेऽहायम
इत वात्क क्वय स्यात् । इदानीं तु परत्वात्तथाभ्यां द्वान्या प्राविशकरणेन यथाहायम
च अनया विकरणस्यायवभायकत्वोऽपि अत्र व्यञ्जकत्वात् प्राप्ताति तस्यत्वम् ।
तावत्स्यामाङ्गनाधित्य चद वाच्यम् । इत एवाहच्या 'याद पुनरय परिभाषा
वशात्' इत 'अनुदात्त —' इत्यत्र सदान्तमाप्यात्तमत आह— वस्तुत
इत्यादितत्त्वमित्यन्तेन । अस्मात् प्रागुक्तादृक्कलापधायकमूत्रात् । एकेति । वाक्य-
वाक्येत्यथ । अत एव माप्योऽपि 'लस्य तत्वाद्या मयन्तात्प्राप्त्यतामर मशात्— अनु-
दात्त —' इत्याहुक्तम् । अत एव कायकालपक्ष इह वाच्यम्, यथाह वाक्यमदस्य
सत्त्वात् । सा चत्यम् — धातालस्य स्थान तत्पादया भवान्त, त चानुदात्ताङिता लस्य
स्थान तादृशा भवति, यथा जातानामात्मनपरसजा भवताति । अयं भाव — काय-
कालोऽप्यनुदात्तत्वात्प्रादप्रकरणमत्र स्वाकाङ्क्षा तनैकवाक्यतामनुभवति । भाष्ये परिभाषे-
त्यथ तद्वादत्यथ । यथा परिभाषा कायाकाङ्क्षाशान्तनैकवाक्यतापत्रा, तथा तदाप
स्वाकाङ्क्षाशान्त । आकाङ्क्षोपापकं च लिङ्गत्वयवहार । प्रकृतं च तन्म तदाकाङ्क्षा
त्यापकाशात्मनपदवादिना बोधकी तौ शब्दावनि तत्र लिङ्गत्वयवहार । एतन् सर्वं

शोषापेक्षतात्स्यादयो बहिरद्गा इति द्वियोगलक्षणपञ्चम्यामपि न दोष ।
 अत्र पक्षे 'वृद्धञ्च स्य—' इति सूत्रं स्वविषय इति व्यास्येयम् । आत्मने
 पदशब्दादौ भाविसज्ञा आश्रयणीयेति तत्त्वम् । भिन्नवान्यतया सामान्य-
 शास्त्रविहितानां नियमे तु लुगादिनेन नियमेन जातिनिवृत्तिरङ्गीकार्या । 'मुक्त-
 वन्त प्रति मा मुक्या इति ब्रूयात् किं तेन कृतं स्यात्' इति न्यायस्तु नान
 शास्त्र आश्रयितुं शक्यते, नियमादिशास्त्राणां वैषम्यापत्ते । ध्वनिश्च चेदम्
 'स्थानेऽन्तरतम' इति सूत्रे भाष्ये । शास्त्रानर्पक्य तु वृद्धिमज्ञामूने भाष्ये
 निरस्कृतम् । सामान्यशास्त्रेणोत्पत्तिस्तु सरूपसूत्रस्यैवयरीत्या प्रयानानुरोधेन

लकारेति । लकारस्या या विशेष परस्तरपेक्षत्वादित्यर्थं, परनिमित्तप्रत्वादिति यावत् ।
 एष चानुपदीत द्विविधमन्तरगत्य तस्य । यथाश्रुत तु न युक्तम् । 'इयञ्च चिन्त्य
 इयनुपदमयामे स्फुटीभविष्यति । न दोष इति । अत्र पक्षे द्वितीयपक्षे । व्याख्येयमिति । तस्य
 प्राक्प्रवृत्तेस्तत्रापि न दोष इत्यर्थं । अत्र पक्षे द्वितीयपक्षे । व्याख्येयमिति । तस्य
 परत्यासभवादिति भाष्य । नन्वेवमपीतरेतराश्रय, अत्र पक्षे प्राक्तेषामसत्त्वेन तत्तद्योर्दु-
 र्धचत्वादत् आह— आत्मनेपक्षेति । न यानान्तराश्रययथायोत्तर तेषां सत्यानिर्ग-
 ज्ञानादां मनेपरदित्तोत्तरमैवक्यावप्रतास्तु, किं भाविसज्ञाश्रयत्वेनेति याच्यम्, तस्य
 तत्रोपात्त्येतां तावत्परत तेनासपन्नतयावस्थाने माभासवत् अन्तरगतता तेन तद्वन्धानु-
 भवात्तस्मैव तिषादभि तज्ञानुभवाविति भाष्य । चरमपक्षस्योक्तं तन्वत्य प्रतिपादयितुमाय-
 पक्षयोर्दोषानाह— भिन्नेत्यादिगौरवमित्यन्तेन । 'नियम तु' इति पाठः । नियम
 स्वगीप्रियमा इत्यर्थं । ननु जाननिवृत्तां 'मुक्तवन्तम्' इति न्यायविरोधोऽत आह—
 मुक्तेति । यो मुक्तवन्त प्रति तेषां ब्रूयतेर किं साधितं स्यादपि तु न किमपीति लोभित-
 न्यायार्थं । 'मुक्या' इति निरनुनासिक पाठः । लुका रूपं तन् । आदिना निषेधादिपरि-
 प्रष्ट । उक्तपक्ष तस्यावनाश्रयणस्य सूत्रास्वरस्य भाष्यास्वरस्यभाषे निमृन्वनिगतायाह—
 ध्वनितमिति । तत्र हि तस्यायश्चिन्नादेशनिवृत्तये इष्टाऽन्तमन्वनिवृत्तयस्तिदौ तद्व्यर्थं
 मुक्तवन्ताया 'उक्त वा इति समाहितम् । तत्र यायादेनामर्मा मूचत, अन्यथा पक्ष-
 न्तरानुपेक्षतदतगति स्पष्टम् । ननु नियमादिशास्त्रवैषम्ये इष्टार्थतरत आह— शास्त्रेति ।
 'प्रमाणभूत आचार्यो धर्म—' इत्यादि प्रन्धनेति भाष्य । नन्वेकस्या प्रकृतरनेकप्रयथाना-
 मयवहितपरत्वासभवादुत्पत्तिश्चादौ सर्वेषां दुर्लभति नय जातानां नियमन निवृत्तिरत आह—

गुणभेदकल्पनात्तावत्प्रकृतिकल्पनया कार्या । प्रत्ययनिवृत्तौ च तत्कल्पितप्रवृत्तेरपि निवृत्तः कल्प्येति गौरवमित्यन्यत्र विन्तरः ॥ ४१ ॥

परामित्यं बलवत् ॥ ४२ ॥

कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । तत्राबल्युत्पाभावकल्प्याभावकल्पनापेक्षया बल्युत्पा-
भावकल्प्येन तत्कल्पनमुचिनमिति नित्यस्य बलवत्त्वं बीजम्; तदाह—

कृताकृतप्रसङ्गि नित्यं तद्विपरीतमनित्यम् ॥ ४३ ॥

अत एव तुदतीत्यागौ परादपि गुणान्नित्यत्वान् शप्रत्ययादिर्भवति ॥

अद्वयक्तिसंबन्धिनया पूर्वं प्रवृत्तिः, तद्वयक्तिसंबन्धितयैव पुनः प्रवृत्तौ
कृताकृतप्रसङ्गित्वमित्याशयेनाह—

स्वामान्येति । तुथार्थं कार्येणप्रे योज्य । सरूपेति । तत्र हि 'यथैव बहवो यत्र,
एव प्रवृत्तयोऽपि' इत्यत्र भाष्ये 'एकैकस्यापत्यस्य प्रकृत्यर्थेन योगात्प्रधानभेदे च गुणा-
वृत्त्या गाम्यशब्दानामेवैकशेष क्रियते' इति तेनोक्तम् । प्रातिपदिकोद्देशेन तद्विधानात्
प्रातिपदिककार्यस्य तत्र विशेषणत्वाद्गुणतेति तदाशयः, तदाह— प्रधानेति । त्रिचै-
कस्माद्नेरूपा परत्वात्सम्भवादित्यपि बोध्यम् । निवृत्तौ चेति । च कल्प्येत्यप्रे योज्य ।
एव च दोषत्रयं तत्र सिद्धम् । तत्केति । प्रत्ययकल्पितेत्यथः । यदि तु लुगादिवाश्रयमे-
नाप्यनुत्पत्तिरवान्शाल्यायते, तदाद्यपक्षवपि निदुष्टादित्यादि बोध्यम्, तदाह—
इत्यन्यत्रेति । उद्योतादास्यर्थः ॥ ४१ ॥

कृतेति । तथा चावश्यमस्त्वमिति भावः । कृताकृतप्रसङ्गित्वस्य बलवत्त्वप्रयोजकत्वे
न वाचनिकं, किं तु युक्तिस्तद्वमित्याह— तत्रेति । परमित्ययोर्मध्य इत्यर्थः । तत्क-
ल्पनमिति । अभावकल्पनमित्यर्थः । उचितमिति । उपस्थितिलापवादिति भावः ।
इति इदम् । नित्यस्य आवश्यकत्वं । अत्राद्योक्तफलमाह— अत एवेति । आदिभ्यां
रुणञ्जित्यादौ श्रमादिपरिग्रहः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

द्वितीयांश प्रपञ्चयितुमाह— यद्व्यक्तीति । तद्व्यक्तीति । गुणान्नित्यं कृता-

शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ ४४ ॥

इदम् 'शब्दे शित' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्र हि न्यविशतेत्यत्र विकरणे कृते तदन्तस्त्राट्, अकृते घातुमात्रस्त्रेडानित्य इत्युक्तम् ॥ ४४ ॥

तुल्यन्यायेनाह—

शब्दान्तरात्प्राप्नुवतः शब्दान्तरे प्राप्नुवतश्चानित्यत्वम् ॥ ४५ ॥

एतन्मूलकमेवाह—

लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्विधिरनित्यः ॥ ४६ ॥

अतिदेशविषय इयमसिद्धवत्सूत्रे कैयटेनेका ॥

देश इत्याशयेन 'सावंधातुवर्गमिन्' इति भाष्योदाहृते च्यञन्त इत्यादीं सध्याचन्द्रनादीं चेत्यर्थः । एष च न्यायभूतश्च न वाचनिकीति भावः । इदं न्यायस्य वचनम् । अङ्गिति । 'उक्तन्यायस्य चार्त्वा' इति शेषः ॥ ४४ ॥

तुल्यन्यायेनेति । प्राप्नुवतश्चानित्यत्वमूलकभूतवृत्तिवृत्त्यन्तयेत्यर्थः । यद्यपि कृतवन्धितया पूर्वं प्रवृत्तिसत्त्वसिद्धिर्नैवाप्राप्यता कृताकृतप्रसङ्गित्वाभावात् इति हि प्राप्नुके वचने मूलम्, तच्च शब्दान्तरात्प्राप्नुवतादायसि तुल्यमिति भावः । यतश्चेति । 'विधे' इति शेषः । एष च 'तद्विपरितम्' इत्यस्यैव प्रथममुक्ते एतं शतं बोध्यम् । इयं भाष्ये स्पष्टा ॥ ४५ ॥

एतदिति । उक्तपरिभाषाद्वयमूलकमेत्यर्थः । एतेनापूर्ववन्धितः । लक्षणान्तरेति । उपदेशान्तेत्यर्थः । तदाह— अतीति । असिद्धवदिति । 'असिद्धवदस्याभावः' इत्यन्तेत्यर्थः । तत्र हि कुपे इत्यादीं नित्यत्वात्प्राप्नुकारलोपस्ततो गुणः । कृते हि तत्र प्रथमलक्षणेन गुण इत्येतन्न्यायेनान्विश स इत्युक्तम् । कैयटेनेति । अनेनात्र भाष्योत्तरवन्धितः । अत एव 'एतन्मूलकमेव' इत्यन्तरेण उक्तम् ॥ ४६ ॥

यदा तु शास्त्रव्यतिरेकेण तद्विधेयकार्ययोरेव नित्यत्वादिविचारः; यदा-
पि व्यक्तिविशेषाश्रयणाभावः; तदाह—

कचित्कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणापि नित्यता ॥ ४७ ॥

कृते द्वितीये नित्यत्वेनाभिमतस्य पुनः प्रसङ्गमात्रं नित्यत्वव्यवहारं प्रयो-
जकम्; न तु बाधकानाधिनफलोपहितप्रसङ्गोऽपि तथेति भावः; तदाह—

**यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न
तदनित्यम् ॥ ४८ ॥**

कचित्तु बाधकानाधिनफलोपहितप्रसङ्ग एव गृह्यते; तदाह—

नन्वेवं तु शतौपायसिद्धिरेव शब्दान्तरालक्षणान्तरेण च तत्र कृते प्रसङ्गत आह—
यदा त्विति । शास्त्रव्यतीति । अनेन लक्षणान्तरेणेत्यस्याविषयता सूचिता । व्यक्ति-
विरोपेति । यद्गुणोपायसिद्धेर्य । अनेन तन्न्यायद्वयाविषयता सूचिता, तदाहेति ।
तदा आहस्यर्थः । कचिदिति । तुदतीत्यादाविषयः । मात्रपदेन शास्त्रव्यतिरेकेणेतदु-
भयवैशिष्ट्यस्य कार्यं व्यवच्छेद । अपि सावधिकयज्ञकीत्यादिसमुच्चायेक । परि-
भाषान्तरं वक्तुं मात्रपदव्यवच्छेदत्वेन सभाषितपूर्वाग्याधिकाशयित्तमस्या आशयमाह—
कृत इति । अभिमतस्य कार्यत्वम् । मात्रपदव्यवच्छेदमाह— न त्विति । बाधका-
नाधिनफलोपहितकारणान्तराभावेन फलोपहिते तानिरासायाह— फलोपेति । 'प्रसङ्गो-
ऽपि' इति पाठः । अपिः प्रागुक्तसमुच्चायेक, तेन तस्यापि व्यवच्छेदः । अत एव पूर्व-
सर्गात् । तथा तद्व्यवहारप्रयोजक ॥ ४७ ॥

तदाहेति । अधिकाशाशयक्रमाहेत्यर्थः, एव च तत्प्रयोजकभूतविधेयनिमित्तं भावः ।
यस्य चेति । कार्यस्येत्यर्थः एतेन प्रागुक्तप्रसङ्गस्यावृत्तिः ॥ ४८ ॥

गृह्यते इति । तद्व्यवहारप्रयोजकत्वेनेति भावः । अपिस्तद्विपरीतप्रागुक्तरूप-
समुच्चायेकः । अतश्चोक्तं बाधनिकत्वं किं तु साकान्यायनिकत्वमित्याह— स्वतन्त्रं

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते
तदप्यनित्यम् ॥ ४९ ॥

सप्तमे कैयटेनैतदुपलम्भकं लोको व्यवहारद्वयमुदाहृतम्— 'वालिमुप्रीव-
योर्युध्यमानयोर्भगवता वालिनं हन्तंऽपि सुप्रीवस्य वालिनः प्राबल्यं न व्यव-
हरन्ति; भगवत्सहायैः पाण्डवैर्मये लब्धेऽपि पाण्डवानां प्राबल्यं व्यवहरन्ति
च' इति । सर्वं चेदं लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थितम् ॥ ४९ ॥

“लुटः प्रथमस्य—” इति सूत्रे भाष्ये—

स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ ५० ॥

इति पञ्चमे । यत्र त्वेकस्यैव कार्यस्य परत्वं नित्यत्वं च, तत्रेच्छ्या-
न्यनस्तदुभयं वा तस्य बलवत्त्वे नियामकमुल्लेख्यम् । अत एव तत्र सद्य
'परस्वानित्यत्वाच्च' इति भाष्य उच्यते । वस्तुतस्तत्र परत्वादित्युक्तेरकदेशिनः ।
सप्तं चेदं विप्रतिषेधसूत्रे कैयटे । 'णो ऋडि—' इति ह्रस्वापेक्षया नित्यत्वा-

इति । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सूत्र इत्यर्थं । तत्र हि तत्कुलमि ग्राप्तवुक्तोः
प्राप्ती परादत्राग्रायात्पल्लुगित्युक्ते, 'अनित्यो लुट्' न हि कृतेऽप्येव प्राप्नोति; अमा
भाष्यम्' इत्युक्तं भाष्ये । परदुपेति । उभयोपेक्ष्यर्थः । वालीति । सप्ततमो,
निर्धारणपद्यो वा । भगवता श्रीरामेण । 'वालिनः' इति पञ्चमी । न्ययहरन्ति
'शूरमानिनः' इति शेषः । भगवदिति । वामुदेनेत्यर्थः । प्राबल्यम् 'कौरवभ्यः'
इति शेषः । नन्येषमप्यतिप्रसङ्गः सर्वेषां तदन्वयोऽत आह— सर्वं चेदमिति ।
कृताहतेत्यारभ्य यदुक्तमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

स्वरभिन्नेति । स्वरेण भिन्नस्येत्यर्थः । अः कर्णेवादी 'तास्यनुदासन्—' इत्यापद्य,
तस्य आदिभिर्प्रतिषेधविचारे द्वयोर्नित्यत्वमुच्यते, निघातप नि-यन्वमुत्तरादयोक्तवा, हा-
दानामेषमनित्यत्वमुक्तं तत्र भाष्ये । तदुभयं परत्वनित्य-सोभयम् । तस्य कार्यम् । तत्र
तत्रेयस्य भाष्य इत्यत्रान्वयः । तत्र भाष्ये । एकदेशिन इति । नि-यातव्य-सोर्प्रतिषेधा-

न्तरङ्गत्वयुक्तद्वित्वस्य प्रथमतः प्रवृत्तौ नित्यत्वादित्येव भाष्य उक्तम् । एवं नित्यान्तरङ्गमोर्बलवत्त्वमपि यौगपद्यासंभव एवेति बोध्यम् ॥ ५० ॥

नित्यादप्यन्तरङ्गं बलीयः, अन्तरङ्गे बहिरङ्गस्यासिद्धत्वात्; तदाह—

असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ ५१ ॥

अन्तः मध्ये बहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये अन्तर्भूतानि अङ्गानि

सम्भवादिति भाषः । तदाह— स्पष्टं चेदमिति । तत्र हि 'वार्थमित्यत्रार्थं कृत्यः । करणबोध्यं कार्यम् । तुल्यफलं च तथेति नित्यानित्योत्सर्गापवादान्तरङ्गबहिरङ्गेष्वस्य सूत्रस्याध्याहार इत्युक्तं तेन । एव च तत्र नित्यत्वादित्येषु वाच्यम् । यत्राप्युभयसम्भवं प्रकारान्तरेण तत्रोक्तरीत्या विकल्पेनेष्टसिद्धावपि प्रथमोपस्थितस्यागो नोनित एव; तदाह— णौ चेति । भाष्ये 'णौ चदि—' इति सूत्रे । परस्येवेत्यर्थः ; संबन्ध-मित्यत्रान्वयः ॥ ५० ॥

निमित्तानि यस्य तत् अन्तरङ्गम् । एवं तदीयनिमित्तसमुदायाद्बहिर्भूताङ्गं
 बहिरङ्गम् । एतच्च 'खरवसानयोः—' इति सूत्रे असिद्धवत्सूत्रे च भाष्य-
 कैयटयोः स्पष्टम् । अत्राङ्गशब्देन शब्दरूपं निमित्तमेव गृह्यते, शब्दशास्त्रे
 तस्य प्रधानत्वात् । नेनार्थनिमित्तकस्य न बहिरङ्गत्वम् । अत एव 'न
 तिमृचतमृ' इति निषेधश्चरितार्थः; अन्यथा स्त्रीत्वरूपार्थनिमित्तकतिस्रपेक्षया-
 न्तरङ्गत्वात् त्रयादेशे तदसंगतिः स्पष्टैव । अत एव त्रयादेशे 'स्वन्तस्य

मात्रप्राप्तिरनेतत्त्रितयविषयकम् । अत एव तदनन्तरं क्वचित्प्रवृत्तिः, क्वचिन्न । एतन्नामसु
 लोकतौ ज्ञापकाच्च यथायथ बोध्यम् । लक्ष्यादुरोधेन सर्वेषां ध्ययस्येति न दाषः कापि ।
 एतदन्यपरक्षद्वये तु तत्त्वमसिद्धतानिदामकं जातस्यैवेति पुनर्बहिरङ्गस्य प्रसङ्ग एव न,
 कर्महणान्तपैत्र लाभान् । एव चेदं द्वयं युगफप्राप्तिविषयकं न । तत्राद्यः पक्षः—
 पदन्वेष्यादौ क्रमेणान्वाख्याने । अन्यलक्ष्याण्यप्रे इष्टव्यानि । द्वितीयः— विश्वीह
 इत्यादौ । तृतीयाद्यः सद्बोधेत्यादौ । तदन्यः— विभक्त्यन्तान्वाख्याने पद्व्येत्यादौ प्रादु-
 हुषदित्यादौ चेति बोध्यम् । अत्र अहमन्तः सञ्चिषोषस्य शरीराश्रयवस्य वा न वाचकः,
 किंतु उपकारकवाची; तदाह— निमित्तानीति । बहुवचनं लक्ष्याभिप्रायम् । बहु-
 व्रीहिणा सर्वलिङ्गत्वमनयोः सिद्धम् । अयं निमित्तशब्दः स्थान्यादेर्विशेषणपरोऽपि, कार्यानु-
 भववत्तत्त्वेनानाश्रयणस्य अन्यविधिषु 'न हि कार्यो—' इति न्यायेन स्वीकारादिहापि
 तस्य स्वीकारेण स्थान्यादेस्तत्त्वाभावेऽपि तद्विशेषणस्य तत्त्वेनाश्रयणात् भाष्यसंगतत्वाच्च ।
 भावात् तस्य तत्परत्वमपि सम्भवति, तथाप्यनित्यतया 'गुणानां च' इत्यस्याप्रवृत्तिः; 'न हि
 कार्यो—' इत्यस्य लोकासिद्धत्वाच्च । इदमनुपदमेव स्फुटीमविष्णति । एवमिति ।
 उक्तरीत्येत्यर्थः । तदीयेति । अन्तरङ्गशास्त्रीयेत्यर्थः । 'इदं शेषपूरणलभ्यम् । बहिरिति ।
 बहिर्भूतानि अङ्गानि यस्येत्यर्थः । बहिःशब्दार्थबहिर्भूतत्व च उक्तवैपरीत्येन । एवं च परस्परा-
 पेक्षया ध्याप्यनिमित्तकमन्तरङ्गं ध्याप्यनिमित्तकं बहिरङ्गमाद्युसर्गः; अल्पनिमित्तकं बहु-
 निमित्तकं चेति यावत् । उक्तार्थं समूलयति— एतच्चेति । खरोति । तत्र हि 'अन्तरङ्गं
 बहिरङ्गमिति प्रतिद्वन्द्वमात्रिनावेतानर्थी' इत्युक्तम् । निमित्तत्वस्यार्थाज्ञापपि सत्त्वेन तत्कृता-
 तिप्रसंगं निराचष्ट— अत्रति । परिभाषायामित्यर्थः । निमित्तमेवेति । सप्तम्याद्यन्तो-
 पात्तप्रयोगस्य शब्दरूपमेव निमित्तमित्यर्थः । तस्य शब्दत्वात् । एवं च 'प्रधानाप्रधानयोः—'
 इति न्यायेन सामान्यरूपेण विशेषप्ररः । तेन तद्बहणेन । बहिरङ्गत्वम् 'परिमापा-

प्रतिषेधे' इति स्थानिन्मूत्रस्य भाष्यवार्तिकेणादि संगच्छते । एतेन गोधेरः पचेदित्यादावेत्यादीनामङ्गमन्त्रासापेक्षत्वेन बहिरङ्गतयासिद्धत्वाद्बलि लोपो न स्यादिति परास्तम्; एयादेशादेरपरानिमित्तकृत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च । ननु 'येन विधि —' इति सूत्रे भाष्ये 'इको यमचि' इत्यादावपि तदन्तविधौ स्योन इत्यन्तान्तरङ्गत्वात् यणो गुणवाचकत्वमिष्यने; तन्न भिद्येत्, ऊनशब्दमाश्रित्य यणादेशो नशब्दमाश्रित्य गुण इत्यन्तरङ्गत्वादुण एव स्यादित्युक्तम् । अत्र कैयट — 'गिनेर्नुल्लनादौणादिके नमत्यथे गुणरलोपोठां प्रसङ्गे ऊट् अपवादत्वाद्गोपे

प्रचक्षुपयोगि' इति शेर । अत्रायं पाणिनिर्न ध्वनयितुमाह — अत एवेति । तस्य तत्त्वानङ्कारादेवेत्यर्थः । ध्वन्यथा तस्य तत्त्वानङ्कारः । तद्वसंगतिः विशेष-वेदव्यम् । एवं पाणिनिर्मते उक्तं भाष्यवार्तिकेणाह इत्यमप्याह — अत एवेति । उक्ताऽयं । 'त्रेष्व' इत्यत्र काय सन्तस्य स्थानिदत्त्वं नेति शक्तिशयं । न ध्वन्यम् नमानाधिकरणाद्बहुनिर्निमित्तप्रतिषेधेन' इति शक्तिशयं विप्रतिषेधतरोतस्य एतदनाय 'स्वपदार्थे अन्तरङ्ग कर्मभारः । अन्यदार्थे बहुनीहिर्बहिर्ङ्ग' इति 'यर्गो यथेन' इति मूत्रभाष्यविशेष इति गच्छ्यम्, तथा सन्धीटनिश्चयनायेन विप्रतिषेधतरोतस्य एतदनाय इतिप्रगतायास्तदभे ध्वन्यापितरेषु एतदभे मूत्रैर्नङ्गनात् अकारणे तस्यैरेदुक्ति-त्वादिनि भावः । एतेनेति । तन्म्याद्यन्तोरातप्रवेन शब्दस्वनिमित्तमैवात्र प्राये-नेत्यर्थः । 'पचेदित्यादा' इति एत । 'पचेत्' एतएत, संयुतेऽङ्गाधिकारस्यन्दात् । प्रसिद्धत्वात् भवेदित्यत्र ताव । एयादीति । आदिना ईनादित्परिभाषा । एदुपचन लक्षणाभिप्रायम् । परास्त्वामिति । तदाया प्रयोगस्यान्तरङ्गत्वाभावादित्यर्थः । येषां-मेव प्रत्युतान्तीत्याह — एयादेशादेरिति । अपरेति । तथा च पाणुत्तद्वितीप-प्रसारेण तत्त्वं पीड्यम् । ननु तद्वत्सङ्गतमपि तस्य भाष्यादादिति कथमत्र तत्त्वं प्रहणमित्यस्येन शब्दे — नन्विति । इको यमिति । शब्दानुगमनप्रता-वाच्छब्दस्य विशेष्यमादापेक्षि भावः । इत्यथे 'सिद्धान्ते' इति शेर । तथेति । यर्गमात्राभ्यन्तरेण यार्गम्यान्तरङ्गमित्यर्थः; तत्रि यार्गमशाश्रितम्, तथेतितादा-र्याति भावः । तत्र हेतुमत् — ऊनेति । अत्र 'याः' एतादि । तदर्थोतीवरीय-तादत्र पक्षः । अनेन यने बहिरङ्गत्वं तर्जासादयेन प्रदर्शितं । गुण एव 'पुणन्त —' शब्देन । स्थानिन्मंत्रे गुण्य पूर्वमित्यर्थः । 'पथने' इति पुनरपि मूत्रङ्ग-कायात्तत्राय-

पाथते, गुणं त्वन्तरङ्गत्वाद्वाधने । गुणो ह्यङ्गमन्विनीमिगलक्षणां लध्वीगुणः
 धामार्धवातुकं चाश्रयति । उद् तु वकारान्तमङ्गमनुनासिकादिं च प्रत्यय-
 मित्यल्पापेक्षत्वादनतरङ्गः । तत्र कृते यणुगौ प्राप्नुतः' इति । एवं च
 संज्ञापेक्षस्यापि बहिरङ्गत्वं स्पष्टमेवोक्तमिति चेत्, न; तदन्तविधापि बहु-
 पदार्थापेक्षत्वरूपबहिरङ्गत्वस्य गुणे सत्त्वेन तत्र दोषकथनपरमाप्यासंगते; बहि-
 रङ्गान्तरङ्गशब्दान्यां बहुपेक्षत्वाल्पापेक्षत्वयोः शब्दमर्यादया अलाभाच्च । तथा
 सति 'असिद्धं बहुपेक्षमल्पापेक्षे' इत्येव वदेत् । अत एव विप्रतिषेधसूत्रे
 भाष्ये 'गुणाद्यगादेशोऽन्तरङ्गत्वात्' इत्यस्य स्मोन् इत्युदाहरणम्, न तु 'गुणा-
 दूढन्तरङ्गत्वात्' इत्युक्तम् । त्वद्रीत्या तदपि यक्तुमुचिनम्; प्राथम्यात्तदेव वा
 वक्तुमुचितम् । मम त्वन्तरङ्गपरिभाषया तद्धारणासंभवात्तत्रोक्तम् । किं च

शय । तयोस्तत्त्वे आह— गुणो ह्यङ्गमिति । 'इकारस्य' इति शेष । सज्ञाया अप्यत्र
 तत्त्वेन ग्रहणे प्रकृतमाह— अल्पापेक्षत्वादिमिति । गुण पञ्चराश्रय, उद्बु चतुष्पा-
 श्रय इति विवेकः । तत्र कृते आह कृते । 'प्राप्नुत' इत्यपे उक्तशब्दमाश्रित्यत्याशु-
 क्तिरनुसंधेया । प्रकृतमाह— एव चेति । तथा दोषातो चेत्यर्थः । प्रकृतादन्यदपि
 निराकृतमाह— स्यापीति । आपरंहुपदार्थापेक्षसमुदायतः । तदन्तेति । 'एव सज्ञा-
 दिरुपराशापेक्षत्वेन तत्त्वाङ्गाकारे' इत्यादि । बह्विति । उतरत्वा पदार्थापेक्षनापेक्षत्वात्
 यणस्त्वान्ताज्ञाद्वयमात्रापेक्षत्वादनतरङ्गत्वमिति भावः । तत्र तदन्तविधौ । दोषेति ।
 उतरतीत्या गुण एव स्यादिति दोषत्वर्थः । इत्तं चाभ्युपेत्याक्तम्, वस्तुतस्तदेव नेत्याह—
 बहिरङ्गमिति । ननु तत्तत्पर्येण ताक्ष्णिकप्रयोगेऽत आह— तथेति । तत्तत्पर्येण
 प्रयोगे सतात्पर्यः । इत्येवेति । निर्गलक्षणानोक्त्यादिति भावः । उताये इत्यति—
 अत एवेति । तथा तदर्थमात्रादेवेत्यर्थः । उदाहरणमिति । 'दत्तम्' इति शेष ।
 न त्विति । 'तत्रैव' इति शेषः । अन्तरङ्गत्वादित्युक्तमिति । 'अन्तरङ्ग दनापेक्षे'
 इति परिभाषाफलक्यनाश्रय इति भावः । तदेवेति । तावतीष तस्याः तफलत्वत्तिद्वैरिति
 तथा तयोस्तत्त्वयोः सत्त्वादिति भावः । तदेवेति । तावतीष तस्याः तफलत्वत्तिद्वैरिति
 भावः । मम त्विति । अस्य 'मते' इति शेषः । तद्धारणेति । उदा गुणवापेक्षेऽर्थः
 संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वसाधकतत्त्वाद्योनाश्रयणेन समत्वादिति भावः । तत् प्राथमिकम् ।
 ननु भाष्यान्यथातुपपत्त्या त्रैयटोक्तमावश्यकमत आह— त्रिचेति । 'यत्' इति

सिद्धान्ते नित्यत्वाद्गुणत्वं पूर्वमृद् । गुणस्तु अठि यणा बाधितत्वादनित्य । 'ऊन
शब्दमाश्रित्य' इत्यादिभाष्येण च परिभाषायामङ्गशब्देन सप्तम्याद्यन्तोपात्तं
शब्दरूपं निमित्तमेव गृह्यत इत स्पष्टमेवोक्तम् । यत्तु कैयटेन— 'तदन्तविधि-
पक्षे परत्वाद्गुणः प्राप्नोति' इत्युक्तम्, तत्तु ऊनशब्दमाश्रित्येत्यादिभाष्यासंगत्या
चिन्त्यम् । बलिलोपे अन्तरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तत इति तु न युक्तम्, तत्सूत्र
भाष्य एव व्रश्चादिषु लोपातिप्रसङ्गमाशङ्क्य 'उपदेशसामर्थ्यात् । न च वृश्च-
तीत्यादौ चारिताध्ययम्, बाहिरङ्गतया संप्रसारणस्यासिद्धत्वेन पूर्वमेव तत्प्राप्ते'
इति भाष्योक्तेः । यत्तु— नलोपस्य पदसंज्ञायामसिद्धत्वात् पश्येत्यत्र 'न

शेषः । सिद्धान्त इति । अनेन तदा तदसिद्धिरपि दोष इति भाष्याशय इयि सूचितम् ।
यणेति । 'यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्त विहन्यते तदप्यनित्यम्' इति न्यायेनेति भावः ।
उक्तार्थे भाष्यविशेषमप्याह— ऊनेति । 'यत्' इत्यादि 'उक्तम्' इत्यमे च योन्य' ।
'यन्तोपात्तम्' इति पाठः । आदिना पञ्चम्यादिपरिग्रहः । अयं भावः— उक्तरीत्या
अङ्गशब्दो निमित्तपरः, न तु स्थान्यादिपरोऽपि । निमित्तत्वं चात्र शास्त्र 'न हि
कार्यी—' इति न्यायेय विधिषु यथा कार्यानुभवविशिष्टमात्रस्य न स्वीक्रियते अन्यस्य तु
स्वीक्रियते, तथा अत्रापीति न स्थानिन आगमिनश्च तत्त्वेन ग्रहणम्, अन्यस्य तद्विश-
षणस्य तत्त्वेन ग्रहणमस्त्येव, अपग्रहणे मानाभावात् । यद्यपि 'गुणानाम्—' इति न्यायेन
प्रकृते तदप्रकृत्या परादिनिमित्तत्वं स्थान्यादेरपि ग्रहणं युक्तम्, तथापि अनित्यत्वात्
'गुणानाम्—' इत्यस्याप्रवृत्तिः, 'न हि कार्यी—' इत्यस्य लोकसिद्धत्वं चेति स्थान्यादि-
भिमस्य सर्वस्य ग्रहणम् । अत एव 'अन्तरङ्गानपि—' इति ज्ञापकपरभाष्यसंगतिः ।
तथा च तत्र पक्षे यन्निमित्तोलग्नशब्दावयवत्वेन नश-इत्य ततो बहिष्कारभावः । गुणनिमित्त-
नशब्दादूनशब्दस्य बहिर्भूतोपात्तत्वेन यणो बहिरङ्गत्वमिति । परत्वादिति । तदा
द्वयोः समत्वमिति भावः । भाष्येति । अन्तरगत्यबहिरङ्गतयोर्भक्तभाष्येत्यर्थः । गौप्येरादौ
केनचिदुक्तमाश्रित्यकारस्य तद्विषयतामात्रेणात्रापि सत्त्वात्कैयटव्यतिशय एवेत्याशयिज्ञां कस्य-
चिदुक्तिं सङ्घटयति— बलीति । अनित्यत्वादिति भावः । तत्सूत्रेति । सोपो योरिति
सूत्रेत्यर्थः । आदिना मीक्षादिग्रहणम् । स्यवन्तस्योक्तावन्त्रयः । आदिना वृश्चादिपरिग्रहः ।
संप्रसारणस्य तदादेः । तत्प्राप्तेः बलोपप्राप्तेः । उक्तैयटोचितत्वं 'नलोप-
स्वर—' इति सूत्रस्यकैयटोक्तिमात्रं सङ्घटयति— यत्त्विति । असिद्धत्वादिति ।

पद्—' इति निषेध इति; तच्चिन्त्यम्, नलोपस्य हि पदसंज्ञापेक्षत्वेन बहि-
रङ्गत्वं वाच्यम्; तच्च न, संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणात् । पञ्चैत्यत्र निषे-
धस्तु स्त्रियां यन्प्राप्नोति तन्नेति व्याख्यानसामर्थ्येन मूतपूर्वपदत्वमादायेति
बोध्यम् । अत एव कृति तुग्ग्रहणं चरितार्थम्; वृत्रहभ्यामित्यादौ पदत्व-
निमित्तकत्वेऽपि नलोपस्य बहिरङ्गत्वाभावात् भ्यामः पदसंज्ञानिमित्तत्वेऽपि
नलोपस्य तन्निमित्तकत्वाभावात् । परंपरया निमित्तत्वमादाय बहिरङ्गत्वाश्रयणे
तु न मानम् । ध्वनितं चेदम् 'नलोपः सुप्—' इति सूत्र इति तत्रैव माप्य-
प्रदीपोद्घोते निरूपितम् । अन्तरङ्गे कर्तव्ये जातं तत्कालप्राप्तिकं च बहि-

'परिहरगत्वेन' इति शेषः । निषेध इति । टाव इति भावः । एवमंगडापि । तच्चिन्त्य-
मिति । अस्य 'दुर्बलत्वात्' इति शेषः । तत्त्वमंगडाह— नलोपस्य ह्येति । नन्वेवं
पञ्चैत्यत्र टापापातित्तदशस्यैव । न च 'नलोपः सुप्—' इति विशाह; पदसंज्ञाया
नलोपासिद्धत्वस्याफलत्वस्य भाष्ये तत्रैव सूत्रे उक्तत्वात् आह— पञ्चैत्यत्रेति ।
वृत्रेति । 'नलोपस्य' इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्तरयः । अभावादिति । तत्कृततत्त्वा-
नाश्रयणात्; अन्यथा द्विनिमित्तके तुकि परत्वहेतुफललोपस्य परिहरासिद्धत्वेन सिद्ध्या
तदानर्थक्यं स्पष्टमेव । ननु नलोपस्य न संज्ञाकृत तत्त्वम्; किंतु द्विपो परिभूतभ्याहे-
तुक्त्वेनात आह— भ्याम इति । पदेति । तत्पुरुषः । तन्निमित्तंति । भ्यानिमि-
त्तैत्यर्थः; साक्षादिति भावः । नन्वेवमपि परपरया तत्त्वमस्येवात आह— परंपर-
येति । 'नलोपे भ्यामः' इति शेषः । नन्वेवमपि 'अप्रतिषिद्धम्—' इति न्यायेन तदगी-
कारः । कृति तुग्ग्रहणं प्रत्याख्यातं च । परपरया तत्त्वमादाय तत्त्वाश्रयणस्य कश्चिदा-
श्रयणत्वं चात आह— ध्वनितमिति । तत्र हि 'तुग्ग्रहणं वृत्रहभ्याम्' इत्यादि
फलमुक्त्वा 'तुग्ग्रहणं चोक्तम् । रिमुक्तम् ! संनिपातलक्षणः—' इत्यादिना 'कृन्मे-
जन्तः' इति सूत्रे प्रामाणि कुलमित्यादौ तुगभाषफलरत्वेनोक्त संनिपातपरिभाषया सार्ध-
तम्; न तु तत्रैव संज्ञाविधौ पञ्च प्राङ्गण्य इत्यादौ टात्रिनेधरूपप्रयोजनस्य तुग्ग्रहणं
वृत्रहभ्यामित्यादिप्रयोजनस्य च सगिहकात्वेन कैयटोक्तयानया । तथा चायमेव तदा-
शयः । तथा च कश्चिद्भाष्यादिप्रामाण्येन तदगीकारोऽप्यत्र तदनीकार इति भावः ।
एतेनान्यथा तत्र कैयटोक्तं विनश्यत्; तदाह— तत्रैवेति । 'नलोपः—' इति
सूत्र एवेत्यर्थः । एवं पदार्थं निश्चित्य वाक्यार्थमंगडाह— अन्तरङ्ग इति । नन्वेवम्

रङ्गमासिद्धमित्यर्थः । वृश्चत्यादिषु पदसंस्कारपक्षे समानकालत्वमेव द्वयोरिति बो-
ध्यम् । एतेन 'अन्तरङ्गं वहिरङ्गाद्व्योयः' इति परिभाषान्तरमित्यपास्तम्;
एनामाश्रित्य विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये तस्याः प्रत्याख्यानाच्च । अन्तरङ्गशास्त्रत्व-
मस्या लिङ्गम् । इयं च त्रिपाद्यां न प्रवर्तते, त्रिपाद्या असिद्धत्वात् । अस्यां च
वाह ऊत्सूत्रस्थमूढ्यहणं ज्ञापकमित्येषा सपादसमाध्यायीस्या । अन्यथा संप्र-
सारणमात्रवियानेन लघूपधगुणे 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ विश्वौह इत्यादिसिद्धे-
स्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । सत्या ह्येतस्यां वहिरङ्गसंप्रसारणस्यासिद्धत्वाल्लघूपधगुणो
न स्यात् । न च 'पुगन्त—' इति सूत्रे निमित्तमिको विशेषणम्; अत एव

'लोपो ध्योर्वलि' इति सूत्रस्य प्रागुक्तभाष्यधरोः; तत्र हि यलोपस्य उपदेश
एव प्राप्या तदानीं संप्रसारणादेर्वांतरकालप्रामाणिकत्ववोरनादेनासिद्धत्वात्तन्मात्रं आह—
वृश्चत्यादिष्विति । आदिना पदव्यादिपरिग्रहः । एवं च तत्पञ्जातयक्रमेव तदिवा
न विरोध इति भावः । केयटप्रभृतिशीक्षितान्तोक्तं एतदिति— एतेनेति । अर्धरूप-
सालयेय क्रोडाकारादकलत्वेनेत्यर्थः । नन्वयंभेदाच्छब्दभेदे तद्वेदः कालित एतत् आह—
यनामिति । असिद्धमितामामित्यर्थः । तस्याः अन्तरङ्गमित्यस्याः; तथा चोक्तमुनि-
प्रामाण्यात्तथैवाचितामति भावः । परिभाषाया लिङ्गवत्प्रवियमादाह— अन्तरङ्गोक्तः ।
केयटाद्यर्थाचानोक्तं एतदिति सिद्धन्तमाह— इयं चेत्यादिना दिगित्यन्तेन । नन्वस्या
न सपादसमाध्यायीत्व-वमिति हेतवसिद्धिरत आह— अस्यां चेति । तत्प्रमुखादयति—
अन्यचेति । एतदभाव इत्यर्थः । संप्रति । 'यसोः संप्रत्यक्तानुवृत्त' इत्यादिः । मात्रां-
नोटो ध्यायतिः । लघूपधगुणं हेतुरयम् । परिभाषाङ्गीकारं तास्तार्किकमाह— सत्यामिति ।
'स्येत्यस्यम्' इति पाठः । हिस्यर्थः । यहिरङ्गेति । न च भ्रमणकृत तस्यं चाप्यम्;
तद्य न; तद्धि नाधीयत इति कथं तदर्थमिति वाच्यम्, ज्ञापकपरिभाष्यप्रामाण्यात्
यजादिप्रत्ययनिमित्तकमर्थनिमित्तकत्वेन एतदपि यजादिप्रत्ययनिमित्तकभाष्येणैव तस्य-
स्यात्र सुवचनत्वात् । यथैव न पूर्वापरान्तरास्तपानुवृत्तमेवैकम् । न धैवमात्रं परिनिमित्तकत्वस्य
सुवचनत्वस्य तत्त्वम्? कप्रत्ययान्तरादादावसेपनवाहुष्येन तस्याधिकनिमित्तकत्वेन
सद्यथाहृततत्त्वेन तस्यसत्त्वत्वात् उभययोश्च पदस्यतत्त्वेन तदवशात् । गुरादिस्य तु नार्थ
विषयः, युगपदन्वाख्यानेऽपि कार्ययोर्गणनाभावात् उभयोर्गणयत् एव तद्विषयतादा-
कारत्वं । न स्यादिति । तथा च वृद्धभावं एवामिच्छिन्ति वृद्धत्वात्तद्वृद्धत्वमिति भावः ।

भिनत्तीत्यादौ न गुण ; एवं च 'नानानन्तर्य—' इति निषेधात्प्रत्यय परिभाषा-
 प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, प्रत्ययस्याङ्गाशे उत्थितानाङ्गस्त्वनेन तत्रानन्तर्यात्
 'पुगन्—' इत्यादौ कर्मशर्याश्रयणेन प्रत्ययपराङ्गात्प्रवृत्तौ गुण
 इति 'इहो गुणवृद्धौ' इति सूत्रभाष्यमतेऽर्थे भिनत्तीत्यादायोपाद्य । अत्र-
 रान्तोपसंगे अनशरान्ते चोपपदे बहेर्वाहोर्वाङ्घ्रिन्वाननभिमानान् एत एव ।
 वार्युह इत्यादि तूहने क्विप् बो यम् । वातूनामनेकार्भात्तात्त्राभ्योङ्गिति ।
 प्रौह इत्याद्यमात्रेण वृद्धेः प्राप्ते । अस्योहस्यानर्थक्यात् 'प्रादृष्ट—'
 इत्यभ्यापि प्राप्ति । न च कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यामपि एतत्प्रवृत्तिर्दुर्भागति वाच्यम्,
 पूर्वं प्रति परस्यासिद्धत्वात्तन्तरङ्गाभावेन पूर्वम् तद्विद्योपतर्कहरङ्गत्वाभावात्तया
 तस्यासिद्धत्वप्रतिपादनामभावात् । न चानया पूर्वम्यासिद्धत्वात्तदभावेन न प्रति

परासिद्धत्वम् 'पूर्वत्र—' इत्यनेन वक्तुमशक्यमिति वाच्यम्, एवं हि विनि-
गमनाविरहाद्युभयोरप्रवृत्त्यापत्तेः । किं च 'पूर्वत्र—' इत्यस्य प्रत्यक्षत्वेन तेन
आनुमानिक्या अस्या बाध एवोचितः । अतः कार्यकालपक्षेऽपि त्रिषाधामस्या
अनुपस्थितिरेव । अत एव कार्यकालपक्षमुपक्रम्योक्तयुक्तास्तत्वा ततः 'अयुक्तो-
ऽयं परिहारः— न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिनि' इत्युक्तं विमर्जनीय-
सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तिना । त्रिषादीस्य अन्तरङ्गे कर्तव्ये अयं परिहारो न युक्त
इति तदर्थः । किं तु वचनमेवारब्धव्यमिति तदाशयः । अत एव निगाल्यत
इत्यादौ लत्वार्थम् 'तस्य दोषः—' इति वचनमेवारब्धम् । अन्यथान्तरङ्गत्वा-
णिलोपात्तपूर्वं वैकल्पिकलत्वे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । येऽपि लक्ष्यानुतोपादानु-
मानिक्याप्यन्तरङ्गपरिभाषया प्रत्यक्षमिदस्य 'पूर्वत्र—' इत्यास्य बाधं वदन्ति,

'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेनेति भाषः । तथा तत्रोपहितदानदा । तस्य बहिरङ्गस्य पूर्वस्य ।
अनया भविषं बहिर्गणवया । एवं वृत्ति । इत्यर्थे विमः प्रवृत्तिर्गतिरर्थे त्रिषाधामे
इत्यर्थः । अन्यतरस्य तस्यस्येदरेऽप्यन्यतरस्यानिष्ठाशास्त्र— आपत्तेरिति । एवं
तदमात्रमभ्युपेयोक्तम् ; प्रत्युत विनिगमकरतस्याह— किंचेति । 'यतः' इति
दोषः । प्रत्येति । पुत्रेषु पाठाच्छास्त्रनेनेत्यर्थः । तेन पूर्वशेष्येन । अतः शास्त्रकनि-
त्वेनानुमानिकीत्यतः । उपसंहरति— अत इति । हेतुदयादित्यर्थः । अर्थोपेयैसाश-
ममुत्पायकः । उक्तेऽर्थे भाष्यामतिमाह— अत एवेति । उभयपक्षे तदनुपस्थितौ-
ऽप्यादेवेत्यर्थः । एतेन ययोद्देश्यतायातिः । उपक्रम्येति । अनेनानुशास्त्रस्य यदा-
द्देश्यतायं निरतम्, तयोरेकस्ययदादिनशास्त्र । उक्तयुक्तीः 'पूर्व प्रती—' 'एवं
हि—' 'त्रिषा—' इति प्रागुक्तयुक्तोपेयैः । अत एवाम्य भाष्यपुराणशास्त्रम्,
पुराणप्रकाशिते तदर्थः । विमर्जनीयेति । शास्त्रकनिर्गतेन तत्र तदर्थः । एतेनानु-
शास्त्रनिराशायाह— विमर्जनीयेति । न युक्त इति । 'मतेनानुशास्त्रस्य' 'शा-
स्त्रम्—' इत्यादौ वचनार्थः, त तत्रो न युक्त इत्यर्थः । अथानुमिति । एतेनानु-
प्रवृत्तादिव शास्त्रे वा ; वचनार्थोक्तः ; तां च 'विमर्जनीयेत्यनुशास्त्रे' इत्यादि
शेषादि । इत्येव विमर्जनीयेत्यर्थे इत्येव वदन्ति— अत एवेति । तत्रेव-
शास्त्रादेवेत्यर्थः । अथेति । 'अथ—' इति वा तत्रेत्यर्थः । आशयश्च 'शास्त्रकृता'
इति तत्र । अथवा तत्रेवत्यर्थः । 'वदन्ति' इति तत्रेत्यर्थः । अत एव

तेऽपि लक्षणेकचक्षुर्भिर्नादतन्वा इति दिक् । अत एव 'ओमाहोश्च' इत्याह्म-
हणं चरितार्थम् । तद्धि सदा आ ऊदेत्यत्र परमपि स्वर्णदीर्घं वाधित्वा-
न्वरङ्गत्वाद्गुणे कृते वृद्धिप्राप्तौ पररूपार्थम् । साधनबोधकप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं
पूर्वं धातोरुत्सर्गयोगे पश्चात्त्वद्वाशब्दस्य समुदायेन योगाद्गुणस्यान्तरङ्गत्वमिति

युक्त एवाय परिहार इति भावः पूर्वपक्षस्य । वस्तुतस्तु प्रत्यक्षस्य प्राक्त्वात्तथा षक्त्वा-
मेवाशङ्क्यम् । एतेन लक्षणेकचक्षुषा तदादरो युक्त इत्यपास्तम्, उक्तकृतेऽर्भगपदतिरिक्तं
तत्त्वाभावात् शास्त्रस्यास्मदादीन्प्रति प्रकृतेश्च । एवं च ह्यदत्ताद्यर्थाधीनान्तोत्तिस्तत्र
तत्रासंगतैवेति बोध्यम्; तदाह— दिगिति । ननु कृताप्रकेनाद्यर्थात्तन्मेऽप्यन्यायां-
लामोऽत आह— अत एवेति । द्वितीयार्थस्वीकारादेश्चेत्यर्थः । विभज्यान्वारूपान्
एव अतः समकालप्राप्तिसम्भव इत्याह— शब्दधेति । ननु न गुणस्यान्तरगतत्वम्, उभ-
यापेक्षत्वेन तस्य समत्वात् । नाप्याद्यप्रकारद्वयेन, तस्यासत्त्वात् । तुरीयान्तरप्रकारेण
प्रयुत पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वस्यान्तरगतत्वस्य सप्तर्षदीर्घ एव सत्त्वाद्य निमित्ताना कार्या-
णा च योग्यसत्त्वादत आह— साधनेति । उपसर्गेति । तच्छब्देत्यर्थः । समु-
दायेनेति । उपसर्गशोत्सर्गसहितधात्वर्थेऽर्थः; तस्य क्रियाकाङ्क्षात्वादुत्सर्गस्य पृथ-
गर्थभावात् । एवं च तुरीयाद्यप्रकारेण अन्तरगतत्व धातूपसर्गकार्यस्य गुणस्यैव, न तु
तस्य । यथा कथञ्चिद्धातूपसर्गकार्यत्वं तु नान्तरगताप्रयोगकम्, प्रेक्ष इत्यादी ध्यभि-
चारात् । 'धातूपसर्गयो' कार्यमन्तरंगम्' इत्यस्य तु नाय विषयः; स ह्यनुपदमेव
स्फुटीभविष्यति । न चोपसर्गयोगे दीर्घनिमित्तमप्युपस्थितमेवेति वाच्यम्, तस्य पर-
निमित्तोपस्थितावपि पूर्वनिमित्तानुपस्थितेः । अत एव सप्तम्याद्यन्तेत्यत्र आदिशब्दः
पञ्चमीप्राहकं प्रायुक्तः । न चैत्रमपि तुरीयान्तरगता दीर्घस्य तत्त्वम्; आद्यरीत्या
गुणस्येति द्वयोरन्तरंगयोः परत्वादीर्घं एवेति तद्वैयर्थ्यमेवेति वाच्यम्, गुणस्य निय-
त्वात् तत्र सप्तर्षत्वस्यापि निर्मित्तत्वेन सख्याहृततत्त्वस्य गुणे सत्त्वाद्य ज्ञापकपरमाध्य-
प्रामाण्येन धातूपसर्गकार्यत्वस्य तत्त्वाप्रयोजकत्वेऽपि तदुपेक्ष्य तत्रत्यान्यप्रकारस्यैव
एव स्वीकारात् । तत्रासाद्यदन्त्यत आद्यस्य षक्त्वमिति तु न, पद्व्येत्यादिसिद्धावपि
प्रादुर्भावित्याद्यभिद्वयापत्तेः । अयमेव इन्द्रमित्याद्ये तु गुणस्यैव द्विविधमन्तरंगत्वमस्तीति न
दोषः । अत एव 'धातूपसर्गयोर्कार्यं तदन्तरंगम्' इति प्रतिज्ञाय, 'कुत एतत्' इति
पक्षे तथोपपादित भाष्य इति भावः । ननु एहीति शब्देत्याद्यनुकरणके शिष्यसंवाचनके
शिष्यवदितपट्टीसमासके वा शिष्य एहीत्यादयमाहमहणं सफलम् । तत्र हि

‘संप्रसारणाच्च’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एहीत्यनुकरणस्य शिवादिशब्द-
संबन्धे तु नास्व मवृत्तिः, ज्ञापकपरसंप्रसारणाच्चेति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येना-
नित्यम् ‘प्रकृतिवदनुकरणम्’ इत्यनिदेशमादाय लब्धाङ्त्वे एतदप्रवृत्तेः । यत्तु—
पूर्वं धातुरूपसंगेण युज्यते, पश्चात्साधनेन । उपसंगेण तत्संज्ञकशब्देन ।
साधनेन कारकेण, तत्प्रयुक्तकार्येण । अत एवानुभूयत इत्यादौ सकर्मकत्वा-
त्कर्माणि लकारसिद्धिरिति; तन्न, क्रियायाः साध्यत्वेन बोधान् साध्यस्य च
साधनाकाङ्क्षतया तत्संबन्धोत्तरमेव निश्चितक्रियाबोधेन साधनकार्यप्रवृत्त्युत्तर-

‘प्रकृतिवत्—’ इति न्यायेन आहृत्वाङ्गुत्ति बाधिका तत्प्रवृत्तिः । एतेन अनुक्राये
एकादेशशास्त्रप्रवृत्त्या अन्तवद्भावेनाङ्गुत्तवलाभोऽप्यनुकरणे तदभावे इत्यास्तम् । एष च
कथं ज्ञापकत्वमत आह— एहीति । अस्य ओमाडोभ्यस्य । अनित्यमिति ।
तस्य च तस्यावश्यकम्, अत एव ‘यत्तदेतेभ्य’ इति निर्देशसमाप्तिः । भाष्यप्रामाण्य-
मनित्यत्वे अप्रवृत्तौ च हेतुः । ‘लब्धाङ्त्वे’ इति बहुव्रीहिः । ‘अभियक्तपदार्थः—’ इति
न्यायोऽप्यत्र बोध्यः । वस्तुतस्तु आहृत्वस्य तथैकदेशनिष्ठवेषि समुदायनिष्ठत्वेन प्रवृ-
त्त्यधर्मत्वात् पररूपत्वाद्भाष्यकार्यत्वाद्याघातनिष्ठदेशस्यैवात्मन इति भाष्यं यथाश्रुतं सम्य-
गवे । अत एव ‘अभियक्त—’ इति न्यायस्याप्यविषयः, फलाभावात् । एव चेद
प्राचामतुर्गोधेनेति बोध्यम् । ननु बहुधातो हे उदेति सिद्धौ आहृत्वाङ्गुत्तवयोर्गुण-
पदन्वयं गुणटीर्ष्वोर्गुणपद्भाष्योक्तप्रधारणा युक्ता; स एव न, ‘धातूपसंगयोः कार्य-
मन्तरङ्गम् । पूर्वं हि धातुरूपसंगेण युज्यते पश्चात्साधनेन’ इति ‘सुदृक्तात्पूर्वं’ ‘गति-
गंतौ’ इत्यत्र भाष्यान्तेरिति कथं ज्ञापकत्वमित्याशयेनाह— यत्त्विति । मतान्तर-
विरोधाय कथंटाभमतं तदर्थमाह— उपेति । साधनशब्दस्य करणमाप्रसारणमनिगमा-
याह— कारकेणेति । तावताप्यर्थासिद्धेरह— तदिति । प्रत्ययेनेत्यर्थः । अत
एवेति । तयोर्गोमयोः पूर्वस्यैवावधानिनियमादेवेत्यर्थः । ‘सुदृक्’ इति शेषः । आदिना
उपास्यते गुरुरित्यादिपरिमहः । क्रियाया इति । ‘धत्तु’ इति शेषः । साध्यस्य
तत्त्वेन प्रतीतस्य । साधनेनेति । ‘आदौ नियमतः’ इति शेषः; साध्यत्वं च निष्पाद्य-
त्वरूपमेवेति तथोक्तिर्वाच्यनिष्पाद्यकभाषादिर्तत भावः । काङ्क्षतयेति । ‘काङ्क्ष-
त्वात्’ इति पाठान्तरम् । तत्संबन्धेति । साधनप्रयुक्तकार्यसंबन्धोत्तरविषयः । तत्र-
एतत्पूर्वोपसंगेण । एषममेऽपि । तत्संबन्धं विना साध्यत्वेन प्रतीतेरपर्यवसानादिति
भावः, तदाह— निश्चितक्रियेति । निश्चितस्यैवाकार्यस्यैव । अत्र हेतुविनयन-

मेव क्रियायोगनिमित्तोपसर्गसङ्गकस्य सबन्धोचित्यात् । अत एव 'सुद्वात्पूर्व' इति सूत्रे 'पूर्व हि धातुरुपसर्गेण' इत्युक्त्वा, 'नैतत्सारम् । पूर्वं हि धातु साधनेन युज्यते, पश्चादुपसर्गेण' इत्युक्त्वा उक्तयुक्त्वा तस्यैव युक्त्वमुक्तम्, 'साधन हि क्रिया निर्वनेयति' इत्यादिना भाष्ये । उपसर्गघोत्वार्थान्तर्भावेन धातुनैवार्थाभिधानादुक्तेषु कर्मणि लकारादिसिद्धि । पश्चाच्छ्रेयानुबोधाय घोचकोपसर्गसबन्ध । एव चान्तरङ्गनरार्थोपसर्गनिमित्तं सुट् सम् कृ ति

न्तानामुत्पत्तारहतुत्वम् । क्रियायोगेति । प्रयावशपणाभूतायद्यातकस्य । संज्ञकस्य शब्दस्य, साध्यत्वेन विश्वेया क्रियायागावाहतापमगसङ्गकगदयणाज्ञानादिति भाव । अत एवेति । उक्तहतावेत्यय । 'सुट्कृत' इत्युपलक्षणम् 'गातर्गता' इत्यस्यापि । 'पूर्व हि' इति पाठ उभयत्र । इत्युक्त्वा इत्याद्युक्त्वा । 'साधनेन' इत्यादरुक्त एवाथ । उक्तयुक्त्वा क्रियाया इयाद्युक्तयुक्तयाशयन । तस्यैव द्वितीयमतस्यैव । एव चात्तायत्तं नियुक्तक तदर्थद्वयमिति भाव । साधने हीति । कृतान्त पूर्वान्तराणि । क्रियां त प्रतीतिम्, साधनदागन हि साध्यत्वेन धात्वर्थस्य प्रतीति, साध्यत्वस्य साधनानन्वयत्वात् । प्रयायाग चापमगत्वात् । नन्वय प्रदान्तापसर्गाक्यान्तरङ्गत्वस्य कथं सिद्धिरत आह — उपेति । घोत्येति । अनुभवादीत्यय । एवमुपसर्गसन्तकमवन्धानवृत्तय — अर्थाभीति । तद्विशिष्टायागभीत्यय । उक्तेषु अनुभूयतमुत्तमयादपु । पश्चात् लादागमद्वयनन्तरम् । घोनकोपेति । तदधातकतसङ्गकशब्दमवन्ध इत्यय । अथ भाव — वत्ता धातात्वं विगणमय बुद्धा कृत्या साधनसबन्धप्रयुक्तकायप्रययदागन तत्र सा पत्वावगता श्रातप्राधाय । प्रयायागनिमित्तापमगसङ्गकशब्दाय कराति । अन्यथा ऋवल्धातव सन्नाप्रतायमानतया श्रातुस्ततस्नद्धाया न स्यादिति । एव च पूर्वमुपसर्गयामा नाम तदयमवन्ध । ततस्तसङ्गकशब्दायात्पूर्वमनकायप्रत्ययबोध । तत उपसर्गशब्दवाग इति वचनद्वयार्थ इति न मिया विराध । कार्यप्रप्राप्तुपसर्गनिमित्तकशब्दाद्यवृत्ततापनेन 'पूर्व धातु साधन' इत्यस्य तादृश्यत्वमपरस्य तदन्वयविषयत्वमिति न विराध इति दीक्षितानुक्तमभास्तम्, एकवाच्यतयैव निर्वर्हि एवमनौचित्यात्, तन्वचनयशाह — एव चान्तेति । उक्तायसिद्धौ चत्यय । उपसर्गोपस्थान्तरद्वयतत्त्वमुक्तीत्या बोध्यम् । एव च पूर्वापस्थितान्तभूतायकनिमित्तत्वानुदागमादस्तत्त्वम्, यादृशसाधनकायप्रत्ययानामसत्कत्वात् । इत्यादवहिरङ्गत्वम् । अयमव 'धातुपसर्गा कादमन्तरम्' इत्यस्य विषय । अत एवैत प्रातरक्षभूतमर्थम्

इत्यवस्थायां द्वित्वादितः पूर्वं प्रवर्तते; ततो द्वित्वादि । अत एव प्रणिदा-
पयतीत्यादौ णत्वम् 'यदागमाः—' इति न्यायेन समाहितं भाष्ये । अत
एव प्रत्येतीति प्रत्यय इत्यादिसिद्धिः । अन्यथा अन्तरङ्गत्वात्सर्वार्थोपेक्षां रूपा-
सिद्धिः । यदुपसर्गनिमित्तकं कार्यमुपसर्गार्थाश्रितम्, विशिष्टोपसर्गनिमित्तत्वा-
त्तदन्तरङ्गम् । यत्तु न तथा, तत्र पूर्वगणसाधननिमित्तकमेवान्तरङ्गम् । अत
एव 'न धातु—' इति सूत्रे प्रेक्ष इत्यत्र गुणो बहिरङ्ग इति भाष्य उक्तम् ।

'यदुप—' इत्यादिना वक्ष्यतीति भावः । निमित्तः निमित्तकः । 'स कृ इत्यवस्थाया
मुद' इति कैयटोक्तेरुक्तरीत्या अयुक्तत्वमिति ध्वनयन्नाह— सं कृ तीति । तत् इति ।
एव च 'मुदकृतपूर्व' इत्यादि न वक्तव्यमिति भावः । उक्तार्थं द्रव्यति— अत एवेति ।
पूर्वमुपसर्गयोगे तु प्रागेव अन्तरङ्गत्वाद् णत्वसिद्ध्या शङ्काया एवाभावः; अज्ञानेन शङ्का-
यामपि तथा समाधिर्नक्तव्यतया न्यायेन तत्साधन व्यर्थमेव स्यादिति भावः । ननु शेषा-
दिकेऽन्तरङ्गे एतदप्रवृत्त्या 'पूर्वत्र—' इति णत्वासिद्धया पुंसवादाविति भाष्य युक्तमेव ।
किं च सख्याकृततत्त्वेन पुंसोऽपि तत्त्वम् । एव बोधयोरन्तरङ्गयोगिन्यत्वारणुत् । नि च
तद्भाष्यप्रामाण्यासुरीवाप्तृनीयस्य प्राक्त्वमिति चेत्, न; तत्र पक्षे णिच एवादा
दोस्तंभ्याद् । एव च तत्रिमित्तत्वेन सत्त्वेन तत्रिस्तद्विस्तदानीं तत्र पक्षे । सिद्धान्ते तु
तद्विना साधनप्रत्ययासम्भवेन तैव तदाक्षेपेण तस्य भाष्यार्थत्वेन पूर्वमुत्पत्तिरिति न्यायं
विना न तत्रिस्तद्विरिति दिक् । एव भाष्यसंभवे सूत्रसंभवेति ध्वनयन्नाह— अत
एवेति । उक्तार्थाङ्गीकारादेशेत्यर्थः । अन्यथेति । उक्तार्थाङ्गीकार इत्यर्थः । अयो-
मयत्र तुरीयावरीत्यान्तरङ्गत्वं बोध्यम् । पट्यस्तीत्यादाविदमेवान्तरङ्गत्वं बोध्यमिति
'पूर्वविरोध' । नन्वेवम् 'न धातु—' इति सूत्रभाष्यविरोधोऽत आह— यदुपेति ।
शान्दव्यवहतिरेकाभ्यामुपसर्गस्य तद्भाष्यभाषितामात्रेणापि निमित्तता बोध्याः न तु सूत्रे
स्य तत्त्वेनोद्देशोऽपेक्षित इत्यामह । अत एव तत्र सादिसिद्धिरिति बोध्यम् । साक्षा-
र्थाश्रयणस्य सर्वशामाशङ्काह— विशिष्टेति । समुदत्तेत्यर्थः । एव चाश्रयपरिभाष-
णस्यापि निमित्तत्वं बोध्यम् । यत्तु न तथेति । उपसर्गाद्यवर्षसंबन्धिकार्यं उपसर्गा-
श्रितत्वेन सुतरो तदर्थश्रितत्वं बोध्यम् । तत्र तद्विषये । पूर्वोपेतेति । एव च
धादायतपदान्तरनिमित्तकस्य शङ्कोरेत्यादौ नान्तरङ्गत्वमिति भावः । साधनेति ।
धनप्रयुक्तप्रत्ययोवर्षः । एतेन विषयव्यवहारकारकसंबन्धनिमित्तकत्वात् । उक्त-
तेति । न धातुपि विषयस्यान्तरङ्गत्वमुक्त्येति भावः । यत्प्रति मनं दोषान्तरमाह—

किं च पूर्वमुपसर्गयोगे धातुपसर्गयोः समासे ऐरुस्वयाद्यापत्तिरेति 'उप-
पदम्—' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । भावार्थप्रत्ययस्यापि पूर्वमेवोत्पत्तिः; अत
एव 'णेरुव्ययने वृत्तम्' इति निर्देशः संगच्छते । इदं च सामान्यापेक्षं ज्ञाप-
कम्, भावतिडोऽपि पूर्वमुत्पत्ते । अन्यथा तत्र समासापत्तिः । तिङि स्व-
निदिधिनि निषेधात्त दोषः, यदि भावतिडुपसर्गयोगोऽर्न्तात्यल्म् । यत्तु—
विशेषापेक्षासामान्यापेक्षमन्तरङ्गम्, विशेषापेक्षे विशेषधर्मस्याधिकस्य निमि-
त्तत्वात् । यथा 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इत्यत्र रुदादित्वं सार्वधातुकत्वं च ।
तत्र सार्वधातुकत्वज्ञानाय प्रकृतेर्धातुत्वज्ञानम्, प्रत्ययस्य प्रत्ययत्वज्ञानं चा-

किं चेति । 'यतः' इति शेषः । समासे सहेति योगविभागेन कुगतीति या । आदिना
एकपदपरिमह । नन्वेवमपि अध्ययनमिन्द्राद्यतिङि, तत्र हाधनप्रत्ययाभावात्
आह— भाषायति । तदर्थककृतोऽशेत्यर्थः । पूर्वमिति । 'उपसर्गसज्ञाकरान्दयोगात्'
इति शेषः । एव चान्तरङ्गत्वात्तत्रापि तत्कार्ये उपसर्गयोगे इति ततस्तत्कार्यमिति नाधिनः
धातोः समास इति भावः । नन्वेवमपि उक्तनिर्देशस्य सजातीयोपेक्षज्ञापस्त्वेन भाष-
तिडन्ते दोष एवात आह— इदं चेति । उक्तनिर्देशस्यमिन्द्राद्यः । उत्पत्तेरिति ।
अस्य 'इष्टत्वात्' इति शेषः । अन्यथा पूर्वं तदुत्पत्त्यनङ्गोकारेणोपसर्गयोगे । तत्र
तद्विषये । 'धातुनोपसर्गस्य' इति शेषः । यस्तुतो विशेषापेक्षत्वेऽपि न दोषस्तत्र तयो-
गवैशभावादित्याह— यदीति । अत्रेदं बोध्यम्— 'नोवैश' 'संपृच—' इत्यादि-
न. परस्वयोग्याद्विशेः सपूर्वत्वयोग्यात् पृचेरित्यादिप्रमणार्थः । मौसदाय इत्यादात्रापि सद्यो-
त्यार्थविशिष्टादातोः कर्मणि बौद्धे उपपदे अणि ततः समा योगे गतिसमाप्ते उपपदेन
योगे उपपदमासो बोध्यः । सर्वथापि भिन्नपदवाच्यकारकबीधरूपदसंनन्धस्तृक्तप्रजाड्योप-
सर्गसज्ञाकरान्दयोगोत्तरमेव, 'संप्रसाणाष' इति सूत्रस्योक्तभाष्यप्रामाण्यादिति तत्रम्;
तराह— अलमिति । दीक्षिताद्युक्तिः खण्डयति— यत्त्विति । अधिकस्य सामान्य-
धर्मतः । कर्त्तव्यं चेति । 'निमित्तम्' इति शेषः । तत्र सामान्यधर्मनिमित्तकत्वमप्यस्ती-
त्याह— तत्रेति । 'उत्तंसूत्र इत्यर्थः; धातोः 'प्रत्ययस्य' चाधिकत्वात् धातुविहित-
प्रत्ययसंज्ञकतिङादिस्तत्संज्ञाविधीनादिति भावः । इतिहेतौ । तथा च यत्सामान्यधर्म-
वेक्षणावापेक्षया क्वचिद्विशेषधर्मोऽधिको निमित्तकोटौ यत् विशेषापेक्षाशाब्देऽस्ति, तत्
तदा बहिरङ्गमिति फलितम् । एव वेद बहिरङ्ग इति यानुष्टेस्तत्र सिद्धम्; तराह—

वश्यकामिति यासुडन्तरङ्ग । एतेन यत् 'अनुदात्तादित —' इति सूत्रे कैय-
टेनोक्तम्— एमात्रापेक्षतयान्तरङ्गास्तिवादय, एकारविशेषापेक्षत्वाद्धिरङ्गा
स्यादय' इति, तत्परास्तम्, विशेषापेक्षत्वेऽपि तस्य सामान्यधर्मनिमित्त-
कत्वाभावेन तत्त्वस्य दुरपपादत्वान् परनिमित्तकत्वेन म्यादीना बहिरङ्गत्वा
च्चेति; तन्न, विशेषस्य व्याप्यत्वेन व्यापकस्यानुमानेनोपास्यतावपि तस्य
निमित्तत्वे मानाभावेनाधिकधर्मनिमित्तकत्वानुपपादनान् भाष्ये एवविधान्तरङ्ग-
बहिरङ्गभावस्य क्वाप्यनुल्लेखाच्च । यत्तु— मतुप्सूत्रे भाष्ये पञ्च गावो यस्य
सन्ति स पञ्चगुरित्यत्र मतुप् प्राप्नोतीत्याशङ्क्य, प्रत्येकमसामर्थ्यात् समुदा-
यादप्रातिपदिकत्वात् समासात्समासेनोक्तत्वादिनि सिद्धान्तिनोक्ते, 'नैतत्सारम् ।
उक्तेऽपि हि प्रत्ययाद्ये उत्पद्यते द्विगोस्ताद्वित्, यथा— पाञ्चनापिति' इति

यासुडिति । एतेनेत्यस्यावमाह— विरुपेति । तस्य स्यादावधे । तत्रस्य बाह-
रङ्गत्वस्य । नन्वयम् 'अनुदात्तादित —' इति प्रकरणस्य लादशाब्धेन वाक्यतापञ्च
'यदि पुन' इत्यादिना भाष्याक्ते लावस्थाया स्यादय इति पक्ष इवाह तत्रशेषणवन
निवाहऽपि पक्षान्तर पक्षकत्वेन लादशाना बाहिरङ्गत्वात्थ स्यादपु नवाह इत्यत
आह— परेति । तथा च प्रायुक्तरीत्या विपरीत तत्त्व न तु तथा; पक्षकत्वेन तस्य
तु नैवेत्युक्तामात भाव । अनुमानेनेति । तन्न तस्यैव समवादात् भाव । तस्य
व्यापकत्व । मानति । शब्दादुपात्तत्वादिति प्रसङ्गादरभावाच्चात् भाव । अधिकेति ।
एकैक पञ्चम्यन्तमुभयत्र इनामत्तामात समानालामत्तकत्वात् प्रचारान्तर तु नैवाश्रत
भाव । ननु सभयमाण तस्य निमित्त चमूराक्रियत एपासदपर्यमन्ययानुपपत्त्यात् आह—
भाष्य इति । यासुड् तु नित्यत्वात्तत्र बाध्य । आद्ये तु यस्मात् कृते अनृतत्वना-
प्राप्त्या आगत्यावति तत्त्वम् । नन्वन्यहृत्वास्तु, मतुप्सूत्रे भाष्ये एव तस्य स्पष्ट-
त्वादादत्याशङ्कानिरास धनयन् दूषयितु तद्भाष्यमनुवर्तति— यस्त्वित्यादिकैयटइती-
त्यन्तेन । आशङ्क्य भाष्यां श्रुत्या । ननु इत्त ममासादाश्रयत अय वा वाक्यात्
अन्वऽपि क प्रत्यकम्, उत समुदायात्? तन्न न मध्यम इत्याह— प्रत्येकमिति ।
असामर्थ्यात् मियापक्षत्वेन । नान्य इत्याह— समुदायादिति । नाय इत्याह—
समेति । 'न' इति शेष । हि यत' । पयाना नापतनामपत्तमिति सावन्तार्थादुपार-

पूर्वपशुक्ति । 'द्विगोलुग्नपत्ये' इति लुग्विधानात्तद्विनायद्विगोभ्तादिना भवति । पञ्चगुशब्दश्च द्विगुरिति तदाशय कैयट । ततो द्वैमातुर पाञ्चनापिति पञ्चसु कपालेषु संमृत इत्यादौ सावकाशद्विगोर्बहुव्रीहिणा प्रकृतं परत्वाद्वाय ज्याशयेन 'नेष द्विगु । कर्महिं' बहुव्रीहि' इति सिद्धान्तिनांके, तत्रकाश-मनानान 'अपवादत्वाद्द्विगु प्राप्नोति' इति पूर्वपत्नी । 'अन्यपदार्थं सुचन्त-मात्रस्य विधीयमानबहुव्रीहे सख्यायास्तद्विनाये विधीयमानो द्विगुर्विशेषविहि-तत्वाद्वाचक प्राप्नोति' इति कैयट । तत्र सिद्धान्त्येकदेश्याह— 'अन्तरङ्ग-त्वाद्बहुव्रीहि । कान्तरङ्गता' अन्यपदार्थे बहुव्रीहि । विशिष्टेऽन्यपदार्थे द्विगु । तस्मिन्नाशय तद्धिते अस्तिग्रहण क्रियते' इति । अधिकास्त्यर्थापेक्षमत्वर्थनि-मित्तो द्विगुर्बहिरङ्गः' इति कैयट । नैषा सिद्धान्त्युक्तिः, एतामनाप्यपवाद-

पत्ये इत् 'अनपत्ये' इति विधेयान लुक् । यद्यपि तादृताय इति विशेषणमी सिद्धान्ते न तु वाच्य इति । अत एव तत्र तद्धितं, तथार्थं पूषण्मी वाच्य इत्येवाय मन्यत इति न दाप । पूर्वपशुक्तिरिति । अत्र 'द्विगा' इति पाठ । विधानात् । 'शाप-कात्' इति शेषः, अन्ययोत्तायवात्तदभावे तद्वैष्य स्पष्टमत्र । 'तादृतायद्विगा' इति पाठ । नन्वेवमपि पञ्चगुशब्दा बहुव्रीहिर्न द्विगुरत आह— पञ्चेति । समासान्त-स्तु अभिनन्दवान् । 'द्विगोलुक' इति मतानुगात् तु न, अप्राभदीपतीत्यादिति भावः । तदापत्यं पूर्वपशुक्त्वात्तदभावे । कैयट इति । अन्य 'आह' इति शेषः । एवमप्रऽपि उक्तस्य पूषणक्युक्तस्य ध्वनवति— तत इति । अत्र 'उक्त' इत्यदा-न्यत्र । सावकारोति । तत्राप्रथमान्तत्वन बहुव्रीह्यात् । प्रकृते पञ्चगुरित्यदौ । 'पा-त्वात्' इति युक्तं पाठ । तस्मिन्नि । द्वैमातुर पाञ्चनापितिरित्यादिहपञ्चतस्मिन् । ननु द्विगुरपि अतद्विनाये सावकाशत्वात्कथं तत्त्वम् । अतोऽपवादत्वंमुष्णादयति— अन्येति । तथा च अपवादत्वात्कथं विश्वपरिवृत्तवनात्त्रादिपञ्च इति भावः । सिद्धान्त्येकेति । निविदेशे तत्त्वम्, क्वचिदश अतद्विनायति भावः । पूर्वोक्त-रेचैवपुक्तिरप्य तत्रकाशाजानादेव । अन्यपदार्थं तन्मात्र । विशिष्टे विशेषणविरिष्ट । ननु कथं तत्र द्विगु' तद्विनाय इत्येव हि तत्रोक्तमत आह— तस्मिन्निति । अत्र द्विगुरपदारा निर्मितभूते तस्मिन्तद्धिते मनुष्यवाचक आस्तप्रहण क्रियत इत्यर्थः । अधिकेति । बहुव्रीहिनितान्तरदायापञ्चया अधिका याऽस्त्यर्थमन्तरपञ्चा या मनुन्त-

४

स्वाहानेः अचमामान्यापेक्षयणो विशिष्टसवर्णानपेक्षदीर्घेण बाधदर्शनान् किं च उक्तगीत्या परत्वेनेव बाधसिद्धेः । किं चात्राधिकापेक्षत्वेनेव बहिरङ्गत्वं न केवल- विशेषापेक्षत्वेनेति नैनद्वाप्यारूढं विशेषापेक्षस्य बहिरङ्गत्वम् । अत एव सुच- न्तमामान्यापेक्षो बहुव्रीहिः, तद्विशेषापेक्षो द्विगुरिति नोक्तं भाष्ये । न चार्थ- कृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणादिदमयुक्तम्, एकदेश्युक्तित्वेनादोषान् । अत एवा- स्तिग्रहणं नोपाध्यर्थम् । किं त्वन्निशब्दान्मतुबर्धमिति त्वदभिमतं बहिरङ्गत्व- मापि द्विगोर्नास्तीति प्रतिपाद्य, सिद्धान्तिना 'मत्वर्थे द्विगो. प्रतिषेधो वक्तव्यः'

दर्शनमित्तक इत्यर्थः । इति कैयट इति । अस्य बहुव्रीहिव्ययीकृत्त्वेन सिद्धान्तित्वोक्तत्वाद्युक्ते- रेकदेश्यत्वमिति भावः । एवमनूय खण्डयति— नैवेति । यत्तु तत्सूत्रे भाष्ये 'ततो- ऽन्तरङ्गत्वात्' इत्यादि स आह, एषा सिद्धान्त्युक्तिर्नैवेत्यर्थः । एतावता अधिकाध्यापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वेऽपि । अपेति । पूर्वपक्ष्युक्तापवादत्वाहानेरित्यर्थः, तदीयैवाधिकापेक्षत्वेऽपि बाध- कत्वमित्येतावन्मात्रेण वा । तत्र हेतुमाह— अजिति । विशिष्टेति । विशिष्टः अधिक- य' सवर्णः तत्पदार्थप्रवृत्तिनिमित्त साधर्म्यं तद्विशिष्टो योऽच् तदपेक्षेत्यर्थः । यद्वा विशि- ष्टत्व सवर्णयो विशेषणम् । अन्तरङ्गबहिरङ्गभावस्तु नात्र, सिद्धान्ते सज्ञाकृततत्त्वानाश्रयणा- दिति बोध्यम् । इदमभ्युपेत्य ; वस्तुतोऽपवादत्वमेव नास्तीत्याह— किं चोक्तेति । साध- काशत्वस्य तत्रोक्तिरूपयेत्यर्थः । एव चान्तर्ङ्गत्वपर्यन्तापुधावन व्यर्थमेकेयसिद्धान्तोक्ति- रेवेयं प्रकाराश इति भावः । नन्वस्यैकदेश्युक्तित्वेऽपि अनेन 'सामान्यापेक्ष विशेषापेक्षा- इन्तरङ्गम्' इति सूचितमेव, अन्यथा उक्तसमय एव न स्यात् ; एव च कैयटरीक्षे- ताद्युक्तिर्युक्तैवात आह— किं चात्रेति । द्विगवित्यर्थः । अधिकेति । अधिकनिमित्त- त्वेनेत्यर्थः, तस्यापि प्राक् खण्डितत्वात् । यद्वा एकदेश्युक्तित्वेन तदनुरोधेनेदमिति यथाश्रुत- मेव । बहिरङ्गत्वमिति । 'अस्ति' इति शेषः । केवलेति । अधिनापेक्षत्वशून्येत्यर्थः । विशेषेति । 'केवल' इत्यादि । एव च भाष्यस्योक्तिसमय इति न तयाङ्गीकार इति भावः । ननूयसत्त्वे तदेवाभिमतम् ; तत्र किं मानमत आह— अत एवेति । तद- नभिमतत्वादेवेत्यर्थः ; अन्यथा तदप्युक्तं स्यात्, प्रथमोपस्थितत्वात्तदेव बोधत स्या- दिति भावः । इदम् इदमपि तथा योजनमापि । अत एव एकदेश्युक्तित्वादेव । नोपे- ति । तदभावेऽपि स्वामायाद्बहुव्रीहिस्यदस्यार्थविषयत्वलाभादिति भावः । मतुञ्चिति ।

इति वचनेनैतत्सिद्धमित्युक्तम् । अत्र एव 'तदोः सः सो—' इति सूत्रेऽन-
 न्त्ययोरिति चरितार्थम्; अन्यथा प्रत्ययसामान्यापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादन्यस्या-
 त्वेऽनन्त्यस्यैव सत्वे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । 'पादः पत्' इति सूत्रे भाष्य-
 कैयटयोः स्येतदन्तरङ्गत्वाभाव एव सूचित इति मुषियो विभावयन्तु । नन्वेव-
 मसुखुवदित्यत्र लघूपधगुणादुवडोऽल्पनिमित्तत्वाभावादुवड् न स्यादिति चेत्,
 न; तत्रान्तकार्यत्वरूपान्तरङ्गत्वसत्त्वात् । अन्तकार्यत्वं च पूर्वोप-
 स्थितनिमित्तकत्वम्, अङ्गशब्दस्य निमित्तपरत्वात् । इदमन्तरङ्गत्वं लोक-

अस्तिमानित्यादौ । त्वदभीति । सिद्धान्त्येकदेश्यभीत्यर्थः; उक्तरतीया तयोः समत्वा-
 दिति भावः । अपरिपवादत्वसमुदायरुः । सिद्धान्तिना तन्वेन तत्राभिमतेन एतदेगिना ।
 एतत्तु पञ्चगुरित्यादिरूपम्; अस्य सिद्धान्तत्वे तु उक्तरतीया परत्वेनैव निर्वाहे वचनाङ्गो-
 कारो निष्फल एव स्यात्; तस्मादुक्तस्थले सावकाशाद्विगोः परत्वात्तत्र बहुव्रीहिणा पाप
 इति तत्त्वमिति भावः । सूत्रानारुद्धत्वं तस्याह— अत एवेति । अन्यथा तदङ्गीकारे ।
 प्रत्ययेति । विभक्तौव्यर्थः । भाष्यानारुद्धत्वमप्याह— पाद इति । एतदन्तरङ्गेति ।
 सामान्यापेक्षत्वरूपान्तरङ्गेत्यर्थः । तत्र हि निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रयोजनकयनाक्रमे अह-
 दितामितादाविदूतामायाः सप्रधारणाया परत्वादित्यमाशङ्क्य अन्तरङ्गत्वं तामादीनामुक्तम् ।
 कैयटेन च प्राक्लादेशेभ्यो धात्वधिकारात्तेषा तत्त्वमुपपादितम् । तत्तत्त्वे तु तद-
 धिकारोऽपि तेषा तत्त्व सिद्धमेवेति तयोक्तिरफला स्यादिति भावः । एवमिति ।
 प्रागुक्तशपकद्रव्येन जाततत्त्वप्रतिष्ठायां यथासिद्धान्तरङ्गत्वादेरङ्गीकार इत्यर्थः ।
 तत्राद्यशापकेन जातस्येत्यस्यैव पूर्वोपहितत्वात्परानमितत्वयोर्लाभः । अन्यनिमित्तत्वमपि
 सत्यया लब्धम् । 'येन विधिः—' इति सूत्रस्योक्तभाष्यप्रामाण्यात् घटकृत्वेनेत्यस्यापि
 लाभः । अल्पनिमित्तस्य तत्त्वे अनेमित्तिकस्य तत्त्वं कैमुतिकन्यापेन सिद्धमिति तस्यापि
 लाभः । द्वितीयशापकेन प्रक्रियाक्रमेण पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वस्य लाभ इति बोध्यम् ।
 इत्यत्र इत्यादौ । निमित्तेति । इदमुपलक्षणम्— प्रागुक्तप्रकारमात्रस्य । प्रत्युत
 गुणस्य प्रक्रियाक्रमेण प्रागुक्तं तदस्तीति स एव स्यात् । तत्र उपदि । अन्तकार्यत्वस्या-
 'कश्चिद्व्याप्रागुक्तीत्या तस्य सत्त्वस्य दुर्बलत्वाद्याह— अन्तकार्यत्वं चेति । पूर्वो-
 वेति । लौकिकप्रयोगीयोच्चारणक्रमेण पूर्वश्रुतनिमित्तकत्वमित्यर्थः । यथाश्रुते तस्य प्रागुक्त-
 त्वेन प्रक्रियायां गुणनिमित्तस्यैव प्रागुपस्थित्या चासंगतिः स्पष्टेव । ईदृशस्यैव मरणे
 प्रागुक्तमपि स्पष्टत्वाद्य निषामकमाह— अङ्गेति । नन्वस्य पूर्ववत् शापकसिद्धयम्

न्यायसिद्धमिति 'मनुष्योऽयं प्रातरुथाय प्रथमं स्वशरीरकार्याणि करोति ततः सुहृदाम् । ततः संवन्धिनाम् । अर्थानामपि जातिव्याक्तिलिङ्गसंख्याकारकाणां बोधक्रमः शास्त्रकृतकल्पितः । तत्क्रमेणैव तद्बोधकशब्दमादुर्भावः कल्पित इति तत्क्रमेणैव तत्कार्याणीति पद्व्येत्यादावन्तरङ्गत्वात्पूर्वं पूर्वगणादेशः, परगणादेशश्च बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वात्' इत्यनेन 'अचः परस्मिन्—' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तदपि युगपत्प्राप्तौ पूर्वप्रवृत्तिनियामकमेव; यथा— पद्व्येत्यत्र पदस्य विभज्यान्वाख्यानैः; न तु जातश्च बहिरङ्गस्य तादृशोऽन्तरङ्गोऽसिद्धतानियामकम्, प्रागुक्तलोकन्यायेन तथैव लाभादिति 'वाह ऊर्' इति सूत्रं कैयटे स्पष्टम् । अत एव वायोरित्यादौ वलिलोपो यणः स्थानि-

किंचात्र आङ्गप्रहणसिद्धार्थेन न निर्वाहः, तत्र प्रक्रियया पूर्वोपस्थितत्वस्यैव धाममाहूकमानसिद्धत्वात् । पद्व्येत्यादौ यथापि तत्समभोऽस्ति; तथापि तदप्रवृत्तिः, परगणादेशाभावापत्तेस्तत्रासिद्धत्वस्य बाधताप्रयोजकत्वात् यत्रान्तरङ्गे कृते बहिरङ्ग न तथैव तद्विधात्वस्य तन्मानसत्वाच्च प्रादुर्गुणदित्यादावगतेश्च, एव च कथमेतत्तत्त्वमत आह— इदमिति । शरीरेति । तस्य सुखादिसाक्षात्कारायतनत्वात् । सुहृदामिति । तस्य प्रथमोपस्थितिहेतुत्वात् । संवन्धिनामिति । अवश्यकर्तव्यत्वादिति भावः । कल्पित इति । अनेन वस्तुतो युगपदुपस्थितिः सूचिता । अनेन तु प्रकारेण निमित्तस्य प्रागुपस्थियान्तरङ्गत्वप्रतिपादनम्; दृष्टान्तोऽप्येवमेव । तत्क्रमेणैवेति । बोधक्रमेणैवेत्यर्थः । पद्व्येत्यादाविति । विभज्यान्वाख्यात्र इति भावः । अन्तरङ्गत्वात् पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वात् । पूर्वं पूर्वैति । परगणादेशात्पूर्वमित्यर्थः । बहिरङ्गेति । पश्चादुपस्थितनिमित्तकत्वेनेत्यर्थः । असिद्धत्वात् प्रागप्राप्तेः । इत्यनेनेति । प्रथमेनेत्यर्थः । तदपीति । तत् भाष्ये स्पष्टमुक्तमन्तरङ्गत्वमपीत्यर्थः । युगपदिति । प्रादुर्गुणदित्यादाविति भावः । पूर्वैति । 'अन्ताङ्गस्य' इत्यादि । अत्र दृष्टान्तमाह— यथेति । पद्व्येत्यत्र पद्व्येत्यादौ । एवैनामदौकर्म व्यञ्जक्यमाह— न त्विति । तादृशे पूर्वोपरिमतनिमित्तकत्वरूपे तच्छब्दे कर्तव्ये । तत्रापीष्टसिद्धे सत्त्वादाह— प्रागुक्तेति । मनुष्योऽयमित्यादिसंवन्धिनामित्यन्तेत्यर्थः; तस्य युगपदुपस्थित्यादिविपरत्वात् । एव चानन्तरं यदि बहिरङ्गप्राप्तिस्ताहि मन्थयेत् तत् । अन्यथा चेति दृष्टान्ततो लब्धम्, न त्वन्यत्रैव कश्चित्सप्रवर्तकत्वचित्तनिवर्तकं तदिति भावः । अत एवेति । तस्य तत्र तदनियामकत्वादेशेऽप्यर्थः; अन्यथा असिद्धत्वाद्धारणे तदसंगतिः स्पष्टम् । न चैवमापि प्रागुक्तीया 'असिद्धम्—'

वत्त्वेन वारित 'अत्र परमिन्—' इत्यत्र भाष्यकृता । क्रमेणान्वाह्याने
 तूक्तोदाहरणे पूर्वप्रवृत्तिकस्वमन्तरङ्गत्वम्, बहिरङ्गम्यासिद्धत्वमपि निमित्ता-
 भावादप्राप्तिरूप बोध्यम् । यत्त्वेवरीत्या पूर्वम्यानिकमप्यन्तरङ्गमिति, तच्चिन्त्यम्,
 सजिष्ठ इत्यादौ विन्मनोर्लुकि टिलोपस्यापवादविन्मतोर्लुक्प्रवृत्त्या जातिपक्षाश्रयणेन
 वारणप्रयासस्य 'प्रकृत्यंकाच्' इति सूत्रप्रयोजनसङ्गडनावसरे भाष्यकृ-
 त्वृत्तस्य नैकस्यापत्ते त्वदुत्तरीत्या विन्मतोर्लुको बहिरङ्गासिद्धत्वेनानायासतस्त-
 द्धारणात् भाष्ये ईदृशरीत्या बहिरङ्गत्वस्य काप्यनाश्रयणाच्च परिभाषायामङ्ग

इत्यस्या प्रवृत्तिर्दुर्बलिवेति वाच्यम्, परनिमित्तकत्वेनाप्यो समवेनातत्वात्प्रकारान्तरस्या-
 भाषाच्च प्रत्युत पूर्वस्थितनिमित्तकत्वस्य यति सत्त्वाच्च । 'न पदान्त—' इति निषेधस्तु न,
 'स्वरदीर्घयलोपेषु—' इति निषेधादिति भाव । नन्वेवमपि क्रमेणान्वाह्याने कथ परि-
 भाषया निर्वाहो भाष्याशुकोऽत आह— क्रमेणेति । उक्तोदाहरणे पदप्यादौ ।
 प्रादुर्भूयदित्यादौ तृमयथापि प्राशुत्तरीतिरपेति बोध्यम् । पूर्वमेति । अस्तदिधप्रथमप्रेत्यं,
 'पूर्वयणादेशश्च बोध्यम् । तत्र वर्त य परयणादेशस्य' इति शेष । अप्राप्तीति ।
 'तदानीम्' इत्यादि । एष चोक्तभाष्यस्य साधारणत्वेन युगपत्प्रमण चापस्थितिविषयत्वेऽपि
 अन्तरङ्गप्रवृत्त्युत्तरेबहिरङ्गप्रवृत्तिविषयत्वम्, अन्तेन तु बहिरङ्गप्रवृत्त्युत्तरान्तरङ्गप्रवृत्तिविषय-
 त्वमिति नैव व्यवहृत्प्रागुक्तप्रत्ययविरोध । अप्रान्तरङ्गत्व न प्रागुक्तरूपम्, असमवात् ।
 पूर्वप्रवृत्तिकत्वेन तु न तत्त्वम्, अङ्गशब्दस्य निमित्तपरत्वात् । किंतु पूर्वस्थितनिमित्तकत्व-
 रूपम्, अत एव तु प्रयुक्त । पूर्वत्व च यथाकथावत्, तस्य साधारणत्वात् । अत
 एव दृष्टान्तसमिति । दृष्टान्तेऽपि अत्र पक्षे क्रमशार्पणस्यताप्यव्यासतिशब्दादय पूर्व पूर्व
 तत्तदुपस्थितिरिति बोध्यम् । दीक्षितमत सङ्गदयति— यत्त्विति । सजिष्ठे सजिष्ठशब्दा
 न्मतुप् । लुकीति । विमता—' इति विनो लुकि सतीत्यय । यद्वा आदिना गविष्ठ
 याद परिग्रहाद्यथाश्रुतमेव । एवमप्रऽपि । टिलोपेति । सज्ज इति भाव । ननु विषयभे-
 न नित्याप्य भिन्नवात्पूर्वे टिलापवाधऽप्यपरवाध कथमत आह— जातीति । अन
 क्षितविषयभेद टिलापशाब्दं लुका वाच्यते, तन्वायस्य तत्रैव स्वरूपात् । तथा च
 प्राप्ते टिलोपत्वे आरभ्यमाण इति न्यायसंचार । प्रयासेति । तस्य सङ्गतोऽना-
 मादिति भाव । कृतस्येति । प्रकृत्यंकाजिति सूत्र इति भाव । बहिरिति । धमपरम् ।
 प्रयासपरोत्तराह— अनायासत इति । तद्धारणादिति । पुनटिलोपवारणसमवादि
 त्पर्थे । ननुपायस्योपायान्तरादूपत्त्वम्, 'उपाया—' इति 'उपाय—' इति च द्युत्प्रेरत
 आह— भाष्य इति । नन्वत्रमप्यप्रतिषिद्धमनुमतमिति न्यायेन तदप्यस्तु अत आह—

शब्दस्य निमित्तपरत्वाच्च । इयं चोत्तरपदाधिकारस्य बहिरङ्गस्य नासिद्धत्वबोध-
केति 'इष एकाचोऽम्—' इति सूत्रे भाष्ये पूर्वपक्षयुक्तिरिति सा नादर्शय्या ।
परंपत इत्यादावनुस्वारे नासिद्धत्वं मुमः, त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तेः । नव्यमतेऽपि
यथोद्देशपक्षाश्रयणेन अन्यथामिद्धोदाहरणदानेन तस्य तदुक्तित्वमावश्यकमि-
त्याहुः । आभीषेऽन्तरङ्गे आभीषस्य बहिरङ्गस्य समानाश्रयस्य नानेनामिद्धत्वम-

परीति । इयमिति । 'असिद्ध बहिरङ्गम्—' इति धेययः । पूर्वपक्षयुक्तिरिति ।
पूर्वपक्षिण उक्तिरित्यर्थः । इतीति । तत्र या उक्तिः, सा पूर्वपक्षिण इति हेतोर्नादत्तये-
त्यन्वयः । समानेऽप्युद्देश्यविधेयभावप्रतीतिर्नास्तिगतिः । तत्र हि कथं भाष्यमिह इति प्रश्ने त्रियं-
मन्यमिति सिद्धान्त्युक्तौ, 'स्वमो—' इति लुक् कुतो भिति पूर्वपक्ष्युक्तौ नाप्राप्ते सुक्ति
अस्यारम्भान् 'सुतो धानु—' इतिरत् 'स्वमोः—' इत्यस्यापि बाध इति बाध्यमामान्य-
चिन्तया सिद्धान्त्युक्तौ, बाध्यविशेषचिन्तया आपस्य नाप्राप्तिर्नान्यस्येति वैयर्थ्यमिति
तदुक्तौ, पूर्वस्थितनिमित्तकमन्तरङ्ग परस्थितनिमित्तक बहिरङ्गम् । पूर्वपक्षे च यथाकथ-
चिदित्याशयिकाया तत्रापि अस्मिन् बहिरङ्गमिति निशेध इति सिद्धान्त्युक्तौ, विशेषोत्तर-
पदाधिकारे विज्ञानु शक्या । द्विपक्षः परंपत इत्यत्र हि दोषः स्यात् । तस्मात् भिन्न-
मिन्नेष भाष्यमि युक्तिः पूर्वपक्षिणः, वार्यकालस्येऽपि श्रितादिवेऽन्तरङ्गे एतदप्रवृत्तेर्विमर्शनी-
यसूत्रे भाष्ये वातिकरणशक्यतासिद्धान्त्युक्तौ यथोद्देशपक्षेण तस्य सुभाष्यभावेति भाषः ।
एतदेव धनपत्राद्— परमिति । तस्य मुम इति । अत्र गणकालेन तत्त्वं बाध्यम् ।
तदप्रवृत्तेरिति । सर्वथा तदप्रवृत्तेरित्यर्थः । नव्यमतेऽपि हींशुतादिसंज्ञेऽपि । अन्यध-

सिद्धत्वादित्यसिद्धत्वामूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एवं मिनि वृद्धेयैनाप्राप्तिन्यायेन
अन्तरङ्गनाथकत्वमूलकम् 'न सिच्यन्तरङ्गमसि' इति 'इसं गुणः' इति सूत्रे
भाष्ये स्पष्टम् ॥

नन्वेवमभ्युत्थित्यादौ बहिरङ्गस्य उदाऽसिद्धत्वादनारङ्गो यण् न
स्यादत आह—

॥ नाजानन्तर्ये बहिष्टुप्रकल्यति ॥ ५२ ॥

अत्र 'पत्वतुकोरसिद्ध' इति सूत्रस्य तुम्भरुणं ज्ञापकम्; अन्यथा
अथेत्येत्यादौ समासोत्तरं ल्यप्प्रवृत्त्या पूर्व समासे जाते तत्र संहिताया नित्यत्वा-
द्यद्युत्पत्तिपर्यन्तमप्यसंहितनया अवस्थानासंभवेन एकादेशे ल्यपि तुगपेक्षया

परिभाषाया अपि भाष्यप्रामाण्यादिति समानाश्रयत्व बोध्यम् । अत एव परपरवा निमित्त-
त्वेन तत्त्वं क्वचित्क प्रागुक्तम् । आजोपादीनामन्तरङ्गत्वं तु अल्पनिमित्तकत्वेन पूर्व-
स्थितनिमित्तकत्वेन च बोध्यम् । पर्यं पूर्ववत् । सिचिवृद्धेतिव्यस्य बाधकत्वेऽप्यत्र ।
अन्तरङ्गेति । गुणेत्यर्थं । तस्य च तत्त्वं सत्यया घटकत्वेन च बोध्यम् । ज्ञापकं चात्र—
'अतो ह्लादे'— इत्यत्राद्ग्रहणम्, शिषिप्रतिषेधश्च । अन्यथा अजापीदित्यादौ गुणेऽन्-
तत्त्वात्, अशयीदित्यादौ गुणायदेशयोर्वान्तत्वात्तदमात्रसिद्धिरिति तद्व्ययम् । तैनापिनायी-
दित्यादौ वृद्धिसिद्धिः, अन्यथा गुणायदेशयोर्वान्तं चात्र स्यादिति बोध्यम् ॥

एवं सिजाभीयत्रिपाद्यन्यत्र प्रागुक्तान्यतमान्तरङ्गत्वेन तत्प्रवृत्त्यङ्गीकारं । बहिर-
ङ्गेति । यण्निमित्ताच्चो बहिर्भूतान्निमित्तकस्योऽत्र इत्यर्थं । अत्र च परस्थितनिमित्तक-
त्वस्य बहिरङ्गत्वम्, पूर्वस्थितनिमित्तकत्वस्यमन्तरङ्गत्व च बोध्यम् । अत्र परिभाषा-
याम् । यद्यपि भाष्ये 'यद्य पत्वतुकोरसिद्ध इत्याह' इत्युक्तम्; तथापि षडमहण
समासनिर्दिष्टत्वात्; न तु ज्ञापकम्, यद्यमाश्रयुक्ते; अत आह— तुम्भरुणमिति ।
तत्त्वमुपपादयति— अन्यथेति । परिभाषानङ्गीकार इत्यर्थं । समासस्य पूर्वत्वे हेतुमाह-
समेति । तत्र समासे । अपिना तदनन्तरं मुता तदमङ्गु सूचितं । तत्रियत्वं

पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षैकादेशस्य बहिरङ्गतयासिद्धत्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षं बहिरङ्गमिमि मेढ इत्यादां गुणो बहिरङ्ग इति ग्रन्थेन 'न घातुलोपे—' इति सूत्रे, 'संयोगान्तस्य लोपः' इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् । यत्तु— षत्वग्रहणमपि ज्ञापकम्; अन्यथा कौऽसिचदित्यादौ पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गस्यैकादेशस्यासिद्धत्वेन षत्वाप्रवृत्तौ किं तेनेति; तन्न, इणः पूर्वपदसंबन्धित्वेन षत्वस्यापि पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेनोभयोः समत्वात् । एकादेशस्य परादिवत्त्वेन ओसिचदित्यस्य षदत्वेऽपि सकारस्य षदादित्वाभावात् 'सात्पदाद्योः' इत्यनेन निषेधः, त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे कार्यकाल-

तदसंभवे हेतुः । तद्वैयर्थ्यं तुग्रहणवैयर्थ्यम् । ननु पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वं बहिरङ्गदे हेतुः; तदेव दुर्बलम्, भाष्यात्तुक्तत्वात् प्रागुक्तबहिरङ्गत्वसम्बन्धिसम्बन्धात्; अत आह— षदेति । आदिना उपेक्ष इत्यस्य समग्रः । वृत्तीयन्तमव्यवहितैवामेति । लोप इति सूत्र इति । तत्र हि आर्धघातुनिमित्ते लोपे गुणवृद्धौ बोधार्थं प्रेक्ष इत्यादाविति प्रसङ्गमाशङ्क्येत्य समाहितम् । ननु तत्र नेरश बहिरङ्गत्वम्; किं तु 'यनुपसर्गनिमित्तकम्' इत्यादिना प्रागुक्तरूपम्; अत एव वस्तुतस्तयास्तियतमपि तया तत्र नोक्तमत आह— संयोगान्तस्य लोप इति सूत्रे चेति । तत्र हि यणो लोपमाशङ्क्य प्रतिषेधाद्युक्त्वा 'दध्यज्ञेयादौ बहिरङ्गो षपादेशः, अन्तरङ्गो लोपः' इति समाहितम् । तत्र षत्वदीयवर्णाश्रयत्व लोपस्य, पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयाधित्व इणः स्पष्टमेव । इयापि तत्र न पदद्वयस्य तत्त्वमुक्तम्; तयापि तत्रैव पदद्वयाश्रयो यण् । 'द्वे षदे आभिरय सवर्णरीणो गुणोऽपि' इति भाष्यस्य 'सप्र-' इति सूत्रस्याप्यापीदमेव तात्पर्यम् । एवं प्रागपि । एव च न तत्रैव तत्त्वम्; किंतु तत्रनिमित्तकत्वेन । अधीये यादौ सकृद्यथा घटकत्वेन वाष्पनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वं बोध्यम् । पदद्वयसंबन्धिवर्ण विशेषणस्य तत्रातुपदानेऽपि सव्ये वस्तुतस्तत्त्वस्य सत्त्वेन विशेष्यस्य तत्त्वेन घटकत्वनिर्वाह । कैयटदोषितामुक्तिः स्पष्टयति— यरियति । अपिना प्रागुक्तसमुच्चयः । आदिना षोऽपेक्षादिपरिग्रहः । एकादेशस्य पूर्वं जातम्; तं विना तस्यैवाश्रयः । षत्वाप्रवृत्तौ इणः परत्वाभावात् । इणः ओकारस्य । अत्राग्न्यध्वेऽन्तर्गतः । अपिनेकादेशसमुच्चयः; तदाह— उभयोरिति । ननु सम्येऽपि मास्तु षत्वग्रहणम्; सिचादित्यस्यैकादेशविवृतत्वात् षत्वेन 'सात्पदाद्योः' इति निषेधेन-दक्षिणत आह— षकेति । परादिति । 'सकारस्य' इति ज्ञेय । एवं च तद्व्य-

पक्षेऽपि बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः पूर्वमुपपादितत्वाच्च । परिभाषार्थस्तु—
अचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये जातस्य बहिरङ्गस्य बहिष्प्रकृतिर्न—
बहिष्पदेन बहिरङ्गं तस्य भावो बहिरङ्गत्वं तत्प्रयुक्ततामिद्वत्स्य न
प्रकृतिः न प्राप्तिरिति, 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्युक्त्वा 'नानानन्तर्ये—'

मेव । अथ ताप्रतिषेधोऽपि शाब्दोप कार्याम्, तर्हि उक्तरीत्या ओसिचदियस्य एतन्नेनः
पूर्वपदासवधिष्वेन द्वयोःसमत्वात् शापक युक्तमेव । किं च न पदद्वयसवन्धवर्ग-
द्वयापेक्षत्वेन तन्वम्, उक्तहेतोः; किंत्वल्पनिमित्तत्वादिनेति तत्र पन्वस्वैव तद्वद्दु-
क्तमत्र तत् । तथा घटकरवाङ्गीकारे न मानम् । तुभो शापकने इष्टमतिर्वदन्ते ।
अत एव सामान्यतो भगवतोऽस्य मत आह— प्रैपेति । अपिर्थादेःशतमुच्चारणम् । यन्तु
ह्यदत्तसिरीदेशादयः— द्विवचनान्तेन समासः । 'द्वयम् अस्ति' इत्यध्याहारः । अचंगनन्तरे
यत्र द्वयमस्ति— बहिरङ्गे प्रवृत्तमन्तरङ्गं प्राप्नोति, अन्तरङ्गं प्रवृत्तं बहिरङ्गं वा; एव
बहिरङ्गपरिभाषा इति परिभाषार्थः । तथा चान्तरङ्गे बहिरङ्गे उभयत्र वाचोऽज्ञानन्तर्ये
बहिरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिर्नेति फलितमित्याहुः; तत्र, एतज्ज्ञापकरह्रातदुग्ग्रहणवैध्याश्रितेः
पचापेदमित्याद्यसिद्धपापत्तेः 'न घातुलोपे—' इति सूत्रस्यभाष्यविरोधात्ते 'धर्मिप्राद-
कमानविरोधापत्तेश्च । यदपि सीरीदेशादयः— सहिताधिशारीयकार्ये कर्तव्ये प्रागुक्तस्थले
तस्य तदानन्तर्ये तदप्रवृत्तिरित्यर्थान्तरमाहुः; तदपि न, अक्षरमर्यादया तदर्थात्मात्
उक्तापान्यदोषावात्तत्वात् शापितेऽपि तस्याचारिताध्यायः । यत्तु कैयटमान्वादव — एक-
वचनान्तेन समासः; न तु तथा, गौरवात् फलाभावाच्च । एव चोत्तरकालप्रवृत्तिकेऽच
आनन्तर्ये तत्प्रतियोगिकानन्तर्ये निमित्तत्वेनाश्रिते तदप्रवृत्तिरित्याहुः; तत्र, अनुपरोक्ता-
वान्यदोषद्वयापत्तेरत आह— परीति । अच इति सवन्धवामान्ये षष्ठी, नतु स्थानषष्ठी,
मूलविरोधापत्तेः । अन्तरङ्गे आनन्तर्ये चान्दयोऽस्या तस्य अचप्रतियोगिकानन्तर्ये इत्यर्थः ।
शापकस्य सजातीयविषयत्वादाह— जातस्येति । परिशेषादाह— बहिरङ्गस्येति ।
यथापि तादृशोऽन्तरङ्गे कार्ये बहिष्प्रकृत्येन परिभाषां गृहीत्वा तदप्रकृतिरित्यर्थः सुप्रचः;
तथापि त्वासगतिर्जातस्येति सजातीयार्थात्माश्च स्यादत आह— बहिष्पदेनेति ।
भाय इति । अत्र 'बहिष्प्रकृत्ये' इति शेषः । इति शेषः पठ एव । तदर्थादाह—
बहिरिति । ब्रह्मणापि तस्य निषेधुमशक्यत्वादाह— तन्प्रेति । चान्दयोऽहो इत्यस्य
लाभे उक्तापत्तौ लाभः; स एव न, अक्षरमर्यादया तदप्रकृत्येः । इत्येव चान्दयोऽहो इत्यस्य
'ति प्रार्थानोक्तापत्त्यागोऽत आह— असिद्धमिति । इति चान्दयोऽहो इत्यस्य । विशिष्ट-

इति वक्ष्यामि' इति भाष्योक्त्या तत्रत्वस्यान्तरङ्ग इत्यस्यानुवृत्तिसूचनान् । तेन
पचावेदमित्यादौ न दोषः, अन्तरङ्गस्याक्षयानिरुकार्यस्यैवस्यान्यानन्तर्यनिमित्तक-
त्वाभावात् । जातस्य बहिरङ्गस्येत्युक्त्या अयजे इन्द्रं धियतीत्यादौ बहिरङ्गदी-
र्घगुणादेरसिद्धत्वं सिद्धम् । अत एव 'इष्वादिशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात् ।

भाष्योक्तयेत्यर्थः । तथा च भाष्यानुपूर्व्येवदशीति तत्र क्त्वाप्रत्ययेन तदानन्तर्यमतुष्टस्यै-
मुक्तम् ; अन्यथा क्त्वान्तासगतितः स्पष्टम् ; तदाह— तत्रेति । यदशेन वार्षं तत्सूच-
यितुं तद्वृत्तं तेनेत्यस्यार्थमाह— अन्तरङ्गेति । यद्यपि धातोरेति प्रकृतम्, तथापि तद्वि-
हितविशेषणम् । एवं च तत्र तत्त्वमनेमिति क्त्वेन पूर्वनिमित्तकत्वेनाल्पनिमित्तकत्वेन
वा बोध्यम् । जातस्येतिमात्रस्य फलमाह— जातेति । यत्तु सांदिग्धादयः— असिद्ध-
मित्येकस्या एवाङ्गीकारे अयजे इन्द्रमित्यादौ शेषोच्चारं पदसंस्कारपक्षेण । यदाहुः—
'सुविचार्यं परस्यार्थं वाक्यं गृह्णन्ति सूरयः' इति । युक्तं चैतत् ; अन्यथा तत्र पक्षे
भिन्नपरिभाषाङ्गीकारेऽपि शब्दप्राविप्रतिषेधेनान्तरगत्याप्राप्तं गुणं वाक्षिन्वा दीर्घ एव सात्,
न्यायतो वचनस्य प्राबल्यादिरयाहुः ; तत्र, तावताप्यन्यत्रानिर्वाहात् शब्दतः परत्वमादाय
विप्रतिषेधसूत्राप्रवृत्तेः 'अचः पर—' इति सूत्रे भाष्ये ध्यनितत्वाच्च ; तदेतद्धनयन्
तस्य फलान्तरमाह— धियतीति । आदिना प्रादुद्बुधदित्यादिसप्रहः । अत एवात्रोभयत्र
तत्रोक्तमेवान्तरङ्गात्वं बोध्यम् । यद्यप्येवङ्विधावजादौ प्रत्यय इति धातोर्विशेषणमिति न
तस्यान्यानन्तर्यम्, तथापि विशेषणतया तदस्येव । यदि तु प्राधान्येनाच एवान्यानन्तर्ये-
व्याचर्थं, सम्भवात् । इयङ्विधौ तु न तथेति विभाष्यते, तदाद्यमेव प्रत्युदाहरणम् । अत
एवोद्घोषात्विरोधो न । 'पुगन्त—' इत्यत्र सिद्धान्ते प्राधान्येनाप्राधान्येन च न तस्य तदा-
ध्ययनमिति नोद्घमहणज्ञापकत्वरभाष्यासगतिः । दीक्षितमते तु अयमपि तत्र शेषो बोध्यः ।
एतेनेयङ्विधावजादौऽन्यानन्तर्यानाश्रयणादिदं फलं चिन्त्यम् । यथा कर्थाच्चित्तत्वे तु प्रागु-
क्त्वात्तदहणज्ञापकपरस्वमन्यविरोध इत्यपास्तम् । ननु प्रादुद्बुधदित्यादौ 'सार्वाधातुक—'
इति गुणात्प्राक् नित्यत्वाच्चडि 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधादुपक्रमत्वे द्विधात्परत्वाच्चयुषध-
गुणो दुर्वार इति चेत्, न ; अन्तरङ्गात्वाद्वित्वस्यैव प्रतिः । तस्य तत्त्वं च प्रयोगीयोष्ठा-
रजेत्याद्युक्तराज्या । द्वित्वादुपधाकार्यप्राबल्येऽपि यथा न दोषस्तयान्यत्र स्पष्टम् । दीर्घेति ।
सवर्णदीर्घलघूपधगुणादेरित्यर्थः । अत्रार्थं कालिकामपि प्रमाणयति— अत एवेति ।
जातस्येयर्थाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । एवमप्येऽपि । अत्राद्यम् 'विप्रतिषेधे—' इति सूत्रस्यम्,
अन्यम् 'क्वचित् च' इति सूत्रस्यम् । आदिना 'बहिरङ्गेण सिध्यति' इत्यादिपरिग्रहः ।

'शचडन्तस्य अन्तरङ्गलक्षणत्वात्' इत्यादिकं संगच्छते । अत एव 'ओमाहोश्च'
इत्याद्ग्रहणं चरितार्थम् । तद्धि शिव आ इहि इति स्थिते परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा
धातूपसर्गकार्यत्वेनान्तरङ्गत्वाद्गुणे वृद्धिबाधनार्थम् । न चाक्षरुरित्यत्र यणि कृते
ऊठोऽसिद्धत्वाद्बलिलोपापत्तिरिति वाच्यम्, अत्रोऽन्यानन्तर्यनिमित्तके अन्त-
रङ्गे कर्तव्ये, कृते च तस्मिन् यदन्तरङ्गं प्राप्नोति तत्र च कर्तव्ये, नासिद्धत्वमित्ये-
तदर्थत् । असिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वेन तद्वारणे स्वस्या वैयर्थ्यम्, तेनैव
सिद्धे । अत एव 'नलोप सुप्—' इति सूत्रे कृति तुग्ग्रहणं चरितार्थम् ;
अन्यथा वृनह्म्यामित्यादौ बहिर्भूतभ्यान्निमित्तकपदत्वाश्रयत्वेन बहिरङ्गतया

सुनमप्यत्रार्थे प्रमाणयति— अत एवेति । अन्यथा तदानर्थक्य ध्वनयितुमाह—
तद्धीति । विभज्यान्वाख्याने इदम् । धातूपेति । क्रियाया साध्यतया धातुत्वं प्रतीत्या
सर्वत प्राक् साधनाकाङ्क्षानियत्वेन तद्वोधप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तर प्राक् स्वार्थद्योतनत्वेन
साक्षाद्भूतया धातोऽपसर्गयोगे तत शिवशब्दस्य समुदायेन योगाद्गुणान्तरङ्गत्वमिति
'सप्रसारणाच्च' इति सूत्रभाष्योक्तया धातूपसर्गकार्येऽपि प्रक्रियाक्रमेण पूर्वोपस्थितनिमित्तक-
त्वेनैवान्तरङ्गत्वम्, न तु तत्त्वेन । एतेन पञ्चमान्तरङ्गत्वस्याभावेनेह चिन्त्यमित्यपास्तम् ।
'नक्षत्रैकमेव—' इति न्यायेनास्य तादृशार्थसाधकतापि प्रागुक्ता अतिरुद्धा, अन्यथा
अनर्थक्यमेवेति भाष । हरदत्तादिकेयटादिमतसाधारण दोष स्थमतेनाशङ्कते— न चेति ।
अत एवैवमित्यनुक्ति । असिद्धत्वात् परस्थितनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गत्वेन 'असिद्ध बहि-
रङ्गम्—' इत्यनेन । निषेधस्तु न कस्यापि मते, पूर्वस्थितनिमित्तकत्वेन अन्तरङ्गलापसा-
त्त्वसन्निध्यकार्यत्वाभावात् । यणस्तेनैवातिरुद्धत्वं तु न, समत्वेनातरुत्वात् । 'कण्टकदत्तादिमतेन
।माधत्ते— अच इति । कृते चेति । 'न मु ने' इतिवदिति भाष । एतदर्थत्
क्तपरिभाषार्थात् । एतद्वीकृतपृहद्विवरणकारोक्तिं सण्डयति— असिद्धेति । अनित्य
त्वेनेति । अस्याप्राप्येति शेष । तद्वारणे लोपापत्तिवारणे । अस्याः नाजानन्तर्य
इत्यस्या । तेनैव अनित्यत्वमेव । इष्टार्थं सण्डयति— अत एवेति । परिभाषासद्वारणे-
त्यर्थ । अन्यथा अनित्यपरिभाषयेव निर्वाहोदितदनङ्गीकारे । त्याश्रयत्वेन तत्रात्मसा-
त्त्वेन । तथा च परपरया निमित्तत्वेन बहिरङ्गत्वस्य क्वचित्कस्यात्रापि लोकात् इति
भ्याम्निमित्तकत्वेन परनिमित्तकत्वाद्बहिरङ्गत्व बोध्यम् । 'नलोपस्यासिद्धवन' इति पाठ ।
न चानित्यत्रात्प्रवृत्ति, इष्टस्थलेऽप्यप्रवृत्तौ न्यायस्य निवृत्ततापत्ते । अत एवायुक्तमर्थ-

नलोपस्यासिद्धत्वेन सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । मम तु तुकि अजानन्तर्यसत्त्वात्
दोषः । न चैवं सति 'ह्रस्वस्य पिति—' इति सूत्रभाष्यविरोधः; तत्र हि ग्राम-
णिपुत्र इत्यत्र 'इको ह्रस्वोऽड्यः—' इति ह्रस्वे कृते तुकमाशङ्क्य ह्रस्वस्य बहिर-
ङ्गासिद्धत्वेन समाहितम्; 'नाजानन्तर्ये—' इत्यस्य सत्त्वे तत्र तदप्राप्तेरसंगतिः
स्पष्टैवेति वाच्यम्, तेन भाष्येणास्या अनावश्यकत्वबोधनात् एतज्ज्ञापकेन
अन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वबोधनस्यैव न्याय्यत्वात् । अत एव 'अचः
परस्मिन्—' इति सूत्रे भाष्ये षट् ई आ इत्यत्र परयणादेशस्य तथा असिद्ध-
त्वात्पूर्वयणादेशः साधितः । अत एवैषा भाष्ये पुनः क्वापि नोद्धिखिता । अत
एवान्तरङ्गपरिभाषामुपक्रम्य, विप्रतिषेधसूत्रे 'अस्या बहूनि प्रयोजनानि सन्ति;

माह— मम त्विति । परिभाषाद्वीकर्तुरित्यर्थः । तुकि तद्विधायके 'ह्रस्वस्य—'
इति सूत्रे । अजेति । अचोऽन्यानन्तर्याश्रयणसत्त्वादित्यर्थः । तथा चानसिद्धत्वेन तद्वरणाय
तदावश्यकमिति भावः । चैवं सति परिभाषाद्वीकारे सति । तुकमिति । प्रत्ययलक्षणेन
किपमाश्रित्येति भावः । बहिरिति । ततो बहिर्भूतोत्तरपदनिमित्तकत्वेन परनिमित्तकत्वा-
दिति भावः । एव सतीत्युक्तार्थमाह— नाजेति । तत्रेति । ग्रामणिपुत्र इत्यत्र ह्रस्वे
बहिरङ्गासिद्धत्वाप्राप्तेरुक्तभाष्यासंगतिरित्यर्थः । अस्याः नाजानन्तर्य इत्यस्याः । ननुक्ता-
दिफलानां ज्ञापकानां च सत्त्वरूपमनावश्यकत्वमत आह— एतदिति । 'नाजानन्तर्ये—'
इत्येतज्ज्ञापकत्वमिति तेन 'पाषतुङोः—' इति तुङग्रहणेनेत्यर्थः । न्याय्यत्वादिति ।
वचनान्तरपत्रजलापवादिति भावः । एवः परिभाषायवच्छेदाय । न्याय्यत्वमेवोपपादयति—
अत एवेति । अस्या अनावश्यकत्वेनासत्त्वोदेनेत्यर्थः । तथा अतिव्यतिरेकपरिभाषया । साधित
इति । एतत्सत्त्वे तु विषेधात्तदसंगतिः स्पष्टत्र । ननु नेदं युक्तम्, एतत्सत्त्वेऽपि प्रायुक्तरीत्या
तत्राप्राप्तेरत आह— अत एवेति । उक्तोऽर्थः । पुनः क्वापि विप्रतिषेधसूत्रातिरिक्ते ।
नन्वेवमपि तत्र फलार्थमुद्धेलेनावश्यकत्वमेव; न हि बहुपूर्वेण आवश्यकत्वात्प्राप्तोऽ-
तिप्रसङ्गापत्तेरत आह— अत एवान्तेत्यादिभाष्य इत्यन्तेन । 'सप्रसारणात्' इति
सूत्रे भाष्येऽन्तरङ्गपरिभाषामुपक्रम्य इत्युक्तमित्यन्वयः । इतीति किम् ! तदाह— धिमेति ।
'इदं तदि प्रयोजनम्—' वृक्षा अत्रेत्यत्र विभज्यान्वाहयाने वृक्ष अम् अत्र इति रिचते
रत्वे उत्पत्त्यर्थदीर्घयोः पुंशोः प्राप्ती प्रादुर्भावश्चैत्रेः तदादन्तर्गत्वात्पूर्वं सत्त्वंदीर्घः ।
नचावश्यमिदमेव कलम्' इत्यादिः । अस्याः अन्तरङ्गपरिभाषायाः । ननु नैतावतैतदभा-

तेदर्थमेवा परिभाषा कर्तव्या । प्रतिविषेयं दोषेषु' इत्युक्तम् 'संप्रसारणाच्च' इति सूत्रे भाष्ये । प्रतिविधान च परिभाषाविषये अनित्यत्वाश्रयणमेवेति ध्वनितमित्यलम् ॥

पसिद्धि, अनेन फलानामन्यप्रतिविधानाना च तत्रोक्तत्वप्रमाज्ञानन्तर्य इत्यसा अपि तत्त्वेन तत्रोक्तत्वादत् आह— प्रतीति । परिभाषाविषये असिद्धपरिभाषायै । एतेन विप्रतिषेधसूत्रोक्तप्रतिविधानविरात् । ध्वनितमिति । 'प्रतिविषेय दोषेषु' इति विधिप्रत्ययान्तप्रकृतिकैकवचनान्तपदवचनान्तदोषशब्दप्रयोगेण' इति शेष, तथेष्टत्वे तु दोषेषु प्रतिविधानान्युक्तानीति वदेत्, तत्रोक्तत्वाद् नैव वा वदेत् । तस्मात्तत्रोपेधेक प्रतिविधान ततोऽयत्कार्यमिति तदर्थ । तथा तु तदनित्यत्वमेव नान्यथा, विप्रतिषेधसूत्रमाध्योक्तिरेकदेशिन इति तत्तत्पर्यम् । तथा प्रतिपादनसंतीरेनादयोऽपि चिन्त्या एव । अक्षरुरित्यादावनित्यत्वादेव निर्वाह इति तदर्थमाशयकता न । अत एव निर्मूलापि, मूलशैथिल्यात् तुगेकादेशयो प्रत्येक निमित्तद्वयापेक्षत्वेन समत्वात् अन्यस्य तत्त्वस्य दुर्वचत्वाच्च तथाप्यद्वयव्याप्तीकारिऽतिप्रसङ्गापत्तेश्च । एव चैतज्ज्ञापकपरम् 'विप्रतिषेधे—' इति सूत्रस्थ माध्यमसंदेशुक्तिरेव । अत एव तत्र भाष्ये ज्ञापकानुपादान सामान्योक्तिश्च । अत एव तुग्रहणमाशयकमेवेति भाव । नन्वेव बृहद्विशरणान्तरीपरत्समर्थनेऽपि कृति तुग्रहणवैयर्थ्यापत्तिरेवेति चेत्, इष्टापत्ते, सनिपातपरिभाषयेऽसिद्धिमाश्रित्य भाष्ये तस्य प्रत्याख्यानादिति भेदित । तस्या अनित्यत्वमेव तेन ज्ञाप्यत इति न वैयर्थ्यमिति तीरेदेवाद्य । वस्तुतस्तु सजाहृत बहिर्भूतनिमित्तकसङ्गाहृत ध्वनितनिमित्तकृत च बहिरगत्त्व नाप्रीयते इत्यर्थज्ञापकतया तत्साफल्यस्य प्रागुक्तत्वेनासिद्धपरिभाषया सिद्धयभाव । तथा सिद्धिमाश्रित्यैतत्प्रत्याख्यातमित्यन्यदेतदिति न दोष + एव चासिद्धेत्यादिनदोष इत्यन्तप्रागुक्ति प्राचा तथा बहिरङ्गत्वमहीकुर्वतामनुरोधेन । अत एव पूर्वोपरमन्यनिरोधो न । किंचैतत्सत्त्वेऽपि 'कृते च' इत्यादिद्वितीयार्थानुपयोग, अक्षरुरित्यत्रोदोऽतिद्वयाद्वलिलोपप्राप्ते 'अच—' इति स्यानिवद्भावेन सुवारत्वात् प्रत्येपिपत्तिसादी जुसोऽनवाय पञ्चमीसमासस्यावश्यत्वात् प्रविगण्येत्याथयं तदनित्यत्वेऽपीष्टस्थले प्रवृत्तेप्रत्युद्भवात् पूर्वस्मात्प्रिषितत्वेनाश्रितादिति वैयर्थ्यस्य दूषितत्वात् स्वविधाविन्यस्य स्वोदेश्यकाविधौ प्रवृत्ते । न च 'न पदान्त—' इति निषेध, उक्तोत्तरत्वात् । एव च तथार्थररण प्रागुद्योतादौ च पञ्चमीसमासानङ्गीकर्तृमतातुरोधेनेति न तद्विरोध इति बोध्यम्, तदाह— इत्यलामिति ॥

नन्वेवं गोमस्त्रिय इत्यादौ पदद्वयनिमित्तकसमासाधिनत्वेन बहिरङ्गं लुङ्गं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वाद्बलव्यादिलेपे रुमादयः स्युरत आह—

अन्तरङ्गानपि विधीन्यद्विरङ्गे लुङ्गवाधते ॥ ५३ ॥

अत्र च 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रं ज्ञापयम् । त्वत्कृतमित्यादौ लुङ्गे-
क्षणान्तरङ्गत्वाद्धिभक्तिनिमित्तकेन 'त्वमावेकवचने' इत्यनेन मिद्धे इदं व्यर्थं
सदेतज्ज्ञापयम् ! ननु तव पुत्रस्त्वत्पुत्र इत्यादौ तत्रममादिबाधनार्थं तदापर्य-
कमिति चेत्, एवं तर्हि अत्रत्यमपर्यन्तग्रहणात्तृतिम्नज्ज्ञापिकेति भाष्यकृतः ।
सुप्मदादिभ्य आचारभिवप् तु न, संपूर्णपुत्रस्य ज्ञापयतापरभाष्यप्रामाण्यत्वात्
'इत्तन्नशापः' इति लुङ्गिगामकसुत्रस्यभाष्यप्रामाण्येन ह्यन्तेभ्य आचारभिवभा-

वाच्य । एवमेवैकार्थक्याभ्यां प्रातिपदिकप्रवृत्तिरुणितोऽप्यनभिधानं
 बोध्यम् । एतेन तत्रादेशार्थं प्रत्ययग्रहणं चरितार्थमित्यपास्तम् । ननु मप-
 र्यन्तानुवृत्तिरपि सर्वोदेशत्वकारणाय चरितार्था; न च 'उत्सर्गसमानदेशा अपवा-
 दाः' इति न्यायेनामिद्वान्तसूत्रस्थभाष्यमंमनेन मपर्यन्तस्यैवादेशे सिद्धे तदनुवृ-
 त्तिरर्थेति वाच्यम्, तस्य शनमकजादौ व्यभिचारादिनि चेत्, न; नमि
 भित्त्वेन बहुनि पुरस्तादहणेन अर्जान् प्रावेटग्रहणेन तस्य बाधेऽप्यप्रोत्सर्गस्य
 त्यागे मानाभावात् । अत एव 'तरिमन्त्राणि च—' इत्यनेन गुप्तावाद्यादे-

अजन्ता हलन्तेभ्य आचारविहितैरीय मतम्, 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य — इत्यस्य तस्यात्,
 तस्मात्तद्योगेऽपि एतद्वाप्राप्तोभ्यस्तदभाष एव' इति 'यद्यत्' । अपवादादीं स्वकारान्तरस्य
 प्रक्षिप्तस्यानुबन्धयस्वीकारात् हलन्ततेति तद्वाच्यं । एवमिति । किञ्चदेवैयर्थं । प्राति-
 पदिकाभ्यां गुप्पदस्मद्ग्रहणम् । हृदत्तमतनिरासार्ह— प्रातीति । तदा हि प्रायुक्त-
 ल्यतैव भवेत् । अपिना अत्यन्तस्वाधेयतरयोदोषि संप्रह । अनभिधानमिति । आद्य-
 तोरिति भावः । अत्र बोध्यमित्यनेन सूचितान्निरस्तु तस्यैकदेश्युक्तित्वस्योत्पत्तेरिति नैद
 युक्तमिति । प्राचांक्ते एव्यदिति— एतेनेति । विवभाषेनेयं । तथेति । किञ्चि
 त्वमोदेशार्थमिदं । यद्यु 'यद्यत्' — तदनुवृत्तिं वेचला न शक्तिः; तदभावे हि
 आदेशान्तरानामपि पाषण्डी तां सर्वोदेशी स्याताम्, अनेकाप्यात् । 'उत्सर्गसमान—'
 इति तु श्रमादीं व्यभिचरितम् । तस्मात्तथादीना प्रसङ्गे इत्यर्थद्वारा स्थानिप्रवृत्त्यर्थो वा
 तथाचनुवृत्तिः, तस्यैव तदनुवृत्तिरपिना, केचला हि तदनुवृत्तिलापनाय स्यात्;
 गरीयसी हि तथाचनुवृत्त्याः स्वनिप्रतीतिमिति तज्ज्ञापनाय न भवेदिति; तदनुवृत्तमिति-
 गुह्यत्वादिति ध्वनयत्वाद्— नन्विति । अपि सूत्रसमुदायक । अप्रामाण्यनिरामायाह—
 असिद्धवदिति । तदनुवृत्तिः मपर्यन्तग्रहणानुवृत्तिः । तस्य उत्सर्गसमानेति न्यायस्य ।
 आदिना बहुचो मरणम् । श्रमीति । अत्रयत्रिनोऽधिकरण विवग्नया सहस्री, यद्वा
 तस्य 'बाधेऽपि' इत्यत्रान्वयः । अत एव बहुचीयादिनयति । पुरस्तादिति । तद्विधि-
 सूत्र इति भावः । एवमप्येऽपि । तस्य उत्सर्गंति न्यायस्य । अत्र त्वमयोः । उत्सर्गस्य
 बाधामावे सर्वत्र प्रवर्तमानस्य 'उत्सर्गं—' इति न्यायस्य, अत एव वक्ष्यति— उत्सर्गं
 स्वीक्रियत इति । प्रत्युत तदङ्गीकार एव मानमिदाह— अत एवेति । तस्य तादृश

शक्तिघानं चरितार्थम्; अन्यथाकडदेशमेव विदध्यात् । आकडि तवकाष्-
 देशयोरेतदपवादयोरुक्तन्यायेनान्त्यादेशत्वापत्तिः; अतस्ताद्विधानम् । इदमेव च
 तज्ज्ञापकम् । यद्यपि विरोधे बाधकत्वमिति वार्त्तिकमतेऽयं न्यायः । भाष्य-
 कारस्तु विनापि विरोधं सत्यपि संभवे बाधकत्वमिच्छतीत्यनभिहितसूत्रस्थकैयट-
 रीत्या नायं नियमः; तथापि युष्माकाद्यादेशविधानज्ञापित उत्सर्गः स्वीक्रियत
 एवेति प्रकृतने न दोषः । एतद्भाष्यमपि तत्स्वीकारे मानम् । एवं च मपर्यन्ताद्-
 वृत्तिस्त्वत्कृतमित्यादौ मपर्यन्तस्यादेशविधानार्थाः; तत्र च मपर्यन्तेऽन्तरङ्गत्वाद्
 'त्वमौ—' इत्येव सिद्धे व्यर्या सैनज्ज्ञापिका । ज्ञापिते स्वस्मिन्नेतद्विषये तवादी-

सर्षत्रिकत्वाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । अन्यथा व्यभिचारण तस्वीवानङ्गीकारे । प्रतिपत्तिताद्यथा-
 याह— आकडिति । अन्यथा आरुडमेव विदध्यात्; अस्य डित्वाहन्त्यादेशत्वेऽप्यपवा-
 दयोस्तत्रकममरुदेशयोरेकास्त्वात्सर्षदेशत्वतिथिरिति भावः । तद्ध्वनयनाह— आक-
 ड्डीति । 'क्रियमाने सति' इति शेषः । उक्तेति । उत्सर्गेत्यर्थः । ताद्विधानं युष्माकाद्या-
 देशविधानम् । ननु तस्य भाष्यसमाप्तत्वेतत्तात्पर्यकारित्वयोरेपि मूल एव फुटारः; अत
 आह— इदमेवेति । युष्माकाद्यादेशविधानमेव चेत्यर्थः । ज्ञापिते चारितार्थं सूक्तमेव ।
 विरोधे तत्रैव । अयमिति । उत्सर्गेतिशय्यं । विरोधो हापवादत्वेन बाधे कारणम्, न
 विरोधविधानमेव; स च समानदेशत्वे सत्येव घटते नान्यथेति तन्मते तस्यावश्यकत्वमिति
 भावः । अपिना विरोधसमुच्चयः । बाधकत्वमिति । 'विरोधविधानमात्रेण' इति शेषः ;
 तत्रकौण्डिन्यन्यायमृत्तौ न येन नेति न्यायेनेति भावः । ननु सत्यपीत्याद्यपिप्राप्तमपस्यापि
 बाधहेतुत्वस्योक्तत्वात्तान्यायाभावोऽत्र मते दुर्बलोऽत आह— नार्यं नियम इति । एव च
 तेनानिर्वाहान्मपर्यन्तादुद्घृष्टः सफलति कथं ज्ञापकतेति भावः । उत्सर्गः उक्तोऽर्थः ।
 एवेतीति । अन्यथा तदात्मक्यापत्तिरितिभावः । प्रकृते त्वादिविषये । ननु कर्मोत्तरं
 मुनीनां प्राप्त्यादानियम एव युक्तः; नोत्सर्गस्वीकारोऽत्र आह— एतदिति । मपर्यन्त-
 ग्रहणानुवृत्तिज्ञापकपरोक्तभाष्येत्यर्थः । एव च द्वयोः समन्वयेऽस्तौ ध्यवस्यथा युष्माकाद्या-
 देशविधानसहकृतभाष्येण प्रकृते तथेवाङ्गीक्रियत इति तदनुवृत्तिज्ञापकतां सुखा; तदाह—
 एवं चेति । प्रकृते तन्न्यायाङ्गीकारेण तत्रापुत्र इत्यादीं बाधकबाधनार्थेन सूत्रेण निर्वा-
 हेण सूत्रसफल्ये चेत्यर्थः । विधानानामेति । अस्य बाधेति शेषः । सत्र च तन्मतेति-
 र्यादीं च । अन्तरङ्गत्वादिति । 'उत्सर्गित्या सुगोपय' इत्यादिः; तत्र तदनुवृत्तेः
 सत्त्वादिति भावः । अस्मिन् 'अन्तरङ्गतापि—' इति न्याये । एतद्विषये प्रपयोऽन्तर-

नायप्राप्त्या तदपरादशाभावेन मपर्यन्तस्यैवादेशार्थं सा परिनामंति तदाशयः ।
यत्तु एरदत्तेन— अन्तरङ्गप्रवृत्तौ प्रत्यय उत्तरपदे च मपर्यन्तामंभवेन तदनुवृत्ति-
व्यर्था सती ज्ञापिकेत्युक्तम्; तत्र, अन्तरङ्गाणामप्यपरादशाव्यन्वेन तद्विषये
तदप्रवृत्तेः । वस्तुत इदं ज्ञापकं वार्निस्त्रीत्येव; भाष्यरीत्या तु वानविकृ एषा-
यमर्थ इत्याहुः । इयम् 'सुपो घातु—' इति लुग्विषयेति कानिन् । 'एद्दृक्त्वा-
त्संयुद्धेः' 'न यासपोः' इति सूत्रम्याहरप्रामाण्येन लुङ्मात्रविषया । आद्ये—
हे श्रु इत्यादायेन न्यायेन लोपं बाधित्वा लुभनीतीति भाष्ये उक्तम् ।

इत्येवमित्येति विषये । अप्राप्त्या विभक्तिशक्त्याभावात् । अभावेन असमवेन, 'उमयेति
न्यायाविषयत्वेन' इति शेषः । एवेनाधिक्यात्प्राति । तदाशयः भाष्यारायः । एतेन
ज्ञापितेऽपि तत्रानुवृत्तेः सार्वक्यस्यापरादयितुमनवत्त्वेन विद्यतायुक्त चिन्त्यमेति सूचि-
तम् । अन्तरङ्गेति । अस्य 'अन्तरङ्गेति न्यायाम्भवे प्राक्' इत्यादिः । पदे च 'परतः'
इति शेषः । असंभवेन ह्यन्यत्रमयो, ह्यन्यत्रादेशात्तन्वान् । तत्राद्ये तथेष्टमिद्वेषि
अन्वे शेष एवेत्याशयेनाह— अन्तरङ्गेति । अपिभित्तादिसमुपायश्च । तथा चापवाद-
प्रत्ययान्तरेतिविषये तत्रादेशप्राप्तेः मपर्यन्तसमवेन तत्राधिक्यस्य च्छेदाय तदनुवृत्तेः सावन्धेन
ज्ञापकप्रसंगश्च इति मनुत्तरीत्या न्यायाप्रपणेनैव तत्रापरादानं युक्तमिति भावः । ननु
यथा स न्यायो वार्तिकमते, तथा युष्माशावादेशविधानमपि तद्रीद्वेति कथं भाष्यमते
शापरन्तनिर्गोहोऽत आह— वस्तुत इति । इदं मपर्यन्तप्रवृत्तानुवृत्तम् । अस्य सर्व-
साधारणस्तु यद्यपीत्यादिनोक्त एव । एष वेद भाष्यमपि तत्रोपेवेति भावः । एष्वप्यपेच्छ-
माह— भाष्येति । आहुविति । अवेनाद्यि. सूचिता— एष सति वानविकृत्रमपि
निष्कलम्, अस्तिदमित्यमनिर्कवेनेव मिद्धे, यदि अन्तरङ्गातिस्तिऽस्या फल न तदेतीति
दिक् । केचिदिति सूचिताह्यविमाह— षट्ति । श्रुतमप्रहायाह— आकुरेति ।
मात्राणः कल्पन्त्ये । तदुपरादयति प्रमेण— आद्य इत्यादिना । आद्ये एद्दृक्त्वादिपत्र ।
लोपं तदुद्विलोपम् । भाष्ये 'संयुद्धे' इत्यादिः । तत्र हि 'अतुत्तमबुद्धिलोपाभ्यां लुक्
विप्रतिषेधेन' इति सूत्रसिद्धार्थितकप्रयत्नानम् 'लुग्लोपयनयवाशवेकादेशेभ्य' इति
विप्रतिषेधमूत्रोपस्यार्थितकमाश्रित्य 'न वा लोपलुकोनुंत्परणान्—' इति वार्तिकेन
तद्विषयेन कृतं भाष्ये । तत्र कैयटेन 'लुग्लोप—' श्रुतं श्रुतेरुत्तरस्य सख्यत्वात् 'अन्त-
रङ्गानपि—' इति न्याय उपन्यस्तः । 'विप्र—' इति सूत्रेऽप्येवम् । न च लोपानुकोः
समत्वोक्त्यपमन्ताद्गमाभाव इति वाच्यम्, लोपुश्च इत्यादिनिमित्तकश्च तदुद्वेगिन्युपलक्षणम-

अन्त्ये— अन्तरङ्गांश्च विधीन् सर्वोऽपि लुङ्वाधत्ते, न सुब्लुगेव । अत एव
 सनीलंस इत्यादौ नलोपो न भवति । पञ्चभिः सद्भाषिः क्रीतः पञ्चखट्व इत्यादा-
 वेकादेशात्प्रागेव टापो लुक् । अन्यथा कृतैकादेशस्य लुक्प्रकारश्रवणं न
 स्यादिति कैयटे उक्तम् । एताद्विरोधात्, यत् ‘तद्भानस्य—’ इति सूत्रे कैयटे-
 नोक्तम् अद्भानतिक्रान्तोऽत्यङ्ग इत्यत्र सुपो लुकि बहुवचनपरत्वाभावात् ‘तद्भान-
 जस्य’ इति लुङ् न स्यादिति शङ्कापरभाष्यव्याख्यानावसरे— ‘अन्तरङ्गानपि—’
 न्यायेनायं लुक् सुब्लुको वाचकः स्यादित्याशङ्क्य सुब्लुक एवानेन बलवत्त्वं

प्रधानं वा । लुक् तु समुदायनिमित्तात् इति भेदादिति केचित् । अन्ये तु तस्य प्रसक्त-
 यणोदसंनमात्र निर्मितम्, लुक्स्तु प्रसक्तप्रत्ययदर्शनमिति भेदेन तत्प्रमित्याहुः । यस्तु-
 तस्तु अन्तरङ्गानपि विधीन् वाधमानो लुक् बलशान्ति अतुल्यवलेन लोपेन स्पर्शो गार्ह-
 तीति विप्रतिषेधो नोपन्यस्तनीय इति हि तत्र कैयटेनोक्तम् । ‘अन्तरङ्गानपि विधीन्
 पहिरङ्गो लुङ्वाधत्ते’ इत्यस्य प्रत्ययोत्तरेत्यत्र शापितत्वान्तरङ्गमिति विभ्रति सूत्रे उक्तम् ;
 तस्यायं भावः— आपिना परानित्ययोः सप्रहात्परान्तरङ्गवाधकृतेनापवादतुल्य-
 त्वप्रतिपादने विप्रतिषेधसूत्रादीना तद्विषयेऽप्राप्तिराति न तस्यान्तरङ्गात्वाद्यपेक्षति ।
 अत एव तत्रान्तरङ्गत्वालुपपादनमिति बोध्यम् । अन्त्ये ‘न यस्तयो.’ इत्यादौ । चोऽप्यर्थे ।
 उक्तार्थे द्रव्यति— अत एवेति । न्याये लुङ्मात्रप्रहणोद्वेत्पर्यः । अस्त्योभयप्रान्त्वयः ।
 नलोप इति । अन्यथा यदन्तादपि पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेन अन्तरङ्गत्वात् ‘यदोऽपि’
 इति लुक् प्राक् ‘अनिदिताम्—’ इति सादिति भावः । एकेति । अल ‘टापा सह’
 इत्यादिः । लुगिति । लुक् च भवतीत्यर्थः । अन्यथा भजोवतीत्या न्यायाप्रवृत्तो ।
 कृतैकादेशस्येति ॥ टाप इत्यर्थः । विभज्यान्वाख्याने ऋमणान्वाख्याने च पक्षेत्यादावि-
 वान्तरङ्गत्वादिति भावः । ‘आदिषत्तत्राद्यप्रहणेन प्रहणाल्लुक्त्वद्वितेति’ इति शेषः । तत्र हि
 ‘त्यक्तनः प्रतिषेधः’ इति धातौकल्पन्याय ‘मृदास्तिकन्’ इतीद्वनिर्देशस्य शापनत्वे
 भाष्योक्तं शापकृताखण्डनाय पथमृत्तिक इत्यादौ प्रतीत्यर्थकः ‘अध्यर्थ—’ इति लुकि
 ‘लुक्त्वद्वित—’ इति टापो लुकि हेतुभावात्तत्प्राप्त्यापि तत्रानिर्देशः सफल इत्युक्त्या
 तदुपपादनाय अन्तरङ्गाधेत्युक्तत्वेन । नन्वेव कैयट्योः पूर्वापरविरोधात्त आह—
 एतादिति ! उक्तसमाख्यकयट्वेयर्थः । अयं च प्रोक्त्ये हेतुः । तत्रान्तरङ्गत्वेन इत्य-
 शब्द, इति यन्तेनोक्तं तदुक्ततापरिधात्प्रोक्षति द्रष्टव्यमित्यन्वयः । अद्भानिति । अल
 ‘प्रत्ययप्रहणोक्ते’ इत्यादिः । सुपोः शसः । अयं लुक् ‘तद्भानस्य—’ इति लुक् । एव च

परस्य' इति वृद्धिनिषेधो व्यर्थ । अन्तादिवद्भावस्तु उभयत आश्रयणे निषिद्ध । किं च वृद्धिरप्यत्र न प्राप्नोति, अन्तादिवत्त्वोभयाभावेऽपि पूर्वान्तवत्त्वेन एनादेशविशिष्टे पूर्वपदत्वे न्द्रशब्दस्यैकदेशविक्रान्त्यायेन 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' इत्यस्याभावेन तदाश्रयणे वोत्तरपदत्वेऽपि तस्यानच्छत्वात् एकस्यैकादेशेना परस्य नित्येन 'यस्य—' इति लोपेनापहारात् । न च परादिवद्भावैवादेश-विशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्त्विति तत्सम्भव इति वाच्यम्, उत्तरपदाद्यच्छयानिकत्वाद्दृढेस्तदभावेनाप्राप्ते ताद्रूप्यान्तिदेशात्, अन्यथा खट्वाभिरित्यादावपि पूर्वान्त-

अन्तादीति । उभयत इति । पूर्वपरशब्दाभ्याम् अन्तादिशब्दाभ्या च विरोधस्य पुर स्फूर्तिकत्वाद्द्विरुद्धातिदेशद्वयस्येकत्र युगपत्सम्भव, यथा द्वयोरेक प्रेष्यस्ताभ्या युगपद्विशदशकार्ययो प्रीतितोऽविरोधार्थो कस्यापि कार्यं न करोति, तद्वदिति न्यायसिद्धमिदम् । ननुभयत आश्रयणेऽन्तादिवत्त्वाभावेऽपि तद्रूपत्वे व्यपवर्गमात्रेऽपि वा विकारविशिष्टे सीमेऽप्यन्तवद्भावेन पूर्वपदत्वे न्द्रशब्दे 'एकदेश—' इति न्यायेनेन्द्रशब्दत्वसामर्थ्यादस्य 'देवता—' इति प्राप्तवृद्धिनिषेध एवास्तु, अत आह— किंचेति । अपिरेवार्थे । अत्र सीमेन्द्र इत्यत्र । अन्तादीति । एतद्रूपोभयेत्यर्थ, उक्तनिषेधादिति भाव । न्यायनेत्यस्य उत्तरपदत्वऽपीत्य-प्रान्वय । ननु 'उभयत आश्रयणे—' इति निमूलम्, यतिघटितशास्त्रस्याहार्यारापवाध-करत्वेन तस्य च विरुद्धविषयस्यापि युगपत्सम्भवेन लौकिकन्यायनातेनास्य सिद्धयभावात् अन्तादिवत्त्वेऽपि व्यपवर्गमात्रेणोपसर्गात्परत्वस्येण्यभाषनाभावादित्यादिसिद्धेय । 'उपसर्ग-स्यायता' 'अन्तादिवच' 'न पदान्त—' 'गोत्रियो — इत्यादिसुत्रभाष्ये तदुल्लेखस्तु एनादेश इति स्पष्टमुदाहारात् आह— उभयत इति । तदाश्रयणं वेति । अन्तादिवत्त्वोभयाश्रयणे केत्यर्थ । यद्यपि पक्षद्वयऽप्याहार्यारापवाधकरत्वेनाप्यवर्गो दुर्निरूप, तथापि मूलमेव नेत्याह— तस्येति । न्द्रशब्दस्येत्यर्थ । एष च न्द्रशब्दस्येतेष पूर्व पाठा बोध्य । अत्रोपादानेन सस्वरपाठो वा । अनच्छत्वे हेतुमाह— एकस्येति । प्रथमस्येत्यर्थ । अत एवाह— अपरस्येति । ननु परत्वाद्द्विरास्तु, अत आह— नित्येनेति । शक्येति । एन्द्रशब्दस्यैवेत्यर्थ, एवकारस्यात्प्रान्वयत् । यद्वा यथाशुत एव, एकादेशविशि-ष्टस्य पूर्वपदत्वव्यवच्छेदकं स । एष चार्मान्मान्त 'एकदेश—' इति न्यायेन पूर्वपरत्व-वाध्यम् । तत्सम्भव वृद्धिप्राप्तिसम्भव । एष च निषेध सफल । तदभावेन आदिवा-भाषन । कन्वर्तितस्त्वोपि नत्प्राप्तदेशात् अह— ताद्रूप्येति । प्रमाणविरयताभ्यामा-द्यन्तर्गिताभ्या ये व्यपवर्गारा प्रत्यय प्रानिपदिकत्वमुपपन्नं नादय, त कृतेषांशास्वार्था-त्यय इति भाव । अन्यथा ताद्रूप्यान्तिदेश । अपि शब्दाभ्य इत्यादिमुदाहरण ।

वत्वेनादन्तत्वे भिन्न एमापत्तिरिति भाष्ये स्पष्टम् । अत एव पूर्वपुत्रामशम
इत्यादावन्तरङ्गत्वादाद्गुणे वृद्धिर्न स्यादित्याशङ्कितम् । तदेकदेशमात्रस्य विनाग-
भावाच्च । तदुक्तं भाष्ये— 'इन्द्रं द्वावचौ । एषो यस्येति लोपेनापहतः ;
अपर एकादेशेन । अतोऽन्यच्च इन्द्रं संपन्न । तत्र कः प्रमदो वृद्धे' इति ।
मरुदादिभिरेन्द्रस्य द्वंद्वे इन्द्रस्यैव पूर्वनिपातोऽत आह—

पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमन्तरङ्गोऽप्येकादेशो न ॥ ५४ ॥

अत्र च 'नेन्द्रस्य—' इति निषेध एव ज्ञापक इति 'अन्तादिवच'
'विप्रतिषेधे परम्—' इति सूत्रयोर्भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५४ ॥
नन्वेवमपि प्रथम प्रस्थायेत्यादावन्तरङ्गत्वादित्वादिषु कृतेषु ल्यप् स्यादत आह—

त्सेति । भिन्नादीनामैसाद्यापत्तिरित्यर्थ । भाष्ये 'अन्तादिवच' इति सूत्रे । अत एव
।द्रूप्यानतिदेशेनादित्वाभावादेव । पश्येत्यादिषदन्तरङ्गत्वम् । वृद्धिः 'प्राचा प्राग—'
त्यनेन । इपुत्रामशमीश इत्य प्रागप्रागभावित्वात् । आशङ्कितम् उभयत्र भाष्ये । समा-
धिस्तु परिभाषारूप एव । ननु सौमेन्द्रे यया 'एकदेश—' इति न्यायेन मान्तस्य पूर्व
पदत्वम्, तथैकदेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वमपि स्यादिति वक्ष्यमाणभाष्यामगतिरेकत आह—
तदेकेति । गुणरूपविभारस्योत्तरपदेरुदेशमात्रसंबन्धिन्वामानात्तस्योभयस्यभिनित्वादि-
त्यर्थ । एष च यत्रानन्यत्वम्, तदेरुदेशमात्रविकारण तत्र ग्रहणमिति अत्रोभय तेन
कर्तुमशक्यमिति भाव । तदुक्तम् तदेतत्सर्वमभिप्रेक्ष्योक्तम् । भाष्ये 'अन्तादिवच' इति
सूत्रस्ये । ननु माहदिन्द्रमिन्यत्र हलन्तपूर्वपदत्वेनेकादेशाभावाद्द्विप्रपदयोः निषेधः सफलोऽत
आह— मरुदादिभिरिति । ननु पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यन्दात्तयेति चेत् न, ज्ञापक-
परोक्तभाष्यासंगत्यापत्या तेषामनभिधानादत आह— स्येति । निमित्तेति । बहुव्रीहि ।
निमित्तत्वं च ययारूपचित् । नेति । अस्य 'प्रवर्तते' इति शेषः । अत्र च उक्तपरिभाषया च ।
यया चैतत्, तथावतरण एषोक्तम् । भाष्य इति । तत्र ह्युक्तमाध्यादमे 'पश्यति त्वाचार्यः—
पूर्वोत्तरपदयोस्तापत्कार्ये भवति नैकादेश इति । ततो नेन्द्रसेति निषेधः शास्ति' इत्युक्तम् ॥
एवमपि स्थलत्रये निषांहेऽपि । आदिना प्रख्याय प्रखन्येत्यादिसमूहः । अन्तरङ्ग-
त्वात् अनेकपदाप्रत्ययसमासनिमित्तकृत्यवपेक्षयैकपदीयग्रहृतिप्रत्ययोपेक्षत्वेन घटकत्वेन
तत्त्वात् । द्वित्वादिषु 'दधातेर्हि' इत्यादिषु । आदिना 'घतिपति—' 'जनसन' इत्या-
दिपरिग्रहः । स्यादिति । एव चानिष्टरूपापत्तिरिति भावः । अपि । कैमुतिकन्यायेन

अन्तरङ्गानपि विधीन्वहिरङ्गे ल्यप् बाधते ॥ ५५ ॥

‘अदो जग्धिः—’ इति सूत्रे कृतीत्येव सिद्धे ल्यङ्ग्रहणमस्या ज्ञापकमिति
‘अदो जग्धिः—’ इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५५ ॥

नन्वेवमपि इयायेत्यादौ द्वित्वे कृतेऽन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वे तदसि-
द्धिरत आह—

‘घाणादाङ्गं बलीयो भवति ॥ ५६ ॥

तेनान्तरङ्गमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा वृद्धिरिति तत्सिद्धिः । ‘अभ्यासस्या-
सवर्णे’ इति इयद्विधायकसूत्रस्थमसवर्णाग्रहणमस्या ज्ञापकम् । तद्धि ईपतुरित्या-
दाविषडादिव्यावृत्त्यर्थम्; एतत्परिभाषामावे तु ईपतुरित्यादावन्तरङ्गेण सवर्णदीर्घेण

प्राग्ग्रहणमिति स्पष्टमिति । ननु स्थानियत्सूत्रेऽलिवर्धो स्थानिवत्त्वाभावे ज्ञापक-
मित्युक्तं भाष्ये इति तयोर्मियो विरोध इति चेत् न; ‘यापता विना यदनुपपन्नं तस्य
सर्वस्य ज्ञाप्यत्वम्; न ह्येकैकमिति नियमः’ इति कैयटेनैवोक्तत्वात् ॥ ५५ ॥

एवमपि ल्यङ्ग्रहणे निर्वाहेऽपि । ‘द्विर्वचनेचि’ इति निधेयेन द्वित्वात्प्राङ् न वृद्धि-
रित्याह— द्वित्व इति । अन्तरङ्गत्वात् पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वस्यान्तरङ्गत्वात् ।
दीर्घत्वे ‘वृष्णादौ’ ‘च इति शेषः । तदसिद्धिः इयायेत्यतिभिः, आयेत्यलैश्च प्रापेः ;
तेनेति । षचनार्द्धाकारोत्पत्त्यर्थः । तत्त्व प्रतिपादयितुं तत्फलमाह— तद्धीति । यतोऽ-
सवर्णग्रहणमित्यर्थः । आदिना उपतुरित्यादिपरिग्रहः । इयङ्गादीति । ‘कित्वाद्गुणाभावे
सवर्णे अचि परत’ इत्यादिः । आदिर्नोपहृषगिग्रहः । भाषामावे तिचति । अप्राकारप्रभेपः ।
एवमप्येऽपि । चाधादिति । अस्य ‘इयङ्बडोः’, इत्यादिः । तथा च तयोरप्राप्तिरेवेवसवर्ण-
ग्रहणं व्यर्थं सनुकार्यज्ञापकमिति भावः । ननु परनिमित्तकत्वस्य तुल्यत्वात्कस्य तत्त्वमत
आह— इयङ्गिति । हि यतः । ‘सवर्णे’ ‘असवर्णे’ इति विरोधयोरोपि तुल्यत्वादाह—
अस्यासेति । संज्ञाहृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणादाह— संबन्धेति । स्थानिता स्वतुल्यत्वा
योरेव, नाम्यासस्येति तत्सवर्णस्य निमित्तत्वं सुवचम्; तथा च तथानिमित्तसमुदायाद्-

बाधात्तद्व्यर्थम् । इयङ्बुवङो ह्यभ्यासमन्वनिमित्तकत्वाद्बहिरङ्गौ । न चेयडाडि-
रपवाद, येन नाप्रामिन्यायेन इयर्तीत्यादिमल्लक्ष्यप्राप्तयणपवादत्वस्यैव निर्ण-
यादिति प्राञ्च । परे तु— एतत्परिभाषाभावे 'अभ्यासस्य—' इति सूत्रमेव
व्यर्थम् । न चेयेपेयायेत्यादौ चरिनार्थम्, तयोरपि पूर्वप्रवृत्तगुणस्य पूर्वप्रवृत्त-
द्धेश्च 'द्विचनेऽचि' इति रूपातिदेशेनापहारे द्वित्वे कृते पुन प्राप्ते गुणवृद्धी
बाधित्वान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घापत्ते । न चेयर्तीत्यादौ तच्चरितार्थम्, तावन्मात्रप्र-
योजनकत्वे 'उ' इत्येव ब्रूयात्; व्योरिति वर्तते, 'इणो यण्' इति साहच-
र्याद्ब्याख्यानाच्च ऋधातोरेव ग्रहणम्; अन्तरिवर्गस्येयडित्यर्थ । 'अभ्यासम्यती'

हिभृतनिमित्तकत्वेन सख्यया तत्त्वामिति भाव । अपवाद इति । सवर्णदीर्घापवाद
इत्यर्थ, प्रकृतलक्षणे तसापद्य प्राप्तेरिति भाव । स्वविषयत्वावच्छेदेनोत्सर्गप्राप्ती येन
ेत्यस्य विषय; न चेह तयेत्याशयेनाह— येनेति । आदिना इपतुरित्यादिसग्रह' ।
चस्यैव 'इयङ्बुवङो' इति शेष । प्राञ्च' सारदेवादय । अनेन सूचितामहर्चि प्रकृत्यन्,
सदान्तमतमाह— परे त्वित्यादिना आहुरित्यन्तेन । एतेनासवर्णपदमात्र'यवच्छेद ।
तयोः इयपेयायत्यनयो । अपि आदिप्राहस्योवोक्तेत्यादे. समुदायक । पूर्वेति । 'द्वित्वात्-
इत शेष, परत्वादिनेति भावः । अपहारे 'सति' इति शेष । पुन प्राप्ते इति ।
षाष्टद्वित्वस्य द्विधप्रयोगरूपत्वेनापि कारत्वेन लक्ष्यभेदादिति भाव । 'द्विचनेऽचि' इत्यसा-
जादेशनिषेधकत्वपक्षेनत्रावयतया लक्ष्यादुराधेनात्रिधमेवोच्यतमिते तत्त्वम् । अत्रान्तरङ्गत्व
पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपम् । दीर्घापत्तेरिति । एव चाद्ये अच्यपरत्वाभावादेव तदप्राप्तेरिति
भाव । द्वितीयादौ विशेषो वक्ष्यते । आदिना इयुत् इत्यादिपरिमह' । तत्र सूत्रम् ।
एतेन 'अभ्यासस्य—' इत सपूर्णसूत्रव्यवच्छेद । नन्वेवमपि ऋधातोरेव ग्रहणे किं मानम्?
श्चोरिति । 'अचि श्रु—' इत्यत इति भाव । नन्वेवमपि ऋधातोरेव ग्रहणे किं मानम्?
श्चकारान्तस्याहस्येत्यर्थेऽधातोर्गपि ग्रहणसमवात् । तथा च पित्र्यकरोदित्यादां च्यन्ते
दोषापत्तिग्त आह— इण इति । नन्वेतदपेक्षया अयवहितस्त्रिया इति साहचर्यात्साहशा-
धातोरेयमर्ण स्यात् । किं च व्यवहितसूत्रान्तरसाहचर्ये मानाभावश्चात् आह—
व्याख्येति । एतदंशे स्फुरितत्वं प्रतिज्ञाय 'अचि श्रु—' इत्यतो धातुपदानुवृत्तेरित्यर्थ ।
ननु तथा सत्यपि ऋकारान्तधातुमात्रग्रहणापत्ति, अतो व्याख्यानादेव लब्ध स्पष्टप्रति-
पत्तये वाक्यार्थमाह— अतैरिति । विशेषणविशेष्यभावे कामचारेण धातोरेयस्य
विशेषणत्वम्, अत एव शितपा निर्देशेन तदभिप्यक्त्वा व्याख्याने तस्यप्रवेश । उकार-

‘अभ्यासस्यते.’ इति वा गुरुत्वात् युक्तम् । न च ए ऐ ओ औ शब्देभ्य आचारकियन्तेभ्यो लिटीयडाद्यर्थं तत्सूत्रमावश्यकम्; तथा ओणूघातोणुल्लन्तादिच्छाक्यन्तात्सनि उत्रोणकीयिपतीत्याद्यर्थमावश्यकमिति वाच्यम्, पाष्ठप्रथमाह्निकान्तरथभाष्यप्रामाण्येन तेषामनभिधानात् अन्त्ये द्वितीयद्विर्वचनस्यैव सत्त्वेन त्वदुक्तप्रयोगस्यैव दुर्लभत्वात् । एवं च संपूर्णसूत्रस्य ज्ञापकता युक्ता । यद्यपि भाष्ये ‘यद्यमभ्यासस्यासवर्ण इत्यसवर्णग्रहणं करोति’ इति ग्रन्थेन असवर्ण-

स्यासभयात्त्याग, समासनिर्देशत्वाद्विशिष्टानुवृत्तिरिति भावः । वैयट्हादत्तस्यैवप्रकाशकृत्स्नीस्तुमकृदायुक्तिं स्वण्डयति— अभ्यासेति । विनिगमनाविरहादाह— अभ्यासेति । यत्तु एवं पाठे श्रितपा निर्देशाद्यङ्लुकि न स्यादिति पूर्वोक्ता, तत्र, ‘भवते’ इतिवत्तत्त्वत्वात् ‘श्रितपा शपा—’ इत्यस्य भाष्येऽदर्शनाच्च, तद्भवन्नयनाह— गुरुत्वादिति । मात्रागौरवस्य षद्वयकृतगौरवस्य च सत्त्वादिति भावः । ए ऐ इत्यादी नि सदिग्धस्वरूपबोधनाय सध्विर्न कृत । इत्यादित्वाभावेन यडोऽप्रतिश्रुतारक्षिपन्तेभ्यः सनीऽनुत्पत्तेर्थाह— लिटीति । तथा उक्तवत् । आदिना इयेजनीयिपतीत्यादिसमूहः । अपि-रुक्तसमुच्चायकः । कश्चित्तदपाठ एव । न च ‘इजादे.— इत्यामापच्याद्यदोष सुवार, इजादित्त्वगुरुमन्वयोरक्षिदेशेनालाभात् यनिमित्तविकल्पकृतोपदेशाप्राप्तावतिदेशो मृग्यते तत्रिमित्तान्यनिमित्तकत्वस्य तत्राहीनारत् । न च धातुत्वञ्चञ्छन्यन्त्वे स्त एव, तथा सति ‘अनुच्छ’ इति पर्युदासात् अञ्जलारमकसमुदायोदेव तद्विभ्यहीकारात् । न च ‘वस्प्रत्ययात्—’ इति प्राप्तिः, प्रत्ययग्रहणापनपनवादिमते तदसभवात् । किं च तदपनयवादिना एकाज्भ्योऽनभिधानात्किञ्चननुत्पत्तेरेव वाच्यत्वेनादोषात्; अन्यथा सूत्रवातक्यो फलमेदापत्तेः । अधिकमन्यत्र द्रष्टव्यम् । ‘इको गुण—’ ‘षदन्नज—’ ‘ओत श्यनि’ ‘आदिच—’ इत्यादिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादेजन्तेभ्य आचारकियभाषाच्च । एतेन पर्युदासलभ्यार्थानङ्गोकारेण तेन तदापच्या प्रत्ययग्रहणसत्त्वमिति सिद्धान्तिमते तेन तदापच्या च दोषः सुवार एवेत्यपास्तम् । तदेतत्सर्वं हृदि निधाय तर्पयावे आह— पाठेति । षष्ठाध्यायप्रथमपादप्रथमाह्निकचरमसूत्रदाश्रान्साङ्गानित्येतत्सूत्रस्योक्तज्ञापकरूपभाष्येत्यर्थः । अन्यथा तत्र चारिताद्यर्थे ज्ञापकत्वासक्ति स्पष्टैव । तेषां सध्यक्षप्रकृतिकाचारकियन्तानाम् । अन्त्ये उत्रोणकीयिपतीत्यादी । द्वितीयेति । ‘अजादेद्वितीयस्य’ इत्यादि; ‘यथेष्टम्—’ इत्यस्याधिस्तमहाद्यर्थेनाश्रान्साङ्गानित्येतत्सूत्रस्योक्तज्ञापकरूपभाष्येत्यर्थः । अत्र मते भाष्यविरोधमात्ररूप परिहरति— यद्यपीत्यादिना स्यादित्यन्तेन । भाष्ये ‘दाश्रानिति सूत्रस्ये । अथ ग्रन्थे अन्यथा । एतेन

ग्रहणस्यैव ज्ञापकता लभ्यते; तथापि 'न ह्यन्तरेण गुणवृद्धी असवर्णपराभ्यासो भवति' इति तदुपपादनग्रन्थेन संपूर्णसूत्रस्यैव ज्ञापकता लभ्यते । अग्रेऽपि 'नेतदस्ति ज्ञापकम् । अत्यर्थमेतत्स्यात्' इत्यनेन सूत्रसार्थवयमेव दर्शितम् । असवर्णग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वे तु तद्व्यावर्त्यप्रदर्शनेन तत्सार्थक्यमेव दर्शितं स्यात् । न चाकृतपरिभाषया इयंपेत्यादौ सवर्णदीर्घाप्राप्तिः यदि दीर्घो न स्यात्तर्हि गुणः स्यादिति संभावनायाः सत्त्वेन परिभाषाप्रवृत्तेः सूत्रपादत्वादिति कथं संपूर्णसूत्रस्य ज्ञापकतेति वाच्यम्, तस्या असत्त्वात् सत्त्वे वा एतद्वाच्यप्रामाण्येन यत्रान्तरङ्गकार्यप्रवृत्तियोग्यकालोत्तरमेव तन्निमित्तविनाशकबहिरङ्गविधेः प्राप्तिस्तत्रैव तत्परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकाराच्च । न च— अन्तरङ्गत्वादीर्घेऽपि इयायेत्यादौ पूर्वा-
न्तवत्त्वेनाभ्यासत्वादिवर्णत्वाच्च णलि असवर्णे इयाद्विधानेन सूत्रं चरितार्थम्; न च 'अचिश्रु—' इत्यनेन सिद्धिः, वृद्धिबाधनार्थत्वात्— इति वाच्यम्, प्रत्यासत्त्या असवर्णपदेन अभ्यासोत्तरखण्डसंबन्ध्यसवर्णाच्च एव ग्रहणात् शास्त्र-

सूत्रव्यवच्छेदः । तदुपेति । ज्ञापकत्वेत्यर्थः । इत्थं हि तदाकृतम्— असवर्णाच्चगभ्या-
सवर्णादीनामियडादिविधानं तथा सति ध्यर्थमेव स्यात् । न चासवर्णग्रहणाकाराणानापीदं
सिद्धम्, ईषतुरित्यादायपि इयडाद्यापत्तेः । एव चासवर्णग्रहणविशिष्टं सूत्रमेतदर्थज्ञापकम्;
उपक्रमेऽपि बहुव्रीहिणा सूत्रमेवाभिमतमितीति भावः । तुल्यव्यवच्छेदे । 'तत्खण्डनाप्रसरे'
इति शेषः । तद्व्यावर्त्येति । असवर्णपदव्यावर्त्येत्यर्थः । उभयत्र कौस्तुभकृदाद्युक्तिं खण्ड-
यति— न चेत्यादिना स्वीकाराच्चेत्यन्तेन । अकृतपरीति । अकृतेति परीत्यर्थः ।
आदिनेषयित्यादिपरिग्रहः । ननु दीर्घं गुणाद्यप्राप्त्या भाविनिमित्तविनाशाभावेन कथं
तत्प्राप्तिरत आह— यदीति । गुण इत्युपलक्षणं वृद्धेरपि । सिद्धान्तरीत्या समाधत्ते—
तस्या इति । अकृतेयस्या इत्यर्थः । कथंटादिरोत्या समाधत्ते— सत्त्वे चेतिः ।
वाशन्दाऽनास्यायाम्, न तु विकल्पे । एतद्वाच्येति । 'न ह्यन्तरेण' इत्यादिसर्वभाष्येत्यर्थः ।
द्वितीये तदुक्तिं खण्डयति— न चेति । अन्तरङ्गत्वात् पूर्वापत्थितनिमित्तवत्त्वेन
तत्त्वात् । दीर्घं सवर्णदीर्घं । इवर्णंति । अस 'सतः' इत्यादिः । णल्यसेति । णल्यपे
असवर्णेऽचीत्यर्थः । वृद्धीति । 'अचो ङिति' इत्यनेनेति भावः । अत एवात्र शङ्कायां
प्रागुपात्तस्येयेत्यर्थः । एतत्, तत्र तदपरत्वाच्च । असवर्णपदेन असवर्णाच्चपदेन ।
अभ्यासोत्तरेति । यत्रिहृत्पूर्वत्वमादायाभ्यासस्य तद्व्यावर्त्यप्रोक्तत्वं । ननु प्रत्यास-
त्तिग्यायाज्ञापित्तिग्यायस्य प्राबल्यमत आह— शास्त्रेति । वृत्रिधिधीत्यर्थः । तथा हि सति

बाधनल्पनापेक्षया परिभाषाज्ञापकत्वस्यैव ओचित्याचेत्याहुः । तां नैव धर्मिग्राहकं
मानादाङ्गवर्णयोः समानकार्यित्व एव । यत्तु— समाननिमित्तकत्वरूपसमाना
श्रयत्व एवैवेति; तत्र, ज्ञापितेऽपि इयायेयेपेत्याद्यसिद्धे सूत्रवैयर्थ्यस्य तदवस्थ
त्वाच्च । स्योन इत्यत्र तु वक्ष्यमाणरीत्यास्या अनित्यत्वादप्रवृत्तो गुणादन्तरङ्ग
त्वाद्यणादेशः । न चैवमपीयायेत्यादावियद् दुर्लभमत्र कर्तव्ये वृद्ध्यादेः स्या

इयायेत्यादित्वल्पलक्ष्यसिद्धौ ध्याप्तिन्यायावरोधः स्यादिति भावः, तदभ्यनपग्राह— औ
चित्यादिति । ननु परिभाषाज्ञापनं केवलासत्रणपदेनाप सिद्धमिति तच्छास्त्रबाधायमवा
स्तवत आह— चेत्याहुरिति । अत्र 'कृदतिद्' इति सूत्रस्यभाष्यात्तरीत्या 'अच
पर—' इति स्थानित्रचनेन तदप्रवृत्तरित्यस्य समुच्चयः । कथादिन्मतमाह— सा चैय
मिति । सपूर्वतत्सूत्रज्ञापितोक्तपरिभाषेत्यर्थः । धर्मो परिभाषा तद्ग्राहकं मानमुक्तं सूत्रम् ।
समानेति । वर्णस्याङ्कार्थिन्कार्थिन् इत्यर्थः । 'प्रथतत' इति श्रवणं । अत एव
'सार्वभूतमुक्तमपि' इति सूत्रं अपिदिति पर्युदासपक्षे व्यवन्त इत्यादौ गुणात्पूर्वं नित्यत्वा
दन्तरङ्गत्वाच्चैरदेशे कृतं पिदपिता परत्यापित आधितत्वाच्छाब्दफललाभाय परस्य कार्यं
प्रत्यादिप्रद्वारादिपित्वेन डिस्वप्रवृत्त्या गुणनिषेधः स्यादित्युक्तम्, अन्यथा तु तदसंगति
स्पर्शेति भावः । एतन्नयवच्छेदं सारदेशादिमतं खण्डयति— यत्तिजति । लक्ष्यं तु
इयायेत्यादि कुम्भकार इत्यादि च बोध्यम् । एवेनात्तव्यवच्छेदः । शेषं प्राग्वत् । घासिद्धे
रिति । असमाननिमित्तकत्वेन परिभाषाया अप्रवृत्त्या दीर्घे आद्यत्राद्यापत्तिरिति भावः ।
इष्टापत्तिमभ्युपेयाह—[सूत्रेति । 'अभ्यासस्य—' इति सूत्रेत्यर्थः । एव च स्वस्मिन्न
चारित्तार्थ्येन ज्ञापकत्वासंगतिरिति भावः । अत्रतुहचे इत्याद्यसिद्ध्यापत्तिश्च, ह्रस्वस्य प्रय-
याश्रयत्वेऽपि सवर्णदीर्घस्य तदनाश्रयत्वेन तदभावेतदप्रवृत्तावन्तरङ्गत्वात्सर्वदीर्घे ह्रस्वा-
पत्तः । सिद्धान्ते तु लक्ष्णे लक्षणमिति न्यायनं नेत्यापि बाध्यम् । केचिन्मतेऽहधि ध्वनय-
ताह— स्योन इति । अत एव तु प्रयुक्तं । विधेसंगतिदिके नप्रत्यय ऊठि यणि गुणे च
रूपम् । चक्ष्यमाणेति । अत्र 'अनुपदम्' इत्यादः । अस्यां वाणादित्यस्याः । यणा-
देश इति । एतदाङ्गत्वात्पूर्वगुणाऽत्र स्यादित्यपास्तम् । चैवमपि उक्तपरिभाषया आदौ
शब्दगुणादिप्रवृत्तावपि । यत्तु सारत्वाद्य — परत्वात्गुणं कृतं 'द्विवचनेऽत्रि' इति स्थानिक-

नेवत्त्वेन 'असवणे' इति प्रतिषेधादिति वाच्यम्, सूधारम्भसामर्थ्यादेव स्थानि-
वत्त्वाप्रवृत्तेः । तच्च सामान्यापेक्षम्— अभ्यासकार्ये तदुत्तरखण्डदेशस्य
तत्कार्यप्रतिबन्धकीभूतं स्थानिवत्त्वं नेति । अत एव आरतीत्यादौ यणादेशस्य स्था-
निवत्त्वादभ्यासस्य 'दूलोपे—' इति दीर्घो दुर्लभ इत्यपास्तम् । अरियियादि-
त्यत्र स्थानिवत्त्वेनेयद् भवत्येव, तस्य स्थानिवत्त्वस्याभ्यासकार्यप्रतिबन्धकत्वा-
भावात् । इयं चाङ्गसंबन्धिन्याङ्ग एवेति 'स्वरितो वा—' इति सूत्रे माप्ये;

स्थानिप्रत्ययमित्यत्र मूलमिति; तत्र, रूपातिदेशस्यैव भाष्यसिद्धान्तत्वेन दोषतादवस्थ्यात् ।
यत्तु भाष्ये दाश्वानित्यत्रैवमेवोक्तम्, तत्तु 'द्विर्वचनेऽपि' इति कार्यातिदेश इत्याशयक-
मिति न दोषः; तद्ध्वनयनाह— सूत्रेति । 'अभ्यासस्य—' इति सूत्रेत्पर्यं । अधि-
कलक्ष्यसप्रहायाह— तथेति । 'अभ्यासस्य—' इति सूत्र चेत्पर्यं । सामान्यापेक्ष-
मिति । अस्य 'शापकम्' इति शेषः, तदाह— अभ्यासेति । अतिप्रसङ्गनिरासा-
याह— तत्कार्येति । वस्तुतोऽभ्याससंबन्धकार्यमात्रे वर्तये अभ्यासादुत्तरस्य द्वितीय-
भागस्य खण्डोऽवयवो य आदेशस्तस्य तत्कार्येऽशयं । 'दाधान्—' इति सूत्रस्यो-
तस्याप्ययमेवार्थः । 'तदनवयवभावप्रयथादेशस्य—' इत्यादिशेषस्य तु अत्र कार्येऽभ्या-
सस्यानवयवभावानुसंबन्धितादशापयवस्थाचः, अभ्यासानवयवभावतोऽयमवयव उत्तरख-
ण्डसंबन्धी अभ्यासाद् यवहितपाराङ्ग्यस्तस्य वा य आदेशस्तस्याभ्यासार्थप्रतिबन्धकी-
भूतस्थानिवत्त्वं नेत्यर्थः । धातुत्वमुत्तरखण्डस्यैवेति ध्वनयितुं तदनवयवेन तत्र बोध्यम् ।
अत एव यातिरित्यादिसिद्धिरिति भाष्यप्रक्रान्ते स्पष्टम् । अत एवेति । सामान्यापेक्षत्वा-
देवेत्यर्थः । आरतीति । यद्भ्रुगन्तम् । एवमेऽपि । यणादेशस्य उत्तरखण्डदेशस्य
अभ्यासेति । 'रुजो रो रि इति लोपे सति' इति शेषः । तत्कार्यप्रतिबन्धकीभूतेत्यस्य
फलमाह— असीति । तस्य तत् फलत्वादिति भावः । यदि त्वन्तरहत्वेन रिड'
प्रागेवेयद्, तदैतद्विशेषण निष्कलमिति बोध्यम् । यत्तु न्यासकारादयः— व्याश्रये-
पीय प्रवर्तते, 'यजयाच—' इति नडो डिक्करणाज्ज्ञापनात् । 'प्रथे चासप्र—' इति
निर्देशेन सप्रसारणस्यानिष्टत्वेन विश्व इत्यत्र गुणनिषेधार्थं क्रियमाणं तत्रि तत्र शापकम्,
अन्यथान्तरहत्वात्तुकि गुणाप्रसङ्ग एवेति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव च्यवन्ते प्रवन्ते
इत्यादावनया एकादेशत्वाप्रामुग्य इत्याहुः; तन्मतमात्रे परिष्कृतमाह— इयं चेति
आह्ने अहसंबन्धिन्येव कार्यं प्रवर्तते इत्यर्थः । भाष्य इति । अस्य 'स्पष्टम्' इति शेषः

तत्र हि कुमार्यै इत्यादौ यणुत्तरमाहुक्तः । इयं चानित्या, 'च्छ्रोः—' इति सतुक्निर्देशात्; अन्यथाङ्गत्वात्पूर्वं तुक्ः शादेशे तुकोऽप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं

तदेवाह— तत्र हीति । 'स्वरितो षानुदात्त—' इति सूत्रमाथ्ये हीत्यर्थः । आहुक्त इति । तदुत्तरम् 'उदात्तयणः—' इत्युदात्तेन सह संप्रधारणा कृत्वा परत्वादाहुक्त इत्यर्थः । 'एकदेशस्वरोऽन्तर्गङ्गः सिद्धो वक्तव्योऽयार्थम्' इत्यत्र, आय्— कुमार्या इदम् । 'उदात्तयणः—' इति कृते उदात्तानुदात्तयोरेकादेश उदात्तः । तस्य सिद्धत्वादा-यादेश उदात्तः सिद्ध इत्युक्त्वा, उक्तप्रयोजनलक्षणयोभयोरनित्ययोः परत्वादादि उदात्तै-कादेशयोः परोदात्तादनित्यत्वेऽपि अन्तरङ्गत्वादेकादेशः । षर्णाश्रित्यैकादेशः । विभक्ते-रुदात्तत्वविधानात्पदस्योदात्तत्वम्' इति हि तत्रोक्तम् । तच्च पूर्वं यणि सत्येव समशति, नान्यथा । तत्राप्रवृत्तिकरणेन तत्रैवेतत्प्रवृत्तिरभिमतता भगवत इति भावः । धर्मिप्राहृकमाना-त्तयैव लभ्यत इति तदाकृतम् । वस्तुतस्तु उक्तसूत्रेण परिभाषामात्रं ज्ञाप्यते, न तु विशिष्य समानाश्रय एवेत्यपि । अत एव नञो डित्करणमपि सफलमिति न तस्या-नर्थक्यशङ्कैवेति लाघवम् । इष्टानिष्ठयोः प्रवृत्त्यप्रवृत्ती तु परिभाषानित्यत्वानित्यत्वाभ्यां बोध्ये । अनित्यत्व च स्योन इत्याद्यर्थं केषाचिन्मते न्यासकारादिमते चात्रस्यकमेवेति किं तथा कल्पनया । पूर्वम् 'सा चैयम्—' इत्युक्तिस्तु यैः समानाश्रय एवेत्यपि ज्ञाप्यमित्युच्यते, तेषामपि मध्ये सीरदेवाद्युक्तमयुक्तं केषाचिन्मत युक्तमिति सूचयितुम्; न तु सिद्धान्तं प्रतिपादयितुम् । अत्र मते 'अङ्गसपन्थिन्याद् एव' इत्यपि कल्पना नेत्यपरं लाघवमिति सिद्धान्तो बोध्यः; तद्वचनयत्राह— इयं चानित्येति । चस्त्वर्थे । पूर्वमिति । छनिमित्ततुक्ः पूर्वमित्यर्थः । अप्राप्त्या निमित्ताभावात् । तद्वैयर्थ्यं सतुक्निर्देशमित्य-र्थम् । एतेन तेन निर्देशेन समानाश्रय एव प्रवर्तत इति ज्ञाप्यत इत्यपास्तम्; स्योन इत्याद्यसिद्धेः उल्लसुरित्याद्यसिद्धेश्च 'अङ्गस्य' 'आहजादीनाम्' इत्यादिसूत्रस्यभाष्यादौ बाष्पप्रथमाहिकान्ते च इयापेत्यादीनां व्याश्रयताधारणानां प्रयोजनानामुपन्यासाद्येति दिक् । अन्तरङ्गपरिभाषावशाद् इयम् । नन्वेवमपि अध्येयातामित्याद्यसिद्धिः, लाघवस्यायामदिति पक्षे परेयदो निमित्तस्यैवभावेन ततः प्राक् पूर्वस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाद्ब्रह्मपापत्तेः उक्त-परिभाषायास्तयोर्युगपत्प्रवृत्तया अप्राप्तैः तयोर्युगपत्प्रवृत्ताश्रय प्रवृत्तिरिति कर्षचिदाश्रयणेऽ-प्यनेकापत्वाद्यनापत्तेः; न चाटोऽसिद्धवत्त्वाद् यण्, अत्र पक्षे 'असिद्धवत्—' इति सूत्रस्य भाष्ये प्रत्याख्यानान् । न च 'एरनेकापः—' इति योगं विभज्य 'इणो यण्' इत्यनुवर्त्य अदा-दिसहितानेकाचश्रेयण् तर्हीषणान्तेन एवेति नियमान्न दोष इति कीस्तुभाषुक्त युक्तमिति वाच्यम्, शब्दमर्यादया अलामान् उक्तरीत्याद्यसिद्धान्तानेकाश्रयो यण एवभावाच्चेति चेत्,

स्पष्टमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ५६ ॥

नन्वेवं सेदुष इत्यादौ कसोरन्तरङ्गत्वादिति ततः संप्रसारणेऽपि इटः
श्रवणापत्तिरिति चेत्, अत्र केचित्—

अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः ॥ ५७ ॥

न कृतो व्यूहो विशिष्टो निश्चयः शास्त्रप्रवृत्तिविषयो वैरित्यर्थः । 'मावि-
निमित्तविनाशे' इत्यव्याहारः । बहिरङ्गेणान्तरङ्गस्य निमित्तविनाशे पश्चात्सं-

न ; रूपस्यैवास्तत्वात् । तथा हि—भाष्येऽतिद्वयत्वसूत्रप्रयोरुपनेऽस्य योगविभागस्य विध्वंस-
त्वमाश्रित्यैतत्सामर्थ्यात् आद्यन्निरयत्र पूर्वमादित्युक्तम् । तस्मादीदृशे विषये पक्षयोः फलाभे-
दाय इहधातोलोकेऽनभिधानमेव । 'संप्रसारणाच्च' इति सूत्रोदाहृतमर्थायातामित्यादि तु
छान्दसम् । तत्र हि 'बहुल छन्दस्पवाडयोगेऽपि' इति बहुलप्रहणादादेशोत्तरं परत्वादियदि
तत आदि वृद्धिः । न चाग्निव्यः, इयडोऽपि तत्त्वात् अन्तरङ्गया वृद्धया भाषेऽपि लक्षणा-
न्तरेण निमित्तविघाते निरव्यवहारीकारादिति बोध्यम् । केचित्तु— लावस्थायामदिति
पक्षेऽपि वार्णादाङ्गमिति न्यायेनाङ्गत्वं तन्निमित्तभूतादेशानां च पूर्वं प्रवृत्त्या नै रोषः;
यथाऽन्तरङ्गानपीति न्यायो लुक्स्तत्प्रयोजकसमासादीनां च भावस्यबोधकः, तद्वदत्राणि
अङ्गीकारात् । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीय इत्याहुः । परे तु— 'असिद्धवत्' इति
सूत्रारम्भस्यैव ज्यायस्त्वेन तापक्षसंज्ञाभावेनादेशोत्तरमाहपेक्षया परत्वादियदि आदि वृद्धयः
रूपसिद्धिमाहुः । तदेतदभिप्रेत्याह— इत्यन्यत्रेति । शेल्वरादावित्यर्थः ॥ ५६ ॥

एवम् उक्तेष्वेवान्तरङ्गपरिभाषया अप्रवृत्तौ । आदिना एषुष इत्यादिपरिमहः ।
अन्तरङ्गत्वात् पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वात् । एवमप्येऽपि । ततः विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरम् ।
'निमित्तकत्वात्' इति शेषः । यत्तु 'उदयपदान्तात्' इति पास्य भविष्यतीति; तत्र, 'अतो
शुभे' इत्यतोऽत इत्यनुवृत्तेस्त आह— श्रवणेति । केचित्तु सीरदेवदीक्षितादयः । ऊह
इत्यस्य व्याख्या— निश्चय इति । वैशिष्ट्यमेवाह— शास्त्रेति । यैः पाणिनिप्रोक्ताद्ये-
तुभिः । नन्वेवम् 'निमित्तं विनाशोन्मुख दृष्टा' इत्यस्य कुतो वामोऽत आह—भावीति ।
एति सप्तमी । नन्वेवमपि तत्र संप्रसारणाद्यप्रवृत्तिरित्येवार्थः कुतो नेत्यत आह—
यद्विरङ्गेणेति । सभाषनाया अपि निमित्तत्वस्य प्रक्षयमाणत्वादाह— संभावित इति ।

भाविते अन्तरङ्गं नेति यावत् । अत्र च ज्ञापकम्— 'समर्थानां प्रथमाद्यां' इति सूत्रे समर्थानामिति । तद्धि सूत्थितादिभ्यः कृतदीर्घेभ्यः प्रत्ययोत्पत्त्यर्थम्; अन्यथा अन्तरङ्गत्वादीर्घे कृत एव प्रत्ययप्राप्त्या तद्व्यर्थना स्पष्टैव; तत्र हि भाविन्यादिवृद्ध्या स्वर्गाच्चविनाशः स्पष्ट एव । न चात्रैकोदेशप्रवृत्तिसमये वृद्धचप्राप्त्या एकादेशे कृते आदेशे वृद्धेः प्राप्तावपि तन्निमित्तविनाशाभाव इति वाच्यम्, तद्वारैव तन्निमित्तविनाशासत्त्वेनांशतेः । न च सौत्थितौ बहिरङ्गतया वृद्धेरसिद्धत्वान्न तन्निमित्तविनाश इति वाच्यम्, समर्थग्रहणेनेतद्विषये तस्या अप्रवृत्तरपि ज्ञापनात् । यत्तु— समर्थग्रहणेनान्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यत

तत्रार्थित्यर्थः । अत एव वक्ष्यति— 'विनाशाभावः' इत्यादि । अन्तरङ्गं नेतीति । तथा च तदपवादत्वादस्यास्तथाप्ये नैति भावः । यत्त्वत्र— 'गौरतद्वितलुक्कि' इति तद्वितप्रहणं ज्ञापकम् । तद्धि राजगवीयतीन्यारौ सुष्ठुकि निषेधो मामूर्दित्येवमर्थं क्रियते । अथा अभावे त्वन्तरङ्गत्वाच्चा भाव्यमिति तदानर्थक्यमेव । ज्ञापिते तु भाविलुक्कः सत्त्वेयालुपू-
 पनिमित्तविनाशाद्यज्ज स्यादिति तत्सफलमिति सीरदेवादयः; तत्र, 'अन्तरङ्गानपि—' इति न्यायप्राप्तानिष्ठवारणेन साफल्यमिति केचित्; तदध्ययनयमाह— अत्रचेति । उक्तपरि-
 भाषायामित्यर्थः । तच्चमुपपादयति— तद्धीति । समर्थप्रहणं हीत्यर्थः । अन्यथा एतद्व-
 चनाभावे । प्रत्ययेति । इत्यादीर्यर्थः । तद्व्यर्थता समर्थपदव्यर्थता । ज्ञापिते चारितार्थ्य-
 माह— तत्र हीति । अस्या ज्ञापितत्वे हीत्यर्थः । स्वर्गाच्चविनाशः स्वर्गाञ्ज-
 नाशः । यथा चैतत्तया स्पष्टमन्यत्र । एव च तत्रैतदप्रवृत्त्यर्थं समर्थप्रहणं कार्यमिति भावः । चारितार्थ्यं विघटयति— न चेति । अत्र सूचित्यतादौ । वृद्धचेति । अस्य 'निमित्तभावात्' इत्यादिः । आदेशो दीर्घरूपे । 'इभुत्पत्ती' इत्यादिः । तन्निमित्तेति । दीर्घनिमित्तभूतह्रस्वसप्तर्थाजित्यर्थः । तद्वद्वारैवेति । आदेशविनाशाद्वारैवेत्यर्थः । एयं सा-
 क्षात्त्वव्यवच्छेदः । तन्निमित्तेति पाठः; अर्थः प्राग्वत् । एवमप्येवमपि । पुनरन्यथा तत्र च विघटयति— न चेति । 'घटकरेण पृथक्स्थितत्वेन वा अन्तर्भूतनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गाद्य-
 परिभाषाप्रवृत्तौ' इति शेषः । एव चाचारितार्थ्येनाज्ञापकत्वात्समर्थप्रहणं व्यर्थमेवेति भावः । अत एवाह— समर्थेति । एतद्विषये अहृतेतिविषये । तस्याः अन्तरङ्गपरिभाषायाः । अपिरेतपरिभाषासमुच्चारकः; यावता विनेति न्यायेनेति भावः । ननुपं कृतमनया, तद-
 ियात्वेनेव तेषु इत्यादिसिद्धेभित्याशयेनाह— यद्विवति । एतेनेतपरिभाषावृत्तिः ।

इति; तत्र; असिद्धपरिभाषया समानकालप्राप्तबहिरङ्गस्य पूर्वं जानबहिरङ्गस्य च अन्तरङ्गे कर्तव्ये असिद्धत्वं बोध्यते, न तु जाते अन्तरङ्गे तस्य तत्त्वं बोध्यते, मानाभावात्फलाभावाच्च; एवं च सृष्टितादावेकादेशस्य परिभाषासाध्यत्वाभावेन तदनित्यत्वज्ञापनासंभवात्। 'अन्तरङ्गानपि विधीन्—' इत्यादेरप्यस्यामेवान्तर्भावः। एतत्प्रवृत्तौ च निमित्तविनाशसंभावनापि निमित्तम्।

तन्नेति। अत्र 'असंभवात्' इत्यन्तो हेतुः। बहिरङ्गस्य चेति। प्रागुक्तज्ञापकद्रव्यादिसत्त्वादिति भावः। ननु प्रागुक्तलौकिकन्यायेन क्रमेणान्वालयानं पश्येत्यादायिष्यं पृथग्विधतनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गे तत्र कार्यं भाषिबहिरङ्गस्यासिद्धत्वमपि परिभाषार्थं इति वधमेतदिति चेत्, न; चकारेण तस्यापि संप्राहात्। तद्ध्यनयमाह— न त्विति। अत्र कथने तालपर्यम्, न तत्रैति भावः। तस्येति। बहिरङ्गस्यापीत्यर्थः, तत्त्वम् असिद्धत्वं पश्चात्प्राप्तवृद्धिनियेपरूपम्। कृते इत्यपि शेषपूर्वनेनायमर्थो लभ्यः; स च धर्मिमाहकमानविरुद्ध इत्याह— मानेति। नन्वेवमपि फलबलात्कल्प्यतेऽत आह— फलेति। अनन्यथासीत्त्वलक्ष्यसिद्धिरूपप्रसिद्धकलाभावादित्यर्थः। यद्यपि सृष्टितादादेशो निमित्ताभावादन्यकार्याप्राप्त्या दीर्घप्रवृत्तावपि परिभाषासंचारे तेन तदनित्यत्वज्ञापनासंभवादित्येष हेतुः सुवच इति असिद्धेत्यादिभाषाचेत्यन्तमन्यानुपयोगः; तथापि यदि तथाप्यर्थः स्यात्तदानन्तरप्राप्तवृद्धिनिवारकत्वेनैकादेशश्रवणकसिद्धप्रयोगोऽपि तत्परिभाषाफलमिति तदनित्यत्वज्ञापनं तेन सुकरमिति तदर्थोभावप्रतिपादनम्; तद्वाह— एवं चेति। तदर्थोभावे चेत्यर्थः। परीति। अन्तरङ्गपरित्यर्थः। तदनित्येति। अन्तरङ्गपरिभाषानित्येपर्यं। 'समर्षग्रहणेन' इत्यादिः। नन्वेवमपि पश्येत्यादिवदनुपदेशोक्त्या परिभाषासंचार एवात्र तेन तदनित्यत्वज्ञापनं सुवचम्। अत एव 'अन्तरङ्गत्वात्' इति 'बहिरङ्ग—' इत्यादि च प्रागुक्तिः सगच्छते। पूर्वमते तु तदुक्तगौणत्वं कल्प्य स्यादिति चेत्, न; एतद्देश्युक्तित्वेनादोषात् विप्रतिषेधसूत्रभाष्यविरोधापत्तेः। वक्ष्यते चेदम्; तदेतद्ध्यनयभ्रतदङ्कारे 'अन्तरङ्गानपि—' इत्याद्युच्छेदापत्ति निराचष्टे— अन्तरङ्गानपीति। आदिना प्रागुक्तसमावितपरिग्रहः। अपिः 'कृतमपि—' इत्यादिसमुच्चारणः। अस्याम् अकृतयूहपरिभाषायाम्। एतेनातिरिक्तत्वनिरासः। नन्वेवमपि सेदुष इत्यादौ साक्षात्निमित्तविनाशसंचयेनात्र तादृशनिमित्तविनाशग्रहणे मानाभावेन सृष्टितादौ तथा असत्त्वेनैतदप्रवृत्त्या अचारितार्थेनाज्ञापकत्वात्समर्षग्रहणं व्यर्थमेवात आह— एतदिति। चेति। अस्य हि चेत्यर्थः, प्रायोगेन च। संभावना एकैकैकानिधयः। अपिः स्वरूपसद्विनाशसमुच्चारणं, समर्षग्रहणशक-

अत एव गोमदृण्डीत्यादौ हल्ङ्घादिलोपो न; अन्यथा हल्ङ्घादिलोपकाले सामासिकलुकोऽप्राप्त्या तदुत्तरं चापहार्याभावादप्राप्त्या लोपस्यैवापत्तेः । अस्ति च तत्रापि यदि लोपो न स्यात्, तर्हि लुक् स्यादिति संभावाना । 'अल्लोपोऽनः' इति सूत्रस्यतपरकरणं तु परिभाषाऽनित्यत्वज्ञापनेन चरितार्थम्; तद्धि आन इत्यादौ लोपवारणाय; अन्यथा दीर्घाभावे लोपसंभावनयैतत्परिभाषाबलादीर्घाप्राप्ते तद्वैपर्ययं स्पष्टमेवेत्याहुः । 'समर्थानाम्—' इति सूत्रे कैयटस्तु—समर्थवचनेनेयं परिभाषा ज्ञाप्यते— अकृतव्यूहाः पाणिनीया इति । तेन पपुष इत्यादावन्तरङ्गत्वात्पूर्वं कृतोऽपीडागमो निवर्तत इति वदन्, न कृतो व्यूहो विशिष्टस्तर्को निमित्तकारणविनाशेऽपि कार्यस्थितिरूपो यैरित्यर्थमभिप्रेति । निमित्तापाये नैमित्तिकस्या-

पराकरप्रामाण्यत्तद्ग्रहणम् । तथा च यदि एकादेशो न स्यात्तर्हि वृद्धिः स्यादेवेति तत्संभावन्यास्तीति भावः । ननु तयोदृषादितरीत्योपपत्तिरत आह— अत एवेति । तत्संभावनया अपि तन्निमित्तत्वाद्दृग्गीकारादेवत्यर्थः । गोमदृण्डीति । कर्मधारयः । आदिना मदृण्डीत्यादिपरिग्रहः । अन्यथा संभावनया अनिमित्तत्वे । अप्राप्त्या निमित्ताभावात् । तदुत्तरं चेति । हल्ङ्घादिलोपोत्तरं त्वित्यर्थः । आपत्तेरिति । तथा सति तुमादि स्यात्, अत एवापत्तिरिति भावः । 'अन्तरङ्गानपि—' इत्यादि तु नातिरिक्तमित्युक्तमेव । तथाङ्गीकारे एवाह— अस्तीति । चत्तव्ये, संभावनापदोत्तरं योज्यः । क्वचिन्निश्चयः पाठः । तत्रापि गोमदृण्डीत्यादावपि । यदि लोपो न स्यादिति पाठः । एव चात्र शंपरया निमित्तविनाशस्य न प्रहणमिति तात्पर्यम् । नन्वेवमकृतेत्वङ्गीकारे 'अल्लोपोऽनः' इत्यत्रत्यतपरकरणं व्यर्थमत आह— अल्लोपोऽन इतीति । पृथिति । अकृतेति परात्पर्यः । भाषानित्यत्वेत्यत्राकारप्रक्षेपः; तदेतदाह— लङ्गीति । तपरकरणं हीत्यर्थः । आन इति । अनितेः क्विप् । अन्यं त्वत्त्वदेशविकृतन्यथेनेति भावः । अन्यथा एतदन्वित्यत्रामाये । दीर्घेति । यदि दीर्घो न स्यात्तर्हि लोपः स्यादिति संभावनयेत्यर्थः । परिभाषाबलात् तत्प्रवृत्तिबलात् । इत्याहुरिति । क्वचिद्विद्यनेनान्तरयः । परिभाषासत्त्वेऽप्यर्थभेदान्मत्तान्तरमाह— समर्थेति । अत एव तु प्रयुक्तः । 'कैयटः' शयस्याभिप्रेतित्वप्रान्त्वयः । तेन परिभाषाज्ञापनेन । 'निवर्तते' इत्यत्रान्वेति । अन्तरङ्गत्वादिति । उक्तोऽर्थः । 'वार्णादाङ्गम्—' इति तु समानकालप्राप्तिविषयमिति भावः । वदन्निति । 'कैयटः' शयने तत । वैशिष्टयमत्राह— निमित्तोति । तत्कलितमाह— निमित्तोति । अत्रे पक्षे समर्थ-

प्यपाय इति यावत् । सूत्र्यतादिभि वृद्धौ दीर्घनिवृत्तौ सावुत्थितिर्मा मूदिति—
समर्थानामिति । लोकन्यायसिद्धश्रायमर्थ; तथा हि— लोके निमित्तं द्विविधं
दृष्टम्— कार्यस्थितौ नियामकं तदनियामकं च । आद्यं यथा— न्यायनये
अपेक्षाबुद्धिः, तन्नाशे द्वित्वनाशाभ्युपगमात्; वेदान्तिनये प्रारब्धस्य विक्षेपस्थि-
तिनियामकत्वं च प्रसिद्धमेव । द्वितीयं यथा— दण्डादि, तन्नाशेऽपि घटादिनाशा-
दर्शनात् । शास्त्रे लक्ष्यानुरोधद्वयवस्था । भाविनिमित्तविनाशे पूर्वमनुत्पत्तौ तु
न कश्चिन्न्यायः, नापि संप्रतिपन्नो दृष्टान्तः । 'समर्थानाम्' इत्यस्यापि लोक-
सिद्धार्थज्ञापनेन चारितार्थ्यसंभवे लोकासिद्धापूर्वतादृशार्थज्ञापकत्वे मानाभाव इति
तदाशय इति बोध्यम् । परे तु— सेदुष इत्यादौ पदावधिकेऽन्वाख्याने

पदस्य चारितार्थ्यमाह— सूत्र्यतादिति । वृद्धौ 'सत्याम्' इति शेषः । निवृत्ता-
चित्ति । तथा च परंपरया तन्निमित्तविनाशसत्त्वेनैतद्व्यवृत्तावैकादेशो न स्यात्; तदाह—
साचित्ति । किं चेति पक्षे तु यथेकादेशो न स्यान्तर्हि वृद्धिः स्यादिति निमित्तविनाश-
समावकासत्वेन कृतदीर्घनिवृत्तारिति बोध्यम् । शापकानपेक्षत्वेन लाघवमत्र यद्वा इति
इदमेव युक्तम्, नाद्यमतमित्याह— लोकेति । चोऽप्यर्थे । स्थिताचित्ति । स्वस्थितौ
कार्यस्थितिसपादक स्वास्थितावपि तस्वस्थितिसपादकमिति क्रमेणार्थः । बुद्धिरिति ।
द्वित्वरूपकार्यस्थितौ नियामिका स्वस्थितावैवेति भाव । वेदान्तीति । अस्य 'तथा'
इत्यादिः । विक्षेपः सशयः । चेन उपाधि. स्फटिकलौहिलादिर्यतिनियामकत्वसमुपशय ।
नन्वेवमपि शास्त्रे वैपरित्यक्तुतो नेत्यत आह— शास्त्र इति । एवमत्र तत्सिद्धत्वमुक्त्वाद्ये
नेत्याह— भाविनीति । विनाशे यथाकथञ्चित् । न कश्चिदिति । ननु 'प्रक्षाल-
नाद्धि—' इति न्यायसत्त्वमिति चेत्, ध्रान्तोऽसि, नहि तेनोक्ततापो बोध्यते,
किंतु पूर्वमकरण पश्चात्प्रवर्तनमित्यनयोर्लघुत्वगुणत्वे बोध्यते इति भाव ; अत एवाह—
नापीति । संप्रतिपन्नः युक्तः । ननु न्यायाद्यभावेऽपि शापकसिद्धः सोऽर्थोऽस्त आह—
समर्थेति । तादृशेति । प्रागुक्ताद्येत्यर्थ । तदाशय इति । कैयदाशय इति
बोध्यमित्यर्थः । कथञ्चित् 'तदाशय इति' इति पाठः । तत्रेतिर्मतसमाप्ती । 'कैचित्'
'कैयटोऽभिप्रेति' इति सूचितामुभयपक्षीयामहचि कथयन् सिद्धान्तमाह— परे त्वित्या-
दिना दिगित्यन्तेव । क्रमेणान्तराक्षयानि दोषोक्तेराह— पदेति । पदघटकादिमत्ति-
पर्वन्तेऽन्वाख्येयत्वेनादौ सत्त्वाप्य इत्यर्थ ; पदस्य विभक्तिपूर्वक सत्त्वायन कृतेति

सद् वम् अम् इनि स्थिते इत्संप्रसारणयोः प्राप्तयोः प्रतिपदविधित्वात्पूर्वं
संप्रसारणे वलादित्वाभावादितः प्राप्तिरेव नेति तत्सिद्धिरिति स्पष्टं 'समर्थानाम्—'
इति सूत्रे कैयटे । असिद्धवत्सूत्रे च कैयटे स्पष्टमेतत् । यद्यपि प्रतिपदविधित्व-
मनवशाशत्वे सत्येव बाधकत्वे बीजम् ; तथापि पूर्वप्रवृत्तौ सावकाशत्वेऽपि
नियामकं भवत्येवेति तदाशयः । निरूपितं चैतद्बहुशः शब्देन्दुशेखरे ।

यावत् । वास्यस्याश्रानुपयोगात्प्रत्ययः ; तदेवाह— सेदिति । प्रकृतानुपयोगादेशमुक्तम् ;
अन्यथा सदित्युक्तं स्यात् । यदा पदस्य विभक्त्यान्वाह्यान्वामिति पक्षे तत्र स्थित इत्यर्थः ।
यत् 'संप्रसारणं तदाश्रय च बलीयः' इति पूर्वं संप्रसारणमिति कैयटसौत्रोपदेशः ; तत्र,
'लिङ्गभ्यास्तस्य—' इति सूत्रस्य भाष्यनिरोधावयोः ; तद्धन्वयवाह— प्रतीति । 'शीघ्रोप-
स्थिततया' इति शेषः । संप्रसारणे परस्परं चेत्पि बोध्यम् । तत्सिद्धिरिति । 'अकृत-'
इति परिभाषासाधारणविधिरित्यर्थः । एतत् 'संप्रसारणं तदाश्रय च कार्य बलीयः' इति
तदुक्तप्रकारान्तरसूचितोक्तप्रकारेण तत्साधनम् । न चोक्तरीत्या पूर्वं संप्रसारणेऽपि अन्तःकृ-
परिभाषया तस्यासिद्धत्वात्प्रादेशेऽपि वाच्यम्, तस्या अनित्यत्वाद् प्रतिपदविधिविषये
तदप्रवृत्तेश्च । अत एव 'प्रतिपदान्तरात्प्रतिपदविधयो विरोधिरिति तेषां मिथ प्रसङ्गे
परबलीयत्वम्' इति 'प्रत्ययोत्तर—' इति सूत्रस्य कैयटसंगतिः । तथा चापवादसमन्वय-
त्वमस्य ; तद्धन्वयवाह— यद्यपीत्यादि । सत्येवेति । 'शीघ्रोपस्थिता' इति सूत्रस्य-
भाष्यप्रामाण्यादिति भावः । प्रवृत्ताविति । एतत्सर्वमनुपदमेव मूले स्फूर्तीभवति ।
तत्राशयः कैयटाशयः । नन्वेव प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थित्या पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारे इया-
येत्यादौ 'द्विर्वचनेऽपि' इति 'इणो यण्' इत्यस्य निषेधाद्द्वित्वे 'वर्णादाङ्गम्—' इति
सवर्णदीर्घराधकवृत्तेरुक्तत्वात् प्राक् 'इणो यण्' इति स्यादिति चेत्, अत्र केचित्—
लक्ष्याधिकारणकपदसंज्ञाप्रयोजकसुविभक्तिप्रकृतिविशेषमुच्चार्य विहितत्वं प्रतिपदविधित्वम् ;
'त्वं च न वत्रापि देव इत्याहुः । वस्तुतस्तु 'इणो यण्' इत्यादीनां प्रतिप्रसवविधिवत्,
'इको यणचि' इत्यस्य बाधकसवर्णदीर्घेयडादिबाधनार्थत्वात् । एवं चानेकाचः 'एने-
काचः—' इति यथा सिद्धा 'व्यसर्गाङ्गमान—' इति, 'प्रकृत्या—' इति, 'पूर्वे हि—'
ति न्यायैरेकाग्रमात्रविषयकस्य यन्तोत्यादिलक्ष्यकस्य 'इणो यण्' इत्यस्येयायेत्यादावभाष्या
प्रस्य 'एनेकाचः—' इत्यस्य परत्वाद् 'अचो ष्णिति' इत्यनेन बाधाद्ब्रह्मी 'अभ्यास
—' इति इयदि इयायेत्यादिसिद्धिरिति न शङ्कांस्तर एवेति बोध्यम् । तदेतद् हृदि निषा-
त्ह— निरूपितमिति । बहुशः बहुषु स्वल्पेण । नन्वेव समर्थमहत्यानर्थक्याविति

‘समर्थानाम्—’ इति सूत्रस्थसमर्पग्रहणं तु विपुण इत्यादावकृतसंघे. प्रत्ययदर्शनेन सर्वत्र तथा भ्रमवारणाय न्यायसिद्धार्थानुवाद एव । ध्वनित चेदं विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये; तत्र हि वैक्षमाणिरित्यन्तरङ्गपरिभाषोदाहरणमुक्तम् । किं च विभज्यान्वाख्याने सु उत्थित अस् इति स्थिते ‘वार्णादाङ्ग बन्धीय’ इति प्राप्तवृद्धिवारणाय समर्पग्रहणमित्यत्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अत एवासिद्धवत्सूत्रे ‘वसुसंप्रसारणमज्विधौ सिद्धं वक्तव्यम् । पपुप इत्यादौ वसो संप्रसारणे कृते आतो लोपो यथा म्यात्’ इति भाष्ये उक्तम् । पदस्य विभज्यान्वाख्याने पूर्वोक्तकैयटरीत्या पूर्वं संप्रसारणे इटोऽप्राप्त्या उन्निमित्तक एवातो लोप इति तदाशय । अन्यथा अन्तरङ्गत्वादिटि तन्निमित्तक

आह— समर्थानामिति । विपुण इति । न च धार्तिक दृष्ट्वा सूत्रकृताऽप्रवृत्तौऽदमपु क्तमिति वाच्यम्, तददर्शनेऽपि प्रयोगदर्शनस्याभिन्नत्वात् । अत एव धार्तिकानुष्ठेय इत्यनेनैवनेन प्रयत्नस्य सर्वतो मत्वत्त्वात्तथा भ्रमयोग्यता सूचिता । सर्वत्र तदन्यलक्ष्येषु तद्विधितेषु । तथा अकृतसंघे प्रत्यय इति । अत एव ‘पदस्य विभज्यान्वाख्यानेऽकृतसंघेऽपि प्रत्यय स्यात्’ इति कैयटेऽनोक्तम् । न्यायेति । अन्तरङ्गन्यायस्य । ननु द्विविधान्वाख्यानेऽपि प्राशुक्ती-यान्तरङ्गपरिभाषाविषयत्वसत्त्वात्तदानीत्यत्वानापक्रमवास्तु समर्थग्रहणमिति कथमनुवादत्वमत आह— ध्वनितमिति । इदमिति । तदनुवादत्वसूचनद्वारा तत्प्रत्ययान्वाख्यानमित्यर्थ । इतीति । इत्यादीत्यर्थ । अन्तरङ्ग इति । ‘अन्तरङ्गवद्विद्विद्योन्ताराङ्ग बन्धीय’ इति परिभाषेत्यर्थ, ‘वृद्धरेकादेशोऽन्तरङ्गत्वात्— वैक्षमाणि’ इत्यादिनेति भाव । वार्णपरिभाषा त्यनिरयत्वात् प्रवर्तत इति तदाशय । इदमेव ब्रवीयतु तस्य परिभाषाज्ञापकत्व विघ्नयितुं च ‘वार्णात्—’ इत्यस्य प्रवृत्तिमभ्युपेक्षाह— किं चेति । प्राप्तेति । अस्य ‘एकदेश बाधित्वा’ इत्यादि । अन्यैव प्राशुपज्ञान्ते ‘समर्थानाम्—’ इति सूत्र एव । एव चानित्यत्वाद्वार्णादाङ्गमित्यत्वात्प्राशुपवृत्तौ तथा, प्रवृत्तौ त्वेवमिति सत्रथा अकृतपरिभाषामात्र सिद्ध इति भाव । तदभाषमेव ब्रवीयति— अत एवेति । अकृतपरिभाषाभावादेशे तस्य । पूर्वोक्तेति । प्रतिपदविधित्वादित्यर्थ । इटोऽप्रेति । अवलादित्वादिति भाव एव । अथ मियो ध्वञ्छेदकौ । एव च समानाश्रयत्वात्प्राप्तासिद्धत्वारणाय धार्तिक सफलमिति भाव । अन्यथेति । पूर्वोक्तकैयटरीत्यनङ्गीकार इत्यर्थ । तन्निमित्तक एवेति एव चातो लोपोत्तर संप्रसारणे तन्निमित्तकलोपोभावेन तस्यासिद्धत्वात्प्राप्त्या तत प्राप्तेः संप्रसारणे तत आतो लोपे तस्यासिद्धत्वेऽपि इत् सत्येन तन्निमित्तक एवातो लोप इति

‘एवातो लापे इति तदसंगतिः । अत एव ‘चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधः’ इति वचनं वार्तिककृता आरब्धम्; भाष्यकृता च न प्रत्याख्यातम् । प्रत्यङ्गम् अन्तरङ्गम् । अस्यां परिभाषायां सत्यां तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव ‘च्छोः—’ इति सूत्रे ‘अवश्यमत्र तुगभावार्थो यत्रः कार्यः; अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोति’ इति भाष्ये उक्तम् । एतत्सत्त्वे तु तुकोऽप्राप्त्या यत्नावश्यकत्व-कथनमसंगतमिति स्पष्टमेव । न चैतदनित्यत्वज्ञापनार्थमेतदिति तदाशयः; अवश्यमेतत्प्रत्यक्षरस्वारस्यभङ्गापत्तेः । किं च अनयैव ‘प्रत्ययोत्तरपदग्रोश्च’ ‘अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति’ इत्यनयोश्चारिताश्रयेण तज्ज्ञापकत्वशाल्लुको ल्यपश्चा-न्तरङ्गबाधकता भाष्योक्ता भज्येत । किं चैषा भाष्ये न दृश्यते । तदुक्तमसिद्ध-वत्सूत्रे कैयटेन— ‘निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति परिभाषाया भाष्यकृता पवाप्यनाश्रयणात्’ इति । पदसंस्कारपक्षे हरिरित्यादौ विसर्गे कृते ततो गच्छती-

उभयथापि क्रियमाणं सिद्धत्वाय वार्तिकं तद्भाष्यं च इत्तज्जलाज्जलि स्यादिति सा श्रितिरा-वश्यतीति भावः; तदाह— तदसंगतिरिति । अत एवेति । अस्योभयत्रान्वयः; उक्तोऽर्थः । नन्वतानादारम्भेऽपि प्रत्याख्यानात्तत्र सत्त्वेतुरित्यत आह— भाष्येति । चो भिषज्जम्, न प्रत्याख्यात चेत्यर्थः । प्रत्यङ्गशब्दस्य अनेकार्थत्वादाह— अन्तरङ्गमिति । अस्याम् अकृतैत्यस्याम् । तद्वैयर्थ्यं वार्तिकवैयर्थ्यम् । अनयैव भाष्यकारनिवृत्त्या यणादिनिवृत्तिसिद्धेरिति भावः । सूत्र इति । अस्य भाष्य इत्यत्रान्वयः । अत्र प्रश्लेषादौ यत्नः सतुक्निर्देशरूपः । एतत्सत्त्वे ‘अकृत—’ इति सत्त्वे । सीरदेवदीक्षितासुक्तिं श्लेषयति— नचैतदिति । अकृतैत्यर्थः । एतत् सतुक्निर्देशरूपयत्नावश्यकत्वकथनम् । तदाशयः भाष्याशयः । दोषान्तरमाह— किं चानयैवेति । अकृतैत्यनयैवेत्यर्थः । अनयोरिति । मपर्यन्तग्रहणानुवृत्तित्यन्तग्रहणविशिष्टयोरित्यर्थः । भाष्योक्ता विशिष्योक्ता; तयोर्त्रेवन्तर्भावेऽपि तदुक्तिर्बहो दुरुद्धर एवेति भावः । दोषान्तरमाह— किं चैवेति । न दृश्यते कथमपि न दृश्यते; तदाह— तदुक्तमिति । पपुष इति प्रतीक धृत्वान्तरङ्गत्वा-दितिमापाय संप्रसारणे कृते तन्निवृत्तिरित्याशङ्कानिवृत्तौ हेतुत्वेनोक्तमित्यर्थः । ननु ‘अकृत—’ इत्यस्याभावे अनिष्टार्पितः । अतः फलफलकल्प्येयमावश्यकतीत्यत आह— पदेति । हरिरित्यादाविति । अदिना ख्यादिपरिग्रहः । विसर्गे कृते अवसानसत्त्वात् ।

त्यादिसंबन्धे हरि गच्छनीत्याद्येव साधु । तद्विषये पदसंस्कारपक्षानाश्रयण धेनि
दिक् ॥ १७ ॥

॥ अन्तरङ्गादप्यपवादो बलीयान् ॥ ५८ ॥

तत्रापवादपदार्थमाह—

॥ येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति ॥ ५९ ॥

प्राप्त इति भावे क्त । येन नाप्राप्त इत्यस्य यत्कर्तृभावप्रप्राप्तान्त्वर्थं,
नन्द्यस्य प्रकृतार्थदाढर्धबोधकत्वात् । एव च विशेषशास्त्रोद्देश्यविशेषणार्थावच्छि

एवेन हरिर्गच्छतीत्यादिव्यावृत्ति । तथा प्रयोगादर्शनात्पक्षान्तरमाह— तद्विषय इति ।
पदान्तगतपदध्वंसवन्धितसर्गविषय इत्यर्थे । एव च फलाभावेन न तद्वलनत्प्यत्वमन्या
इति भाव । किं च सेदुष इत्यादा उत्तरीत्या पूर्वमिति ततः सप्रमाण नाज्ञानन्तय—
इति निषेधादित्यत्वाच्च बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्त्या यानि बहिरङ्गानि सप्रमाणसा
सिद्धत्वेन बल्यत्वाद्यकारलापे तस्मिन्नि । यत्तु सारदेवादय— साहतासनापक्षत्वेन
इत्यादा 'आतो दित' इति बाह्यङ्गस्ययादेशस्यासिद्धत्वाद्बलि लापा दुर्ध्व' इति, तत्र,
सजाकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणात् अत एवयादेरपरिनाम तत्रत्वेना तरङ्गत्वाच्च । तस्मात्परि-
भाषाया अभाव एव । अत एव 'च्छ्वे' — इति सूत्र 'नहाइ वचन नाप न्याय' इति
हरदत्तेनोक्तम् । एव स्थिते अनित्यामेतामङ्गीकृत्याभा सूत्रस्यैक्यतादिप्रन्यान् गौरवात्
'कृतमपि—' इत्यभावपरतया कश्चिद्योजयिता नापक्रान्तरोगन्यासेनेमा दृढीकुर्वन्तो दीक्षि-
तादयो भ्रान्ता एवेति बोध्यम्, तदाह— दिगिति ॥ ५७ ॥

अन्तरङ्गादपीति । अपिनिन्यादिसमुच्चायक । तत्र यन्त्रदपशादे, घटका
सप्तम्यर्थं, उक्तपरिभाषैरुद्देशबोधके वाक्ये वा । कर्माद्यर्थानुपयोगादन्वयायोगाच्चाह—
प्राप्त इतीति । तथा च येनेति वर्तते तृतीया, सतिसप्तमी चेत्यम्, तदाह— येन नेति
अवश्यत्वलाभे धीज्रमाह— नन्द्येति । अत एव 'येन प्राप्ते' इति नोक्तम् । प्राप्ता
वश्यत्वं चापवादप्रवृत्ते पूर्वमनन्तर वा उत्सर्गस्य स्वारसिकसन्धिवचम् । स्वारसिक
चातिदेशप्रवृत्तिनिरोधत्वम् । एतदर्थमेवैवमुक्तम्, तथा नोक्तम् । दृष्टान्तताऽप्ययमेव
बन्धयत इति तात्पर्यम् । फलितमाह— एवं चेति । तथा शब्दार्थे चेत्यर्थ । विशेषेण

प्रवृत्तिसामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधः । तदप्राप्तियोग्ये
 अचारितार्थ्यं ह्येनस्य बाधकत्वे बीजम् । किं चानेन न्यायेन तत्प्रवृत्त्युत्तरमपि
 चारितार्थ्यं तद्बाधबोधनम्; अन्यथा अनवकाशत्वेनैव बाधे सिद्धे एतत्कथनवै-
 यर्थ्यापत्तेः, तत्रकौण्डिन्यन्यायप्रदर्शनवैयर्थ्यापत्तेश्च । यथा— प्रथमद्विर्वचनस्य
 तदुत्तरं सावकाशेनापि द्वितीयद्विर्वचनेन बाधः । यथा वा— आदेरपि प्रवृत्त्या

विशेषशास्त्रे उद्देश्यभूत यद्विशेषधर्मानवच्छिन्न तन्निष्ठो यः सामान्यधर्मस्तद्विशिष्टमुद्देश्यं यत्र
 तादृशशास्त्रस्य प्रत्यासत्त्या तेन विशेषशास्त्रेण बाध इत्यर्थः । तथा च विशेषत्वसामान्यत्वे
 परस्परापेक्षे इति नान्यपेक्षयोस्तयोर्बाध्यबाधकभाव इति भावः । अत्र हेतुमाह—
 तदप्रेति । सामान्यशास्त्राप्रेत्यर्थः । हि यतः, न तु विरोधादिरिति भावः । एतस्य
 अपवादस्य । नन्वचारितार्थ्यामित्येव सिद्धे 'तदप्राप्तियोग्ये' इति विशेषणं ध्येयमत आह—
 किं चेति । अनेन 'येन न—' इति न्यायेन । एवमप्येऽपि । तदप्रेति । सामान्याशास्त्र-
 प्रवृत्त्युत्तरमपीत्यर्थः । अपिना तत्पूर्वकालसमकालयोः समुच्चयः । तत्रकौण्डिन्यन्यायविषये
 द्वयोरेव समयनसत्त्वेन तदृष्टान्तेनात्र द्वयोर्लाभेऽपि सभवात्तृतीयमपि गृह्यते । अयमेव
 ततोऽत्र विशेष इत्येतदुक्तिसाफल्यम्; अन्यथा तेनैव सिद्धे येनेत्यपि न ग्रायत् ।
 चारितार्थ्यं तत्रैव । 'चारितार्थ्येऽपि' इति पाठे अपिरेवार्थ्यं; तद्वृत्त्युत्तरमचारितार्थ्य-
 समुच्चायकत्वं तु न, तत्र सर्वगानवकाशत्वाद्बाधस्य वक्ष्यमाणत्वेनैतदप्राप्या 'किं च—'
 इत्यादिसर्वधन्यासागत्यापत्तेः । तेन तत्समुच्चयेऽपि दृष्टान्ततया योजनम्; यथा तत्र
 सर्वयाऽनवकाशत्वाद्बाधस्तथाज्ञानेन बाध इति केचित् । 'तदप्राप्ति—' इत्यादिसमुच्चायक
 इत्यन्ये । वस्तुतस्तु अपिर्भुङ्गक्रमे, तद्वृत्त्युत्तरमपीत्यन्येन प्रागुक्तार्थलाभ इति बोध्यम् ।
 सर्वथा तत्राचारितार्थ्यं सति तदुत्तरं तत्पूर्वे तत्समकालं वा स्वारसिफमतिदेशप्रवृत्तिनिर्पेक्षे
 चारितार्थ्यं यत्र तत्रानेन बाध इति सिद्धम् । अत एव शेखरविरोधो भेति बोध्यम् ।
 अन्यथा तत्र चारितार्थ्याभावे एव तत्त्वाद्भौकारेण तद्विशेषणव्यापि । अनवकाशत्वेनै-
 धेति । सर्वगानवकाशत्वेनैवेत्यर्थः । कथनेति । 'मध्ये' इति शेषः । नन्वनेन सर्वया-
 ऽनवकाशत्व एव तत्त्व प्रकाशयतेऽत आह— तदप्रेति । अत्र 'दृष्टान्ततया लौकिक'
 इत्यादिः । तुल्यत्वे हि दृष्टान्ततेति भावः । स्पष्टार्थमस्योदाहरणद्वयमाह— यथा प्रथमे-
 स्यादिना । 'अज्ञादिघातो.' इति शेषः । अपिर्भुङ्गक्रमे; तदुत्तरमपीत्यर्थः । स च प्राग्वद् ।
 आदेरपीति । अपिरन्यप्रवृत्तिममुच्चायकः । 'कालत्रये' इत्यादिः । उक्तार्थं भाष्यसंमति-

चारितार्थेऽपि तद्व्याप्तिंऽप्यत्र नाम्नाति सममेव । अत्र एव विषयभेदेऽ-
 प्यपवादत्वम् । अत्र एव अतिरादेशेन मुष्टेऽपि अपवादस्तात्पर्याभावात्कथं 'न
 निसृ—' इति ज्ञापकेन समाहितं तदुक्तमुच्यं भाष्ये । तेन विषयभेदं अपवादत्वा-
 भाव एव बोध्यत इति कथितं; नतः, विन्मनोर्लुप्तं द्विलोपमाश्रयं नाधानापत्तेः ।
 यत्तु— 'दधतेर्दिशि—' इति मूत्रे द्विलोपतरं दिव्यादेशस्य चारितार्थं कैय-
 टेनोक्तम्, तत्रोच्यते । धनिनं न तेनापि तस्य नगालं तदुक्तमन्येन । 'अमं-
 भव एव माधकत्वं विरोधस्य तर्हीमत्वात्' इति वार्तिकमतं तु माप्यकृता
 दूषितत्वात् लक्ष्यसिद्धयुपयोगि । तत्रकौण्डिन्यन्यायोऽपि तदमाप्तिशेषे अत्र-

चरितार्थेन 'आदेः परस्य' इत्यनेन 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यस्य बाधः । 'तदुक्तम्
 'मिदन्नोऽन्त्यात्परः' इति सूत्रे भाष्ये— 'सत्यपि संभवे बाधनं भवति' इति ।
 अन्यथा 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय' इत्यत्र तक्रदानेन दधि-
 दानस्य बाधो न स्यात्, तद्दानोत्तरं तत्पूर्वं वा तद्दानस्य चारितार्थसंभवात् ।
 अत एव 'आयादयः—' इति सूत्रे गोपायिष्यतीत्यादावायादीन्बाधित्वा पर-
 त्वात्सोदयः प्राप्नुवन्तीत्याशङ्क्य 'अनवकाशा आयादयः । गोपायतीत्यादावपि
 शप् स्यादिः प्राप्नोति । न च सति शपि असति वा न विशेषः । अन्यदिदानी-
 मिदमुच्यते— नास्ति विशेष इति । यदुक्तम्— 'आयादीनां स्यादिभिरव्या-
 सोऽवकाश इति, स नास्त्यवकाशः' इति भाष्ये उक्तम् । एवमत्र तत्प्रवृत्त्युत्तरं

माह— तदुक्तमिति । सत्यपीति । अपिः सर्वथाऽनवकाशत्वसमुच्चारकः । भाष्ये-
 ऽन्त्यान्वयमुखनोपपादनसन्धेऽपि व्यतिरेकं विना शङ्कासंभवादन्ययमुपेक्ष्य, व्यतिरेकमाह—
 अन्यथेति । असमय एव बाधकत्वाद्गोकार इत्यर्थः; सर्वथाऽनवकाशत्व एव तत्र इति
 यावत् । इत्यत्र 'प्रतिपादितः' इति शेषः; बाध इत्यत्रान्यथ । तद्दानोत्तरमिति ।
 दधिनोत्तरमित्यर्थः । उक्तार्थं द्रवयति— अत एवेति । तथा चारितार्थं एवानेन
 बाधाहीनकारित्वेत्यर्थः । गोपेति । अस्य "यथाश्रुतसूत्रे परसप्तमीपक्षे सूत्रप्रयोगेण भिन्नवाक्य-
 तापक्षे आयाद्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनरुक्तिसामर्थ्यपरिपञ्चम्या विपरिणामेन आयादेस्तदन्तात् यदा-
 दार्थधातुक्त ततः परे आयादीना पक्षे निवृत्तिरिति पक्षे गुप्तिर्जुगोपेति न ह्यात् । आयादय इति
 परोक्तिसामर्थ्याः पृथक्पाठसामर्थ्याच्च सूत्रत्रयस्यार्थधातुके एकवाक्यता, सार्वधातुके भिन्न-
 वाक्यतेर्येवम् आयादिप्रकृतेर्यदार्थधातुरुक्तं तत्र परे पक्षे तेषामुत्पत्तिमिति पक्षे प्रायुक्तसिद्धा-
 धातुर्न निव्यम्' इति न्यासभेदपक्षे' इत्यादिः । परत्वादिति । लादेशप्रवृत्त्युत्तर एतासी
 इति पक्ष इदम् । तथा च 'सकृत्—' इति न्यायेनायादयो न स्युरेवेति भाष्ये । अपवाद-
 विषये उत्सर्गाप्रवृत्त्या सार्वधातुकविषये सामान्यमूत्रतो नायादयः । एतेन नित्यमित्यस्य
 परत्वाद्बाधेऽपि सामान्यसूत्रप्रयोगे ते स्युः; न हि तेनापि विप्रतिषेधः, तस्यनिमित्तपरत्वे-
 नान्तरङ्गत्वादित्यपास्तम् । बुद्ध्यनिमित्तत्वादनन्तरङ्गत्वनिरासः । स्वयन्तस्योक्तमित्यप्रान्वयः ।
 ननु गोपायतीत्यादिरवकाशोऽन आह— गोपेति । स्याद्यन्तर्गतः शप्प्राप्नोतीत्यर्थः ।
 न विशये इति । विशेषपृच्छाम्त्र तदभाष्ये न प्रयतंत इति मन्यते । स नास्त्येवेति ।

रितार्थविषयो विधेयविषय एव चेति 'तद्धितेष्वचामादे' 'धातोरेकाच —'
इत्यादिसुत्रेषु भाष्ये स्पष्टम् । कञ्चित् सर्वधानवकाशत्वादेव बाधकत्वम्; यथा—
देरामो याडादिबाधकत्वम् । न हि याडादिव कृतेषु डेराम प्राप्नोति, निर्दि

तद्धितेष्विति । तत्र हि क्रांते जामत इत्यादी अन्यापमादृश्यानिपयमपृथमुक्त्वा, उक्त-
न्यायेन तयोरादिदृश्या बाधमाशङ्क्य, दृष्टान्त नामाप्रतिस्त्वेऽपि साधृत इत्यादी तयोराप्राप्या
इह तदभाव इत्युक्तम् । 'सामान्यविशेषभावो बाधहेतु, स चेह नास्ति' इति तत्र कैयट ।
निमित्ताशे तत्सत्त्वेऽपि सार्थंश तदभाव इति तदाकृतम् । धातोरेकाच इति ।
यद्यप्यत्र सूत्रे न किमपि भाष्ये उक्तम्, तथापि 'नित्य कौटिल्ये—' 'लुगमद—' इत्यत्र
'अथैतन्म्य क्रियासमभिहारो यडा भवितव्यम्' इति प्रश्ने, 'क्रियासमभिहार च 'नेतभ्य'
इत्युक्तम् । तत्र पूर्ववार्तिकस्य 'विशेषासप्रत्ययात्' इत्यन्य चकारणानुवृत्ति । तथा च
भृश जपतीत्वापर्यविशेषण्य तादृशयडन्तादप्रतीतेर्निति भाव । यद्यनुवादेऽपि तन्न्यायम-
चार. स्यात् तर्हि तथा वदेत्, यतो नोक्तम्, अतस्तस्य विधेयविषयत्वम् । तत्रयंन्य-
स्तन्न्यायसंगारपरस्त्वयुक्त एव, विशेषावाहेतेन सामान्यविहितस्य बाध उन्मार्गापवादस्याने
इत्यत्रैतददृष्टान्तस्य 'मिदचोऽन्यात्—' इति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् । किं च नहि विशेषे
पातुवादेन सामान्यानुवादबाधे दृष्टान्तो हांक्रियोस्ति । नापि तद्धितेषु नियमेन तत्प्राप्तिरस्ति,
क्रियासमभिध्याहाराविषयाया समवात् क्रियासमभिव्याहारादियंङ्गोऽन्यतय तद्भूतधातोर्गित्यर्थ-
नानुवाद्यत्य स्पष्टमेव । नित्यप्रहण त्वनभिधानमाश्रित्य भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तत्रयमनोरमा-
दिक तु चिन्त्यमेव । तथा च 'इत्यादि—' इत्यत्र अतद्गुणसविज्ञानबहुर्वाहणा 'नित्य कौ-
टिल्ये—' इत्यादिपरिग्रह । तदुल्लेखस्तु प्राक्सामान्यशास्त्रोपस्थितैर्वाध्यैरेव तस्याप विषयत्वा-
वति ध्येयम् । बहुवचनेन 'मिदचाऽन्यात्—' इति सूत्रवाप्रेह । तथात्त प्राक् । एव
वैतद्भिन्नस्यले सवधानवकाशत्वमेवापेक्षितमिति तत एव बाधे नास्य प्रवृत्ति, तदाह—
कञ्चित्त्विति । तु पूर्वैलक्षण्याय । सर्वथा तदप्राप्तियोग्य तत्रवृत्त्युत्तर चेत्यर्थ । एवः
स्पष्टार्थ । आदिना आदृश्यादपरिग्रह । निर्दिश्येति । डेराल्यर्थ । 'याडादिना' इति
शेष । 'यदागमा—' इति न्यायेन समुदायस्य तत्त्वेऽपि न निददश्यमानत्वम् । न चागमा-
देशयोर्न तत्र भिन्नविषयत्वादिति बाध्यम्, उक्तोत्तरत्वात् 'अपवादो नुग्दापचस्य' इति
'दीर्घोऽङ्कित' इत्यत्र भाष्ये तयोरापि तत्त्वोक्तेश्च । 'पाद एत्' इति सूत्रस्य 'चान्तप्र-
प्या अनित्ययोराडामो परत्वादाम्' इति भाष्य त्वरुदरुक्तिरिति भाव । नन्वत्रायत्तादवा-
ध्यहाराद्वाधकताप्रयोजकेषु तत्त्वेनोच्चेवादस्य तद्वाहभूतत्वात्क्य बाधकत्वम्? अन्यथा

श्रवमानस्य व्यवधानात् । तत्र स्वस्य पूर्वं प्रवृत्तिरित्येव तेषां वाचः ।
वाचके प्रवृत्ते यद्युत्सर्गप्राप्तिर्भवति, तदा भवत्येव; यथा— तत्रैव याडादय
अप्राप्तौ तु न; यथा— पचेयुरित्यादौ दीर्घनाथके निरवकाशे इयां
दीर्घाभावः ॥ ५९ ॥

तदेतत्पठ्यते—

॥ क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते ॥ ६० ॥

इति । अपवादशब्दोऽत्र वाचकपरः । तदुक्तम् 'गुणो यङ्ङुकोः'

न्यूनतापक्षिस्तत्राह— तत्रेति । सर्वथा निरवकाशस्यैव इत्यर्थः । स्वस्य सर्वथा निरव-
काशस्य । इतिः अमेदे । एवः पूर्वोक्तवाच्यवच्छेदे । तेषां परादेः । अत एव पूर्वतो
वैलक्षण्यमिति ध्वनयन्नाह— तत्रेति । उक्तोऽर्थः । वाचके सर्वथा निरवकाशे । 'प्राक्'
इति शेषः । तत्रैव हेरात्मिषये रमायामिन्नादावेव । अत्रेति । तत्र कृते उत्सर्गप्राप्ती तु
स नेत्यर्थः । निरवकाशेति । अस्य 'सर्वथा' इत्यादिः । दीर्घाभाव इति । यथादि-
सावंधातुरूपरत्वेन 'अतो यात्रि' इति दीर्घाभाव इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

तदेतदिति । तदुत्सर्गप्राप्तिसदुत्सर्गकर्तृक भवन्मत्तयेतदेवेत्यर्थः । 'आधुनिकः' इति
शेषः । तदप्राप्ता तदभवनात् क्वचिदित्युक्तम् । ननु नोक्तोऽस्य वचनस्य विषयः, अत्रापवाद-
शब्दसत्त्वात् तत्त्वाभावात् आह— अपवादेति । अत्र उक्तवाच्ये । वाचकेति ।
सर्वथा निरवकाशेत्यर्थः । एतेन, अस्यापवादविषये तस्यान्येन निषेधेऽपि उत्सर्गो भवतीत्यर्थः ।
यथा रामौ इत्यत्र दूतवपशानपूर्वसर्वगंधोषेत्य 'नादिवि' इति निषेधेऽपि वृद्धिः । 'तौ सत्'
इति निर्देशोऽत्र लिङ्गम् । 'नान्तः पादम्' इति पाठे मुजाते अभसृष्टे इत्यादौ पूर्वस्य-
'निषेधेऽपि अयागप्रवृत्ते' क्वचिदिति । यद्वा 'वा लिटि' इति कथाप्रादेशस्य द्वित्वापवादत्वेऽपि
तस्मिन्कृते द्वित्वं भवत्यनेन वचनेन । द्विग्यादेशविषये द्वित्वाप्रवृत्तेः क्वचिदिति । इदमेवा-
भिप्रेत्य अष्टाधमरत्वात् पुनः प्रवृत्तिरिति तत्र तत्र पठतसमयोः कथ्यतादयः । जातिव्यक्ति-
पक्षमूलकं चैतत्पक्षद्वयमित्यथास्तम् । अपवादविषयपरिहारेऽप्युत्सर्गप्रवृत्तेः सत्त्वात् द्विषये तस्याप्रवृत्त्या
तस्य वृद्धिवाचकत्वायोगात् 'अर्धधातुः प्रोवाः सामान्येन भवन्ति' इति सिद्धान्तेन वाच्य-
वाचकभावस्यैवाभावात् द्विग्यादेशस्यानार्धधातुः सत्त्वात्प्रादेशस्य अष्टाधमरत्वात्प्रादेशस्य
पक्षमागतत्वाच्चेति दिक् । उक्तार्थं प्रमाणमाह— तदुक्तमिति । 'इति मन्थेन' इत्यस्या-

गदानहितः

इत्यत्र भाष्ये— 'अभ्यामविकारेष्वपवादा उत्सर्गाच्च घाघन्ते— अजी-
गणन् । अत्र गणेरीत्यमपवादत्वाद्धलादिःशेषं न वाधते । न गणेरीत्वमपवाद-
त्वाद्धलादिःशेषं वाधते । किं तर्हि ? अनवरताशत्वान्' इति ग्रन्थेन ।
गणरूपाभ्यामान्त्यणम्येत्यमित्यर्थे हलादिःशेषेण तन्निवृत्तौ तदनवरकाशम् ।
इत्वे तु कृते न तस्य प्राप्तिः, अन्त्यहलोऽभावान् । अभ्यासवि-
कारेषु धाध्यधाधिकमावाभावेन च साधितम् । तस्मिंश्च सति लोपे कृते माम-

प्रान्वयः । तत्र हि ङोढीत्यत इत्यादी ह्रस्वदीर्घयोरन्यत्र सावराशयोः परत्रादीनामस्योकार-
ण्य दीर्घः स्वात् । एवं च ह्रस्वे कृते दीर्घापवादे गुणेऽपि तस्यैवं दीर्घत्वमिति शेषो न,
अन्यार्थे क्रियमाणया 'अभ्यामविकारेष्वपवादा—' इति परिभाषया निर्वाहादिद्युप-
प्रान्तम्; तदाह— अभ्यासेति । तदेवान्यत्फलमाह— अजीति । तदुपपादयति—
अत्रेति । 'उक्तपरिभाषया' इति शेषः । एवं च णस्य निरुत्तावस्थेत्वे तन्मिदिरिति
भावः । गण्डयति— न गणेरीत्यमिति । तत्त्वमुपपादयति— गणरूपेति । 'ङो =
तथा च 'अलोऽन्त्यस्य' इत्येकवाच्यतया तथा वाक्यार्थं इति भावः । इत्यर्थ इति
सस्येत्यवयवपठौ । तन्निवृत्तौ णनिवृत्तौ । तदनवरकाशम् इत्यमनवरताशम् । 'सर्व-
तदनवरताशत्वम्' इति वाचित्वात् पाठः । एवं चादावन्त्वे तदमिद्वि, उक्तपरिभाषया
विषय एव नेति भावः । नन्तेऽपि तस्य स्थानित्वेन हलादिःशेषे लक्ष्यभेदेनाव-

ध्याच्छिष्टस्यान्यम्यैत्वमिति न दोषः । न च येननाप्राप्तिन्यायेनापवा
त्वमप्यस्य सुवचम्, तस्य चरितार्थविषयताया उक्तत्वान् । 'इको झल्
इति सूत्रे भाष्येऽपि ध्वनितमेतत् । तत्र हि 'अञ्जन—' इति दीर्घे
गुणोत्तरं फलाभावेनाननकाशत्याद्गुणे प्राधिते दीर्घोत्तरं गुणः स्यात् । दीर्घं
प्रिधानं तु मिनोतेदीर्घे कृते 'सनि मीमा—' इत्यत्र मीग्रहणेन ग्रहणेऽर्थवन्
तत्र पश्चात्प्राप्तगुणवाधनार्थम् 'इको झल्' इति क्त्विमित्युक्तम् । अन्यथा
पवादत्वेन वाधे तद्विषये उत्सर्गाप्रवृत्तेर्भाष्यस्य सूत्रस्य चासंगतिरिति स्पष्टमेव ।

सामर्थ्यादित्यर्थः । एकदेशविकृतन्यायेन गस्य गध्वेन तदन्त्यानारस्यान्यत्वादिति
भावः । यद्वा तत्सामर्थ्यात्भवतीति न्यायवाधेनोक्तार्थं विहाय गस्यन्य-भासान्दस्ये
त्वमित्यर्थाङ्गीकारादिति भावः । तत्सूत्रोक्तं यथोक्तिं सञ्जयति— न चेति ।
अपि सर्वथानवशात्त्वसमुच्चायकः । एव चोक्तपूर्वपरिभाषयापि निर्वाह इति भावः ।
तस्येति । उत्सर्गं कृतेऽपि चरितार्थस्यैवापवादत्वमिति भावः । उक्तार्थं मानान्तर
माह— इको झलिति । भाष्येऽपीति पाठः । तत्र हीति । अस्य उक्तमित्यत्र
न्ययः । 'सूत्रामावे विचीयतीत्यादाँ' इति वापः । सर्वथानवशात्वाय, सभावितं कृते
चरितार्थं निरावष्टे— गुणोत्तरमिति । नन्वेव दीर्घविधानमनर्थं स्वादत् आह—
दीर्घेति । ग्रहणे 'सति' इति शेषः । न चास्य लाक्षणिकत्वम्, यत्र नक्षणा
नुसन्धानेन शब्दरूपाश्रयणं तत्र तत्प्रवृत्तावपि प्रयोगरूपाश्रयणे तदप्रवृत्ते, अन्यथा
'गामादाग्रहणेपु— इत्यस्यासंगत्यापत्तेः । मासाहर्षा-भोशब्दांशेऽपि सा नेति तत्त्वम् ।
न चैवमप्यसति क्त्वि एज्विषयत्वेनात्त्वप्रवृत्त्या 'गामादा—' इति वचनान्माग्रहणेन
ग्रहणादिस् भविष्यतीति तत्र मीग्रहणमेव व्यर्थमिति न तद्दीर्घविधानस्य फलमिति
वाच्यम्, एव नन्वन्वर्थस्येन तत्र गुणस्येव शोष्यतात्यादाँ णिनेपस्मापि बाधापत्तेः ।
अथ स्थानिवन्वात्तत्र कृते स दुर्वारं वाधरतु समानशालिकर्येवेति चेत्, तर्हि तर्ह्यत्र
तत्प्राप्त्युत्तरं गुणोऽपि स्यात् । दीर्घं व तु सामान्यप्रवृत्ताविधातार्थमिति भावः ।
तत्र विचीयतात्यादाँ । 'एव च' इत्यादि । यद्वा तत्र तस्मिन्सति तस्य माप-
सति । प्रवृत्तमाह— अन्यथेति । मवथानवशात्स्येऽपि येन नेति न्यायेन पाथाङ्गी-
कार इत्यर्थः । 'प्रवृत्ते' इति शेषः । अपवादत्वेन तेनैव । तद्विषये अपवादत्वेन वाध
विषये । उपप्रवृत्तेरिति । अस्य 'सिद्धमित्तं वेन' इति शेषः । भाष्यस्य पूर्वोक्तभा
ष्यस्य । सूत्रस्य 'इको झल्' इति सूत्रस्य । तस्मात्पूर्वभाष्या अनवशादापार्थक्यं तदप्रवृत्ति

बोध्यः । अत्रेदं बोध्यम्— 'येन नाप्राप्ते—' इत्यत्र येनेत्यस्य यदि स्वेत-
रंणेत्यर्थः, तदा भवविषये स्वेतरं यद्यत् प्राप्नोति, तद्वाध्यम्, विध्यन्तराप्राप्त-
विषयाभावात् । इयमेव वाध्यसामान्यचिन्तेति व्यवहियते । अनवकाशत्वेन
वाधेऽप्येषा वक्तुं शक्या, यद्युदाहरणमस्ति, विनिगमनाविरह्यात् । यदि तु
येनेत्यस्य लक्षणेनेत्यर्थः, कार्येणेत्यर्थो वा, तदा वाध्यविशेषचिन्ता । अनव-
काशत्वेन वाधेऽपि एतद्भावेन सार्थक्यम्, उत तद्वाधेनेत्यत्र विशेषचिन्ता सम्-
भवति, यद्युदाहरणमस्तीति ॥ ६० ॥

तत्र कार्येणेत्यर्थे पररूपत्वावच्छिन्ने कार्ये प्राप्ते आरभ्यमाणाया

वृद्धेस्तद्वाधकत्वे निर्णयति किंशास्त्रविहितस्येत्येव तद्विशेषचिन्तायामाह—

छात्रा इतिवत् काश्चनस्ययमिति विवक्षा, तदा भवत्येव छ इति भावः । 'पुरस्तात्—'
इत्यादिन्यायस्वरूपं वक्तुं येनेत्यत्र कश्चित्सिद्धान्तमाह— अत्रेदमिति । स्वेतरंणेति ।
अपवादेतरत्वावच्छेदकावच्छिन्नेनेत्यर्थः । स्वम् अपवाद सर्वत्र । वीक्षितस्य तदा परामर्शा
न्नात्र वाप्सा । विध्यन्तराप्राप्तेति । बहुनाहि समानाधिकरण, आहिताग्न्यादित्वात्पर
निपात, प्राप्तेति कर्तारि च । प्राप्तेति भावश्च, व्यधिकरणबहुनाहिरिति कश्चित् ।
तद्व्याप्तलक्ष्याभावादिति परमार्थः । इयमेवेति । स्वेतरसफलवर्धित्यर्थः । अपवाद
स्थले एनामुक्त्वा, सर्वथानवकाशस्थलऽप्येनामाह— अनवेति । एषा वाध्यसामान्य
चिन्ता । यद्युदाहरणमिति । अनेन तदभाव सूचितः । एवमप्येऽपि । शक्यत्वं हेतु
माह— विनीति । यद्वाति । तुर्वलक्षण्यसूचकः । 'येनेत्यस्य लक्षणनेत्यर्थः कायण
त्यथा वा' इति पाठः । लक्षणेनेति । शास्त्रविशेषेणेत्यर्थः । प्राधान्यादाह— कार्येण
ति । प्राग्बदाह— अनवेति । 'सर्वथा' इत्यादि । इति समाप्ता ॥ ६० ॥

नन्वव पक्षभेदेऽपि कथं पुरस्तादित्यादिसिद्धिरित आह— तत्रेति । तेषां प्रयाणा
मथाना मध्य इत्यर्थः । 'तत्र कार्येण' इति पाठः । कायणेत्यस्य कार्यविशेषेणेत्यर्थेऽपि
कार्येणावच्छेदकः यो विशेषपरमस्तदवच्छिन्नसर्वकार्यग्रहणसम्भवादाह— परेति । अत एव
लक्षणेनेत्यर्थः न सम्भव इति तस्याग । वृद्धे 'एत्येति—' इत्यस्या । तद्वाधेति ।
परम्पचाधेत्यर्थः । निर्णयति पृथग्यायेन । तद्विशेषेति । अवात्तरत्वाविशेषार्थः ।
एतेन 'येन न—' इति न्यायेन यत्रोभयवाधकत्वं प्राप्तम्, तत्रैव पक्ष्यमाणान्वायानां व्यव

पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्ते नोत्तरान् ॥ ६१ ॥

अवश्यं स्वपरस्मिन्वाधनीये प्रथमोपस्थितानन्तरवाधेन चारिताध्यं पश्चादुपस्थितस्य ततः परस्य वाधे मानाभावः, आकाङ्क्षाया निवृत्तौ विप्रति-
पेधशास्त्रवाधे मानाभावाद्येतस्य बीजम् ॥ ६१ ॥

‘नासिकोदरौष्ठजङ्घा—’ इत्यस्य ओष्ठार्थं शीघ्रनिपेधत्वावच्छिन्न-
वाधकत्वे निर्णयति किंविहितस्येत्वाकाङ्क्षायाभाद्—

‘मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्ते नोत्तरान् ॥ ६२ ॥

तेन ओष्ठादिषु पञ्चसु ‘असंयोगोपधान्’ इति प्रतिषेध एव वाच्यते,
न तु सहनञ्चिद्यमानलक्षण इति ‘नासिकोदर—’ इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ।
पूर्वोपस्थितवाधेन नैराकाङ्क्ष्यमस्या बीजम् ॥ ६२ ॥

ननु ‘वा च्छन्दसि’ इत्यनेन ‘सेर्हापिथ’ इत्यनन्तरस्यापिस्त्वस्येध

रथापकत्वमिति मूलतम् । अस्य न्यायस्य युक्तिसिद्धत्वमाह—अवश्यमिति । स्वपरोति ।
स्वेन स्वान्यस्मिन्मित्यर्थः । प्रयेति । यतोऽनन्तरमतः प्रथमोपस्थितमित्यर्थः । एवमपि ।
अत एव तत्र वानुक्तिः । ततः अनन्तरात् । आकाङ्क्षाया इति । वाधकस्य वाध्या-
काङ्क्षाया इत्यर्थः । नन्वाकाङ्क्षा क्तयतामत आह— चिप्रेति । एतस्य न्यायस्य ॥ ६१ ॥

‘मध्येऽपवादा—’ इति न्यायमवतारयति— नासीति । नासिकोदरयोरेसंयो-
गोपधत्वादाह— ओष्ठार्थः । इति । आदिना जङ्घादिपरिग्रहः । येन वाश्लेषेण्यर्थाभिप्राये-
र्णव प्रावदाह— शीघ्रनिपे धेति । तेनेति । न्यायाद्रीवापेणेत्यर्थः । उक्तमुपेणेत्यर्थं
इति कथितम् । एवव्यावर्त्यं स्पष्टार्थमाह— न न्विति । अत्र मानमाह— पूर्वोपेति ।
पूर्वज्ञानजन्यसंस्कारजन्यसृष्टि विषयेत्यर्थः । उत्तरस्य त्वननुभवात्समृत्ययोग इति भावः ।
वाधेनेति । अस्य ‘चारिता ध्यं’ इति शेषः । बीजान्तरमपि प्राग्वहोऽन्यम् । अस्याः
न्यायरूपपरिभाषायाः । एते तानयोर्जापके वदन्तः सीरदेवाद्यः परस्ताः ; युतयैव
सिद्धार्थेन चारिताध्यं ज्ञापकत्वात्संभवात् ‘अष्टान्यः—’ इत्यत्रत्यकैयटविरोधापत्तेभ्य-
त्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति ॥ ६२ ॥

हेरपि विकल्पः स्यात्, तथा 'नेदि' इति निषेधोऽनन्तरह्लन्तलक्षणाया
इव सिचिवृद्धिमृजिवृद्धयोरपि स्यात्, अत उक्तन्यायमूलकमेवाह—

अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा ॥ ६३ ॥

इति । अत एव 'सहस्राव्ययादेः' इति ङीष्ग्रहणं चरितार्थम्, तद्वि
अनन्तरस्य ङीपो विध्यभावाय, 'न क्तिचि—' इति सूत्रे ङीर्षग्रहणं च
चरितार्थम्, तद्वि अनन्तरस्य 'अनुदात्तोपदेश—' इत्यस्यैव निषेधाभावाय ।
मध्येऽपवादन्यायात्प्रपेक्षया 'अनन्तरस्य—' इति न्यायः प्रबल इति
'अष्टाभ्यः—' इति सूत्रे कैयटः । प्रत्यासत्तिमूलकोऽयम् ; लक्ष्यानुरोधाच्च
व्यवस्थेऽपि पक्षान्तरम् । तत्र तत्र क्वचित्स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्सामर्थ्येन वा

विधिसुक्त्वा निषेधमाह— तथेति । यद्यपि मृजिवृद्धयोरुभयोर्न्यायेन
निर्वाह, तथापि सिचिवृद्धयोरुभयोरेकानेन निर्द्धौ लडाभ्ययणमफलमिति ध्वनयन्माह—
मृजिवृद्धयोरपीति । उक्तन्यायेति । अनन्तरप्रथमोऽस्थितवाधेन गार्हत्ये व्यवहित
पथादुपस्थितवाधे मानाभाव द्रव्येत्प्रथमन्यायमूलप्रत्यासत्ति-यायमूलकमेवेत्यर्थः । एतेन
ज्ञापकमूलकत्वनिरासः । अत एव न्यायाङ्गीकारादेव । अस्य चरितार्थद्वये जन्यव । अत
एव चर्षगति तत्र विध्यशफलमाह— सङ्गघेति । निषेधाशफलमाह— न क्तिर्ना-
ति । एतेन 'अनुनासिकस्य ङिचलो —' इत्यस्य निरासः । एतेन तयोस्तयोरेतज्ज्ञापकत्व
वर्णयन्त सौरदवादस्य परास्ता । आदिना पुरस्तादपवादन्यायसंगृह । कैयट इति ।
'यो वा तस्मादनन्तर इति भाष्यव्याख्यायाम्' इत्यादि । तयोर्न्यायमूलकत्वम्, अत्र
ज्ञापकमूलकत्वमिति तद्भावः । कैयट इत्यनेनाहचि सूत्रेना एतद्व्यतिरेकं ज्ञापकत्वभवनार्थ-
जरतीयानौचित्यरूपा । तत्राद्ये ज्ञापकम्— 'परिमाणान्यायाम्—' इत्यत्र सर्वग्रहणम् ।
तांदि 'एरच्' इत्यस्यैव वाधो न, किन्तु 'ऋदोर्प्' इत्यस्यापि द्वौ कारादित्यादाव् यवग-
र्थम् । अन्ये 'बहुप्राहेरूपम् —' इत्यस्य सन्नत्व 'अन उपधात्तेपिन —' इत्यत्रानुपस्थित्यर्थं
वृत्त कृत्तिकारादिगमत स्वरितत्वप्रतिज्ञानम् । तेन घटोष्णायादी 'घटुर्नाह—' इति
रीदेव, न तु 'अन उपधा—' इति परो रीम् । अत एव पक्षान्तरमाह— प्रत्येति ।
तत्र प्रत्यासत्तिरुक्ता । अयम् अनन्तरेण न्यायः । नन्वेव तु यत्वात्कथं प्रबलदुर्वेत्तभाषां
आह— लक्षयेति । बन्धव । तत्र तत्र वदुषु सूत्रेषु कैयटादी । यदा एव सर्वेति कैयट

शान्त इत्यस्य बुद्धयारूढा भवन्तीत्यर्थः । 'अपवादो यत्तान्यत्र चरितार्थः—'
इति न्यायस्य तु नात्र प्राप्तिः, अन्तादेशाप्राप्तिविषये चारिताध्याभावात् ॥ ६४ ॥

लक्ष्यैकचक्षुष्कस्तु तच्छास्त्रपर्यालोचनं विनापि अपवादविषयं परि-
त्यज्य, उत्सर्गेण लक्ष्यं संस्वरोति, तस्यापि शास्त्रप्रक्रियास्मरणपूर्वकप्रयोग
एव धर्मोत्पत्तेः ; तदाह—

प्रकल्प्य वापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते ॥ ६५ ॥

कचक्षुष्काभिप्रायमित्याह— लक्षणैकचक्षुष्को हीति । अन्यथा उद्देश्यतापच्छेदा-
पच्छिन्ने सर्वत्रोत्सर्गकृतसंस्कारे । यिकल्पेति । शास्त्रद्वयप्रामाण्यात् ; सा च नेत्येति भावः ।
ननु पर्यालोच्येत्याद्यर्थलाभः कुतः ? आदौ तत्प्रवृत्तेरेव लभात् । किं च पूर्वमपवादप्रवृत्ति-
संज्ञा संभवति, तत्र सा सर्वधानयकाशन्वैव सिद्धा । अत एव पद्यादुत्सर्गप्रवृत्तरपि
'बहिदपवाद—' इति प्रसक्तन्यायेन प्राप्तिस्त्वे सिद्धेति तथायं किमिदं व्यर्थम् । किं च
दधर्तात्यादौ अभिनिविशतिर्वाह्यात् आह— अभिनिविशति । एवं च तं पर्यालोच्य तद्विषय-
त्वाभावेन निर्णयविषये उत्सर्गो बुद्धिविषयः सन् लक्ष्यं संस्वरोति । एवं चोत्सर्गप्रवृत्तौ
तज्ज्ञानमेव कारणमिति भावः । अत्र दधर्तात्यादौ । अभिनिविशति । तस्य गुणप्रप्राप्ति
विषयत्वात्तदपि बोध्यम् ॥ ६४ ॥

द्वितीयामवतारयति— लक्ष्यैकोक्ति । अत एव तुः । तच्छास्त्रेति । अपवादशाब्दे-
त्यर्थः । ननु लक्ष्यैकचक्षुष्कस्य लक्षणार्थैव नेति कथमुत्सर्गस्यापि प्रवृत्तिरत आह—
तन्मार्ग्यातीति । लक्ष्यैकचक्षुष्कस्याप्यर्थः । अपिकल्पममुषाद्यकः । एवेति । एवेन तदन्वया-
प्रयोगे धर्मोत्पत्तिनिरासः । स्वर्दे चेदं पस्पसादिके ; इदमपि तत्र गमकमिति भावः । एते-
नापवादोत्सर्गस्य साध्याविशेषात्पशुद्रयोपन्यासो व्यर्थ इत्यस्त्वस्त्वम् । 'प्रवृत्त्येषा' इति
पाठः । वाशब्दः पक्षाधिकारणे । यथाक्रमे प्रकल्प्येत्यस्य बुद्धयारूढं कृत्वा सतततदनन्तं स प्रव-
र्तते इत्यर्थे पूर्वतो भेदो न स्यात् । इत्यापत्तां सासंगतिर्वक्ष्यमाणदोषः । अतोऽप्युक्तमेव
'प्रागपि' इति शेषपरूपेण व्याचष्टे— तत इति । तस्य प्रमान्तरामर्शकत्वादाह— अप-
वादोति । अत एवाह— परीतिः । 'अभिनिविशते' इत्यस्य प्रवर्तत इत्यर्थः ; एवं
वापवादशाब्दाविषयं स्वयमेव त्यक्त्वा देवदत्तादिदृष्टान्तं लक्ष्यं संस्वरोतीत्यर्थः । प्रागपि-
त्सर्गस्यापवादविषयान्यविषयं निर्णयतीति यावत् । तथा च पूर्वमने सर्वत्र प्राप्तत्वे
उत्सर्गस्य विषयविशेषोपपत्तेन बुद्धयारूढेन निवृत्तिः ; अत्र तु प्रागपि तथेति भेद इति

तत इत्यप्यापवादशाम्पर्यालोचनाप्रागपीत्यर्थः । प्रकृत्येवमप्य परि-
येत्यर्थः । अत एव प्रातिपदिकार्थसंग्रहे भाष्ये इदं द्वयमप्युक्त्वा, 'न
वाचित्तावदुत्सर्गो भवति । अपवादः तावत्प्रतीक्षते' इत्यर्थकमुत्तम ॥ ६५ ॥

एतन्मूलकमेव नवीनाः पठन्ति—

उपसंज्ञानियमाणनिमित्ताऽप्यपवाद उपसंज्ञाननि
मित्तमप्युत्सर्गं वाधते ॥ ६६ ॥

इति । यत्तु अभ्यस्तसङ्गामूत्रे केचदेन प्रकृत्येति प्रतीक्षमुपाशय— य-
था न संप्रसारण इति परम्य यणः पूर्वं संप्रसारणं पूर्वस्य तु तन्निमित्तकः प्रतीक्षः
इत्युक्तम्, तत्तु 'तत उत्सर्गः' इत्यादक्षराननुगुणम् । यत्तु—अपवादतात्पर्यार्थं
विना नोत्सर्गवाच्यार्थ इति तदर्थ इति तत्र, 'अभिनिविशन्ते' 'अप-

पलितम् । अत एव द्वितीयस्योक्तार्थकत्वेन प्रसंगभेदेऽपि उक्तान्या द्वया पलितस्या
देव । तावत् आदां । प्रतीक्षते अपवादिप्रयत्न यथाकथञ्चिज्ज्ञात्वा तत्रागत्युद्वि-
निवर्तते । ततोऽन्यत्र ना भवतीति तात्पर्यार्थः । इत्यर्थकमिति । न तावत्प्र कदा
निमित्तादेशो भवति । अपवादो तावच्छ्रुतानन्वो प्रतीक्षत इति भावः । तत्र द्वयोन्मा
ययोर्निर्वापत्वं स्यात् तर्हि उपसंहारद्वय इत्यंत् । तस्मात्तु एवार्थ इति भावः ॥ • ॥

एतन्मूलकमेवेति । एतदुभयपक्षिनमूलकमेवेत्यर्थः । एतेन मृत्पानरनि
रास, शयसम्मत्त्वात् । अत एवात्— नवीना इति । शोभितात् इत्यर्थः ।
दधतीत्यत्र तन्निग्रामकत्वेन इति शेषः । दिर्न्यायवचनस्य तात्पर्यान्तरं ना
यथेति । अस्म्य 'एतद्विषयभूतम्' इत्यादि । इतीति । इति एव इत्यर्थः ।
त्यर्थः । संप्रसारणमिति । इत्यत्र शपकादयमर्थं माथिनो भग
प्रकृत्येत्यादिपरिग्रहः । किञ्च 'न संप्रसारणे—' इत्यत्र शपकादयमर्थं माथिनो भग
वता । यदि न्यायविषयस्तर्हि भाष्यागतितरेवेति तद्भाष्यविरुद्धमिति व्योम्यम् ।
तदर्थ इति । वचनद्वयार्थ इत्यर्थः । पूर्वशेषस्यापि भाष्यसम्प्रत्वाप्रागपत्ति । सम्प्र-
वापकमाह— अभीति । 'विशन्ते' इति पाठः । तेन हि लक्ष्यसंस्कारकवाच्यार्थबोधोभा

वाद्द्विषयम्' इत्यादिपदम्वारस्यभङ्गापत्तेः पदजन्यपदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थ-
 बोधाभावे कारणाभावाच्च । यत्र त्वपवादो निषिद्धः, तत्रापवादविषयेऽप्यु-
 त्सर्गः प्रवर्तते एव, यथा—वृक्षावित्यत्र 'नादिचि' इति पूर्वसवर्णदीर्घ-
 निषेधात्प्रवर्तमानस्य वृद्धिबाधकत्वाभावाद्दृद्धिः प्रवर्तते । अत एव 'तौ
 सन्' इत्यादि संगच्छते । अत एव निर्देशान् भ्रष्टावसरन्यायम्यात्र शास्त्रेऽ-
 नाश्रयणम् । ध्वनितं चेदम् 'इहो गुण—' इति सूत्रे भाष्य इति भाष्य-

वेऽपि मामान्यत सोऽस्तीति सूत्र्यत अन्यथा ण्वमुक्तिर्युक्ता स्यात्तथैव वदेदिति
 भावः । आदिना 'तन्' ' अभिनिविशते' इत्यस्य संभ्रतः । ननु पदास्वारस्येऽपि तात्प-
 र्थाथे ण्वास्तु सोऽन जाह— पदेति । 'जाह्नादिन्त्वे' इति शेषः । अत्राभयत्रापवाद-
 विषयता फलोपहिता प्राह्या, अन्यधानिष्ठापत्ते तद्वित्यादिनिर्देशासागत्यापत्तेभ्य अप्रवर्त-
 मानस्य बाधरत्वामभवाच्च । तस्माद्बाधराधितापवादविषयता यत्र, तत्र मोत्सर्ग-
 प्रवृत्तिः अन्यत्र तु भवत्येवेति परितम तदाह— यत्र त्विति । विषये अपवाद-
 विषयत्वयोग्येऽपि । अपि प्रागुक्ततदविषयपरामर्शक । ण्वो निश्चिन्त्यवच्छेदे । अप्र-
 वर्तमानस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य । न्वायमिदं अर्थे णापकम'याह— अत एवेति ।
 तथासाकारादेवेत्यर्थः । नन्वेवमपि 'स्यसारमरो भ्रष्ट तत्र' इति न्यायेन वृद्धिर्नैव
 स्यादत नाह— अत एवेति । तावित्यसमादेव निर्देशादित्यर्थः । अत्र पाणिनीये,
 'वाक्ता विना—' इति न्यायादिति भावः । सूत्रास्त्रेऽपि भाष्यमपि प्रमाणयति—
 ध्वनितमिति । यद्यपि 'इहो गुण—' इति सूत्रे वृद्धिप्रहणाभावे भिर्त्मादिःत्यादीं ह्यन्त-
 र्गणनाया बाधकत्वेऽपि त्रिपदि'यादीं प्राप्ताया 'मिनि वृद्धि' इति वृद्धे चाप्य-
 गामान्यचिन्तापक्षे 'नेट्टि' इति निषेधमुक्त्वा विशेषचिन्तापक्षे 'मिदि
 वृद्धि— इत्यस्या बाधिकाया ह्यन्तरगणनाया 'नेट्टि' इति निषेधात् 'उपपदे
 निषिद्ध उगो न' इति समाधानदात्म्ये, नान्त पादमिति पाठे गुणो
 अभ्यन्ते इत्यत्र पूर्वस्यनिषेधे अयादयोऽपि नेति ह्यन्ततयोप तत्र तन्त्या-
 यस्य सारसमो न तथापि द्वितारपक्ष आहयुक्तिः, न्यायाभावात् । अत एव
 सिन्धन्तराभावे दमस्य 'अतो ह्योदे—' इत्यत्राह्यन्तर्य सारस्य गण-
 कस्य तैपदादि णापकम्' इत्यादिप्रामाण्यस्य संगतिः । अन्यथा न्यवृत्तीदित्यादीं
 अन्तराया वृद्धिबाधकगुणस्य निषेधे तेन न्यायेन वृद्धपभावे त्रिदं नदसंगतिः स्पष्टैव ।
 अत एव 'नान्त पादम्' इति सूत्रे त्रयोऽन्तरस्युत्तर र्थे एतेऽपि यत्र प्रोति, तस्य निषेध-
 इत्यर्थेऽपि तस्य सर्वनिषेधकत्वमुक्तम् । तस्मात्प्रभाव एवेति बोध्यम्; तदाह—

प्रदीपोद्घाते निरूपितम् । अत्र 'देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्योन्मज्जनं न' इति न्यायस्य विषय एव नास्ति, हते देवदत्ते उन्मज्जनं न, देवदत्त हननोत्तस्य तु हनने भवत्येवोन्मज्जनम् । प्रकृतेऽपि न पूर्वसवर्णदीर्घेण पृष्ठेर्हननम्, किं तु हननोद्यममजातीय प्रसक्तिमात्रम्, प्रसक्तस्यैव निषेधान् । प्रतिपदोक्तस्यपि निरवकाशत्वे सत्येव बाधप्रयोजकम् । स्पष्टं चेदम् 'शेषाद्धिभाषा' इति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि 'शेषग्रहणमनर्थकम् । ये प्रतिपदं विधीयन्ते, ते बाधका भविष्यन्ति' इत्याशङ्क्य, 'अन्तप्रकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति । समासान्ताश्च क्वभावे साप्रकाशाः' इत्युक्तम् ।

कचिद्गुणवकाशत्वाभावेऽपि परन्तियादिसमवधाने शीघ्रोपस्थितिकत्वेन पूर्वं प्रवृत्तिप्रयोजकं बलवत्त्वं प्रतिपदविधित्वेनापि, 'परन्तियान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसंनिपाते तेषां मिथः प्रमङ्गे परवलीयस्त्वम्' इति 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे कैयटेन पाठान् । अत एव रमे इत्यादौ प्रतिपदोक्तत्वात्पूर्वमेत्वे आकारप्रदलेषान् हल्द्वयादिलोपो न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य 'एद् ह्रस्वान्—' इति लोपेन समाहितम् ॥ ६६ ॥

नन्वयजे इन्द्रमित्यादावन्तरङ्गस्यापि गुणस्यापवादेन सवर्णदीर्घेण बाधः स्यादत आह—

अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्हन्तरङ्गेण बाध्यते ॥ ६७ ॥

निरवकाशत्वरूपस्य बाधकत्वबीजस्याभावात् । एवं च प्रकृतेऽन्तर-

याह— कचिदिति । शास्त्रस्य तदभावेऽपि तत्समवधाने प्रतिपदविधित्वेन यच्छीघ्रोपस्थितिकत्वम्, तेन पूर्वं प्रवृत्तिप्रयोजकं बलवत्त्वमप्यङ्गीक्रियत इत्यर्थः । परेति । विरुद्धयोर्द्वयोः शास्त्रयोः संनिपाते एकलक्ष्ये प्रवृत्तौ यत्पराद्यन्यतमं तद्भवति, तेषां परादानां मध्ये मिथः परन्तियाद्योर्युगपत्प्रसङ्गे उपात्तक्रमेण तद्वलवदित्यर्थः । एव च वाच्यद्वयमिदमिति 'विधयः' इति प्रथमोपपत्तिः, 'विरोधि'— इत्यस्य सापेक्ष्यं च । यत्तु— 'विरोधिसंनिपाते' इत्यनेन भिन्नविषयागमादेशयोर्नापवादत्वमिति सूचितमिति केचित्, तन्न, नुम्नुटोर्बाध्यबाधकत्वानापत्तेः । 'नित्यात्सुल्लुकोऽन्तरंगा आदेशा' इति 'प्रत्ययोत्तर—' इति मूलव्यर्थमिति ज्ञापकं परिभाषाया इत्यत्र तेनैतदुक्तम् । इति इत्यस्य । अत एव कैयटेनेति तृतायासंगतिः, 'उभय—' इति नियमप्राप्तेः । नन्वेवमपि तद्भाष्यात्प्रतिपदविधित्वस्य तावन्न लक्ष्यमिति तदंशे कैयटासंगतिरेवेति कथमुक्तार्थसिद्धिरत आह— अत एवेति । उक्तार्थोक्तकारादेवेत्यर्थः । एत्त्वे 'संबुद्धौ च' इत्यनेन, तत्र संबुद्धिपदोपादानात् । समाहितमिति । अन्यथा शङ्कस्याज्ञानेऽपि सिद्धान्तां तथैव बदेदिति तदनुत्पत्तेर्नदर्शस्य तदभिमतत्वमिति भावः ॥ ६६ ॥

अन्तरङ्गस्य पूर्वोपस्थितनिमित्तस्य । अपवेति । अनेन पूर्वसंज्ञति सूचिता । स्वाविषये चारिताभ्येन वैपरीत्यमि याह— यद्यन्यत्रेति । अत्र बीजमाह— निर-

ण गुणेन सर्वर्णदीर्घः समानाश्रये चरितार्थं यण्गुणयोरपवाद्योऽपि बाध्य-
 त । पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वविषय इदम् । यत्तु—‘ आगमादे-
 श्योर्न बाध्यबाधकभावः, भिन्नफलत्वात् । अत एव ‘ ब्राह्मणेभ्यां दधि दी-
 यताम्, कम्बलः कौण्डिन्याय् ’ इत्यादौ कम्बलेन न दधिदानबाधः’ इति
 ‘ च्छोः—’ इति सूत्रे कैयटः, तत्र, ‘ अपवादो नुर्दीर्घत्वस्य ’ इति ‘ दी-
 र्घोऽकितः’ इति सूत्रमध्यभाष्यविरोधान् ॥ ६७ ॥

नन्वजीगणदित्यादौ गणेरीत्व निरवकाशत्वाद्बलादिशेष बाधेत ;

तत्राह—

चेति । अयं भाव — दण्डाप्र धांश इत्यादौ समानस्थानिनिमित्तके सर्वपातववापत्वेन
 यण्गुणयोः प्राप्तदाय सति तत्र तयारप्राप्तावपि भिन्नस्थानिनिमित्तक अयं इ इन्द्रभियादौ
 गुणदीर्घयोः प्राप्तौ दार्घ्यस्य सर्वथानवाशात्त्वाभावेऽपि तत्र चरितार्थं मनि तदप्राप्तियोग्ये-
 ऽचरितार्थरूपनिवकाशवस्य सत्त्वात् ‘ यन न— इति न्यायन प्राप्ता बाधो न, तु यस्या-
 निनिमित्तकयोरव तेन मिथो बाध्यबाधकभावस्य विप्रतिषेधमूरस्यभाष्यादङ्गीकारादिति ।
 तदाह— एवं चेति । तादृशबाजाभावे चलयं । प्रकृते अवज इ इन्द्रमित्यादौ । ममा
 नेति । तयोरपवादाऽपि यत् समानाश्रये चरितार्थं, अत इत्यर्थं । उक्तेतारेवाह— पूर्वो-
 पेति । ‘ रूपान्तरङ्गत्वविषये ’ इति पाठ । एव च यत्र स्थानिनिमित्तस्येऽन्तरङ्गत्वमन्या
 दृशम्, तत्र तस्यापवादनेव बाध इति भाव । यच्चिति । अन्यथा ऊट्टिष्टवपक्षे नाप्राप्त
 लोप वस्यार-वमाण ऊडागमो बाधक स्यादिति बलोपाभावे रूपासिद्धिरिति बलापेन
 तत्साधकभाष्यासगति स्यादिति भाव । भिन्नेति । लोपो हि स्थानिनिर्गतफलक,
 ऊट् तु न तन्निर्गतिफलक इति भाव । फलमवान्तर शास्त्रविहितरूप प्राप्तम्, न तु प्रया
 गरूपम्, अन्यथैतदसगति स्पष्टं । अत एव दृशान्तसगतिरपि अन्यथा तत्रापि
 शरीरक्षणरूपफलस्य तु यत्त्वासदसगति स्पष्टं । तदाह— अत म्येति । भिन्नफलत्वे
 तत्त्वानङ्कारादेवेत्यर्थं । दधि ओदनसस्कारकम्, कम्बल शीतनिवारक इति भाव ॥ ६७ ॥

निरचेति । अस्य ‘ सर्वथा ’ इत्यादि । अनेन पूर्वसङ्गति साचता । जनयो
 क्रम तु पूर्वाक्तक्रम एव नियामक । किंच तत्र विपरता बाध्यबाधकभाव प्रतिपादन इति
 प्राक्तदुपस्थिति, अत्र तु तस्यैवाभाव इति पश्चादुपस्थितत्वमिति भाव । बाधेतेति ।

अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावो नास्ति ॥ ६८ ॥

‘दीर्घोऽकितः’ इत्यकिदूहणमस्या ज्ञापकम्, अन्यथा ययम्यत इत्यत्र तुकि कृतेऽनजन्तत्वादीर्घाप्रप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । इयं परान्तरङ्गादिबाधकानामप्यबाधकत्वबाधिका । तेन अचीकरत् मीमांसत इत्यादि सिद्धम् । आप्ते सन्वद्भावस्य परत्वादीर्घेण बाधः प्राप्नोति । अन्ये ‘मान्वध—’ इति दीर्घेगान्तरङ्गत्वादिस्त्वस्य बाधः प्राप्तः । यत्तु—‘यत्र एकैकप्रवृत्त्युत्तरमपि सर्वेषां प्रवृत्तिः, तत्रैवेदम्’ इति ‘अत एक—’ इति सूत्रे कैयटः, तत्र, तुकि कृते दीर्घाप्रप्त्या धर्मिप्राहकमानविरोधान् मान्वधादीनां दीर्घे कृते इत्वाप्राप्त्या ‘गुणो यद्धुकोः’ इति सूत्रस्थभाष्योक्ततदुदाहरणसंगतेश्चेत्य-

अस्य ‘इति चेत्’ इति शेषः । अन्यथा एतत्परिभाषाभावे । नुकीति । अपवादत्वात् ना प्राप्ते दीर्घे नुक् आरम्भात् तत्र समकालं चारिताभ्यं सति तदप्राप्तियोग्येऽर्थात्-
 ध्यात् । ननु कृतेऽपि गुणं न्यनकारस्य दीर्घे स्यादिति चेत् न दीर्घश्रुत्यावपरिभाषो पस्थानादवाभ्यासस्य विशेषमादजन्ताभ्यासान्त्यस्य दाघाभवतात्पर्यात्, तदाह— अनजन्तेति । ‘अभ्यासविकारेष्वपवादा उभयार्थवाधन्ते’ इति लघुत्तद्वर्णकारे पञ्चाह— इयमिति । परेति । भादिना नित्यपरिग्रहं णत्प्रवृत्तबाधकानामित्यर्थः । आप्ते अचारादि स्वप्न । अस्य ‘मान्वधा’ इत्यादि । सन्वद्भावस्यावकाश — अविधनादिनि । दीर्घस्यावकाश — अदीर्घादिपदिति । आद्ये अभ्यासस्यालघुत्वात् दाघाप्राप्तिं अन्ये ‘सन्वत्’ इत्यादिना ऋष्यन्वि कार्यस्याविधानात्सन्वत्त्वाप्राप्तिं । दाघस्तु सन्वद्भावविषयः, न तु तनात् भावः । प्राप्नोतीति । वतमानसमापं भूतं सत् । अन्ये मीमांसत इत्यत्र । अन्तरं ति । सन्प्रत्ययः, अभ्यासदीर्घत्वं च सनियोगेन विधायत इत्यन्तरात् दीर्घत्वम् । इत्येव तु बहिरङ्ग मनि परतो विधानात् । न च सन्प्रत्ययकालं अन्यासाभावेन तदप्राप्त्या कथं दीर्घस्यान्तरङ्गत्वमिति वाच्यम्, अभ्यासत्वस्यावश्यकत्वेन तावत्पर्यन्तं दीर्घस्यावधानं हि इत्यपर्यन्तमवस्थितौ कारणभावेन तदपक्षयान्तर्गतत्वस्यैवादिनि भावः । पर्यवेति । उ सर्वस्यापवादस्य चत्वर्थः । यथा— ननेतात्वादीं उदत्यं म्गाद्यं, तपु च तदिति भावः । कृते ‘अनन्ताभ्यासाभावन’ इति शेषः । प्रमाति । ‘बाधोऽकित इत्यकिदिति’ इत्यादि । मानादानामित्येव गिद्धे त्वमुक्तिर्वाच्यं वाच्यं । गुणो यद्धिति । ‘मान्वध—’ इत्यपि स्पष्टम् । तदुदाहरणोति । मीमांसते दाघावपरिग्रहेन दुदाहरणत्वर्थः । न च

न्यत्र विस्तरः ॥ ६८ ॥

ननु तच्छीलादिनृन्निपये षुलपि म्यात् । न च तृसपवादः, अम-

रूपापवादस्य प्रिकल्पेन बाधकत्वादत आह—

ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ ६९ ॥

षुलि सिद्धे निन्द्वहिमादिमूत्रैर्गैराभ्यो मुन्निधानमत्र ज्ञापकम्,
त्र षुल्लुकाः मूत्रे विशेषाभावात् । 'ताच्छीलिकेषु' इति विषयमत्रमेव ।

मन्वायस्य गमनाधानेन मसुक्षयस्य प्रसिद्धत्वात् अभ्यासपक्षेति मसुक्षय च-
प्रणयानमनुविद्यात्वर्यं लिङ्गं यस्यादशविशेषणं च पक्षे यदा गमन इत्यत्र किंती-
यनुप्रत्या वारणव पत्र इत्यादौ तेषाधनस्य तस्यानुप्रत्या रोपमभियोगनिप्रवाहाकारेण
वाष्पपि अत एव— इयेन पापयत्त इ यादौ एवादादनिप्रमङ्गस्य परत्वात्पर्यं वमत्र
बाधक भविष्यताति वारणपर अत एव— इति मूत्रभाष्यागमनि । तदथमव हि ६
येन तथोक्तमिति वाच्यम् ज्ञापकतिदभ्यागावन्निस्त्वेन परिभाषाया अनाथयणमिति
भगवतोऽभिप्रायात्, तदाह— इ गम्यन्नेति । उच्योतादाविचर्य ॥ ६८ ॥

तत्रपवाद् इति । 'आ यवेत्तच्छाल— इत्यर्थविशये विहितवापिनि भाव ।
भनेन समिति सूचिता । एवमप्रिमद्वेषेऽपि वाच्यम् । षुलीति । करणस्यारेकरणेवि
विधायां गमनी । यद्वा षुलि मान निन्दर इत्यादिरूपे सिद्ध इत्यर्थं । एकाभ्य
वण्डवादिमन्ताग्यभिनेन्य ततएवदस्य विधेयं स, षुलि प्रययात्पूर्वमुदात्तं बुत्ति तु
आदिददात्त इति विशेषात् अत एवाह— तत्रेति । तदन्यकार्थित्यर्थं । रूपे विशेषे
पाभासस्य एववादाह— एव इति । सामान्यापेक्ष चेद् ज्ञापकमिति भावः । ननु ता-
च्छीलिकेत्वित्यधिकरणसप्तम्याम् उच्योतादादयोस्ताच्छात्रिकवम, उतापवादस्यैव । तत्र
उक्तज्ञापकमिति, षुलात्तत्वात् । तथा च 'निन्द— इति मूत्र तया प्रणयानर्थयया
पति । अनुदोत्तत्र—' इति कुर्वन् पदन इत्यस्य सिद्धौ पुन 'चक्रम्य—' इत्यत्र
युत्तर्यं पदिप्रण हि तत्र ज्ञापकम् । न च 'लषपत—' इ युक्ता बाध प्राप्त पक्षेऽनेन
युत्प्रतिप्रसूयत इति वाच्यम्, वासरूपविधिना तसिद्ध । एव च द्रव्योपनवात् युक्त
तत्त्वम् । किं च तथा सयत्पवाकरातेरन्यत्परमिति न किंवापि तत्करिष्णुरित्यस्य
मिज्ञापपि अनया रीत्यालकरिष्णुगितिबदलकाश्च इत्यपि ह्यात् । किं च 'पेशमान—'

तेन ताच्छीलिकैरताच्छीलिकैश्च वासरूपविधिर्नेति बोध्यम् । नन्वेवं कत्रा
कमनेत्याद्यसिद्धिः, 'नभिकम्पि—' इति रेण 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति
युचो बाधादिति चेत्, न, 'सूददीपर्दाक्षश्च' इत्यनेन दीपेर्युञ्जिपेधेनोक्तार्थ-
स्यानित्यत्वान् ॥ ६९ ॥

नन्वेवं हासितं अग्रस्य हसनमित्यादौ घञ्, उञ्जति भोक्तुमित्यत्र लि-
ट् लोटौ ईपत्वानः सोमो भवतेत्यत्र खल प्राप्नोतीत्यत आह—

क्तल्युटतुमुन्खलर्थेषु वासरे रविधिर्नास्ति ॥ ७० ॥

इति वराचि भास्वर इति वन् 'अनुदात्तेतश्च' इति युचा भागन इत्यस्याभावेपि भासक
इत्यपि म्यात् । अन्त्ये उक्तत्रापकसभवेऽपि पदिप्रहणानर्थप्रयापति, उक्तलक्ष्यसिद्धिवैपरा
त्यापतिथात् आह— ताच्छीलिकेष्विति । विषयेति । विषयता च द्वयोस्तत्त्वेन
अपवादस्यैव वा, उ-सर्गस्यैव तत्त्वेन तु न असमवात् । अपवादस्य तु गर्वथा तत्त्वमप
क्षितमिति भाव, तदाह— तेनेति । विषयसप्तम्यङ्गीकारेणेत्यर्थ । 'ताच्छीलि
कानामपवादानाम्' इति शेष । एव चैकेनैव ज्ञापकेनोभयलाभे पदिप्रहणमपि सफलम्
सबलेष्टसिद्धिरपीति बोध्यम् । एवं द्वयोस्तत्त्वेऽपि परिभाषाप्रवृत्त्यङ्गीकारे । कत्रेति ।
कत्रेतिवत्कमनेत्याद्यसिद्धिरित्यर्थ । वैधर्म्यं दृष्टान्त । आदिना ग-ता गामुक, विवत्था
विवत्थन इत्यादिपरिग्रह । आद्ये तु-नुकर्त्ता अन्त्ये धिनुष्पुचौ । रेण विशेषविहितेन ।
सूदेति । व्यधिकरण निषेधविशेषणम्, युनित्यत्र बहुव्रीहिणा समानाधिकरण वा ।
उक्तार्गस्य परिभाषार्थस्य । अनित्यत्वात् अनित्यत्वज्ञापनात् । अन्यथा 'नभि
कम्पि—' इति तादृशरेणैव दापेरपि युचो बाधे सिद्धे तद्वैधर्म्ये स्पष्टमेवेति भाव ॥

एव ताच्छीलिकेष्वेवानित्यवासरूपविधिनिषेधाङ्गीकारे । छात्रस्येति । मायमणि-
न्यायेन अन्वेति । 'नपुमके भावे च ।' 'युदय' इत्यस्य विषयोऽयम् । घञिति ।
घनर्षायर्थ । उचितक्रियाभ्याहार । एवमप्रेऽपि सर्वं बोध्यम् । तथा सति हासमित्यपि
स्यात् । भोक्तुमिति । 'समानमृत्केषु' इति तुमुन् । लिङिति । 'इच्छापु म्बिजोर्' इति तां ।
खलिति । 'आतो युच' इत्यस्य विषय इति भाव । क्तल्युडिति । एतेषु
पदार्थानामपवादभूतेषु मत्सु स नास्तीत्यर्थ । तथा चेत् उ-सर्गाप्रिय बाधन्ते, न तु वा
वासरूपविधिना विवत्थेन । एव च यत्र चादय एव उ-सर्गा, तत्र सोऽप्यव, यथा—

'इदं च वासरूपविधेरनित्यत्वात्सिद्धम् । तदनित्यत्वे ज्ञापकं च— 'अहं
 कृत्यवृत्तश्च' इति । तत्र हि चकारसमुच्चितालिङ्गा कृत्यवृत्तौर्वाधा मा भूदिति
 कृत्यवृत्तग्रहणं क्रियत इत्यन्यत्र विन्तरः । वासरूपमूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ७० ॥

• ननु श्वः पक्तेयत्र वासरूपविधिना लृडपि प्राप्नोति, कृते आदेशे
 वैरुत्यादत्त आह—

लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ ७१ ॥

'अजिक्थां भयादीनामुपपन्नानां नपुंसके कादिनिवृत्त्यर्थम्' इत्यग्निपथे वागरूपविधिना
 ल्युटपि, तेन भय भयन वर्षं वर्षणमित्यादि सिद्धम् । अत एव 'वृषभो वर्षणान्' इति
 भाष्यप्रयोग, 'आशिते भुव' इत्यत्र आशितभवन इति काशिकादिप्रयोगश्च संगच्छते ।
 रूपत्वान् रचना घणेर वाच्यते, ननु ल्युट् । एतेन कस्युडिति निषेधात् तत्र ल्युट्युक्त
 इति प्रकाशोक्तमपास्तम् । अत्र परिभाषायाम् साहचर्यं नार्थीयत इति स्पष्टमन्यत्र । अत्र-
 काभावाच्च वक्ष्यमाणतदनित्यत्वज्ञापकेन एवजापनागंभवाच्च, तद्व्यनयप्राह— इदं च-
 ति । परिभाषावचनं चेत्यर्थं । यत् 'वासरूप' इत्यत्र व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् ए-
 ष्यते इदमिति न्यागकृत्, तत्र, तासां परिगणनात् । तद्व्यनयप्राह— अनित्यत्वा-
 दिति । यत् सांख्यवादयः— 'विभाषाप्रै प्रथमम्—' इत्यत्र विभाषाग्रहणात् अनित्यत्व-
 लाभ इति, तत्र, तस्य पक्षे कर्मादिविषयायां लडादिसंपादनेन चारितार्थादिति स्पष्ट-
 मन्यत्र । अत आह— तदनित्येति । नस्त्वर्थे । कृत्यवृत्तग्रहणं ज्ञापकं न मूत्रमित्याह—
 तत्र हीति । मूत्रे हीत्यर्थं । यदि तदनित्यत्व न स्यात्, तर्हि वागरूपविधेर्नैव पक्षे
 तयो सिद्धौ तदानर्थस्य स्पष्टमेव । यदि तु 'शक्ति लिङ्ग' इति कृत्यानुकर्षकत्वेनैव लक्षणत्वात्
 तदनित्यत्वं ज्ञाप्यत इत्युच्यते, तदा कृत्यवृत्तग्रहणं 'प्रैप्रादिसर्गम्—' इति मूत्रे कृत्याद्येति
 च मुख्यम् । एतेन 'प्रैप—' इति मूत्रे कृत्यग्रहणात् उक्तार्थो लभ्यत इति तत्रादित्यो-
 क्तमपास्तम् । एवं च तदनित्यत्वेनैव ताच्छब्देषु लादेशेषु च निर्वाहे उक्तवक्ष्यमाणपरि-
 भाषाद्वयमनावश्यकमिति योग्यम्, तदाह— इत्यन्यत्रेति । दोहरादावित्यर्थः ॥ ७० ॥

नन्विति । 'एवम्' इति शेषः । उभयत्रैव नदहीकार इति तदर्थं । इत्यत्र इत्वा-
 दौ । ननु 'नानुबन्धहतमकारूपम्' इति सिद्धान्तादर्थं तत्रास्ति, अत आह— कृते
 इति । तथा च आदेशानिर्णयस्य तत्र आरोप इति भावः । 'लादेशेषु' इत्यत्र

आदेशकृतवैरूप्यवत्सु लकारेषु स नाम्नीत्यर्थः । अत्र च 'ह्रस्वतो-
र्लङ् च' इति लङ्विधानं ज्ञापकम्, अन्यथा 'परोक्षे लिट्' इति लिट्
लङः समावेशोऽसारूप्यात्सिद्ध इति किं लङ्विधानेन । शत्रादिभिस्तिङ्
समावेशार्थं शतृविधायके विभाषाग्रहणानुवृत्तिः, 'लिटः कानञ्वा' इति
वाग्रहणं च कृतम्, तज्ज्ञापयति— वासरूपसूत्रेऽपवाद आदेशत्वानाकान्तः
प्रत्यय एव गृह्यत इति कैयटादौ ध्वनितम् । तत्कलं तु सदादिभ्यो भूतसा-
मान्ये लिटः कसुरेव, न तु पक्षे तिङ् इति बोध्यम् ॥ ७१ ॥

ननु 'डमो ह्रस्वात्—' इत्यादौ डमः परम्याचः, अचि परतो
डम इति वेति संदेहः स्यादन्त आह—

रमधारय । ककारादित्वात् लस्य पूर्वनिपात । आदेशपदं च स्वनिष्ठवैरूप्यलाक्षणिकम्,
अर्श आद्यच्च इत्याशयेनाह— आदेशेति । नीलरूपवादित्वात्प्रयोग । चस्त्वर्थे,
वाक्यालङ्कारे वा । अन्यथा एतद्वचनाभावे । लङ् 'अनद्यतने लङ्' इति विहितस्य ।
असारूप्यात् उक्तत्वात् । एव च सूत्रमुक्तार्थं ज्ञापकम् । ननु यथाश्रुतार्थं एव अस्तु
किं लक्षणायाधरणेन ? अत आह— शत्रादिभिरिति । आदिना कानञ्चपि । अत
एव बहुवचनम् । शतृविधायके 'लृ' शतृशानचौ इति योगविभागे । विभाषेति ।
नन्वोविभाषा' इत्यत 'सदादिभ्यो बहुलम्' 'इध्यायावा' इति वार्तिकप्रत्याख्यानस्य
भाष्यकृतकृतेत्यर्थः । सूत्रात् आह— लिट् इति । कृतमिति । अस्य 'यत्' इत्यादि ।
तत् उभयम् । अपवाद् असरूपपदबोधः । एवेति । एवोभित्क्रम आदेशत्वानाकान्त
एव प्रत्यय इत्यर्थः । ध्वनितमिति । अनेन तदनुकूलं ध्वनितम् । सामान्ये इति । अनेन
तद्विशेषे यथायथं तिङो भवन्त्येवेति सूचितम् । पक्षे तिङ् इति । अन्यथा तु पक्षे तेऽ
पि वासरूपग्न्यायेन स्युः । कानञ्चतु न पक्षे तस्य छान्दसत्वात् । अस्वरितावात्तस्य नानुवृत्ति-
रिति भावः । एव च यथाश्रुतार्थस्य दुर्बलत्वात्तदाश्रयणमावश्यकमिति तत्त्वम् ॥ ७१ ॥

बलवत्त्वप्रसङ्गादेवाह— न्निति । यत्तु सारदेवादयः — विप्रतिषेधसूत्रस्यैव 'उभ
यनिर्देशे' इत्यर्थं इति, तत्र, 'डमो ह्रस्वात्—' इत्यादौ अनिर्वाहात्, तदनुवचनं, तत्रैव
तावदोपमाह— डम इति । अच इति । अस्य 'श्नि' इति शेषः । इति वेति ।
अस्य 'अर्श' इति शेषः । 'डमो वेति सदेह' इति पाठे तु न किमपि । अत्र बोधमाह—

उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् ॥ ७२ ॥

अचीति सप्तमीनिर्देशस्य 'मय उभः—' इत्युत्तरत्र चारिताऽर्था-
 त्पञ्चमीनिर्देशोऽनवकाश इति 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यम्यैव प्रवृत्तिः । यत्र
 तु 'ङः सि घुट्' इत्यादावुभयोरप्यचारितार्थम्, तत्र 'तस्मिन्—' इति सूत्रा-
 पेक्षया 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यस्य परत्वात्तेनैव व्यवस्था । एवमुभयोश्चारि-
 ताऽपि, यथा—'आमि सर्वनाम्नः—' इत्यादौ । तत्र आमीति सप्तमी
 'त्रेख्यः' इत्यत्र चरितार्था । आदिति पञ्चमी 'आज्जसेरसुकु' इत्यत्र चरि-
 तार्थेति स्पष्टम् 'तस्मिन्—' इति सूत्रे भाष्ये कैयटे च ॥ ७२ ॥

ननु 'अतः कृकमि' इति सत्वमयस्कुम्भीत्यत्र न स्यात्, कुम्भशब्दस्यै-

अचीति । एवमुक्ताशयेन आदौ अनवकाशात्वेन बाधमुक्त्वा, परत्वेन बाधमाह— यत्र
 तिष्ठति । अत एव बलक्षय्यबोधकस्तु प्रयुक्त । अपि एवार्थ, अनवयोऽप्रे मिथ समुचा-
 यको यथाश्रुत एव वा । तेनैव पाठकृतपरत्वेनैव । एवेन निर्देशोऽप्यति । एवं पाठकृतपरत्वेन
 व्यवस्था । तत्र द्वयोर्मध्ये । यद्यपि श्रौती 'सर्वनाम्न' इति पञ्चम्यनवकाशेति आद्यतु
 र्यत्वं सुवचम् तथापि तस्य विहितविशेषणत्वेन तस्मादित्यस्य तत्र अप्रवृत्तिरेव । अत
 एव सर्वनाम्न परस्याम, आमि परे सर्वनाम्नो वेति सदिष्ट, पञ्चम्यनवकाशेति भाष्या
 किरेकदेशिन इति बोध्यम्, तदेतद्गुणयन् आह— आदिति । 'ततोऽनुवृत्त' इत्यादि ।
 अत्रत्य तत्त्व भाष्यप्रकाशे स्पष्टम् । एव च परत्वनिरवकाशात्कृतवाधद्वयबाधिका इवम्,
 न तु तथेति भाव तदाह— इति स्पष्टमिति । तथायोधकमेतद्गुण स्पष्टमित्यर्थ ।
 यथाश्रुते 'यत्र तु' इत्यादेशेऽत्र अनुकृतादसगति स्पष्टैव । स्पष्टीकारकत्वात् कैयटस्या
 कि । यत्र तु सप्तमीनिर्देश एव अनवकाश, तत्र तस्यैव प्राबन्धम् यथा— आने मुक्'
 इत्यादौ । तत्र हि आने इति सप्तम्यनवकाशा । अत इति अनुवृत्तपञ्चमी अतो येय
 इत्यत्र सावकाशा । 'दीर्घात्' 'पदान्ताद्वा' इत्यादौ तु ज्ञापकादिना कृतार्थाया अप
 पूर्वत्र 'च्छे च' इति सप्तम्या प्राबन्धम्, नानवकाशाया अपि पञ्चम्या दीर्घादित्यादिकाया ।
 एवम् 'इकोऽचि—' इत्यत्र अत्र सर्वनामस्थान इत्यनयोरनुवृत्त्या द्वयोश्चारिताभ्यस्रप
 सप्तम्या प्रकृतपरत्वरभाष्येऽनुवृत्तिनामभ्यादिक इति साहचर्याच्च सप्तम्या प्राबन्ध
 बोध्यम् । एव चयमनिरयेति फलितमिति बोध्यम् ॥ ७२ ॥

बोपादानादत आह—

प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् ॥ ७३ ॥

सामान्यरूपेण विशेषरूपेण वा प्रातिपदिकबोधशब्दग्रहणे सति लिङ्गबोधरूपप्रत्ययविशिष्टस्यापि तेन ग्रहणं बोध्यम् । अधिना केवलस्यापीत्यर्थः । अग्राक्ष ज्ञापकम्— समानाधिकरणाधिकारस्थे 'कुमारः श्रमणादिभिः' इति सूत्रे स्त्रीलिङ्गश्रमणादिशब्दपाठः । स्त्रीप्रत्ययविशिष्टश्रमणादिभिश्च कुमा-

* उभयनिदशप्रसङ्गादाह— नन्वत इति । इत्यत्र इत्यादी । कुम्भेति कुम्भादीत्यर्थः । सत्सामान्येति । अत एव ऋषाप्सूत्रे प्रातिपदिकग्रहणेन क्या-ग्रहणवैयर्थ्यमाशङ्कितं भाष्ये । विशेषेति । अथ तु ज्ञापकादयस्कुम्भादीत्यत्रानया साधनपरभाष्याश्च सिद्धोऽर्थः । एतेन ज्ञापकादत्रैव प्रवृत्तिर्न तु सामान्य इत्यपास्तम् । यत्—'प्रातिपदिकग्रहणं' इति बहुवाहि । तच्च शास्त्रे प्रत्यासत्तिन्यायात्स्त्रीप्रत्ययविधायकमेव गृह्यत इति तत्र तत्रान्येनापि तद्ग्रहणापत्त उक्तभाष्यविरोधापत्तेषु ज्ञापकासगत्यापत्तेश्च तत्पुरुषस्यान्तरङ्गत्वाच्च, तद्वचनयज्ञाह— प्रातिपदिकबोधकेति । सत्सामनीयमित्याह— सतीति । लिङ्गशब्देन तद्वाधकाष्टावादयो गृह्यन्ते, अभिधनेऽभिधेयवर्माणचारात् । तदाह— लिङ्गबोधकेति । प्रत्यासत्तिलक्ष्यमाह— तेनेति । तथा प्रातिपदिकबोधकशब्दनेत्वध । ग्रहणं बोध्यमिति पाठः । अस्याश्चेति । चस्त्वर्थो ज्ञापकपदोत्तरं योज्यः । यद्यपि 'युवा खलति—' इति सूत्रं जरताग्रहणं ज्ञापकभाष्यकारादिभिरुक्तम्, तथापि तत्रैतज्ज्ञापनंऽपि तदवस्थानुपपत्तिकसामानाधिकरण्याय युवत्वार्थां जरताधर्मारोपस्यावश्यकत्वेनोच्यतेनस्तत्त्वात् इमंश्रुत्यावाच्च युनि जरताधर्मारोपेण जरतायां प्रागभ्यागुवत्वारोपेण वा सामानाधिकरण्यात्न समासापपत्ती ज्ञापकत्वासम्भवं इति हरदत्तः । अथ युवजरतात्पत्रं समासतर्थात्पचारिकसामानाधिकरण्यात् शब्द

रीशब्दस्यैव सामानाधिकरण्यम्, न तु कुमारशब्दस्येति तदेतज्जापकम् । इयं च 'द्विपत्परयोः—' इत्याद्युपपदविधौ, समासान्तविधौ, महदास्वे, त्रिभित्स्वर-
विधौ, राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोः, 'वहोर्नञ्वदुत्तरपदभून्ति' इत्यादौ
समाससंघातग्रहणेषु च न प्रवर्तत इति ङघाप्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । विभक्ति-
निमित्तकार्ये च नेत्यपि तत्रैव । तत्र समासान्तविधायवयवग्रहण एव न,
समाससंघातग्रहणे तु प्रवर्तत एव, स्वरविधावेव समाससंघातग्रहणे तत्र
दोषोक्तेः 'बहुव्रीहेरूधसः' इति सूत्रभाष्याच्च । एतावत्स्वेवानित्यत्वादभ्रवृत्तिः,
'दौषाः रस्वपि साकल्येन परिगणिताः' इति भाष्योक्तेः । नन्वेवम् 'बहुव्री-
हेरूधसो ङीप्' इति सूत्रस्थभाष्यासंगतिः ; तत्र हि कुण्डोऽप्रीत्यत्र 'नञ्नुतश्च'
इति कवापादितः, नञन्तबहुव्रीहेरित्यर्यात् । नञन्तस्य बहुव्रीहित्वाभावात्तद्-
संगतिः । नञन्तानां यः समास इत्यर्थेन च परिहृतम्— नञन्तप्रकृतिकमु-

नो ह्यर्थे । उपसंहरति— तदेतदिति । खालिङ्गप्रमथादिग्रहणं प्रातिपदिकेतिपरिभाषाज्ञा-
पकमित्यर्थः । अतिप्रसङ्गं निराचष्टे— इयं चेति । 'राजः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोः' इत्येवम् ।
'अ यो ब्राह्मणकुमारयोः' इत्यतस्तदनुत्तर्या 'राजा च' इति सूत्रे तत्र परतस्तस्य विधा-
यमानस्वरक इत्यर्थः । 'वहोर्नञ्वदिति । अस्य समासेत्यनेनाभेदान्वयां वेदाः प्रमाण-
मिति वत् । वक्ष्यमाणाशयेन पृथगाह— विभक्तौति । बहुव्रीहिः । निमित्तताऽत्र यथाकथं-
चिद्वोध्येति स्पष्टीकृतं भावप्रकाशे । तत्र तेषां मध्ये । एतन्प्रावर्त्यमाह— समासेति ।
तत्र ङघाप्सूत्रे भाष्ये । ननु स्वरविधौ तथोक्तिरधिकसंभाहिका, न नियामिका, अत
आह— बहुव्रीहेरिति । इदं चानुपदमेव स्फुटीभविष्यति । उपसंहरति— एताव-
दिति । अनित्यत्वात् घटीग्रहणज्ञापितात् । तत एव भाष्यासिद्धान्तं वक्तुं यथायुक्तार्थं
शङ्कते— नन्वेवमिति । परिभाषाया उक्तार्थाङ्गीकार इत्यर्थः । ननु नञन्तानुत्तरपद-
त्वान्कथं तदापादनमत आह— नञन्तेति । त्यवलोपे पञ्चमी, इत्यर्थमभिप्रेत्येत्यर्थः ।
असंगतिमुपपादयति— नञन्तस्येति । बहुव्रीहित्वस्य मुबन्तममूह्यमंवेनान्यतरूपेण
प्रतिपदिवाग्रहणपरिभाषाप्रवृत्त्यभावेन तस्य तरवाभावादिम्यर्थः । बहुव्रीह्यर्थकवात्म-
त्वाभावाच्चेन्मपि बोध्यम् । ननु पूर्वपक्षिणोऽज्ञानात्तथोक्तिरिति नासंगतिरत आह— नञ-
न्तानामिति । समास इति । बहुव्रीहित्वर्थः । एवमपेऽपि । येन चेति । चो व्यु-

यन्तोत्तरपदकः समास इतीति चेत्, न, अनया परिभाषया स्त्रीप्रत्ययसम-
भिध्याहारे तद्रहिते दृष्टानां प्रातिपदिकत्वतश्चाप्यधर्माणां विशिष्टेषुपि पर्या-
प्तत्वमतिविश्यत इत्याशयात् ॥ ७३ ॥

नन्वेवं यूनः पश्येत्यत्रैव युवतीः पश्येत्यत्रापि 'श्रयुव—' इति संप्र-
सारणं स्यादत आह—

विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् ॥ ७४ ॥

स्पष्टा चैयम् 'युवोरनाकौ' इत्यत्र भाष्ये । घटघटीग्रहणेन लिङ्गविशिष्ट-
परिभाषाया अनित्यत्वात्तन्मूलपेत्यन्ये ॥ ७४ ॥

रुमे, परिहृत चेत्यर्थः । तदाशयमाह— नद्यन्तप्रति । इतीति । अस्य 'तदाशयः'
इत शेषः । अत एव करभोरुरित्यत्र नित्य कन्नेति बोध्यम् । एव च सिद्धान्तिना यदि
तथाभाहेतुः स्यात्, तर्हि तस्याज्ञानरूपना युक्ता नान्यथेत्यसमतिर्हेतवेति भावः । सम-
भिध्याहार इति । अस्य 'विशिष्टेषुपि' इत्यत्रान्वयः । दृष्टानामिति । एव नान्यतर-
रूपण वस्तुतः प्रातिपदिकत्वादिवग्रहणे सति ताद्विशिष्टस्यापाति परिभाषायाः बोध्यः ।
अस्ति च कुण्डोभ्रास्यादौ शौप्रकृती प्रातिपदिकत्वबहुव्रीहत्वादिकमिति नोक्तदोषः । यदि
समासान्तविधौ सर्वत्रतदप्रवृत्तिः, तर्हि तदसगतिः पुनरपि स्पष्टैव, अतोऽवयवग्रहण एव
तत्राप्रवृत्तिः । तत्र तु समाससपातग्रहणम्, नद्यन्तऋदन्तयोःरुत्तरपदत्वेन पूर्वपदाधेपादिनि-
बोध्यम् । ष्टेऽपीति । अपि प्राग्वत् ॥ ७३ ॥

विभक्तिनिमित्तेति पृथक्प्राशुक्ताशयमेव प्रतिपादयितुं यथाश्रुते शङ्कते— नन्वेव
मिति । लक्ष्यविशेषेष्ववानित्यत्वादप्रवृत्तिर्नोक्तपरिभाषाङ्गीकार इत्यर्थः । युवतीरिति ।
एवमर्थम् 'अन' इत्युभयोः शेष इति नाश्रयणीयम् । तथा दुराग्रहे तु गोमतीत्यादां नुमा-
द्यापातिर्बोध्या । नन्वस्या किं ज्ञापकमत आह— स्पष्टेति । तथा च सूत्रानारुदस्वऽपि
भाष्याशुक्तत्वादेव वाचनिक-वात्प्रमाणमिति भावः । अत एव यथाकथञ्चिद्वातिकारुत्त्व
सूचयितुमकदशुक्तिमाह— घटेति । 'शकिलाङ्गलाङ्ग—' इति वार्तिके घटग्रहणेनैव
सिद्ध घटीग्रहणेनेत्यर्थः । घटघटीत्यत्र घटीग्रहणेनेत्यर्था वा । अनित्यत्वात् तदज्ञाप-
नान् । तदिति । तन्मूलवत्यर्थः । तथा च नार्तिरिक्त्यमिति भावः । अन्य इति ।
अननाशचे सूचता— 'युवोरनाकौ' इति सूत्रभाष्यादावस्या परिभाषात्वेन व्यवहारात्

ननु 'तस्यापत्यम्' इत्येकवचननपुसकाभ्या निर्देशान् गार्ग्यो गार्ग्या-
वित्याद्युक्तमत आह—

मूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम् ॥ ७५ ॥

'अर्धं नपुंसकम्' इति नपुसकग्रहणमभ्या ज्ञापकम् । नित्यनपुंसक-
त्वार्थं तु न तदित्यन्यत्र निरूपितम् । धान्यपलालन्यायेन नान्तरीयकतया
तयोरुपादानमिति 'तस्यापत्यम्' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । अत एव आकडार-
सूत्रे एकेति चरितार्थमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ७५ ॥

'अवश्यमेव परिभाषानेककलसिद्धयर्थं कार्या' इत्युक्तेषास्या पार्थक्यम्, अन्यथा
तद्विरोधः । षष्ठासूत्रभाष्ये त्वेतल्लभ्यार्थकथनमेव । अत एव 'विभक्तौ चोक्तम् । किमुक्तम् ?
विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात्' इत्येव तत्रोक्तम् । अन्यथा 'उपपदविधौ यमिनो षक्'
इत्यादिवत् 'विभक्तिविधौ च' इत्येव वदेत् । प्रामाण्यं तु प्रागुक्तरीत्यैवेति । एव सति
यथा चित्रगवीणामित्यादावदोषः, तथा भाष्यप्रकाशो स्पष्टम् ॥ ७४ ॥

लिङ्गप्रसङ्गादेवाह— नन्विति । तस्येति । इतिसूत्रे अपत्यमित्येवेत्यर्थः । वच-
नस्य शास्त्रीयत्वेनाभ्यार्हितत्वात्पूर्वनिषात् । तस्येत्यत्र तु न, उक्तानुपसर्तने असति गमके
सह्याभावाभावात् । अत एव ह्यनुनिर्देशः । अत एव चाह— गार्ग्याविति । अन्यथा
तदपि प्रदर्शितं स्यात् । यत् न्यायान्मूलिकेयेति, तत्रेति श्वनयशा— अर्धमिति ।
निर्देशादेव नपुसकत्वलाभे पुनर्नपुसकग्रहणवैयर्थ्यादिति भावः । ननु समाशवाचिनित्यन-
पुसकत्वामर्थं तदिति दीक्षितादिभिरुक्तमत आह— नित्येति । बहुव्रीहिः । नित्यनपुं-
सकत्वग्रहणार्थमित्यर्थः । न तदिति । 'एओच्' 'ऐओच' 'एच इक्—' इतिसूत्रेषु
एचो ह्रस्वशासनेनार्धकारार्धाकारयोर्विधानमाशङ्क्य 'न वेदे नैव लोकेऽर्धं एकारोऽर्धं ओ-
कारो वास्ति' इतिसमाधानपरभाष्ये अर्धं इति प्रयोगात्समाशवाचिनोऽपि नित्यनपुंसक-
त्वाभावात् । अवश्यववाचो तु पुलिङ्ग एव । अपूपार्थं श्रामार्थमित्याद्यपि समप्रविभाग एवेति
चोक्तम् । तदाह— अन्यत्रेति । शेषरादावित्यर्थः । भाष्ये तु युक्तिसिद्धत्वमस्या उक्त-
मित्याह— धान्येति । 'कथिदप्रार्था शालिकलाप सतुष सपलालमाहरति तावन्नान्तरी
यकत्वात्, ततः स यावदादेय तावदादाय तुषपलालान्नु सजति' इति भाष्यम् । नन्वाद्यमते
लिङ्गांशे अविष्यत्वाभावेऽपि वचनाशे तदलाभः, अतः सिद्धावलोचनन्यायेनाह— ---

ननु 'भृशादिभ्यो भुव्यन्त्रेः—' इत्यादौ विधीयमानः क्यङ् 'क्व दिवा भृशा भवन्ति' इत्यत्रापि स्यादत आह—

नन्वियुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः ॥ ७६ ॥

नन्वियुक्तमिवयुक्तं च यत्किञ्चिददृश्यते, तत्र तस्माद्भिन्ने तत्सदृशेऽधिकरणे द्रव्ये कार्यं विज्ञायते, हि यतः तथा अर्थगतिरस्ति । न हि 'अत्राङ्गणमानय' इत्युक्ते लोष्ट्रमानीय कृती भवति । अतश्चान्यन्तभिन्ने च्यन्तसदृशेऽभूततद्भावविषये क्यङ् इति नोक्तदोषः । 'ओपधेश्च विभक्तावप्रथमा-

एवेति । तथार्थाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । नन्वेवम् 'पृष्ठभ्यो लृक्' इति गौणे स्यात्, 'शौण्डे' 'सुभ्य' इत्यत्र गणप्रहणं च न स्यादिति चेन्, न एवञ्चन एव कार्यं तस्मामभ्यादिष्टमिद्रेगणपाठमामभ्याच्च । 'आहूण' इत्यादौ यथैकत्वविषया, तथा अन्यत्र स्पष्टम् । 'भृशादिभ्यः—' इत्यादौ तु बहुवचनमप्यतन्त्रमिति दिक्, तदाह— इत्यन्यत्रेति । शेखरादावित्यर्थः ॥ ७५ ॥

वचनलक्ष्मणान्तर्गतभृशादिसूत्रप्रसङ्गादेवाह— ननु भृशेति । विधीयेति । 'अभृशो भृशो भवति भृशायन इत्यादौ' इति शेषः । क्व दिचेति । ये राश्री भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा क्व भवन्तात्यर्थः । यत्— सारदेवादय — 'अन्यत्' इति सप्तमीविभक्तिप्रतिरूपकनिपातपाठं नपुंसकप्रथमान्तपाठं चाभिप्रेत्य व्याचक्षुः — 'नमिवयुक्तं पदम् अन्यन् अन्यस्मिन् सदृशेऽधिकरणे वर्तते । यद्वा नमिवयुक्तं पदं सदृशाधिकरणे वर्तते कुत ? यस्मात् अन्यत् शब्दरूपम् हेतुगर्भावशेषणम्, सुन्यार्थवाचिशब्दरूपादन्यदित्यर्थः' इति, तत्र, तथापाठाभावात् तथाहीतिवाक्यशेषविरोधान्च, तदुपयन् शेषपूर्णेन वाक्यश्रयेण व्याचष्टे— नन्वियुक्तमिति । 'यत्र' इत्यादि । यत्किञ्चिदिदिति । एतेन वाक्ये चचित्तमसापेक्षेतेति सूचितम् । तथायेति । तादा एवार्थः प्रतीयत इत्यर्थः । 'लोके' इति शेषः । तदेवाह— न ह्येति । तथा च लोकन्यायसिद्धेयमिति भावः । लोष्ट्रं गृह्णन्तम् । उपासितप्रसङ्गं वारयति— अत इति । परिभाषाङ्गीकारादित्यर्थः । सारदयप्रयोजकधर्ममाह— अभूतेति । नन्वेवम् 'ओपधेश्च—' इत्यादौ विभक्तिप्रहणाद्यनर्थक्यपार्श्वरत आह— ओपधेश्चेति । आदिन्याम् 'अकन्ति च—' इत्यादौ कारकप्रहण-

याम्' इत्यादौ विभक्तिग्रहणं ह्येतन्न्यायसिद्धार्थानुवाद एव । एतेन विभ-
 चावित्यादि अस्यानित्यत्वे ज्ञापकमिति वदन्; परास्ताः, अनित्यत्वे भाष्यसं-
 मतफलाभावात् । अत एव 'अकर्तरि च—' इति सूत्रे वारकग्रहण भाष्ये
 प्रत्याख्यातमिति बोध्यम् । स्पष्टा चैवम् 'नृशादिभ्यः—' इति सूत्रे भाष्ये ।
 अत्रान्यसदृशेत्युक्त्या सादृश्यस्य भेदाघटितत्व सूचयति । निरूपित चैतन्म-
 ङ्जूपायाम् ॥ ७६ ॥

ननु व्याघ्री कच्छपीत्यादौ सुबन्तेन समासान् ततोऽप्यन्तरङ्गत्वाद्वा-
 पि अदन्तत्वाभावाच्चातिलक्षणो ङीप् न स्यादत आह—

गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः ॥ ७७ ॥

सग्रह । यत्तु सीरदेवादय — 'अनित्या चैव विभक्त्यादिग्रहणात्, तेनासूर्यपदस्या इत्यादौ
 प्रसज्यप्रतिषेध सिद्ध' इति, तन्मतं सङ्गयति— एतेनेति । एतेनेत्यस्यार्थमाह—
 अनित्यत्व इति । फलस्योक्तत्वादाह— भाष्येति । अभिधानस्वाभाव्यादेव तत्र
 तथार्थबोधस्य सिद्धत्वाज्ज्ञापकानपक्षत्वात् । अत एव प्रतीत्यैव परिभाषार्थं साधितं,
 तदर्थं साधुत्व तु ज्ञापकेन साधितमेव भगवतेति भाव । नन्वेवमपि विनिगमनाविरहाद्
 नित्यत्वसिद्धार्थानुवाद एवास्ता भवन्मत इव अत आह— अत एवेति । तदनभि-
 मतत्वादेवेत्यर्थं, अन्यथा प्रत्यागन्तानात्तगति स्पष्टैवेति भाव । अत्र परिभाषायाम् ।
 सादृश्य साधारणधर्मसंबन्धप्रयोज्य सदृशादिपदशम्यतावच्छेदकतया सिद्ध सदृशदर्शने
 सस्कारोद्बोधस्य सर्वसमतत्वेन तत्कारणतावच्छेदकतया च सिद्धमखण्डमतिरिक्त पदार्थं ।
 द्रव्युक्तोदाहरणम्— 'इषे प्रतिकृता' इत्यधिकारे 'शास्त्रादिभ्यो य' इति ये सोम्य
 इत्यादि । तत्र सोमसदृशस्तद्भिन्न प्रतीयत इत्यादि मङ्जूपाया प्रतिपादितम्, तदाह—
 निरूपितमिति । 'उत्पदमतिः' इत्याद्यथासौदाहरण बोध्यम् ॥ ७६ ॥

वृत्तिप्रसङ्गात् समासप्रमत्तात् उदाहरणान्तर्गतोपपदमितिप्रसङ्गात्— नन्विति ।
 आदिना अश्वकीतीत्यस्य परिग्रह । ततोऽपि सुपोऽपि । स्वार्थादिप्रयुक्तवापांशं क्रमि-
 क्त्वस्वीकारादाह— प्यन्तेति । पूर्वस्थितनिमित्तकत्वरूपादित्यर्थं । कृद्भिः, तैरेव सह ।
 एवञ्चावर्त्य च्चनयमाह— प्रागिति । उत्तरेपदे सुबुत्पत्तेः प्रागित्यर्थः । अत एव चर्मकी-

‘उपपदम्—’ इति सूत्रे अतिङ्प्रहणेन, ‘कुगति—’ इत्यत्र तदप-
 कर्षणेन, ‘अतिङन्तश्च समासः’ इत्यर्थात्तयोः सूत्रयोः सुप्सुपेत्यस्य नि-
 वृत्त्या एकदेशानुमत्या कारकाशे च सिद्धेयम् । तेनाश्वक्रीती सिद्धा । अन्य-
 था पूर्वं टाप्यदन्तत्वाभावान् ‘क्रीतात्करणपूर्वात्’ इति ङीप् न भ्यात् । अस्या
 अनित्यत्वात्क्वचित्सुवुन्पुन्त्यनन्तरमपि समासः, यथा—’ सा हि तस्य धन-
 क्रीता ’ इति । अन्ये त्वनित्यत्वे न मानं तत्राजादित्वाद्वावित्याहुः । अत एव

तीत्यादौ नलोपादिसिद्धि । इदमुपरक्षणम्— उक्तहेतोरेव प्राक्क्रीप्रत्ययोत्पत्तेरित्यपि बोध्यम् ।
 अन्यथा फलाभावाज्ज्ञापकत्वात्सगति स्पष्टवेति बोध्यम् । अत्र वीजमाह— उपेति ।
 कुगतीति । ‘गतिश्च’ इति विभक्तसूत्र इत्यर्थः । अनिश्चिति बहुव्रीहि, प्रथमान्तत्वात्सा
 मास एव तेन विशेष्य, तदभिप्रेतबोधयार्थमाह— अतिङिति । ‘सुपेत्यस्य निवृत्त्या’
 इति पाठः । ‘सुप्सुपेत्यस्य’ इति पाठे समुदायनिवृत्तौ तात्पर्यम्, न तु केवलमुपेत्यस्य,
 तत्रनुवर्तत एव उक्तहेतोरिति बोध्यमिति कैयटादयः । यस्तुतरतूपपदमित्यन्वर्थसङ्गत्या
 सुबन्तस्यैव पदत्वेनोपपदत्वाद्गते सुबन्तत्वाच्च राजपुध्वेत्यादौ पूर्वपदे नलोपादिपदका-
 र्यसिद्धे, तिङ्पठित इति समासविशेषणेन कारको ऋजतीत्यादिव्यावृत्तिसिद्धे च प्रथमान्त
 सुबनुवृत्तेरपि फलाभाव इति कैयटादयश्चिन्त्या एवेति यथाश्रुतमेव युक्तमिति बोध्यम् ।
 नन्वेवमुभयासिद्धावपि कारकाशासिद्धि, न च ‘कृन्करणे—’ इति कृद्प्रहणात्तत्सिद्धि-
 रिति कैयटाणुक्त युक्तम्, तस्य काष्ठे पचतितरामित्यादिव्यावृत्त्या साफ्न्यात् । नापि
 बहुलप्रहणं तत्र मानम्, तस्यान्यार्थनत्वात् । अत एव धनक्रीतेत्यस्य सिद्धिरत आह—
 एकदेशेति । एकदेशानुमतिद्वारा विशिष्टपरिभाषाबोधनेन कारकाशे चेत्यर्थः । चेतोभया-
 षणमुभय । गत्युपपदयोर्लक्ष्ययोर्दृक्त्वादाह— तेनाश्वेति । अन्यथा एतदनङ्गीकारे,
 अस्या अनित्यत्वादिति । ‘अभ्याम्ब—’ इति सूत्रे गवादिप्रहणात् अन्यथा
 गोष्ठ इत्यादां ‘सुपि स्थ’ इति के अनया सुवुपत्ते पूर्व समास ‘सात्पदाद्यो’ इति निपे
 धाप्रार्थी ‘आदेशप्रत्यययो’ इत्येव सिद्धे तद्व्यर्थं स्पष्टमेव । तत्र हि स्थ इति प्रति
 पदोपपरिभाषया ‘सुपि स्थ’ इति विहितकप्रत्ययान्तानुस्मरण यत्पर्यं प्रथमेति भावः ।
 न मानमिति । पदस्य आदिरिति पक्षे तस्य नत्वगभवेऽपि पदादादिरिति सिद्धान्तपक्षे
 तस्य सत्त्वात्सम्बादिति भावः । तत्र धनक्रीतेत्यत्र । अप्रान्य इत्येनाश्वि सुचिता,
 तद्वीच तु—पदेऽन्त इति सम्प्रदायसामान्यपक्षे गोचैत्यादेरेतदमित्यत्र विना न गिद्धिर्गतीति
 केचित् । पद इत्यत्र पदत्वयोग्यात्पक्षगत्वेन तत्सिद्धेऽनुपमेतदिति परे । कारकाश
 दयानि— अत एवेति । कारकाशेऽस्या अङ्गीकारादेवेत्यर्थः । ‘पूर्वमेव’ इत्यत्रान्वयः ।

धुम्भकार' इत्यादौ पष्ठीसमासोऽपि सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव । पष्ठीसमासाभाषे
 चोपपदममासकृत एकार्थिभाव इति न तत्र वाच्यमिति ' उपपदम्—'
 इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्, तत्र हि ' पष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेन '
 इति वार्तिकम्, ' अथवा विभाषा पष्ठीसमासः, यदा न पष्ठीसमासस्तदो-
 पपदममासः' इति तत्प्रत्याख्यानं च । यद्युपपदसमासस्यान्तरङ्गत्वाभि-
 प्रायकम् 'न वा पष्ठीसमासाभावादुपपदसमासः' इति वार्तिककृतोक्तम्;
 तथापि तदुभयप्रत्याख्यानपरम् 'अथ वा' इत्यादि भाष्यम् । परिभाषायां
 सामान्यतः कारकोपादानेन कारकविभक्त्यन्तेन कृद्धिः समासमात्रस्य सुबु-

पष्ठीति । कृद्योगलक्षणा हि पष्ठीति तस्यास्तत्र कारकत्वादिति भावः । अपिउपपद-
 समाससमुच्चायकः । ननु न तत्र पष्ठीसमासः, उपपदसमासेन घातित्वात् । नापि तत्र
 तत्परिभाषाप्रवृत्तिः, प्रतिपदोक्तपरिभाषाकारकाधिकारविहितसङ्गामाननिमित्तकविभक्त्य-
 तस्य ग्रहणं एवैतत्प्रवृत्त्यङ्गीकारात् अत आह— पष्ठीति । एकार्थिभाष्य इति ।
 तथा चाविप्रहृत्वेन नित्यसमासत्वलाभात्पष्ठीसमासेऽपि 'अ-तोदात्तादुत्तरपदात्—'
 इत्यस्याप्रवृत्त्या न पष्ठीसमाससमासयोस्तत्र विशेष इति स एवास्त्विति भावः । तदेतदुप-
 पादयति— तत्र हीति । तदोपपदसमास इति । ' उपपदम्—' इति मूलविहि-
 तसमाससङ्गा तत्पुरुषमज्ञा च स्थास्यतीत्यर्थः । ' विप्रतिषेधे परम्—' इत्यस्य तु न प्रवृत्तिः,
 युगपदुभयविहितसमासमज्ञात् पुरुषसङ्गयोः प्रवृत्तिसम्भवेनासम्भवात्विप्रतिषेधाभावात् ।
 अन्यदहत्विरोधस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तं वे न मानमिति तत्तात्पर्यम् । न च नित्यत्वानित्यं वज्ञानकृ-
 त्तविराधं वैयदेनोक्तं एवेति वान्यम्, बाधे बाधज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् । एव च पष्ठी-
 समासोऽपि नित्य एवैतद्विषये कलितः, तद्विधिताभावाशस्यैतद्विरोधेनैतद्विषये स्यागान्
 ' नित्यं कौडा—' इत्यादिविषये तस्य क्लृप्तवाधत्वादिति भावः । अन्तरङ्गत्वेति ।
 'पष्ठी' इति सूत्रे सुवेति तर्तीयान्तस्य सवन्धात्तत्र तदभावादिति भावः । अत एव मातु-
 स्मरतीत्यादौ न पष्ठीसमासः, अत एव च पष्ठीसमासस्यानेकसुबन्तेन न समास इति
 बोध्यम् । उक्तमिति । 'पूर्ववार्तिकखण्डनाय तयोर्मध्ये' इति शेषः । तदुभयेति ।
 पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपवातिवद्वयेत्यर्थः । भाष्यमिति । न वार्तिकमिति भावः । ननु कर्त्त-
 र्या विप्रतिषेधासम्भवात्प्रत्याख्यानेऽप्यन्तरङ्गत्वस्योपपादितत्वात्कथं तत्प्रत्याख्यानमिति
 प्रतिज्ञातायांसिद्धिरेवात् आह— परोति । 'प्रकृत' इत्यादि । इदमुपलक्षणम्—गति-
 कारकोपपादित्यस्यापि । कारकोपोति । 'वस्तुन' इत्यादि । कारकपदोपेत्यर्थो वा ।

त्यप्तेः पूर्वमेव लाभात् । एतन्नेषा कारकतद्विशेषयोरुपादान एवेति परास्तम्,
अस्या विध्येकवाक्यत्वाभावेन विप्रतिषेधादिशास्त्रवत्कार्यव्यवस्थापकत्वेनोपा-
दान एवेत्यर्थात्लाभात् ॥ ७७ ॥

ननु ' उगिद्चाम — ' इत्यत्र धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यश्चेत्तरेवेति
नियमेन अधातोरेव नुमि सिद्धे अधातुप्रद्वणं व्यर्थमत आह—

सांमतिकाभावे भूतपूर्वगतिः ॥ ७८ ॥

तत्तद्वचनसामर्थ्यन्यायसिद्धेयम् । तत्सामर्थ्यादधातुभूतपूर्वस्यापीत्य-
र्थेन गोमत्यतेः क्विपि गोमानित्यादौ नुमिसिद्धिः । ' नामि ' इत्यादिसूत्रेषु
भाष्ये स्पष्टा ॥ ७८ ॥

प्रतिपदोक्तपरिभाषा नु न प्रवर्तते, तस्या अनित्यत्वान् स्वरसत्ततया तथार्थात्लाभात् ।
कारकेति । तेन सह तन्मात्रस्य ततः पूर्वमेव तै सह लाभादित्यर्थः । मात्रस्येति ।
मात्र कार्त्स्न्ये । तथा च पर्याप्तमासोऽपि तथेत्यन्तरत्तमेव तस्य नास्तीति प्रागुक्तार्थं
सर्वसिद्धिरिति भावः । एतेनैवेति । तथार्थलाभेनेत्यर्थः । कारकेति । तन्मात्रयो-
रित्यर्थः । रूपान्तरमाह—अस्या इति । निराकाङ्क्षादिति भावः । ननु ' प्रतिपदि-
कप्रद्वणे—' इत्यतो प्रद्वणरदानुवृत्तिं कल्प्या, आकाङ्क्षातदेवशास्त्रताया, अत आह—
विमेति ॥ ७७ ॥

बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि ॥ ७९ ॥

अपिना अतद्गुणसंविज्ञानम् । तेषां गुणानाम् अवयवपदार्थानां संविज्ञानं विशेष्यान्वयिना अन्वयित्वमिति तदर्थः । यत्र समवायसंबन्धेन संबन्धी अन्यपदार्थः, तत्र प्रायस्तद्गुणसंविज्ञानम् । अन्यत्र प्रायोऽन्यत् । लम्बकर्णचित्रगू उदाहरणे । 'सर्वादीनि—' 'जक्षित्यादयः—' इति चोदाहरणे । सर्वनामसज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ७९ ॥

ननु 'वदः सुपि क्यञ्च' इति चेनानुकुट्टस्य यतः 'भुवो भावे' इत्यत्राप्यनुवृत्तिः स्यादत आह—

सिद्धिरमानामित्यादौ । तिस्रादौ तु न सावकाशत्वम् पदचतुरिति प्ररित्यनुवृत्त्या च सिद्धे । नापि नृशब्द, नैकमिति न्यायात् अन्यथा नृनद्याप इत्येव वददित्युक्त्वा उतरार्थं तथा निदश इत्युक्तम् ॥ ७८ ॥

'उगत्—' इत्यत्र बहुव्रीहौ 'गामानत्यस्य च 'मत्वर्थं बहुव्रीहि' इति सिद्धान्तन प्रसङ्गादाह— बहुव्रीहिति । पणसमासत कमधारयस्य लघुत्वादाह— तेषामिति । गुणानां वशापणानाम् । अत एवाह— अवयवेति । एतन् न देवादिव्याख्यानमपास्त बोध्यम् । 'विशेष्यान्वयिनाऽन्वयित्वम्' इति पाठः । 'विशेष्यान्वयित्वम्' इति पाठः तु मुख्यविशेष्य वाक्यार्थरूपं ग्राह्यम् । तदर्थं उक्तवचनैकदशाथ । एव योगार्थं मुक्त्वा अविरोधाय द्रव्यावाहुल्येन विविक्तविषय आह— यत्रेति । यद्यपि कैयटादिभिस्त्र सयागाऽपि तत्राशत, तथापि तस्यासंबन्धत्वाद्वाच्यत्वात्— समवायेति । लम्बकर्णं भोजवत्त्वाद्वा व्यभिचारादाह— प्राय इति । अन्यत्र समवायायसंबन्धेन सयन्विधन्यन्यपदाथ । अस्यापि रक्तदण्ड आनायतामित्यादौ व्यभिचारादाह— प्राय इति । अन्यत् अतद्गुणसावज्ञानम् । तथा चामयमपि सभवाभिधायक बोध्यम् । क्रमस्य वाच्यत्वाल्लम्बकर्णस्य पूर्वनिपातः । लौकिकं त उक्त्वा शास्त्राय आह— सर्वादीति । तथा च लक्ष्मणायसिद्धयम् । गमकमप्यत्र यथाक्रमम् आत्मभुग इत्यत्रात्र रिति, 'आम्प्रययवत्' इति च, अन्यथाच्छब्ध इत्यनेन विभिनानामाव प्रहणा दामन्तस्यैव प्रहणाश्च तदसगात स्पष्टैव ॥ ७९ ॥

* समुच्चयार्थकापिप्रसङ्गादाह— नन्यति । यत 'अचो यत्' इति सूत्रस्य

चानुकृष्टं नोत्तरत्र ॥ ८० ॥

णमुत्पन्नवर्तमाने 'अव्ययेऽयथाभिप्रेत—' इति सूत्रे पुनर्णमुत्प-
 हणमस्या ज्ञापकम्; अन्यथा 'क्त्वा च' इति वदेत् । तद्ध्युत्तरत्रोभयोः
 संबन्धार्थम् । उदाहरणानि स्फुटानि । इदमानित्यम्; अत एव 'तृतीया
 च होः—' इत्यत्र चानुकृष्टाया अपि द्वितीयायाः 'अन्तरान्तरेण—' इत्यत्र
 संबन्धः । 'लुटि च कल्पः' इति सूत्रस्थेनानुवृत्त्यर्थसकलचकारप्रत्याख्या-
 नेन विरुद्धेयम् । व्याख्यानादेवानुवृत्तिनिवृत्त्योर्निर्वाह इति तदाशयः ।
 'कुलिजाल्लुक्त्सौ च' इति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धा च । तत्र हि 'द्विगोः पृश्च'
 इति सूत्रान् घनः, तत्र चेनाप्यनुकृष्टस्य 'सोऽन्यतरस्याम्' इत्यस्य चानुवृत्तिं
 स्वीकृत्य 'लुक्त्सौ च' इति भाष्ये प्रत्याख्यातम् ॥ ८० ॥

एव राजवतीत्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वादन्यवीशब्दत्वात् 'अन्तोऽवत्याः'
इति स्वरो न; उद्धित्वानित्यत्र 'ह्रस्वनुङ्भ्याम्—' इति मतुबुदात्तत्वं
नेत्याकरः । स्पष्टं चेदम् 'समासस्य' इति सूत्रे भाष्ये । 'उच्चैरुदात्तः' इति
सूत्रे कैयटस्तु— इयमनावश्यकी समभिव्याहृताजुपरागेण हलोऽप्युदात्तादि-
चदवभासात्तदुपपत्तेरित्याह । तत्र भाष्येऽपि ध्वनितमेतत् ॥ ८१ ॥

नन्वेवमपि राजद्वपदित्यादौ 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वं पकाराका-
रस्य न स्यादत आह—

ह्रस्वस्वप्रमाणौ व्यञ्जनमधिद्यमानवत् ॥ ८२ ॥

अस्याश्च 'यतोऽनावः' इति सूत्रे नौप्रतिषेधो ज्ञापकः । नाव्यमित्यत्र
आदिर्नकारो न स्वरयोग्यः; यश्चाकारस्तद्योग्यः, नासावागिरिति स प्रति-
षेधोऽनर्थकः । न चादिरेव नकार उदात्तगुणविशिष्टान्तरतमाजूपोऽस्त्विति
वाच्यम्, तथा सति निमित्तभूतद्वयकत्वस्य विनाशादुपजीव्यविरोधेना-

एवमुक्तार्थस्य सूत्रासिद्धत्वमुक्त्वा, भाष्याद्यासिद्धत्वं ध्वनयन्प्राग्बदाह— अत एवेति ।
प्राग्बत् 'आकरः' इत्यत्रान्वयः । तस्य च 'संगच्छते' इति शेषः । कैयटादिसंग्रहाय
तथोक्तम् । शब्दस्यादिति । हेतुः स्वराभावे । 'उदात्तत्वं न' इति निधः पाठः, नमूह-
योक्तेः । अत एवेत्यत्र योजने, नादमे योजने वास्तु तथा, तथाप्ये त्वेनदसंगतिः स्पष्टैव ।
कैयटस्त्विति । अस्य 'आह' इत्यत्रान्वयः । समभौति । समभिव्याहारश्च पूर्वो-
त्तरेण वा । तदुपपेति । हलादेर्हलन्तात्प्रत्ययोपपत्तेरित्यर्थः । अत्र निर्मूलत्वं निरावष्टे—
तत्रेति । 'उच्चैरुदात्तः' इत्यत्रेत्यर्थः । यथा चैतत्तथा स्पष्टमन्यत्र ॥ ८१ ॥

एवमपि उक्तपरिभाषया 'अनुदात्तादेः' इत्यादौ निर्वाहेऽपि । न स्यादिति ।
तस्यान्तत्वाभावात्; तथा च तकारस्य लृकारो बह्व्यमाणीत्या स्यादिति भावः; अस्या-
श्चेति । चत्त्वर्थे । तत्त्वमुपपादयति— नाव्यमिति । 'अन्यथा' इत्यादिः । आदि-
रेवेति । एतेनाज्ज्यावृत्तिः । विशिष्टान्तरेति । लृकारेत्यर्थः । अस्तु स्यात्, तदानर्थ-
कत्वात्; एवं च तद्वारणार्थं प्रतिषेधस्यावश्यकत्वेन हापकत्वात्संभव इति भावः । निमित्त-

शुदात्तत्वाप्राप्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । स्पष्टा चेषम् 'ममासम्य' इति सूत्रे भाष्ये ॥ ८२ ॥

ननु 'पूरणगुण—' इति निषेधन्तव्यत्यपि स्यात्, 'द्विव औन' इत्यौत्त्व द्विवः क्विप्यपि म्यान, तथा 'यतोऽनात्रः' इति म्यरो ष्यत्यपि स्यात्, 'ऋश्चोऽणि गुणः' इति चड्यपि स्यात्, अत आह—

निरनुबन्धरुग्रहणे न सानुबन्धकस्य ॥ ८३ ॥

तदनुबन्धरुग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ॥ ८४ ॥

'वामदेवाड्ङ्यड्ङ्यौ' इति सूत्रे ह्यव्यतोर्द्विचमनयोर्ज्ञापकम् । तद्धि 'ययतोश्चातदर्थे' इत्यत्र तयोरग्रहणार्थम् । नञः परम्य ययदन्तस्यो-

ति । 'आवुदात्तस्वर' इत्यादि । दात्तत्वाप्राप्तेरिति । तस्यैवाप्राप्तेरित्यथ एव च प्रतियेधोऽनर्थकं सन् प्रापक ण्वेति भावः । न च ह्रस्वस्वरप्राप्त्यभावादेवायुक्तेयम उबैरुपलभ्यमानोऽनुदात्तः स चात्र स्थान इत्याद्यर्थादिति वाच्यम्, षष्ठ्यन्तस्याव इत्यस्थाननुबन्धोदात्तादिपदानामक्षु संकेतादादिददात्तादिगुणक स्यादित्याद्यर्थं ततदन्त रतम ऋद्धिदक्ष्यादिति ह्रस्वस्वरप्राप्तिसंभवात् तदाह— इत्यन्यत्रेति । भाष्यादा वित्यर्थः । ज्ञेयमिति । द्यमपीत्यर्थः । चेन पूर्वस्या ममुच्चयः । अत एव तत्र तथा नोक्तम् । तत्र हि 'व्यञ्जनान्तेपूपसह्यानाम्' इतिवातिकप्रत्याख्यानाय परिभाषाद्वय मुक्तम् ॥ ८२ ॥

स्वरप्रमहदेवाह— नन्विति । अत एव तृतीयाशक्तिः । 'तव्यत्यपि स्यात्' इति पाठः, स्वरर्तव्यमित्यादी । अपयस्तव्यप्रातिपदिकादिसमुच्चारवा । क्विप्यपि अध-
पूरित्वार्थः । अत्र पदावधिनेऽन्वापाने अपरनिमित्तकत्वेन 'वेरपृक्तस्य' इति लोपे सेदुष इत्यत्रोक्तप्रसारो बोध्यः । ऋदेशविहितन्यायो वा । यत्तु— अधातोःरित्यनुवृत्त्या सिद्धेनेद प्रयोजनमिति श्रान्तं तत्र, तस्या भाष्य एव दूषितत्वात् । अत्रापद्वयमायपरिभाषा-
विषयः । अपरद्वयमन्त्यपरिभाषाविषयः । मात्रकममुह्य परिभाषाकमेणाह— ज्ञेयति । तयो ज्यञ्चतो । अनयोरिति पाठोऽप्येषम् । नञ इति । 'गुणप्रतिषेधविषयात्'

त्तरपदम्यान्त उदात्त इति तदर्थः । एवं चावामदेव्येऽन्यपूर्वपदप्रकृतिस्वर
एव भवति । तन्मात्रानुबन्धकग्रहणे स चान्यश्चानुबन्धो यभ्य तद्रूहणं
नेत्यन्त्यार्थः । एते च प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणे, 'दिव औन्' इत्यादौ संचारि-
तत्वात् । वर्णग्रहणे चानयोरप्रवृत्तिरिति स्पष्टम् 'औङ आपः' इत्यत्र भाष्ये ।
येनानुबन्धेन सानुबन्धकत्वं द्वयनुबन्धकत्वादि वा, तदनुच्चारण एवैषा,
धर्मिप्राहकमानान् । तेन 'जग्शसोः—' इत्यत्र नैपेति निरनुबन्धकत्वात्तद्धि-
तक्षस एवात्र ग्रहणं स्यादिति न शङ्क्यम् । एवमन्त्या अन्यतरानुबन्धोच्चारण

इत्यादि । अनुगृहित्वादिदे सर्वम् । 'पदस्यान्त उदात्त' इति पाठ । तदर्थं ययतो-
रितिसूत्रार्थं । एवं च तयोस्तत्राभ्यामग्रहणे च । अव्ययेति । 'तत्पुरुषे तु यार्थ—'
इतीति भावः । स्पष्टत्वादायार्थमुपेक्षान्त्यार्थमाह— तन्मात्रेति । सर्वं चान्यं सावधारण-
मिति न्यायेनात भावः । न स एवानुबन्धो यस्येति वान्योऽर्थः । तत्फलितमाह— स
चेति । न्याससाराद्युक्तधर्मिप्राहकमानलन्प्रार्थनिरासायाह— एते चेति । दिव
इति । अत एवावसरणे एतदुल्लेखः । अत एव ओहारः क्त्वं सफलमिति
प्रायः । एतेन आये तथा सत्त्वेऽपि द्वितीये न फलमित्यपास्तम् । अतिप्रसङ्ग
निराक्रे— षणैति । औङ इति । इकाराभावे आद्यया प्राप्तदोषवारणाय तथोक्तं
कथ्यत इति भावः । धर्मिप्राहकमानसिद्धमेवेदमिति तदाहूतम् । तदेतद्धनवशाह— येनेति ।
आये उक्त्वा द्वितीये आह— ह्यनुबन्धकेति । 'ह्रस्वनुग्न्याम्—' इत्यत्र इमनु-
पोऽग्रहणात्तसंप्रहायाह— त्वादीति । वाशब्दः समुच्चये । अत एवैपेत्येकवचनं
जातं । प्रत्येकान्वये तु यथाधुतमेव सर्वं युक्तम् । धर्माति । अन्त्यतोर्द्विस्त्रणादित्यर्थः ।
आद्यस्य फलमाह— तेनेति । उक्तार्थाङ्गीकारेणेत्यर्थः । 'नैपा' इत्यत्रान्वयः । नापेति
तदर्थः । इति 'न शङ्क्यम्' इत्यत्र हेतुत्वेनान्वेति । तदेवाह— निरेति । अत्र
अज्ञसोः शिरित्यत्र । एवं धर्मिप्राहकमानादेव । अन्यतरेति । इदं ह्यनुबन्धोच्चारणस्या-
प्युपलक्षणम् । अत एव फलोक्तिमंगति । 'द्वनिपञ्चनिषो' इति पाठः । तयोरपीत्यर्थः ।
अन्यथा ह्यनुबन्धकत्वाद्द्विप एव ग्रहणं एवात्र द्वनिषादे । ध्वनितमिदं मतुयसोरित्यत्र-
त्येन 'वन उपसंस्त्यातं प्रातरित्त्वः' इति भाष्येणापि । अन्यथा 'वनः' इत्युक्त्वा प्रात-
रित्त्व इति 'अन्येभ्योऽपि—' इति द्वनिषन्तोदाहरणदानामंगतिः स्पष्टं । स्पष्टीकृतं नैत-
त्प्रैव ईयटेन । ओहारः क्त्वं तु 'गद्यकन्' 'प्रुमृन्वः—' इति पूर्वोत्तरगाहचर्येण
'हृद्य—' इत्यत्राप्यनुबन्धकस्यैव प्राप्तग्रहणाभावात् । अन्यथा वं विनापि 'यनो र ध'

यत् । तेन ' यतो र ष ' इत्यादी क्वचित्क्वचिन्नियोगेऽपि सिद्धिः । यद्वा तु इत्य-
 कप्रयोगे संभवतीति स्वर्थो न भाष्यादिर्मम इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

ननु तुटीर इत्यादी स्वार्थिकत्वात्स्वार्थिकानां प्रकृतितो न्निह्वत्तन्-
 वृत्तन्वयोर्यप्रामत्वात्पुंस्त्वानुपपत्तिः , अत्र न्यमित्यत्र ननुमन्त्वं इत्यन्यत्र-
 पपनिधेयत आह—

क्वचित्स्वार्थिकाः प्रकृतितो न्निह्वत्तनान्यनिवर्तने ॥ ८५ ॥

' णच् स्वियाम् ' इति सूत्रे स्वियामिःपुंस्त्वस्या क्वचित्काः अन्यथा
 ' कर्मव्यतिहारे णच् स्वियाम् ' इति स्वियामेव विधानादि तेन । यत्र
 चेयं बहुवचिभाषके भाष्ये ॥ ८५ ॥

त्तरपदस्यान्त उदात्त इति तदर्थः । एवं चावामदेव्येऽव्ययपूर्वपदप्रवृत्तिस्वर
एव भवति । तन्मात्रानुबन्धकप्रहणे स चान्यश्चानुबन्धो यभ्य तद्ग्रहण
नेत्यन्त्यार्थः । एते च प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणे, 'दिव औन्' इत्यादौ संचारि-
तत्वात् । वर्णप्रहणे चानयोरप्रवृत्तिरिति स्पष्टम् 'औड आपः' इत्यत्र भाष्ये ।
येनानुबन्धेन सानुबन्धकत्व द्वयनुबन्धकत्वादि वा, तदनुच्चारण एवैषा,
धर्मिप्राहकमानान् । तेन 'जशसोः—' इत्यत्र नैपेति निरनुबन्धकत्वात्तद्धि-
तशस एवात्र ग्रहणं स्यादिति न शङ्क्यम् । एवमन्त्या अन्यतरानुबन्धोच्चारण

इत्यादि । अनुवृत्तिलभ्यमिदे सर्वम् । 'पदस्यान्त उदात्त इति पाठ । तदर्थं वयतो
रितिसूत्रार्थः । एव च तयोस्तत्रान्यामप्रहणे च । अव्ययेति । 'तत्पुस्वे तुयार्थ—'
इतीति भावः । स्पष्टवादाद्याधमुपेक्षान्त्यार्थमाह— तन्मात्रेति । सर्वं वाक्य साधारण-
मिति न्यायेनात भावः । न न एवानुबन्धो यस्येति वान्योऽर्थः । तत्फलितमाह— स
चेति । न्याससाराद्युक्तधर्मिप्राहकमानलभ्यनिरासायाह— एते चेति । दिव
इति । अत एवावतरणे एतदुल्लेखः । अत एव ओहार रित्त्व सफलमिति
प्रागः । एतेन आद्ये तथा सत्त्वेऽपि द्वितीये न फलमित्यपास्तम् । अतिप्रसङ्ग
निरावष्टे— वर्णोति । औड इति । इकारामात्रे जायया प्राप्तदोषवारणाय तथोक्तं
कण्ठत इति भावः । धर्मिप्राहकमानसिद्धमेवदमिति तदाहृतम् । तदेतद्धनयमाह— येनेति ।
आद्ये उच्चा द्वितीये आह— ह्यनुबन्धकेति । 'ह्रस्वनुडभ्याम्—' इत्यत्र ड्मत्तु
पोऽग्रहणात्त मग्रहायाह— त्वादीति । वाशब्दः समुच्चये । अत एवैपेयेकवचन
जाताः । प्रयेवान्वथ नु यथाश्रुतमेव सर्वं युक्तम् । धर्माति । अत्र्यतोर्द्विररणादिर्यर्थः ।
जायस्य फलमाह— तेनेति । उच्चार्याङ्गीकारेणेत्यर्थः । 'नैपा' इत्यत्रान्वयः । नायेति
तदर्थः । इति 'न शङ्क्यम्' इत्यत्र हेतुत्वेनान्वेति । तदेवाह— निरेति । अत्र
जशसो रितित्यत्र । एवं धर्मिप्राहकमानादेव । अन्यतरेति । इदं ह्यनुबन्धोच्चारणस्या-
'युपलक्षणम् । अत एव फलोत्तिमगति । 'द्वनिपङ्कनिपो' इति पाठः । तयोरपीत्यर्थः ।
अन्यथा ह्यनुबन्धकत्वाद्द्वनिप एव ग्रहणं स्यात्त एवनिबादे । ध्वनितमिदं मत्तुवशोरित्यत्र
त्येन 'वन उपमत्त्यान प्रातरित्य' इति भाष्येणापि । अन्यथा 'वन' इत्युक्त्वा प्रात-
रित्य इति 'अन्येभ्योऽपि—' इति वनिचन्तोदाहरणदानामगति स्पष्टैव । स्पष्टीकृतं चेत-
त्प्रैव ईयत्नेन । ओहार रित्य तु 'गस्थकन्' 'श्रुत्स्व —' इति पूर्वोत्तरसाहचर्येण
'हथ—' इत्यत्राप्यनुबन्धकत्वं प्राप्तग्रहणभावाय । अन्यथा क्व विनापि 'यनोर च'

एव । तेन 'वनो र च' इत्यादौ ह्रस्वनिष्कृतिर्ग्रहणसिद्धिः । एकानुबन्ध-
कग्रहणे संभवतीति त्वर्थो न भाष्यादिसंमत इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

ननु कुटीर इत्यादौ स्वार्थिकत्वात्स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिङ्गवचनानु-
वृत्तेर्न्यायप्राप्तत्वात्पुंस्त्वानुपपत्तिः , अप्कल्पमित्यत्र तपुंसकत्वैकवचनयोरनु-
पपत्तिश्चेत्यत आह—

क्वचित्स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते ॥ ८५ ॥

'णचः स्त्रियाम्' इति सूत्रे स्त्रियामित्युक्तिरस्या ज्ञापिका; अन्यथा
'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' इति स्त्रियामेव विधानात्किं तेन । स्पष्टा
चेयं बहुविविधायके भाष्ये ॥ ८५ ॥

इत्येतेव सामान्यग्रहणं सूत्रपादादिति तदानर्थक्यमेव स्यात् । एतेन तस्मादनिर्गमोपति
रित्युपास्तम् । इति त्वर्थ इति । इत्यादिस्त्वर्थ इत्यर्थ । अस्यापि धर्मग्राहकमानलब्ध-
त्वादाह— न भाष्येति । 'वनो र च' इत्यादौ दोषापत्ते 'मनुवसो —' इत्यत्र-य-
प्रागुक्तभाष्यासंगत्यापत्तेः । यत्तु सारदेवादयः— परिभाषात्रयम्— निरनुबन्धक एकानु-
बन्धक तदनुबन्धकेति । आद्यं उक्तज्ञापकसाध्ये, उदाहरणान्युक्तान्येव । तत्तदनुबन्धो-
च्चारणसामर्थ्यलक्ष्यार्थानुवादस्तृताया । तत्त्वम् 'माटि लुट्' इति । अत्रादितो मासब्द-
स्य न ग्रहणम् । तथा चटि विधीयमान द्वित्वमाटि नेति, तत्र, भाष्यविरोधात् परिभाषा
द्रव्यस्येव भाष्ये सरवात् तत्तदनुबन्धोच्चारणसामर्थ्यादेव मागीन्यादौ दोषाभावेन तत्परिभा-
षानपेक्षणाच्च अनुबन्धादावेवमप्यनिवाहेण न्यूनतापत्तेः इति दिक्, तदाह— इत्यन्यत्र
विस्तर इति । उदयोनादावित्यर्थ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

नियेषप्रसङ्गादाह— नन्विति । 'रस्य' इति शेष । न्यायेति । 'यो यत्र, य
तद्धर्मभाक्' इति लौकिकन्यायेत्यर्थ । स्वार्थादिकार्याणां क्रमस्य बोध्यत्वादाह— नपुं-
सकेति । क्वचिदित्यनेन बहुषु स्थलेषु तदनुवर्ति सृजिता । प्रकृतितोति । आयादिन्वा-
त्प्रथमतात्परि । अन्यथा एतदभावे । तेन स्त्रियामिति पदेन । ज्ञापकस्य सामान्यपक्ष
त्वाद्बचनाशेषसिद्धिर्बोध्यः ॥ ८५ ॥

त्तरपदम्यान्त उदात्त इति तदर्थः । एव चावामदेव्येऽन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर
एव भवति । तन्मात्रानुबन्धकप्रहणे स चान्यश्चानुबन्धो यम्य तद्ग्रहण
नेन्यन्यार्थः । एते च प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणे, 'दिव औन्' इत्यादौ संचारि-
तत्वात् । वर्णप्रहणे चानयोरप्रकृतिरिति स्पष्टम् 'औड आपः' इत्यत्र भाष्ये ।
येनानुबन्धेन सानुबन्धकत्व द्वयनुबन्धकत्वादि वा, तदनुच्चारण ण्वैपा,
धर्मिप्राहकमानान् । तेन 'जदशसोः—' इत्यत्र नैपेति निरनुबन्धकत्वात्तद्धि-
तशस एवात्र प्रहणं स्यादिति न शङ्क्यम् । एवमन्त्या अन्यतरानुबन्धोच्चारण

इत्यादि । अनुजलित्त्वमिदे सर्वम् । 'पदस्यान्त उदात्त' इति पाठ । तदर्थं ययतो-
रिति मूत्रार्थं । एव च तयोस्तत्रान्यामप्रहणे च । अव्ययेति । 'तत्पुरुषे तुन्यार्थ—'
इतीति भाव । स्पष्टवादाद्यार्थमुपेक्ष्यान्यार्थमाह— तन्मात्रेति । सर्वं वाच्य साधारण-
मिति न्यायेनेत भाव । न न एवानुबन्धो यस्येति वाच्योऽर्थः । तत्फलितमाह— स
चेति । न्यामकाराद्यकधर्मिप्राहकमानलब्धार्थनिरासायाह— एते चेति । दिव
इति । अत एवावतरणे एतदुल्लेख । अत एव ओटाव कित्त्व सफलमिति
प्राय । एतेन आद्ये तथा सत्वेऽपि द्विताये न फलमित्यपास्तम् । अतिप्रसङ्ग
निराचष्टे— घर्णेति । औड इति । इकाराभावे आद्यया प्राप्तदोषवारणाय तथोक्तं
वष्टत इति भाव । धर्मिप्राहकमानसिद्धमेवेदमिति तदाहृतम् । तदेतद्गुण्यनाह— येनेति ।
आद्य उक्ता द्वितीये आह— ह्यनुबन्धकेति । ह्रस्वनुब्ध्याम्—' इत्यत्र ढमत्तु
पोऽग्रहणात्तसप्रहायाह— त्वादीति । वाशब्द समुच्चये । अत एवैपेत्येकवचन
जाता । प्रत्येकान्वय तु यथाश्रुतमेव सर्वं युक्तम् । धर्मीति । उपज्यतोर्द्विररणादित्यर्थ ।
आद्यस्य फलमाह— तेनेति । उक्तायाहीकारेणेत्यर्थ । 'नैपा' इत्यत्रान्वय । नाद्येति
तदर्थः । इति 'न शङ्क्यम्' इत्यत्र हेतुत्वेनान्वेति । तदेवाह— निरेति । अत्र
जदशसो शिरित्यत्र । एवं धर्मिप्राहकमानादेव । अन्यतरेति । इदं अनुबन्धोच्चारणस्या-
युपलक्षणम् । अत एव फलोक्तिमिति । 'वनिपङ्कनिपो' इति पाठ । तयोरपीत्यर्थ ।
अन्वया ह्यनुबन्धकत्वाद्द्विप एव प्रहणं स्यात् वनिवादे । ध्वनितमिदं मतुवसोरित्यन-
त्येन 'वन उपमरयान प्रातरित्त्व' इति भाष्येणापि । अन्यथा 'वन' इत्युक्त्वा प्राप्त-
रित्त्व इति 'अन्येभ्योऽपि—' इति वनिबन्तोदाहरणदानासगति स्पष्टैव । स्पष्टीकृतं नैत
त्तत्रैव ईयतेन । ओहास शिव तु 'गस्थवन्' 'प्रुमन्व —' इति पूर्वोत्तरसाहचर्येण
'दथ—' इत्यत्राप्यनुबन्धकस्यैव प्राप्तप्रहणाभावाय । अन्यथा क विनापि 'वनो र च'

स्य । तेन । यनो र च' इत्यादौ इत्यभिः स्यनिपांसिंहणसिद्धिः । एकानुबन्ध-
प्रकरणे संबन्धतीति तयोर् न भाष्यादिममत इत्यन्यत्र विचारः ॥ ८३ ॥ ८५ ॥

ननु सुटीर इत्यादौ स्याधिकृत्यात्प्रार्थिकाना प्रवृत्तितो लिङ्गवचनानु-
वृत्तेन्यायप्राप्तत्वात्सुंस्त्रानुपपत्तिः । अत्रान्यमित्यत्र नपुमकृत्यैवउचनयोरनु-
पपत्तिश्रेयस आह—

कचित्प्रार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनिवर्तन्ते ॥ ८५ ॥

'णचः स्त्रियाम्' इति सूत्रे स्त्रियामित्युक्तिरम्या सापिका, अन्यथा
'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' इति स्त्रियामेव विधानात्किं तेन । स्पष्टा
चेय बहुव्रीधायके भाष्ये ॥ ८५ ॥

इत्यत्र सामान्यग्रहण मूपपादाभात् तदानुबन्धमव स्यात् । एतन्न तस्मादनिशापापति
रित्येवास्तम् । इति स्वर्थे इति । इ यादस्त्वथ इत्यथ । अस्यापि धामग्राहकमानतन्ध-
त्वादाह न भाष्येति । वना र च' इत्यादौ दायापत्त मनुवमो—' इत्यत्रय
प्रागुक्तभा सामान्यापत्तम् । वनु मीन्द्रवादय — पारभाषात्रयम्— निरनुबन्धक एका
बन्धक तदनुबन्धकति । अथ उक्तज्ञापकमात्र उदाहरणानुक्तान्यव । तत्तदनुबन्धो-
धारणगामर्भतन्धार्यानुवादस्मृताया । तत्राप्यम् 'मादि दुर्' इति । अप्रारिना माशब्द
स्य न ग्रहणम् । तथा चटि विधीयमान द्वित्वमात् नति, तत्र भाष्यविराधान् परिभाषा
इत्यर्थेन भाष्य मत्वात् तत्तदनुबन्धधारणगामभ्यादव मारीत्यादौ दायाभावन तपग्भिभा
षानपक्षणाभ अनुबन्धादावेवमप्यनिवाहेन नूनतापत्तनात् दिक् तदाह— इत्यन्यत्र
विस्तर इति । उच्यते इति ॥ ८५ ॥ ८५ ॥

निषेधप्रसन्नादाह— नन्विति । 'स्य इति शय । न्यायेति । 'यो यत्र, य
तद्गमभक्त' इति लौकिकन्यायव्यथ । स्वाधादकापाणा क्रमस्य बोध्यत्वादाह— नपुं
स्वकेति । क्वचिदित्यनन बहुषु स्थितु तदनुवर्ति युजिता । प्रवृत्तीनि । आद्यादिन्वा-
त्यप्रगन्तात् स । अन्यथा एतदभाव । तेन स्त्रियामात्त पदेन । सापकस्य सामान्यापत्त
त्वादाहनासाप विद्विषात् ॥ ८५ ॥

ननु सुपथी नगरीति 'युवोरनाकौ' इति सूत्रभाष्योदाहृते 'इनः स्त्रियाम्' इति कप् स्यादत आह—

समासान्तविधिरनित्यः ॥ ८६ ॥

'प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुरुषे' इत्यन्तोदात्तत्वाय अंश्वादिषु राजञ्शब्दपाठोऽस्या ज्ञापकः; अन्यथा टच्चैवान्तोदात्तत्वे सिद्धे किं तेन । "द्वित्रिभ्यां पाहन्मूर्धसु" इति स्वरविधायके भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ ८६ ॥

ननु शतानीत्यादौ नुभि कृते षट्संज्ञा प्राप्नोति ततश्च लुक्स्यात्; तथा उपादास्तेत्यत्रात्वे कृते 'स्थाध्वोरिश्' इतीत्वं प्राप्नोत्यत आह—

संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य ॥ ८७ ॥

संनिपातो द्वयोः संबन्धः, तन्निमित्तो विधिः तं संनिपातं यो विहन्ति

तत्प्रसङ्गादेवाह— नन्विति । क्वचित्ति । तथा च डीञ्च स्यादिति भावः । टच्चैवान्तोदेति । 'राजाहः—' इतीति भावः । द्वित्रितीति । यथा चैतत्तथा स्पष्टं कैस्तुभे वृद्धिसंज्ञाविधायके सूत्रे ॥ ८६ ॥

तत्प्रसङ्गादेवाह— नन्विति । आरभ्य इति । 'दीडां त्यपि च' इतीति भावः । स्थाध्वोरिति । अस्य 'युत्वात् इत्यादिः । यत् सीरदेवाद्यः— आनन्तर्यलक्षणो विधिसद्विघातस्यानिमित्तम् । यदानन्तर्येण यो विहितस्तदानन्तर्यमसौ न विरुध्यतीत्यर्थः । यत्संबन्धेन यो जालरतस्य अ न विघातक इति यावत् । विघात इत्यत्र भावे षणित्याहुः ; षणित्याहुः, वक्ष्यमाणदृश्याणापत्तेः तद्वचनयत्राह— संनिपात इति । द्वयोः पूर्वपरयोर्विधिविशेष्ययोश्च । 'तन्निमित्त' इति बहुव्रीहिः । विधिरित्यत्र कर्मणि किः । 'तद्विघात' इति कर्मण्यणित्याह— तन्निमित्तं । यद्यपि सीरदेवेनोक्तमत्र ज्ञापकम्— 'न तिमृ—' । निषेधः । स च विभक्तिनिमित्तयोस्तिमृचतस्योरनया ईषं प्रत्यनिमित्तत्वाद् ईषंप्राप्तात्पुनः । अन्यथा तद्रूपवहित्वात्प्राप्त स्यात् । ईषमत्र दीर्घादीर्घान्यामविशेषादिति । यत्पुनः— नेदं ज्ञापकं युक्तम्, स्वर्गादिषु तयो पाठान् ईष्वनिषेधेन तत्संज्ञक्यात् । पुनः तत्रादादिन्येयमिति ; तत्र, 'कृन्मेवन्तः' इति मृत्प्रस्थभाष्यस्वारस्येन तयोस्तत्र उभ्यानामंगत्वात् । अत एवेतदनिन्यन्ते ज्ञापकं वक्ष्यन्ति— वक्ष्यतेत्यादि । अन्यैः— 'बाह्वन्ध' इत्येव सिद्धे 'दिति ह्रस्वध' 'बाह्वि' इति मृत्प्रस्थकर्मणमस्या ज्ञापकम् । तदि

तस्यानिमित्तम् । उपजीव्यविरोधभ्यायुक्तत्वमिति न्यायमूलपा । अत एवात्र संनिपातग्रहणेन न पूर्वपरयोः संबन्ध एव, किंतु विशेष्यविशेषणमनिपातोऽपि गृह्यते । अत एव प्रामाणि कुलमित्यादौ नपुमकह्रस्वत्त्वेऽपि 'पिति कृति' इति तुद्धन, प्रातिपदिकाजन्तत्वंसंनिपातेन जातस्य ह्रस्वस्य तद्विधातकरान् । तुक्यजन्तत्वविधातः स्पष्ट एव । न चार्थाश्रयत्वेन ह्रस्वस्य ग्रहिरङ्गतयासिद्धत्वम्, अर्धकृतग्रहिरङ्गत्वानाश्रयणस्योक्तत्वात् । किं च 'पत्वतुकोरमिद्धः' इत्येतद्गलात्कृतितुग्ग्रहणाच्च तुग्विधौ ग्रहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । सर्वविधसंनिपातग्रहणादेव 'वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्त म्यान्' इत्ये-

भ्रूणामित्यादौ तुड्यम्, अन्यथा न न स्यात् । नुत्रजादिप्रत्ययसंबन्धविनाशादियुक्तम् । तथापि वक्ष्यमाणदोषगणापत्त्या तदयुक्तमिति ध्वनयन्माह— उपजीव्येति । तत्र तमेव दोषगण सूचयन्, द्वयोः संबन्ध इत्यतत्पारिष्करानि— अत एवेत्यादिना केचिदित्यन्तेन । अत एव ज्ञापक विहाय न्यायमूलकत्वभ्याक्तत्वादेव । संबन्ध एव आमन्तयाम्य एव । संनिपातोऽपि तयारविशेष्यविशेषणभावात्प्रत्ययसंबन्धोऽपि । अस्या ज्ञापक मूलकत्व तु तत्र तदसत्त्वात्तस्य सचार्थापत्तत्वात्तद्रूपेण न स्यात् । एतत्फलमाह— अत एवेति । विशेष्यविशेषणभावसंबन्धस्यापि ग्रहणादवत्यथ । प्रामाण्येति न्यस्त पद विचिन्तप्रकृतिवत् । त्वेऽपीति । अपिना वक्ष्यमाणसमस्तादाहारेण उत्तरपदहेतुकत्वमेव तुगावस्य पूर्वसंबन्धग्रहणेनेव सिद्ध मूचिता । 'अचन्तमनि—' इति पाठ । तयोस्तदाश्रयसंबन्धेनेत्यर्थ । 'अचन्तावमनि—' इति पाठ द्वेऽस्तत् त । स वाक्त्वरूपसंबन्धार्थक एव, 'कृतद्वित—' इति न्यायात्, तद्वृत्तसंबन्धेनेत्यर्थ इति क्वचिन्, तत्र, द्वेऽन्तेत्यस्य पूर्वनिपातापत्त । 'तस्मादत्वक एव पाठ । पर्यातत्पुषात्तरपदक र्शितत्पुष्य, फले तु न भेद इत्यन्य । वस्तुतस्तु मावक एव पाठ, प्रातिपदिकस्याचन्तत्वरूपविशेषणन य संबन्धस्तनयथस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । तद्वतीति । मनिपात विधातवतुगमिमित्तत्वादित्यर्थ । 'लक्षणप्रतिपदाक्त—' इति न्यायेन तु न निर्वोह, त्वत् सिद्धवत् ह्रस्वपदविहितस्यापि प्रतिपदोक्तत्वात् एवमर्थम्यान्वयावश्यकत्वात् शत्रु विसम्बोधस्थित्यादेव तयार्थावचत्वादिनि त्त् । यत्रयुक्तत्वमाशस्तमाह— तुक्तीति । उक्तत्वान्यथासिद्धया नात्र तस्य प्रामाण्यमिति कैयनायुक्तं स्पष्टयति— न चेति । अर्था नपुमकत्वरूप । तदाश्रयणमतस्याह— किं चेति । अन्यथा तथैव सिद्धतुक्कृति तुकोर्ग्रहणानर्थक्य स्पष्टमेव । एवमत्र तद्ग्रहणं पत्तुक्तु प्रमाणमाह— सर्वेति । उभय

तत्परिभाषादौपनिरूपणावसरे वार्तिककृतोक्तम् । न हि प्रत्ययः पूर्वपरसंनि-
पातनिमित्तकः । स एव च संनिपातशब्देन गृह्यत इति मत्वा 'न प्रत्ययः
संनिपातनिमित्तकः' इति शब्दायां तदभ्युपेत्यैव 'अङ्गसंज्ञा तर्ह्यनिमित्तं
स्यान्' इत्येकदेशिनोक्तमिति न तद्भाष्यविरोधः । किं चैवं शैवो गार्ग्यो
वैनतेय इत्यादावप्यङ्गसंज्ञाया लोपनिमित्तत्वानापत्त्या 'वर्णाश्रयः—'
इत्यस्य वैयाख्यम् । ग्रामणिकुलं ग्रामणिपुत्र इत्यादाद्युत्तरपदनिमित्तके ह्रस्वत्वे
यथाकथञ्चिदबहिरङ्गपरिभाषयापि वारणं संभवतीति 'कुन्मेजन्तः' इत्यत्र
'ह्रस्वस्य पिति' इति सूत्रे चैकदेशिना तथा तुग्वारितो भाष्ये । अत एव
परिभाषाफलत्वेनेदमुक्तम् 'कुन्मेजन्तः' इति सूत्रे वार्तिककृतेति केचिन् ।

विधेःत्यर्थः । नन्वेवमुत्तरभाष्यविरोधापत्तिरत आह— न हीति । हिनिधये । चो ह्यर्थे
त्वर्थे वा । क्वचिदत्र पाठः । मत्वेति । अनेनोक्ताशयमजानानस्येयं शब्देति सूचितम् ।
उक्तेहेतोरभ्युपेत्यवादेत्वादेवाह— एकदेशीति । ननु कैयटाद्युक्तरात्या फलाभावेनात्र
तदग्रहणेन पूर्वत्राह्यैव तदग्रन्थप्रवर्ति, तदाशय एव वा तेन प्रकार्यत इति
सिद्धान्त्युक्तिरेव सा, अत आह— किं चैवमिति । तस्य सिद्धान्त्युक्तिव
इत्यर्थः ; उक्तप्रकारेणेत्यर्थो वा । बहुषु दोषसूचनायानेकोदाहरणोपन्यासः । दावपीति ।
अपिर्दाक्षिसमुच्चायक । अनापत्त्या तुत्यया । एवं च वार्तिककृतस्तथेष्टवे 'प्रत्ययो
वर्णविचालस्य' इत्येव वदेदिति न तत्रारुन्या तत्प्रवर्ति, नापि तदाशयप्रकाशनमिति
तर्ह्यत्र युक्तमिति भावः । नन्वेव समाने ग्रामणिकुलमित्यादाद्युत्तरपदहेतुकह्रस्वत्वेऽपि
तुकोऽनर्थव वारणसंभवेनान्यथावारणपरमाध्यविरोधोऽत आह— ग्रामणीति । पशो-
तःपुत्रप । 'नाजानन्तर्थे—' इति निषेधार्थस्य जागरकत्वादाह— यथाकथञ्चिदिति ।
निषेधार्थमनाधित्येत्यर्थः । पर्यापीति । अपिरेतत्परिभाषासमुच्चायक । संभवेति ।
न तु वारतवं वारणमिति भावः । इतिहेती । 'कुन्मेजन्त इत्यत्र' इति पाठः । उक्तज्ञाप-
काप्तुग्विर्था तदग्रहणेत्वेत्वेत्वादेवाह— एकैति । तथा बहिरङ्गपरिभाषया । एतन् तत्राय
कैयटाश्रयस्य एवेति सूचितम् । अत्रापि युक्त्यन्तरमपि सूचयन्नाह— अत एवेति ।
उक्तरात्योक्तभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वादेवेत्यर्थः । परीति । एतत्पराम्यर्थः । इदं तुग्वारणफलकं
ग्रामणिकुलमित्यादि । यद्यभ्युपनीव्येत्यादिकृते-यन्त प्राप्नुक्तं सर्वार्थं' मिद्वान्त एवेति
क्वचिदित्यनुपपन्नम्, तथापि प्राप्नुक्त परिभाषाया यथाधुनोऽर्थः कैयटादिममतार्थसंप्राह-

संनिपातलक्षणविधित्वमस्या लिङ्गम् । स्वप्रवृत्तेः प्राक् स्वनिमित्तभूतो यः
 संनिपातः, तद्विघातस्य स्वातिरिक्तशास्त्रस्य स्वयमनिमित्तमिति फलति ।
 नन्वेवं रामायेत्यादौ 'सुधि च' इति दीर्घानापत्तिः, अदन्ताङ्गडेसंनिपा-
 तेन जातस्य यादेशस्य तद्विघातकत्वान्; न च यत्रादित्वसापेक्षदीर्घस्य
 बहिरङ्गतयासिद्धत्वान्नात्र संनिपातविघात इति वाच्यम्, आरोपितासिद्धत्वे-
 ऽपि वस्तुतस्तद्विघातस्य जायमानत्वेनैतत्प्रवृत्तेः । किं चान्तरङ्गे कर्तव्ये बहि-
 रङ्गस्यासिद्धत्वेऽपि तत्र कृते तस्यासिद्धत्वे मानाभावः । किं चातिदेशिकसं-
 निपातविघाताभावमादायैतदप्रवृत्तौ गौरीत्यादौ मंयुद्धिलोपेऽपि म्थानिवस्त्वेन

कत्वात् सिद्धान्त इति सूचनाय तत् । तद्वचनयन्सिद्धान्तं वक्ष्यति—स्वेतीति । केचित्
 भाष्यतत्त्वविद इत्यर्थं तदित्यन्ये । उपायस्त्रोपायाग्नरादृषत्वात्, नदेन्द्रेऽयुक्तित्य-
 साधकमित्यरुचे' अत एवेत्यादिचरममात्रोक्ती तद्बोधकमिति परे । परिभाषाया लिङ्गव-
 द्वादिनियमात्फलमुक्त्वा लिङ्गमाह—संनीति । संनिपातलक्षणविधि स्वप्रवृत्तुत्वं
 विद्यमानमनिपातस्य विघातस्यानिमित्तमिति कैयटादीनां न युक्त इति वचनयन्,
 'संनि —' इत्यादि परिष्करोति—स्वप्रवृत्तेः प्रागिति । अत्र स्वादिपदेन संनिपात-
 लक्षणविधि । अयं भाव —यं संनिपातं निमितीकृत्याग्रिमकार्योपजीव्यं यत्कार्यं प्राप्तम्,
 तस्य लेशतस्तद्विघातस्त्वेऽपि लेशतोऽनुवत्संनिपातसर्वांशविघातकशास्त्रान्तरानिमित्त-व-
 मित्यर्थः, यत्तदोचित्यसंबन्धात्प्रत्यासत्तेः । अत्र एव 'ए ओञ्' 'दको गुण—'
 इतिमृत्भाष्यसंयति । तत्रलक्ष्येयटादीनां तु प्रमाद एव, उक्तहेतोः । सिद्धान्ते जानिपक्षे-
 ऽनिवाहाच्च । स्पष्ट चेदमुदशोनादाविति । उक्ताशयेनैव शङ्कते—नन्विति । एवं परि-
 भाषाङ्गीकारे । अनापत्तिः अप्राप्तिः । तदर्थमिति । अदन्ताङ्गडेसंनिपातविघातदीर्घ-
 विध्यनिमित्तत्वादित्यर्थः । संनिपातविघात इति । अत्र भावे घञ । एवमप्रेऽपि । एवं च
 दीर्घविधौ तद्विघातस्त्वान्नैतत्प्रवृत्तिसिद्धिभावः । ननु संनिपातलक्षणविधिनिमित्तनिमित्तव-
 त्वस्यात्राङ्गीकारान् किमस्या अन्तरङ्गत्वमुत् यादेशस्येति चेत्, तत्र न च इत्याह—
 आरोपितेति । एतत्प्रवृत्तेरिति । स्वरूपसद्विघात एवैतत्प्रवृत्तौ निमित्तमिति भावः ।
 ननु तद्विघातस्त्वान्नैतत्प्रवृत्तौ निमित्तमास्तामिति नाद्यदोषेण तत्पक्षः सम्यगेवात् आह—
 किं चान्तेति । 'यत्.' इति शेषः । एवमप्रेऽपि । तत्र अन्तरङ्गे ।
 ननु तद्विघातस्त्वान्नैतत्प्रवृत्तौ निमित्तमास्तामिति नाद्यदोषेण तत्पक्षः सम्यगेवात् आह—
 किं चेति । गौरीत्यस्य 'हे' इत्यादिः । स्थानीति । भाष्यसूत्रेणेति भावः । नियम-

दृश्वनिमित्तसन्निपातविघाताभावात्तत्रैतस्यातिव्याप्तिपर 'कृन्मेजन्तः' इति सूत्रस्थभाष्यासगतिः। सन्निपातम्याशास्त्रीयत्वान्नात्र स्थानित्रस्वभिति चेत्, तर्थासिद्धत्वमपि कथमिति त्रिभावय, अशास्त्रीयेऽसिद्धत्वाप्रवृत्तेः 'ईदृशेत्—' इति सूत्रे कैयटेन स्पष्टमुक्तत्वान्। एवं च पूर्वत्रासिद्धीयेऽपि कार्ये एतत्परिभाषाप्रवृत्तिर्भवत्येवेति चेत्, न, 'कृष्टाय' इति निर्देशेनैतस्या अनित्यत्वान्। ययोः संनिपातस्य विघातर शास्त्रम्, तयोः संनिपातनिमित्तकविधायुपादानमपेक्षितमिति तु नामहः, अत एव दाक्षिरित्यत्र अकारान्तप्रकृतीज्मनिपातानिभित्ताङ्गसङ्गा अनया परिभाषयाऽल्लोपस्य निमित्तं न स्यादित्याशङ्क्य, अनित्यत्वेन समाहितम् 'कृन्मेजन्तः' इति सूत्रे भाष्ये । न ह्यङ्गसङ्गायामदन्त-

शास्त्राणां निषपमुत्वेन प्रसिरिति पक्षणेदम् । विधिमुखेनेति सिद्धात्पक्षे प्रत्ययरक्षणे नेति बोध्यम् । ह्यस्येति । अस्य 'अम्बाधति' इत्यादि । तत्र हे गौरीत्यादौ । भाष्येति । 'नदीत्यस्यत्व सवुद्धिगोपस्यानिमित्त स्यात्' इत्यादिभाष्यस्य । तदसगतिनिरासाय शङ्कते—सनीति । अभाषाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वमिति मत इदम् । अनिरिक्तत्वे तु फलितायश्चनमिदम् । वस्तुतः स एव नेति मञ्जुषायाः स्पष्टमिति बोध्यम् । अत्र सन्निपाते । 'तर्ह्यन' इति पाठ । उक्ताऽर्थः । क्वचिदुभयत्र तत्र येष पाठ । तत्र आशयस्य हे गौरीत्यादौ, द्वितीयस्य रामायत्यादावित्यर्थः । कथमिति । अत एव 'पुरु ह्रस्वत्वस्य—अदीदपत्' इति भाष्यसगतिरिति भावः । अत एवाह—स्पष्टमिति । अन्यथा भाष्यविहाय नैयत्पर्यन्तभावनासगति स्पष्टैव । एवं च अशास्त्रीयेऽसिद्धत्वाप्रवृत्तौ च । 'एतस्या' इति पाठ । क्वचित् 'अस्या' इति पाठ । अस्या सिद्धान्तार्थे उक्त, प्रागुपस्थितातिव्याप्तिमनित्यत्वन परिहृत्य पुनस्तदर्थं द्वाधा शङ्कां वारयन् परिष्करोति—ययोरित्यादिसुवाधयत्वादित्यन्तेन । 'यया सन्निपातस्य विघातक शास्त्र तयोः सन्निपातनिमित्तकविधायुपादानम्' इति पाठ । उपादानमित्यस्य 'विशिष्य' इत्यादि । अत एवाप्रिमात् एवेत्यादिप्रथमसगतिरिति बोध्यम् । 'यया सन्निपात कार्यस्य निमित्त तयोः सूत्र उप—' इति पाठान्तरम् । उक्त एवार्थः । अत्र भाष्यविरोधापत्तेरिति हेतु सूचयन्, उक्त इदमिति—अत एवेति । तदनाग्रहादवेत्यर्थः । अत एवेत्यस्य समाहितमित्यन्वयः । शङ्काया एवैदमुक्तित्वस्य प्रागुक्तत्वात् । अन्यथा प्रागुक्ताशयानभिज्ञोक्तत्वेन शङ्कायास्तत्त्ववत् एतदनभिज्ञात्तत्र शङ्कायास्तत्त्वेन योचनेऽपि तथैव समाधेर्वक्तव्यतया तथासमापनासगति स्पष्टैवेति भावः । तदेवाह—न ह्यङ्गसङ्गा-

स्याद्गसंज्ञेत्युक्तमस्ति । न च कुम्भकारेभ्य आधय इत्यादावव्ययसंज्ञाया
 अनया परिभाषया वारणपरभाष्यासंगतिः; अनया परिभाषया लुङ्मा भूत्,
 अव्ययत्वं तु स्यादेव, लुङ्मा हि तदीयसन्निपातस्य विघातः, नाव्ययसंज्ञया,
 मज्ञाफलं त्वकच् स्यादिति वान्यम्, एतदुदाहरणपरभाष्यप्रामाण्येन साक्षा-
 त्परम्परया वा स्वनिमित्तसंनिपातविघातकस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थेनादो-
 पान् । एतेनात्राकच् स्यादित्यपास्तम् । न च कार्यफलपक्षे लुगेकवाक्यता-
 पन्नसंज्ञाबाधेऽयकजेकवाक्यतापन्ना म्यादिति वान्यम्, अन्तरङ्गाया तदेक-
 वाक्यतापन्नसंज्ञायां नहिरङ्गगुणादेरसिद्धत्वान् । लुगेकवाक्यतापन्ना तु न
 गुणादितोऽन्तरङ्गा, उभयोरपि शब्दतः सुवाद्याश्रयत्वात् । 'न यासयोः'

दन्तस्थेति अङ्गसंज्ञेत्युक्तमित्यर्थ । अत्र भाष्यविरोध परिहर्तुं शक्यते— न चेति ।
 त्यादाविति । आदिना विचार्यव इत्यादिसग्रह । अणमुप्रत्ययाना वृत्त्यादेत्वाद्युत्तरम्
 कृन्मेवन्त ' इति प्रामिवाध्या व्यपदेशितद्वयेन । न चान्तप्रणानित्ययोगवहुव्रीहिणोप-
 श्लेषे एवन्त इत्यर्थादत्र न दोष, अनर्थैव सिद्धेऽन्तग्रहण न कार्यमिति भाष्याशयात् ।
 असंगतिमुपपादयति— अनयेति । नन्वेवमफलत्वात् सज्ञात आह— संज्ञाफल-
 मिति । एतदिति । अस्या अकृन्नहितोचोदाहरणेत्यर्थ । इत्यर्थेनेति । 'अस्या'
 इति शेष । वञ्चित् 'एतदर्थेन' इति पाठ । एतेन, उक्तार्थनानयाव्ययत्ववारणेन । नन्वेव
 मपि भाष्यस्यैकदेशेऽशुक्तित्वमावश्यकमेवेति विमर्श तर्पार्थकरणमित्याशयेनाशङ्कते— न
 चेति । एतदवाक्यत्वाय सुगयत्वाच्चाह— कार्येति । जेकेति । तस्या परम्परया
 तत्त्वेऽप्यस्या अतत्त्वादिति भाव । अन्तरङ्गेति । अनैमित्तकत्वेनापरनिमित्तत्वेन वा ।
 तथा वैचरन्त एव नेति भाव । नन्वेव तस्या अप्येव वारणेन भाष्यासंगतिरेवात् आह—
 लुगेकेति । 'दितोऽन्तरङ्गा' इति पाठ । सुवाद्याश्रयत्वादिति । आदिना अण्यरूप-
 प्रकृत्यादिसग्रह । सुधि परे वृद्धो मन्तस्तदन्तमव्ययसन्न तस्मात्तस्य च लुमित्यर्थ ।
 तथा वैचरनिमित्तकत्वस्योभयत्र तुल्यत्वेनानैमित्तिकत्वादि न तत्रति भाव । यद्यपि प्राग्बद
 परनिमित्तकत्वेन तत्त्व सुवचम्, तथाप्यपरनिमित्तकत्वादिना वैचरीत्यमेव, तस्य तत्
 प्राग्बदस्य प्रागुक्तत्वात् । उक्तभाष्यमप्यत्र गमवमिति भाव । भाष्यप्रामाण्यात्तत्र यथो
 देश एवेत्यन्ये । वस्तुतस्तु गुणस्याधिकनिमित्तकत्वेनाप्यनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्व तत्र
 सुवचम् । किं चैकवाक्यत्वेऽपि वाक्यैकवाक्यतया सज्ञायां निमित्तकत्वमेव दुष्टपाद

इति निर्देशाच्चैपानित्या । तेन नातिप्रसङ्गः । स्पष्टा चैयम् 'वृन्मेजन्तः'
 इति सूत्रे भाष्ये । अस्या अनित्यत्वे फलानि भाष्ये परिगणितानि—वर्णा-
 श्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तम्—दाक्षिः । आत्वं पुग्विधेः—काप-
 यति । पुग्ह्रस्वत्वस्य—अदीङ्पन् । त्यदाद्यकारप्राग्विधेः—या सेति ।
 इङ्विधिराकारलोपस्य—पपिवान् । 'ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुप्' 'अन्तोदात्तादुत्त
 रपदान्' इति मनुक्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्य—अभिमान, परमवाचा ।
 नदीह्रस्वत्व सबुद्धिलोपस्य—नदि कुमारीत्यादि । यादेशो दीर्घत्वस्य—
 कष्टाय । इतोऽन्यत्र प्रवृत्तिरेव, 'दोषाः खल्वपि साकस्येन परिगणिताः' इति
 भाष्योक्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८७ ॥

ननु पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्र इत्यादौ 'द्विगोर्लुक्—' इत्य-
 णो लुकि 'लुक् तद्धित—' इति स्त्रीप्रत्ययलुकि आनुकः श्रवणापत्तिरत
 आह—

मित्यन्तराज्यामिति युक्तमेवेति तथा तस्या वारणेऽप्युपायस्योपायान्तरादृषकत्वेन न
 भाष्यासंगतिरिति बोध्यम् । अनित्यत्वात्तत्र तदप्रवृत्तिरिति भाष्याशय इत्यन्ये । ननु
 वष्टायेति निर्देशेन दीर्घ एवानित्यत्व स्यादत आह— न येति । अत एव चप्रयोग ।
 भाष्य इति । तत्र हि कुम्भवारेभ्य इत्यादावनतिप्रसङ्गार्थं कृतस्य 'अनन्यप्रकृ
 ति' इति वातिकस्य खण्डनायेयमुक्ता । परिभाषाऽनित्यत्वयोर्ध्ववस्थामाह— 'अस्या
 इति । मन्ववर्णाश्रय इति पाठे आज्ञेयादानामसप्रहोस्त आह— वर्णाश्रय इति । विचा
 लो लोप । अनिमित्तमिति । अस्याप्र सर्वत्र सर्वन्ध 'अनया स्यात्' इत्यस्य सर्वत्र
 शेष । दाक्षिरित्यादित्त्वनिदश । या सेतीति । इतिरायर्थक । मनुक्विभक्त्युदेति ।
 मनुक्विभक्त्योऽदात्तत्वे इत्यर्थं, जातावेकवचनम्, यथासक्यमन्वय । ह्रस्वेति सूत्रे अन्तो
 दात्तादित्यस्यानुवृत्तिर्वाभ्या । स्यादीति । आदिना गौर्यादिपरिग्रह । 'यादेशो दीर्घत्वस्य
 कष्टाय' इति पाठ । इत्, नवभ् । यद्यपीदानात्तनभाष्यपुस्तकेषु चरमवार्तिक न दृश्यते,
 तथापि तद्गृह्यमिति यो यम् । अत एव 'एते दोषा समा' इति भाष्यमगति, तदाह—
 इत्यन्यत्रेति । उद्घोतादावित्यर्थं ॥ ८७ ॥

तत्प्रसङ्गादेवाह— नन्विति । इत्यादायिति । आदिना पञ्चमीवेत्यादौ स्या

संनियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपायः ॥ ८८ ॥

अत्र च ' विल्वकादिभ्यश्छम्य लुक् ' इति सूत्रस्थं छग्रहणं शापकम् ; तद्धि छमात्रस्य लुगबोधनद्वारा कुकोऽनिवृत्तिर्यथा स्यादित्यर्थम् । कृत-
कुगागमा नडाद्यन्तर्गता विल्वादय एव तत्र निर्दिष्टा विल्वकादिशब्देन । न
चैवमपि छग्रहणं व्यर्थम्, कृतकुगागमानुवादसामर्थ्यादेव तदनिवृत्तिसिद्धेः ;
अन्यथा ' विल्वादिभ्यः ' इत्येव वदेत्, लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया विल्वादि-
पुरस्कारेण विहितप्रत्ययस्यैव लुग्विधानाप्रातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, ततोऽपि

परिग्रह । तत्र पञ्चभिर्धोवरीभिः कृत इत्यर्थे आर्हायस्य ठक् 'अध्वर्थ—' इति लुक् ।
संनोति । निर्धारणपट्टी । अन्यतरिति । ' शास्त्रतः प्राप्ते सति ' इति शेषः । छमात्रेति ।
मात्रशब्दोऽवधारणे । इत्यर्थम् इति प्रयोजनकम् । एतदभावे विल्वकादितः परत्वं
छस्यैव न तु कुक् इति छग्रहणं विनापि तस्यैव लुगिति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । नन्वकारो-
च्चारणात्स्वार्थकप्रत्ययान्तप्रहणात्तत्प्रकृतिकान्यप्रत्ययव्यावृत्त्या तस्य सामान्यात्कथं शापकता
अत आह— कृतेति । अत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह— नडाद्यन्तरिति । तत्र ' वि-
ल्वकादिभ्य— ' इति सूत्रे । ' आगन्तुनाकारेण ' इति शेषः । शीघ्रोपस्थिते, अन्यथा
छग्रहणेऽपि कप्रत्ययान्तान्छस्यैवासम्भवेन सूत्रव्यर्थमेव स्यादिति भावः । अचारिताभ्येन
शापकत्वं विघटयति— न चैवमपीति । ' न च ' इत्यस्य ' वाच्यम् ' इत्यन्वयः ।
उत्तरीत्योक्तार्थे ज्ञापितेऽपीत्यर्थः । अनुवादेति । निर्देशत्यर्थः । तदनीति । कुकोऽनि-
वृत्तीत्यर्थः । अन्यथा तदनुवादस्य तदनिवर्तकत्वाभावे । इत्येवेति । ततः परस्य
प्रत्ययस्य लुगित्यर्थे उक्तन्यायेन कुकोऽपि निवृत्तिसिद्धिः । तथा च छग्रहणस्य चारिता-
भ्येन शापकत्वापपत्तावपि तन्निर्देशवैयर्थ्यं दुरद्वारमेवेति तत्सामर्थ्यात्तदनिवृत्तिसिद्ध्या तद्वैयर्थ्यं
सुस्यमेवेति भावः । ननु तथा दुर्वचम्, अनतिप्रसङ्गाय तन्निर्देशावश्यकत्वात् । तथाहि—
तथा सति विल्वेभ्य इत्यादावतिप्रसङ्गः । मस्येत्यधिकारेण निर्वाहे तु विन्यायेत्यादां स ।
' हस्तस्तदितस्य ' इति तद्धितप्रहणानुवृत्त्या न स इति तु न, तस्यावयवपञ्चन्तत्वात् अस्व-
रितत्वाच्च ' तस्येदम् ' इत्यणो लुगापत्तेश्च । एतेन ' आपत्यस्य च— ' इत्यतस्तद्धित इत्यस्या
नुवृत्तिरपि निरस्ता, अत आह— लक्षणेति । प्रतिपदोक्तत्वस्वरूपमाह— विल्वादीति ।
पुरस्कारेण विशिष्टानुसंगानेन । एव च तत एवेष्टसिद्धया तन्निर्देशानर्थक्यापत्तिरेव ।
अतस्तत्सार्थक्याय तथोक्तां ज्ञापितेऽपि तदचारिताभ्यं सिद्धमित्यज्ञापकत्वमिति भावः ।

प्रतिपदोक्तत्वेन 'वित्वादिभ्योऽण्' इति विकाराद्यर्थस्य ८
 कुगनुवादचारिताभ्यान् । समुच्चयार्थकचशब्दयोगे तु 'वेयमे' ।
 कदेशत्वनियमान्यायसिद्धापीयम् । यत्तु— 'शाविष्टवत्' इत्यनेन
 विधानमेतदित्यत्रज्ञापनार्थम् ; अन्यथा एतयतीत्यादौ टिलोपेनैव ङीपि णि
 पृत्ते संनियोगाशिष्टपरिभाषया नस्यापि निवृत्त्यैतयतीत्यादिसिद्धौ ३

ततोऽपि नडादिच्छादानं । प्रतीति । विशिष्योच्चारितत्वेनेत्यर्थं । अपिपिति । 'विहित-
 तस्य' इति शेष । विकाराद्यर्थस्येति । आदिना अवयवपरिग्रह । 'अण' इति
 शेष । तात्पर्यादिति । एव चानया प्राप्तकुगनित्ययभाषाम् उपग्रहणस्य चारिताभ्यांज्ञा
 पकत्वं सुस्थमिति भाव । नन्वेवमाप्रयुक्तमेतत्, अनतिप्रसङ्गाय तस्य चारिताभ्येन ज्ञापक-
 त्वात्सम्भवात् । तथा हि— उपग्रहणभावे 'वित्वादिभ्यो' इत्युक्तौ कृतकुगनायमानदेश
 स्वयानिश्चयेन प्रयुक्ताकारोच्चारणेन वप्रत्ययान्तस्वयैव प्रहणापत्तौ कप्रत्ययान्तस्थले वित्त्व
 केभ्य इत्यादावुक्तीत्या वारणेऽपि बित्त्वकायेत्यादौ 'वेस्येदम्' इत्यणन्ते 'कोपधाद्य'
 इति विकारानुपमेकानन्ते च सैवकमित्यादौ चातिप्रसङ्ग । यत्तु— 'अनुदात्तादेश' इत्य
 यन्ते स इति कैयट तत्र, अगोऽपवादत्वात् । 'नस्तद्धिते' इत्यतस्तद्धितग्रहणानुष्ठया
 सिद्धान्त इत्यतयान्यत्र कूमया तद्धिते पर इत्यधन तत्र निर्वाहे तु, चतुर्ध्वन्तर्गतमत्वर्था
 र्थकनडादिच्छा-तप्रकृतिकम्भनार्थानन्तप्रकृतिकट्टदत्तवहेतुकच्छान्ते सैवकार्यामित्यत्र, प्रागु-
 क्कानन्तप्रकृतिकट्टदत्तवहेतुकच्छान्तप्रकृतिकयोपधत्वहेतुसुधुधन्ते सैवकीयकमित्यत्र च
 एकदेशविकृतन्यायेन वित्त्वकारपरत्वेनातिप्रसङ्ग । वित्त्वकादिभ्यो विहितस्येति व्याख्याने
 त्वाये निर्वाहेऽप्यन्त्ये प्रागुक्कानन्तप्रकृतिकट्टदत्तवहेतुकच्छान्ते न स तदवस्थ एवेति
 भाष्याद्यनुपपन्नेवेति चेत्, न, 'लक्षणप्रतिपदोक्त—' इति परिभाषया वित्त्वकादि-
 शब्दपुरस्कारेण विहितस्यैत्येनादीनात् । न सैवमप्यसम्भवो लक्ष्येऽन्त्यादिति वाच्यम्,
 तथा भावेकुगागमकवित्त्वादिशब्दपुरस्कारेण विहितस्यैत्यर्थाङ्गीकारात् गणपाठस्य शीघ्रो
 परिधितिकत्वात् । न हि कान्ताना कश्चित्पाठोऽस्ति । गणपाठसत्त्वेनैव न प्रकारवाचिता
 नादिशब्दस्य ; उपग्रहणसत्त्वे तस्यैव सम्भवात् । एव च न वैपरीत्यादाद्यगत्या आयन्तु-
 नाकारेणैव निदरा इति सर्वं युक्तमिति दिक् । योगे स्थिति । तुना अन्यप्रास्या ज्ञापक-
 सिद्धत्वमेवेति सूचितम् । नियमादिति । नालिकरंशिकस्यनियतत्वस्याप्यसिप्रातीतिरि
 त्यर्थं । सिद्धापीयमिति । अपिना ज्ञापकनिदत्वगमुच्यते । 'वेयम्' इति पाठे
 ऽ येवम् । इत्यनेन 'टं' इत्यप्रत्ययार्थकन, तत्र पुत्रग्रहणस्य पाठान् । ज्ञापनार्थमिति ।
 एव एव इत्येव इत्यादिगण्डिरिति भाव । अन्यथा एतदानीयत्वाभावे । नैवेति । एव

एवम् एवमेवेति 'टेः' इति सूत्रे कैयटः ; तत्र, इडविडमापंटे ऐड-
विडवतीत्यादीं सुवच्चायावश्चकवान् । ऐनेय इत्यादि तु स्थानिणश्चैन
सिद्धयिन्यत्र विस्तरः ॥ ८८ ॥

ननु सुरा शीलमभ्याः सा चौरात्यादौ 'शीलम्' 'उप्रादिभ्यां णः'
इति णे ङाञ्जल प्राप्नोतीत्यत आह—

ताच्छीलिके णोऽण्कृतानि भवन्ति ॥ ८९ ॥

'अन' इत्यणि विहितप्रकृतिभाववाचनार्थम् 'कामेस्ताच्छील्ये' इति
निपातनमस्या ज्ञापकम् । ताच्छीलिकणन्तान् 'अणो इवचः' इति निष्पि-

पुंस्त्वस्यवच्छेदाय । टेरिति सूत्र इति । 'सुंते'— इत्यपि इत्यर्थः । ऐडिगि ।
न हीदे णिसेपेन गिभ्यतीति भावः । अदिना दम्दमाभरे दाम्दतीत्यादिविग्रहः ।
गन्धेवमुक्तस्यागदिरत आह— ऐनेय इति । आदिना शिङिनेव 'इत्यादिविग्रहः ।
स्थानीति । 'अन एव—' इत्यनेन । अन एव 'भर्यादे'— इत्यपि इति मन्त्रम् ।
एनेमस्या अनियते 'अदे' इति प्रतिषेधो ह्यत्र इति सौन्दर्यानुक्तिः परासा । 'इत्य
कगिदं न सर्वत्र' इत्येवमनित्यत्र इत्यनेन । अन एव 'उप्रादिभ्यां' इति । अन एव
समुदायनिपातनपक्षेण मह न कर्मभेदः । एतत्तु 'विन्दकदिन्य'— इति सूत्रे
भावे, तदाह— इत्यन्यत्रेति । शेषसादाविचर्ये ॥ ८८ ॥

उक्तपरिभाषाविषयस्य बौद्धस्य लोचनस्यार्थ प्रसङ्गात्— गम्यति । अर्द्ध-
मा तापसात्यादिपरिग्रहः । परिभाषाविषय वाचानुरस्यर्थमाह— शीलमिति । शीलमे-
ति । विभाषकाभाषादिनि भावः । ताच्छीलिके । ननु शास्त्रिणो देवार्थः, न तु तच्छी-
लमिति, 'शास्त्रेणच्छील'— इति चत् एव न ताच्छीलिके इत्यनुक्तिरिति चेत्, न,
प्रथमान्तरार्थस्यानिर्णयनकार्यमस्येन ताच्छीलिके चेत्के । यदा यत्र ताच्छीलं तत्र
ताच्छीलत्वात्प्रभवनेनाथ इत्येवादाय तच्छीलिके । एतन्न 'नच्छील्ये' इत्यपि सिद्धम् ।
कृतानीति । अथा कृतान्तरस्य कार्यार्थ-यर्थः । ज्ञापकमिति । कार्य इत्यत्र एतदा-
दित्यत्र । अन्वयात् तदन्त्या 'नश्चदिने' इत्येव विद्वे स्युवार्थे एवमेवेति अन्वः
हायकमिदरमाभावेदिकारत्वात् उच्यते । अन एव 'उप्रादिभ्यां' इति न सुप्रियम्

द्विरप्यस्याः प्रयोजनमिति नन्याः । ताच्छीलिक इत्युक्तेः 'तदभ्यां प्रहरणम्'
इति ङे ऋण्डेयव । 'कार्मः—' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ८९ ॥

ननु कंमपरिमृद्भ्यामित्यादां मृजेर्वृद्धिर्दुर्वारेत्यत आह—

धातोः कार्यमुच्यमान तत्प्रत्यये भवति ॥ ९० ॥

भ्रौणहृत्ये तत्रनिपातनमस्या ज्ञापकम् । 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्र-
त्यये कार्यविज्ञानम्' इति पाठस्तु प्रमृद्भिरित्यादां 'अनुदात्तस्य चर्दुप-
धम्य—' इत्यमापादनेन भाष्ये दृषितः । यत्कार्यं प्रत्ययनिमित्तकम्, तत्रेयं

एतेन तर्धबोधितमिति सारदेवाशुक्रमपास्तम् । नञ्या इति । दीक्षितादय इत्यर्थः ।
अत एव परिभाषायामुपक्रमभाष्ये च अण्कृतानीति बहुवचनप्रयोगमगमिति तदाशयः ।
अनेनाहनि मृभिता, तर्द्धाञ तु— तत्रापत्यार्थकाण एव ग्रहणेन 'सामान्यातिदेशे—'
इति न्यायेन तदन्तिदेशः । अत एवोपसहारभाष्ये 'अणन्तादिर्ताकार सिद्धो भवति'
इत्येवोक्तमिति । तदस्यामिति । एवम् 'कुरसने ण च' 'णफिप्रौ' 'वृत्तिभ्यो ण'
'आचरिभ्यो ष' इत्यादावपि बोध्यम् ॥ ८९ ॥

प्रत्ययप्रसङ्गदेवाह— नन्विति । दुर्वेति । विचिन्तानां धातुत्वात् मृजित्वात्
भ्याम प्रत्ययत्वाच्चेति भावः । इदमुपलक्षणम्— रज्जुमृद्भ्यां देवदग्भ्यामुदकमग्भ्या
प्रमृद्भ्यां वार्षप्रौ देवगिरावित्यादां अमनुमत्स्वलत्वायापत्तिरपि बोध्या । धातोः
सामान्यस्य विशेषस्य वा । तत्प्रत्यये तत्प्रकृतिकप्रत्यये । हृत्ये तच्छब्दे । निपातन
मिति । 'दाण्डिनायनेति सूत्रे' इति शेषः अन्यथा भावः ध्वनि 'नस्तद्विते' इति
टिलोपः षाधित्वा परत्वात् 'हनस्त —' इति सिद्धे तद्वैपर्थ्ये स्पष्टमेव । उपधावृद्धयभावात्
तु न निपातनम्, आदिहृदया षाधात् । नापि स्वरबाधनायम्, तस्येध्यमागत्वात् । न च
कुरवाभावार्थं तत्, निपातनानामनेकप्रयोजनकत्वेन तावताप्यक्षतः । यद्यपि तद्विते परे
तत्त्वं न भवतीत्यस्येह ज्ञापकमिति तत्र सूत्रे भाष्य उक्तम्, तथाऽपि 'मृजेर्वृद्धि' इति
सूत्रभाष्यैकवाच्यतया अयमेवार्थस्तेन ज्ञाप्यत इति शब्दान्तरेण तत्र तथा भाष्य उक्त
मिति बोध्यम् । 'परिभाषामनपेक्षयोक्तम्' इति केयटस्य तु प्रमाद एवेति भावः । प्राचा
मुक्तिं स्वययति— धातोरिति । स्वरूपेति । विशेषेत्यर्थः । पाठस्त्विति । वार्ति
ककृदुक्त इति भावः । प्रत्ययेति । धर्मिप्राहकमानलन्धमिदम् । किं च सप्तम्यन्तपदन

व्यवस्थापिका । तेन पदान्तत्वनिबन्धनम् 'नशेषां' इति कुत्वं प्रणङ्भ्या-
मित्यादौ भवत्येव । इयडादिविधौ तु नैषा, 'न भूसुधियोः' इति निषेधेना-
नित्यत्वान् । 'मूर्जेर्वृद्धिः' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टा ॥ ९० ॥

ननु सर्वके उच्चकैरित्यादौ सर्वनामाव्ययसंज्ञे न स्यातामत आह—

तन्मभ्यपतितस्तदग्रहणेन गृह्यते ॥ ९१ ॥

'नेदमदसोरकोः' इति सूत्रे अकोरिति निषेधोऽस्वा ज्ञापकः । 'तदे-
कदेशभूत तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति 'येन विधिः—' इति सूत्रे भाष्ये
पाठः ॥ ९१ ॥

यत्र प्रत्ययस्य निमित्तत्वं तत्रैवानियमप्रसङ्गे नियमार्थेषां, धर्मिप्राहकमानात् । अत एव च
'अप्रज्ञान्' इति निषेध सार्थक इत्यपि बोध्यम् । एव च प्रत्यये परतो यद्गतो कार्य
मुच्यते, तद्गतुसशब्दनन विहितप्रत्यये परतो बोध्यमिति परिभाषार्थ इति भाव ।
'प्रणङ्भ्याम्' इति पाठ । भवत्येवेति । पक्ष इति भाव । अत एव भाष्ये क्वचित्कुन्व-
सहित पाठो दृश्यत । इयडादीति । आदिना यणपरिमह । यत्— 'ओ मुषि'
'वषोऽन्वध' इत्यारम्भान्नित्येयमिति सीरदेवादय तत्र, तत्र मुषीति विशिष्योक्त्या
अनियमाप्रसङ्गेनैतदप्रसङ्गात् असम्भवाच्च अत आह— न भूसुधीति । मूर्धाशब्दात्
विषयकेणेति भाव । अनित्यत्वात् तत्त्वज्ञापनात् । भाष्य इति । तत्र हि कसपरि-
मृङ्भ्यामित्यादौ वृद्धवभावात् कृत वार्तिक रज्जुमृङ्भ्यामित्याद्यर्थमावश्यैतपरिभाषया
प्रत्याख्यातम् ॥ ९० ॥

प्रत्ययप्रसङ्गादेवाह— नन्विति । सज्ञायां साप्-यायाह— सर्वक इति ।
सङ्गयो पाठक्रमस्य बोध्यात्वादाह— सर्वेति । अत एव तथा लक्ष्यनिर्देश । न ह्या
तामिति । विशिष्यस्यापाठादिति भाव । 'येन विधि —' 'यस्मात्प्रत्ययविधि —'
इति सूत्रभाष्योक्तमाह— नेदमिति । ज्ञापक इति । अन्ययेदमदमोर्भिस ऐस उच्य-
माननिषेधस्य शब्दान्तरत्वात्प्राप्त्या तद्व्यर्थं स्पष्टमेव । ननु नाव पाठो युक्तः, भव
जादेस्तन्मभ्यपतितत्वाभावात्, मभ्यपतितस्याप्यनवयवस्य यस्य कस्यचित्त्वापत्तेर्ध 'येन
विधि —' इत्यत्र भाष्ये पाठान्तरस्य स्पष्टत्वाच्च, अत आह— तदेकेति । येन विधि-
रिति । इदमुपलक्षणम्— 'यस्मात्प्रत्यय—' इति सूत्रस्यापि । यदि तु 'इदमदसो,

‘ननु / गातिस्थाघुपाभूयः—’ इति सिचो लुक् अपासीदित्यादौ पातेरपि स्यादत आह—

लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ॥ ९२ ॥

अस्याश्च ज्ञापकः— ‘स्वरतिसूति—’ इति सूत्रे सूडिति वक्तव्ये सूतिसूयत्योः पृथङ्निर्देश इति कैयटः; तत्र, साहचर्यादलुग्विकरणस्यैव ग्रहणे प्राप्ते पृथङ्निर्देशस्य तज्ज्ञापकत्वासंभवान् । ध्वनिता चेयं परिभाषा ‘यस्य विभाषा—’ इत्यत्र भाष्ये । तत्र हि विदित इति प्रयोगे निषेधमाशङ्क्य

कात्’ इति नियममङ्गीकृत्य अकोरिति प्रत्याख्यातम् ‘नेदमदसो—’ इत्यत्र भाष्य इत्युच्यते, तदा ‘एतत्तदो—’ इत्यत्र अकोरिति प्रतिषेधो ज्ञापको बोधः । उक्तसूत्रद्वयभाष्यं तु सूत्रोत्थेति बोध्यम् ॥ ९१ ॥

भातुप्रसङ्गादाह—नन्विति । पातेरपीति । तत्, परस्यापि सिचो लुगित्यर्थः । अपिरिष्टपिबतिपरतरसमुच्चारकः । अलुगिति । ‘सर्वं वाक्यम्—’ इति न्यायेनालुग्विकरणस्यैवेत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । ‘ज्ञापकः स्वर’ इति पाठः । सूडितितीति । इकारः पू प्रेण इत्यस्य धारणायेष्टसंप्रदाय च । अन्यथा निरनुबन्धकत्वात्स्यैव ग्रहणं स्यात् । यत्—‘ननु सूतीति दितपा निर्देशः क्वचित् दितपि पित्वाभावज्ञापनार्थः । तेन सूतीत्यत्र गुणनिषेधसिद्धिरिति चेत्तर्हि सूतिसूडित्येव भूयात् तावतायुक्तार्थसिद्धेः । एवं च सूयतीतिविकरणनिर्देशोऽत्र ज्ञापक इति सारदेवादयः; तत्र, साहचर्याधिपातनाद्वा सूतीति-प्रयोगसिद्धेर्कार्थज्ञापने फलाभावाद्दृश्यमाणदोषापत्तेः; तद्ध्वनयन्नाह—पृथगिति । कैयट इति । ‘स्वरति—’ इति मृत्र इति भावः । साहचर्यात् पूर्वपरसाहचर्यात्; अनित्यत्वेऽपीष्टस्थलेऽप्रदृशौ मानाभावात् । अत एव ‘स्मिर्धं तयोः पृथग्ग्रहणं भवतेमां भूत्’ इत्येव भाष्य उक्तम् । उक्त एव हि तस्याशयः । नन्वेवमप्रामाण्यापत्तिरस्यामत आह—ध्वनिता चेयमिति । चम्बर्थे । ‘तत्र हि’ इत्यस्य ‘उक्तम्’ इत्यग्रान्वयः । विदित इति । वंते रूपम् । दिवादितुदादिरुधादीनामनुदात्तत्वादेव निषेध इति भावः । निषेधमिति । ‘यस्य विभाषा’ इत्यनेन, ‘विभाषा गम’ इति श्वमोस्तद्विकल्पविधानादिति भावः । ‘यदुपाधेः’ इत्यादि बहुव्रीहिः पञ्चम्यन्तं च । विशेषणनामत्रोपाधिः, न त्वर्थविशेष उपाधिरिति लभितः । तन्वार्थरूपम् । एवमप्येऽपि । परसाहचर्यस्य क्लृप्ते मानाभावेनैतदभावे उभयसाहचर्यादुभयोर्ग्रहणं स्यात् । एतत्साध्ये त्वनयोपोद्धृति-

यदुपाधेर्विभागा ननुपाधेर्विभागाः । विभागा समस्तविरिञ्चिभिर्भिः मूर्ध-
 न्यविररण्य महणम् । सुगिरिचरणभयम् इत्युक्तम् । तत्र सो देवी । य-
 ताऽयं सुगिरिचरणः, अतो विशिवाहवर्षाञ्जलिरुत्पन्नस्य महणम्, ननुहनि-
 साहवर्षाहस्यापि, एतन्वविभागाविरिञ्चिभिः तदाशयः । अत एव परि-
 भागायां सुगिरिचरणस्यैवेति नोक्तम् । कण्ठतन्मु माय एया वापि नपठिता ।
 'सातिम्धा—' इति सूत्रे 'विषतेषेदणं 'कर्त्तव्यम्' इति वार्तिककृता,
 'सर्वप्रैव पापदणे अल्लुगिरिचरणस्य महणम्' इति भागवतना चोक्तम् । 'स्व-
 तिमूति—' इति सूत्रे षैषदेन च स्पष्टमुक्ता ॥ ९३ ॥

ननु प्रज्ञिष(वविपतीत्यादौ 'हेरवदि' इति विधीयमाने कुम्भं न

अचङीति प्रतिषेध ण्यान्या ज्ञापकः । इयं च कुत्वविषयैव । 'हेर-
चङि' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ ९३ ॥

ननु युष्मभ्यमित्यादौ 'भ्यसः—' इत्यत्र न्यमिति ऋटे भ्यसो
भ्यमि वृत्तेऽन्त्यलोपे एत्वं स्यादत आह—

अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः ॥ ९४ ॥

अङ्गे अङ्गाधिकारे वृत्तं निष्पन्न यत्कार्यम्, तस्मिन्सति पुनरन्यस्या-
ङ्गकार्यस्य वृत्तो प्रवृत्तौ अविधानं भवतीत्यर्थः । ण्या च 'व्यादादीयसः'

तेन तस्य ग्रहणम् । अपिना वेचलभ्येत्यर्थः । णिचो लोपेऽपि प्रवृत्तये ष्यन्तेति विहाय
ष्यधिवेद्युक्तम् । ज्ञापक इति । अन्यवोक्तरीत्या तत्राप्राप्त्या तद्व्यर्थं स्पष्टमेव ।
एवमानुपूर्वाङ्कितत्पग्भिभाषाया भाष्ये क्वाथपाठादन्यत्रानुपयोगाच्चाह— इयं चेति ।
कुत्वेति । 'द्वेष्य' प्रतिषेधानर्थस्ममङ्गान्यत्वात् । ज्ञापक त्वन्यत्र व्यधिकस्यापि
कुत्वविज्ञानार्थम्' इति भाष्याद्युक्तिरिति भावः । तद्वचनचत्वाह— हेरचेति ।
एतेनानिलेयम् 'न भा—' इतिसूत्रं 'ष्यन्तगादीनामुपसरयानम्' इति वार्तिकम् ।
तेन आरपूर्वाङ्कितेऽन्यन्तान् 'आटो यम्—' इत्यामनेपदम्, 'अर्ह—' इत्यत्र ष्यन्तस्या
द्वेतेन प्रदणमिति रक्षितसौरदेवाद्युक्तम् अग्निपात्रयतीत्यादावनया षत्वसिद्धिः । नभेतिसूत्रं
उपसंख्यानं च न कर्तव्यं भवतीति पुरुषोत्तमदेवोक्तं चापास्तम्, अस्या कुत्वमात्रविषय-
त्वात् ॥ ९३ ॥

प्रलयप्रसङ्गादाङ्गप्रसङ्गाच्चाह— नन्विति । लोप इति । च वृत् इत्यर्थः । अङ्ग-
वृत्त इति । अयमेव भाष्यावाच्यः पाठः । एतेन अङ्गवृत्ते पुराङ्गवृत्तावविधिर्निष्ठितस्य ।
अङ्गस्य कार्यस्य वृत्ते प्रवृत्तौर्निष्ठितस्य पुनरङ्गकार्यस्य प्रवृत्तावविधातमपरिनिष्पत्तिः ।
पुनरङ्गवृत्ताविति पृष्ठपथे सप्तमी वेति श्रुतपालसौरदेवाद्युक्तम्, उभयत्र सप्तम्यं ततया पाठः
इति न्यासाद्युक्तं चापास्तम् । नन्वङ्गवृत्त इति कर्मधारय बहुव्रीहौ वा निष्ठात्स्य पूर्वनिष्ठा
तापत्तिरत आह— अङ्ग इति । अङ्गतिप्रसङ्गाय तदर्थमाह— अङ्गेति । व्यधिकरण-
चतुर्थ्यर्थबहुव्रीहिरयम् । तत्साधकत्वं इत्यर्थः । यद्वा तथा सप्तम्यर्थबहुव्रीहिः अङ्गाधि-
कार इति यथाश्रुतम् । निष्पन्नं पठितं नास्त्वित्याह । अङ्गं सप्तमीतपुरूपं, कार्यं वाक्यम् ।
इयं सप्तम्यं तदाह— तस्मिन्भवतीति । तस्मिन् जाते ततीत्यर्थः । पुनः पठ्यत् ।
अनेन प्रत्यासत्तिः सूचिता, ता लक्ष्यैक्यत्वात् । ननु पुरातत्स्यैव पृथगेसमवोऽत आह—

इत्यादिधानेन हापिता, अन्यथा ईकारलोपेन 'अकृतार्ण—' इति दीर्घेण च सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव भिन्नस्थानिकान्नकार्य-विपर्यायेषा । इयं चानित्या, 'द्वयोः' इति निर्वेगान । अनित्यत्व-बलभ्यर्थमादायैव 'भ्यसो भ्यम्' इति सूत्रे भाष्ये निष्ठितस्येति पठितम् । केचित्तु— अनया परिभाषया न किञ्चिद्वक्ष्य मापते । अत एव 'ज्ञाननोर्जा' 'ज्जादादीयसः' इति सूत्रयोरेनां ज्ञापयित्वा, किं प्रयोजनमिति प्रश्ने, 'पिबतेर्गुणप्रतिषेध उक्तः, स न वक्तव्यः' इत्येव प्रयोजनमुक्तम्, न तु लक्ष्यसिद्धिरूपम् । तदुक्तम्— 'भ्यसोऽभ्यम्' इत्यत्र अभ्यमिति च्छेदः, शेषे लोपश्चान्त्यलोप एव ; 'अतो गुणे' इति पररूपेण सिद्ध युष्मभ्यमि-

अन्यस्येति । प्रत्यासनेराह— अङ्गेति । प्रवृत्तौ 'मत्साम्' इति शेष । अविधा-तम् अपरिनिष्पत्ति । चेति । जो विधानेनेत्युत्तर शोभ्य । स न 'ज्ञाननोर्जा' इति जादेशविधानस्य समुच्चायक । अन्यथा जभावे 'अता दीर्घ —' इति दाष सिद्ध जानातीति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । लोपेनेति । 'वर्णोलाप —' इत्यतोऽनुत्तरिति भाव । अकृदिति । तत्र हि क्वितालस्याननुत्ते, उरुयेत्यादी दाषाभावस्तु च्छन्दसत्त्वादिभि भाव । तद्वैयर्थ्यम् आन्विधानवैयर्थ्यम् । अत एव अस्मादेव ज्ञापकात् । अप्येयेति । आपना 'ज्ञाननोर्जा' इति ज्ञापकारत्तमानस्थानिकान्नकार्यविवरणत्वसमुच्चय । गमानस्थानि क्व च पूर्वपरस्थानिभिन्नस्थानिकत्वम्, अन्यस्यामभवात् । इदमव वक्तुमेतस्यैवात्स । ननु किमर्थमस्या अनित्यत्व परिभाषाया निर्गन्तव्येत्प्रशस्य संरदेवादिभि पीजतत्वन तादृशापि द्वयोरित्यत्रैवसिद्धे तद्विना तस्यानिष्ठितत्वात् । अत एव द्वान्यामित्यत्र 'सुपि च' इति दीर्घ । अत एव च 'भ्यसोऽभ्यम्' इति सूत्रस्यतथापाठः समच्छेते, अत आह— अनित्यत्वेति । आदायैवेति । एवेन तस्य ज्ञाप्याशप्रविष्टत्वनिरास, अत एव ज्ञापकपरोक्तसूत्रद्वयत्वभाष्यसमाप्ति ; अत एव च तत्राभयत्र तदपठितपाठ इति भाव । 'भ्यसोऽभ्यम्' इत्युपलक्षणम्— 'पाप्राःमा—' इत्यस्यापि । किञ्चित् किमपि । एकमपाति यावत् । साध्यत इति । 'अन्यथा तेषा सिद्धत्वात्' इति शेष । ननु विानगमनावरहोस्त आह— अत एवेति । अस्या लक्षणासाधकत्वादेवेत्यर्थ । 'इत्येव प्र' इति पाठ । एवव्यव-ट्टेयमाह— न स्थिति । लक्ष्येति । युष्मभ्यमस्म-ग दक्ष्य-ति स्वयन्तात्वादान्तर्य । तत्राशान्तिप्रसारमाह— तदुक्तमिति । अस्या लक्षणासाध-कत्वमभिप्रेत्येकमित्यर्थ । छेद इति । अत एव 'न चादेशो हलादिसत्स' इति

त्यन्यत्र निरूपितम् । एवं च सूत्रद्वयस्यमेतज्ज्ञापनपरं भाष्यम् ' भ्यसोभ्यम् ' इति सूत्रस्थं च भाष्यमेकदेशयुक्तिरित्याहुः ॥ ९४ ॥

यत्तु— ' ओरोत् ' इति वाच्ये ' ओर्गुणः ' इति गुणग्रहणात्—

संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वम् ॥ ९५ ॥

इयं च विधेयकोटौ संज्ञापूर्वकत्व एव । तेन स्वायंभुवमित्यादिसिद्धम् ।

' गुप्सदसमदोरनादेशे ' इति सूत्रभाष्ये रागच्छते । अन्त्यलोप एवेति । अत एव ' लिङ्गाभावाद्दिलोपवचनानर्थक्यम् ' इति ' साम आकम् ' इत्यत्र भाष्ये उक्तम् । शेषग्रहणं तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेव । ' त्यदादानाम ' इति सूत्रस्थम् ' दिलोपश्चवभाष्यार्थ ' इति तु वार्तिकदेशिवचनमिति न तद्विरोध इति भावः । लक्ष्यानुरोधाद्भाष्यानुरोधाच्च ' इष्टवत् ' इत्यभावात्तिदेशोऽपि लक्ष्यविशेष, तत्र दक्षयतात्यादी न वृद्धिः । प्रापयतीत्यादी तु भवत्येव । तदाह— इत्यन्यत्रेति । उदयोतादावित्यर्थः । एष च अस्यास्तदसाधकत्वे च । च भाष्यं भाष्यं च । एकदेशयुक्तिरिति । अदन्तत्वेनैव गुणप्रतिषेधवार्तिकप्रत्याख्यातानसमबन्धनास्य प्रयत्नस्य गुरुत्वादिति भावः । अत्र केचिदित्यर्थनिगूणकम् तद्वर्जं तु— हलन्तत्वे वार्तिकप्रत्याख्यातस्य प्रकारान्तरेणासिद्धिः । न चाकारोच्चारणाददन्तत्वमेव, त्रिप्रतिषेधद्वारमन्वात् । न च तथापि लक्ष्यासाधकत्वं समागतमेव, वार्तिकफलमाधरत्वेनैव तन्मात्रलक्ष्यसाधकत्वस्य लाभात् । इदमेव ध्वनयितुमुक्तसूत्रद्वये प्रयोजनप्रसंगे तर्थावेषम्, न तु गुप्तभ्यं दक्षयतीत्यादिमिदिरूपम्, तथामन्यथाऽपि सिद्धः । अत एव ' पाप्ना— ' इति सूत्रभाष्यगतमिति । एतन्मन्वं तदस्यस्या एवोदाहरणमिति वेचिन् । एवमपि न तथोचितस्वार्थमिति तर्थावेति नास्तिरिति भाष्येऽस्वविद इत्यर्थं तदित्यन्ये ॥ ९४ ॥

तथा 'नि लोट्' इत्येव सिद्धे आनिग्रहणात्—

आगमशास्त्रमनित्यम् ॥ ९६ ॥

तेन 'सगारं तर्तुकामस्य' इत्यादि सिद्धम् ॥ ९६ ॥

तथा तनादिपाठादेव सिद्धे 'तनादिक्व्' इति सूत्रे कृष्प्रहणान्—

गणकार्यमनित्यम् ॥ ९७ ॥

तेन 'न विश्वसेदविश्वस्तम्' इत्यादि सिद्धम् ॥ ९७ ॥

तथा चक्षिडो डित्करणान्—

अनुदात्तेच्चलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् ॥ ९८ ॥

तेन 'स्फायनिर्मोक' इत्यादि सिद्धम् ॥ ९८ ॥

तथा विनार्थनञा समासेन 'अनुदात्तं पदमनेकम्' इत्येव सिद्धे
वर्जप्रहणान्—

नञ्यटितमनित्यम् ॥ ९९ ॥

आनिग्रहणान् जाकारविक्षिप्रनिग्रहणात् आकारग्रहणादिति यावत् । मत्—
'स्तोभुता—' इत्यत्राङ्गतुमागमनिदेशोऽत्र ज्ञापक इति पुष्ट्योत्तमदेव , तत्र, संश्लेषेन
तस्योपपत्ते । सिद्धमिति । आदिना हुष्यो राजा, अपि शाक पचानर्येत्यादिसग्रह ।
अत्रेण्मुवी न ॥ ९६ ॥

कृष्प्रहणादिति । सीरदेवस्तु—घटादित्वादेव गिरत्वे सिद्धे गुण क्षमूष गिरत्-
मत्र ज्ञापकम् । सामर्थ्यात् 'गिरत्—' इति डीर्थं तु न तत्र, क्षमयामिति निर्देशा-
दिसग्रह । इत्यादीति । आदिना श्यामि किमत परमियादिसग्रह ॥ ९७ ॥

डिदिति । इस्थाने युत्थोऽकार पाठ इति भाव । अनुदानेत्वेति । एव-
मपि शशमीत्यस्य कथमिदं शित निम्नम् । मूत्रपक्ष वा ज्ञापकमस्तु । सीरदेवस्तु चक्षि
दोऽनुबन्धद्वयमुभयत्र ज्ञापकमित्याह । इत्यादीति । आदिना उदवति विततोर्ध्वं वादि
सग्रह ॥ ९८ ॥

तेन 'नेयद्बुद्ध—' इत्यस्यानित्यत्वान् हे सुभु इति सिद्धमिति ; तत्र, भाष्येऽदर्शनात् भाष्यानुक्तज्ञापितार्थस्य साधुताया नियामकत्वे मानाभावात् भाष्याविचारितप्रयोजनानां सौत्राक्षराणां पारायणादावदृष्टमात्रार्थकत्वकल्पनाया एवौचित्यात् । किं च ज्ञापितेऽपि आनीत्यस्य न सार्थक्यम्, आडागमशून्यप्रयोगस्याप्रसिद्धेः । आडग्रहण तु लोड्ग्रहणवदिति बोध्यम् । अत एव 'घोलोपो लेटि वा' इति सूत्रे वेति प्रत्याख्यातम् । लोपेऽप्यादपक्षे आटः श्रवणं भविष्यति दधादिति, । अटि दधदिति । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वे त्वाद्यसति दधादित्यसिद्ध्या वाग्रहणस्यावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्यानासंगतिः स्पष्टैव । एतेन यत्कैयटे केचिदित्यादिना अस्यैव वाग्रहणस्य

आदौ साधारणदोषमाह— भाष्य इति । ननु तत्रादर्शन नभावासाधकं तदधृ-
ताना सूत्राणामभावापनेत्त आह— भाष्यानुक्तंति । ज्ञापितेति । उक्तरीत्येति भाव ।
एवं च तत्र दोषलेशाभावेन वार्तिकाप्रवृत्त्या प्रामाण्येन भाष्याधृतानामपि तेषां सत्त्वऽप्यत्र
किञ्चिदंशे नत्प्रवृत्त्या भाष्यधृत्त्वेन सत्त्वेऽपि तत्र तदभावात् यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्येन
तस्य तदनिवामकत्वम् । अन्यथा द्वयोरज्ञानकं रनापति । सा च न युक्ता, सर्वाज्ञाननिरा-
साय भगवतो प्रवृत्तेरिति भाव । नन्वेव तथा सौत्राक्षराणामुक्तरीत्या धैयर्थापत्तिरतस्त-
थैवावश्यं वाच्यमित्याशङ्क्यामुक्तहेतौरेवाह— भाष्याधीति । एव साधारणदोषमुक्त्वा,
आद्ये गुणग्रहणस्य ज्ञापकत्वस्य लणिति णकारस्येवष्टत्वेन ज्ञापितपरिभाषाप्रयुक्तानिष्टाभा-
वेन तन्निरासेन चारिताध्वनिपेक्षणेन चारिताध्व्यरूपासाधारणदोषाभावाद्दित्यायेऽसाधारणं त-
माह— किं चेति । 'यत्' इति शेष । यद्यप्यत्र ज्ञापितपरिभाषाप्रयुक्तानिष्टप्राप्त्या
तन्निवारकतया साफल्यं सुवचम्, तथाप्यन्यथा तदाह— आडागिति । अप्रसिद्धे-
रिति । तथा च ज्ञापकत्वमेव नेति भाव । नन्वेवमाड्ग्रहणवैयर्थ्यमतआह— आडिति ।
इत्संज्ञकृत्कारोपलक्षितमाग्रहणमित्यर्थ । आटो गृहणं ग्राहकं शब्द आकार इत्यर्थो वा ।
हविद्राग्रहणमित्येव पाठ । दृष्टान्तेनेदं सूचितम्— यथा तस्य कथमपि न ह्यर्थत्व लोट
विना आनिष्ठात्तत्तदोपयोग्याभावात्, तथैतस्यार्थात्तुभयोरेत्त्राधिक्यत्वमेवेति । 'घोलोपो
लेटि वा' इति वाग्रहणमत्र ज्ञापकमिति न्यासात्तुक्तिगण्डन ध्वनयग्राह— अत एवेति ।
आगमशास्त्रमनि वनिःस्यस्याभावादेवत्यर्थ । तत्प्रसरमाह— लोपेऽप्याडिति । 'लोपो-
ऽडाटो' इत्यनेन । 'वाप्ये रडे—' इति न्यायेन कैयटविरोध परिहरति— एनेनेति । य-

मदासहित

तदनित्यत्वज्ञापकतोक्षा, सापि चिन्त्या; प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधान् ।
तनादिसूत्रे कृञ्प्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यानाच्च । चक्षिडो इकारस्यान्तेदि-
त्वाभावसंपादनेन चारिताध्याच्च ॥ १९ ॥

एवमेव—

आतिदेशिकमनित्यम् ॥ १०० ॥

सर्वविधिभ्यो लोपविधिरिड्विधिश्च बलवान् ॥ १०१ ॥

इत्यादि भाष्यानुक्तं बोध्यम् । स्वायंभुवमित्यादि लोके अमाध्वेवे-
त्यन्वत्र विम्तरः ॥ १०१ ॥

दिति । सामान्ये नपुंसकम् । एतेनेत्यस्यार्थमाह— प्रत्येति । अत एव तेनापि केषु
दित्यहविमूचकमुक्तम्; तत्र न्यासादय इत्यर्थकम् । तृतीये तमाह— तनादीति ।
तुर्ये तमाह— चक्षिड इति । अन्तेदिच्चेति । अन्यथा गुम् स्यात् । तत्राकारः
पाठ्य इति त्वेतेनसदृश्याधिकरणन्यायेन वक्तुमशक्यम् । किं चाभाषिणीयत्वेनादृष्टहानिः
स्यादिति भावः ॥ १०१ ॥

तथा तदुक्तास्तदग्रिमा अन्य अपि खण्डयति— एवमेवेति । असदेवेत्यर्थः ।
अनित्यमिति । स्थानिवत्सूत्रेण भिदे 'प्रययलोपे—' इति सूत्रमत्र ज्ञानकम् । लोप-
विधिरिति । अत एव कानि सन्तीत्यादौ यण पूर्वमहोः । उल्लसूत्रमेवात्रापि ज्ञापकम्,
'यावता विना—' इति न्यायात् । अन्यथा सर्वत्र प्राक्प्रत्ययनिमित्तकार्यं कृत्वा पथा-
लोपनेत्यसिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । इड्विधिश्चेति । तेन श्रयित्वेत्यत्र संप्र-
सारणापूर्वमिति 'न क्त्वा सेट्' इति कित्त्वनिषेधात्संप्रसारणाभावः । ज्ञापकं चान्न—
सनि प्रह—' इत्यत्रोक्तोऽनुकर्षणाय चकरणम्; अन्यथा रहपतीत्यादौ 'इभो झल'
ति कित्त्वात् 'शुक् —' इति निषेधेन सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । सत्यां त्वस्यामादा-
वेति सामान्यसूत्रेणाश्ललादित्वात्तदप्राप्त्या तत्सार्थक्यं स्पष्टमेवेति भावः । आदिना 'कि-
प्रतिषेधणाना वर्मत्वं श्रवणमेकत्वं च' 'प्रतिषेधविधानाद्योगविभागो गरीयान्' इत्या-
दिपरिग्रहः । अनुक्तमिति । निर्मूलं चेत्यपि बोध्यम्, 'प्रययलोपे—' इत्यस्य नियाम-
कत्वस्य भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् जाशीरियादौ त्रिषोदन्तरङ्गत्वालोपे इत्यागर्थं तस्यो-
पधीणत्वाच्च अनुवर्त्यर्थकत्वात् भाष्ये प्रत्याख्यानाच्च । न च 'श्रीदितो निष्ठायाम्' इति
श्रिप्रहणं ज्ञापकम्, अन्यथा आदौ संप्रसारणादौ 'शुक् —' इत्येष सिद्धे किं तेनेति

यदपि—ननु हन्तेर्यद्भुक्त्याशीर्लिङि वधादेशो न स्यादत आह—

प्रकृतिग्रहणे यद्भुक्त्यागन्तस्यापि ग्रहणम् ॥ १०२ ॥

पाष्ठद्वित्वस्य द्विष्प्रयोगत्वसिद्धान्तेन प्रयोगद्वयरूपे समुदाये प्रकृति-
रूपत्वबोधनेनेदं न्यायसिद्धम् । अत एव जुहुधीत्यादौ द्वित्वे कृते धित्व-
सिद्धिरिति ; तदपि न, भाष्येऽदर्शनात् । किं च तेन सिद्धान्तेन प्रत्येकं
द्वयोस्तत्त्वबोधनेऽपि समुदायस्य तत्त्वबोधने मानाभावः । अत एव ' दयते-
दिङि— ' इति सूत्रे ' अस्तेः परत्वाद्द्वित्वे कृते परस्यास्तेर्भूभावे कृते पूर्वस्य
श्रवणं प्राप्नोति ' इत्याशङ्क्य, विषयसप्तम्याश्रयणेन परिहृतं भाष्ये । अन्यथा
त्वदुक्तरित्यैकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैवादेशापत्तौ तदसंगतिः स्पष्टैव ।

वाच्यम्, श्रुयुक्तः—' इत्यस्योपदेशाधिकारेणाप्राप्तया शून इत्यादावन्तरङ्गत्वात्संप्रसारणे
पूर्वत्वे चेन्निषेधार्थं तस्यावश्यकत्वात् । निष्फलं चैरपि बोध्यम् । नन्वेवं स्वार्थमुचमित्या-
दीना का गतिरत आह—स्वायमिति । स्वयंभुव इदमित्यार्थ इति भावः ।
आदिना प्रागुक्तसंग्रहः । लोक इति । अनेनार्पप्रयोगाणा साधुता सूचिता । एवमे-
व ' औपदेशिक—' इत्यादौ वक्ष्यमाणे ' क्रियायिक्षेपणानाम्—' इत्यादावुक्ते च
भाष्यानुक्तत्वं निर्मूलत्वं निष्फलत्वं च बोध्यम् । तदाह— इत्यन्यत्रेति । उद्योतशे-
खरादावित्यर्थः ॥ १०० ॥ १०१ ॥

सङ्घनीयत्वप्रसङ्गादेवाह— यदपीति । न स्यादिति । समुदायस्य लिङप्रकृ-
तेर्नरूपत्वाभावात् । गन्तस्यापीति । अपिः केवलसमुच्चारकः । परिभाषार्थः प्राग्वत् ।
पाष्ठद्वित्वेति । बहुव्रीहिः । द्विष्प्रयोगत्वेति । द्विष्प्रयोगरूपत्वस्य सिद्धान्तेनेत्यर्थः ।
बोधने हेतुरयम् । इदं परिभाषारूपं वचनम् । न्यायसिद्धमिति । इदम् ' निष्ठा
शीङ्—' इत्यत्र न्यासकृतोक्तं सीरदेवादिकैयटदीक्षितादिभिरनुसृतं च । एतस्य बीजस्या-
न्यत्राश्रयणमापश्यकमित्याह— अत एवेति । उज्ज्वीजात्रीवारादेवेत्यर्थः । प्राग्व-
त्पूर्वाहच्या बीजाभावेन निर्मूलत्वमाह— किं चेति । ' यतः ' इति शेषः । तत्त्वेति ।
प्रकृतिरूपत्वेत्यर्थः । अत एव स्थानेद्विर्वचनान्नेदसिद्धिरिति बोध्यम् । मानाभाव इति ।
मिन्नानुपूर्वीयत्वात्स्थानिवत्त्वस्य त्वत्र पक्षे प्राप्तरेव नेति भावः । अत एवात्र प्रमाणम-
प्याह— अत एवेति । तेन तस्य तत्त्वबोधनस्य मानाभावेनासत्त्वादेवेत्यर्थः । परत्वा-
दिति । अस्य ' भूभावात् ' इत्यादिः । यिष्येति । अस्य ' आर्धधातुके इति ' इत्यादिः ।

तस्मादुत्तरखण्डमादायैव यथायोगं तत्तत्कार्यप्रवृत्तिर्वोध्या । 'भूसुवोः—'
इत्यस्य तदन्ताङ्गन्थेत्यर्थादपि प्राप्तस्य गुणनिषेधस्य 'योभूतु—' इति
नियम इति न तद्विरोधः । तस्माद्वन्तेर्यङ्लुकि च पादित्यादि माधवाद्युदाहृतं
चिन्त्यमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०२ ॥

यदपि— ननु 'वृद्धिर्यस्याचामादिः—' इत्यत्रैव परिभाषोपस्थितौ

अन्यथा तत्र निर्वाहायोरुक्तान्परिभाषाया एवाङ्गीकारे । त्वदुक्तेति । तेन तत्र तत्त्व-
बोधनरूपया तथैवेत्यर्थः । ननु केवलस्यापि तत्त्वसत्त्वात्कदाचित्तस्यापि स्यादिति तदावश्य
क्त्वमेवात आह— काजिति । दायस्यैवेति । एवेन केवलम्यावति । आदेशा
पत्तौ आदेशप्राप्तौ । तदसंगतिः सहाया अज्ञानेन योजनेऽपि परिहारासंगतिः ।
नन्वेव जुहुधीति कथमत आह— तस्मादिति । उक्तभाष्यात्तदभावात्तेन तदङ्गी
रारादित्यर्थः । भूवादीना 'भूवादय—' इति धातुत्वस्यार्थवत्त्वस्य चोत्तरखण्ड एव
। त्वम् । अत एव वेवेद वेवेदतुरित्यादौ 'विदो लटो वा' इति णलादिसिद्धिः, 'सना
गन्ता—' इति धातुत्वस्य समुदाये सत्त्वेऽपि 'भूवा—' इति धातुत्वस्य तत्र सत्त्वादिति
भावः । नन्वेवमन्मन्त्वस्य तत्राभावात्परिभाषाया अभावे अप्राप्तगुणाभावसाधकतया
साफल्ये बोधवित्ति निपातनस्य लोभ्येवेत्येव नियामकत्व भाष्योक्त विरुध्येतात आह—
भूसुवोरिति । तत्प्रामाण्यादुत्तरखण्डस्य भूवादेरिवाङ्गत्वस्य समुदाय एवाङ्गीकारादिति
भावः । यथा चैतत्तया शेषरे स्पष्टम् । धादपीति । अपिनेोक्तरीत्या अज्ञावयवयोर्भूसुवो-
रित्यर्थपरिग्रहः । पर तु 'सम्भवति सानानाधिकरण्ये—' इति न्यायेनात्रार्थ एव युक्तः ।
तदा पूर्वपक्ष्य भिमतपरिभाषासमुच्चायक स बोध्यः । अपिरेहितपाठस्तु युक्त एव । 'गुण-
निषेधस्य' इति पाठः । 'स्यागुणस्य' इति पाठः क्वचित् । अर्थः स एव । उपसहरति—
तस्मादिति । परिभाषाया अभावादित्यर्थः । अत एव 'ऊदुपयाया—' इत्युपधाप्रद्वहणम्
'ओ मुपि' इत्यत ओरित्यनुग्रह्या सिद्धे 'गमहननन—' इत्युत्तरार्थमेव । एतेनात्र तज्जा
पकभिति वदन्न पुन्योत्तमदेवसीरदेवादय परास्ता । यत्तु सीरदेवेन— उत्तरार्थत्वे ज्ञाप-
कत्व कथमित्याशङ्क्य तत्रात इति स्थानी निर्देष्टव्य इत्युक्तम् तत्र, उत्तरार्थस्यापि 'इह
किंचित्त्रपो' इति न्यायेन त्वन्मते तत्त्वसम्भवात् । माधवादीति । आदिना दीक्षितादयः ।
जाप्रहितेत्यादौ तु दीर्घप्राप्तिरेव न, समुदायस्यैवाङ्गत्ववन् 'मनागन्ता—' इति धातुत्व
त्याग्यङ्गीकारात् । न हि तस्य प्रतित्वम् । एव चैनाजनुग्रह्या न दीर्घ इति हरदत्तोक्त
दीक्षिताद्युक्तं च चिन्त्यमेव । एव च तत्रत्यमाधवोक्तिर्युक्तैव । तदाह— इत्यन्यत्रेति ।
शेखरादावित्यर्थः ॥ १०३ ॥

शालीयानसिद्धिरत आह—

१०३

विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे ॥ १०३ ॥

अनूयमानविशेषणेषु तन्नियामकपरिभाषा नोपतिष्ठत इति तदर्थः ।
विध्यङ्गभूताना परिभाषाणा विधेयेनासिद्धतया सवन्वासभवेऽपि तद्विशेषणे
व्यवस्थापकत्वेन चरितार्थाना तद्विशेषणव्यवस्थापकत्वे मानाभाव इति तर्क-
मूलेयम् । किं च उदाचामातः स्थाने— इति सूत्रे स्थानेग्रहणमस्या
लिङ्गम् ; अन्यथा पृष्ठी स्थाने— इति परिभाषयैव तद्विधौ तद्व्यव-
स्थापकत्वेति ; तत्र, उदात्तस्वरितयोर्यण.— इत्यादौ प्यङ्गः सप्रसरणम्—
इतिसूत्रभाष्योक्तरीत्या अलोपोऽनः इत्यादौ चैतस्या व्यभिचरितत्वात् भा-
ष्यानुक्तत्वाच्च स्थानमन्वयो न परिभाषालभ्य इत्यर्थस्य पृष्ठी स्थाने इति
सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वेन त्वदुक्तज्ञापकासंभवाच्च । तत्र स्थानेग्रहणं तु स्पष्टा-

तत्प्रसङ्गादेवाह— यदपीति । इकस्यानिम्बुद्धिरिति तदार्थ इति भावः ।
'नानुवादे' इत्युक्तैरन्यथास्या इष्टत्वाच्च विधिसूत्र इत्यर्थाभावेऽपि साक्षाद्विधेये परि-
भाषोपस्थितेरसंभवात् 'विधौ' इत्यस्य साक्षाद्विधेयविशेषण इत्यर्थ इति सूत्रयितु
नियेषवाक्येयार्थमाह— अनूद्येति । तदर्थ इति । एतद्वदन्तरनियेषवाक्यार्थ इत्यर्थः ।
अत एवात्र तथैव बीजमाह— विध्यङ्गति । अपत्त्वमुपकारकत्वम् । तद्विशेषणे विधेय
विशेषणे । तद्विधौ । विशेषणविशेषणेत्यर्थः । एतेन 'प्रधानाप्रधानयो—' इतिन्याय
लघ्वोऽयमर्थ इति सारदेवायुक्तमपास्तम्, तस्यान्यविषयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अत
एव हापकर्मप्याह— किं चेति । तत्रेति । तदपि नेत्यर्थः । इत्यादाविति । आदि
ना अचो रह न्याम्— इत्यादिपरिग्रहः । भाष्यासमातिध्वननार्थं कोऽन्तरमाह—
प्यङ्ग इति रीत्येति । इयं च अनयविकारे— इति परिभाषाभ्यारचने स्फु-
टीभविष्यति । चैतस्या इति पाठो ननु सहाभ्यारचने इत्यादिप्रवृत्त्यादन्वित्येयमिति
सारदेवायुक्तवाच्यमाह— भाष्येति । नववयमपि दोषो न युक्त इति प्राय
कमत आह— स्थानेति । स्थानशब्दायनिष्पितसक्य इत्यर्थः । परीति । पृष्ठी
स्थाने— इतीत्यर्थः । किं त्वन्तरकत्वस्य । तथा सत्यन्यायंहापनराभवेऽपि नोक्तार्थ
ज्ञानमभव इति भावः । मन्वेव तत्र स्थानपदानर्थप्रयत्न आह— तत्रेति । उदाचामा

र्थमेव । किं च 'विधौ परिभाषा—' इति प्रवादः 'इको गुणवृद्धी' 'अ-
 चक्ष' इत्यनयोः 'विधीयते' इत्यध्याहारमूलकः । अन्यत्र तु नास्याः फल-
 मित्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०३ ॥

ननु नमस्करोति देवान्नमस्यति देवानित्यादौ नमःस्वस्ति— इति

चतुर्था दुर्वारित्यत आह—

उपपदावेभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसी ॥ १०४ ॥

कारकविभक्तिव च क्रियाजनकार्यकविभक्तिवम् । तत्र प्रथमाया
 अभ्यस्तीति सापि कारकविभक्तिरिति 'सहयुक्ते—' इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये ध्वनि-
 तम् । इयं च वाचनिक्येव । अत एव 'यस्य च भावेन—' इति सप्तम्यपेक्षया
 अधिकरणसप्तम्या दलवच्चमनेन न्यायेन 'तत्र च दीयते—' इति सूत्रे भाष्ये

प्रातः— इत्यनेत्यथ । र्थमेवेति । एवम परिभाषामात्रातः यत्त्वहापकमिदमिति मत
 व्यवच्छेद उक्तयुक्त । तस्य तु यायापकमिदमत्र न साधनवम् तत्साध्यानामव
 चोत्र निरूपणमिति भावः । एव सर्वथा सावत्रिकृतदस्य प्रतिपाद्य क्वाचि क्वचन सत्तापि
 अत्र दुष्प्रवादः— किं चेति । अध्याहारति । अत एव शालीयायसिद्धिर्नेति भावः ।
 अत एवात्र इतुमाह— अन्यत्र विति । तुस्यैः 'कृत्ति च इत्यत्र तु सतिसप्तम्या
 निराह । तदा— अन्यत्रेति उदशोतादावित्यथ ॥ १०३ ॥ १३३ ॥ — ॥
 एव सप्तम्यस्य कृत्वा बोद्धव्येविभक्तिप्रसङ्गादाह— नन्विति । निर्यादा
 धिति, आदिना 'गुणितय नमस्कृत्य' इत्यादिपरिग्रहः । कारकधिनारपठितसंज्ञानि
 मित्तत्वावमाक्तत्र कारकविभक्तिवमिात भ्रमनिरासायाह— कारकति । तस्या अपि
 प्रयाजनकस्य कर्तादी विधानादात भावः । या अभ्यस्तीति सा पि कार' इति पाठः ।
 अर्था, इत्यायादसमुच्चायके । इत इत्यादीति । प्रसिद्धतर वा सहयुक्त इत्यस्यापन्यासः ।
 तथा चादिशब्द प्रकाशे । तत्र अत्रा तरेण— इत्यादरपि सग्रहः । एवमप्रसिं वा
 धम् । ध्वनितमिति । तत्र हाप्रधानग्रहणाभावे पुत्रणयादी प्रधान प्रथमानन न्यायन
 सा धिता । सा तत्सदास्तत्त्व विनानुपपन्ना । तद्वचनय-वक्ष्यति— सहयुक्त इत्यादी चात ।
 निष्येवेति । एवम प्रमानात्तरं यायल-पव्यवच्छेदः । अत एव वाचानकृत्वादव

ध्वनितम्, कैयटेन स्पष्टमुक्तम् । एतेन त्रियान्वयित्वं कारकत्वमित्यपास्तम्, 'यस्य च भावेन—' इति सप्तम्या अपि त्रियान्वयित्वान् । ये तु—प्रधानी भूतक्रियासन्नधनिमित्तकार्यत्वेन कारकविभक्तीना वलवत्त्वं यदन्ति, तेषामुभयोरपि क्रियासन्नधनिमित्तकार्यत्वेन तदसगतिः स्पष्टैव । 'नमोवरिवः—' इति सूत्रे नमस्यति देवानित्यादौ चतुर्थीवारणाय भाष्य उपन्यासस्यासंगतिश्च । एनेन 'क्रियाकारकसन्नधोऽन्तरङ्ग इति तन्निमित्ता विभक्तिरन्तरङ्गा । उपपदार्थेन तु यत्किञ्चिद्विभक्तिरकारकभावमूलकः सन्नध इति तन्निमित्ता वहिरङ्गा' इत्यपास्तम्, नमस्यतीत्यत्र नमःपदार्थेऽपि क्रियाकारकभावेनैवान्वयात् । अत्र च नमःपदार्थस्यापि क्रियात्वं मुण्डयतौ मुण्डम्येव । 'सह-

अस्य 'ध्वनितम्' 'उक्तम्' इत्युभयत्रान्वयः । दीयत इति । तत्र हि कार्यमित्यस्यैव दीयत इत्यर्थस्यापि वैयर्थ्यशकावत्त्वे, मास इति न भावलक्षणसप्तमी, किं तर्ह्यौपश्लेषिकेऽधिकरण इत्युक्तम् । ध्वनितमिति । अस्य 'सगच्छते' इति शेषः । उक्तमिति । अस्य 'च' इति शेषः । तेन तस्य तत्रान्वयः । अन्यथा अन्तरङ्गत्वस्य प्रधानत्वस्य च द्वयोः समत्वेन तन्न्याययोरधिपयत्वेनैतत्प्रवृत्तभावात्तदसगति स्पष्टैव । दीक्षिताशुक्ति खण्डयति— एतेनेति । तस्यार्थमाह— यस्य चेति । तथा चोभयोरपि कारकविभक्तिरुक्तभाष्यासगतिरेवेति भावः । प्रधानन्यायमूलियमिति शीरदेवाशुक्ति खण्डयति— ये त्रिति । शीरद्वादय इत्यर्थः । तेषामिति । अप्रिमापिबुंत्कमे । तेषामप्यत्यर्थः । उभयोरिति । सप्तम्यधिकरणसप्तम्यारित्वर्थः । त्रियेति । अस्य 'प्रधाना-भूत' इत्यादि । तदेति । 'तत्र च—' इति सूत्रभाष्यासगतिरित्यर्थः । दोषान्तरमाह— नम इति । असगतिश्चेति । नमःपदार्थे देवस्य क्रियाकारकभावेनैवान्वयेन तुल्यत्वादिति भावः । एतेन यत्रस्य एवोपपदविभक्तिव कारकविभक्तिव च, तत्रैवास्या प्रगतिः, तेन ज्योतिशमनेत्यादीं वरणे तृतीया, न त्वभद इति भ्राताशुक्तमपास्तम्, उक्तभाष्या सगत्यापत्तः । कैयटशरीरदेवाशुक्ति खण्डयति— एतेनेति । अन्तरङ्ग इति । तद्विना पदार्थान्तरान्वयात् । तन्निमित्तेति । बहुव्रीहिः । यत्किञ्चिदिति । सर्वत्र सबन्धत्वं किञ्चिद्विभक्तिरकारकभावमूलकत्वात् यथा—स्वत्व कयादिनिबन्धनमिति भावः । एतत्स्यार्थमाह— नमस्येति । 'देवाद' इति शेषः । तथा चोक्तभाष्यासगत्यापत्तिरिति भावः । ननु नमःपदस्य नामत्वेन कथं तदर्थस्य क्रियात्वमत आह— अत्र चेति

युक्ते— 'इत्यादाँ च प्रधाने प्रथमासाधनार्थमियं भाष्य उपन्यस्तेत्यन्यत्र
विस्तरः ॥ १०४ ॥

नन्वत्रमुयद्दित्यादौ पूर्वस्यापि मुत्तापत्तिरत आह—

अनन्त्यविकारेऽन्यसदेशस्य ॥ १०५ ॥

अन्यसदेशानन्त्यसदेशयोरैकप्रयोगे युगपत्प्राप्तावन्यसदेशस्यैवेति तद-
र्थः, अन्यथा धात्वादेर्नत्वसत्त्वे नेता सोतेत्यादावेव स्याताम्, न तु नमति
सिञ्चतीत्यादाँ । अनन्त्यविकार इति च लिङ्गम् । अन्येन समानो देशो यस्य,

नमस्यतीत्यनेत्यर्थः । विशिष्टधातुतानियामन्प्रवगादिसममिण्याहारादिति भावः । अत
एवाह— मुपदेति । तत्र दोषान्तरं चनयन्नाह— सहयुक्त इति । अत एव नत्व-
मति पुनरेतत्त्वधनतापत्त्य च । तथा चास्या अन्तरङ्गन्यायमूलकत्वे प्रथमापवादत्वे
ततीयायाः सर्वत्र तदापत्ति, अन्यथा सर्वत्र प्रथमापत्ति । न चैव द्वितीयपक्षे सूत्राणा
वैमर्ष्यम्, न्यायानुगतेश्चै हि किं कुर्म । तत्र आचार्य एवास्तु । एव च सर्वथा अप्रथा
नमहणावश्यकं वदन्त्या तत्त्वाधनपरभाष्याद्यगतिरेव । तस्माद्भवमेवेदम्, लाघवात् ।
न चैवम् 'नमधकार देवेभ्य' 'रावणाय नमःकुर्वा' इति शक्तिप्रयोगात्तगति, अनुकूल-
वितुमित्यर्थेन निर्वाहात् । 'नम स्फुरित—' इति चतुर्थीति जयमत्रलोक्तिस्तु चिन्तयेव,
उक्ततेति । तदाह— इत्यन्यथेति । उद्योतादावित्यर्थः ॥ १०४ ॥

वाचनित्वसाम्येणोपस्थितेण— नन्वेति । पूर्वस्य दस्य । प्रत्यासत्ति-वा-
येनाह— अन्येति । युगपदिति । 'कार्यस्य' इति शेषः । 'सर्वं वाक्यं सावथा
रणम्' इति न्यायेन— एवेति । तदर्थं वचनपटकात्तदपदेशस्येभ्यस्यायं, तस्य विधि-
नियेभ्योरैकप्रयोगम्पविषयत्वात्प्रवणमिति भावः । अन्यथा उक्तार्थावकीकारेः धात्वा-
देरिति । अस्य 'विधीयमाने' इति शेषः । आदिना त्वदादिसवन्धिस्तत्त्वविध्यादि स
इत्यादावेव स्यात्, न तु स्य इत्यादावित्यस्य परिग्रहः । एतेनैतदर्थमस्या अनित्यत्व
मिति भ्रान्तोक्तम्, एतद्वैषम्येय प्र-वा-त्वातेति सारदेवायुक्तं चापास्तम् । नन्वेव साम्य
न्त व्यपेक्षत आह— अनन्त्येति । परिभाषाया लिङ्गपरत्वनिश्चयात् । तथा च वदन्तस्य
विकार, तत्र अन्यसदेशस्येयुपतिष्ठत इति परिभाषार्थ इति भावः । एतेन 'असन्न-
विकार' इति सारदेवाशात्प्रथमान्तराठ, अनन्त्यस्य यो विकार सोऽन्यसर्वा
पर्वतितो न यस्य कश्चिद्वित्यर्थम् प्रत्युक्तं, भाष्यविरोधान्च । ननु सादेशप्रवण
वलात्साहित्यप्रतीतेरव्यधोभावे चतुर्भौहो वापसिगतिरनन्त्यापत्तिधान्येन सहेति दोषनि

सोऽन्यसदेशः । तत्त्वं चान्यवर्णतद्वर्णयोरितराव्यवधानेन बोध्यम् । अत एव
 विद्ध इत्याद्यर्थम् 'न सप्रसारणे—' इति चरितार्थम् । अल्लोपोऽनः ? इत्यादे-
 रनस्तद्वेत्यादावाद्याकारादावप्रवृत्तिरप्यस्याः फलम्, यथादिस्मादिपरानन्ता-
 ङ्गस्याकारस्य । लोप इत्यर्थस्यैवाङ्गात् - प्रत्ययस्योत्थिताकाङ्क्षतयौचित्यात्
 अङ्गाद्यवयवादिस्मादिपरस्पात - इत्यादिऋमेणानेकत्रानेकक्लिष्टकल्पनापेक्षया-
 तस्या उचितत्वान् । न चैषा 'स्यङ्' सप्रसारणम्—' इति सूत्रे भाष्ये प्रत्या-

रासायाक्षरार्थमाह— अन्त्येनेति । निपातनादबहुव्रीहि, सादशथेति भाव । ननु
 देशशब्देनाकाशस्य प्रयोगस्य वा ग्रहणोक्तिप्रसङ्गस्तदवस्थ एव । स्थूलकालग्रहणेऽप्येवम् ।
 सूक्ष्मकालग्रहणे त्वसर्वं सर्वत्रात् रोह— तस्य चेति । अन्यसदेशत्व-चेत्यर्थ ।
 इतरेति । 'प्रथमप्रवृत्तविधिविधेयकार्यस्थानित्वानाकाशत्वगौरव्यं ।' यथाधुते काल
 व्यवेधानसंज्ञादमुष्यवित्यादी 'वर्णयवायसंज्ञासगति स्पष्टैव । तथा च समानशब्द
 ह्येकपरत्वेन तर्था अन्वयवधानेन तयो कालयौक्त्याव्यवसायात् स काल देशपदार्थमा-
 दायं तद्युवहोर इति तदव्यवहितसमीपवर्तिन इति फलतीति सदेशशब्दोऽत्र तथा समी-
 पपर इति बोध्यम् । अत्रार्थ मान सूत्रवन्नाह— अत एवेति । अव्यवधाननिवेशेन तथा-
 भाङ्गात्सिद्धेयर्थ । अन्यथाऽन्यैव विद्वे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भाव । एतेन अस्मां मत्या
 स्य इत्यत्र 'तदो स सी' इति सर्वं न स्यादिति भावताकम्, विद्वमित्यत्र वस्थानश
 न सप्रसारणमिति पुरुषोत्तमद्रवोऽङ्गम्, विदुष इत्यत्र विद्या वस्य नानया 'वसा—' इति
 सप्रसारणमिति पुरुषोत्तमगारदेशात्पुष्पचापास्तम् विदुष इत्यत्र निदिश्यमानपरिभाषया
 निर्वाहान् । तदतद्वचनय-प्राज्ञसुक्ति पञ्चि-प्राज्ञाया फलात्तरमाह— अल्लोपोऽन
 इति । अदिना 'विभाषा द्विधा' । सान्तमहत्, इत्यादिपरिमह । अन इति ।
 शान सन्त तस्यतन्वितभण्डवत्यथ । अदिना गयार्गत्यादिपरिमह । द्वितीयादिना
 नद्वितीया कारपरिमह । अपिगदसुमित्त्वस्व प्रागुक्तस्य समुदायक । ननु प्राचीनेषु-पाप्या
 भेदेन तत्र प्रकृतिवै नात आह— यजादोति । 'अत्रस्य' 'भस्य' इत्युभयत्वव्यभिचम् ।
 'यथा परिभाषा—' इति तु नास्त्ययति भाव । नन्वेरिगमधस्य अत्राकारे मारयमतस्त
 व्याप्यमहत् सुनयमाह— अङ्गाद्यवयेति । इत्यादीति । आदना 'सान्तमहत्—
 इत्यस्य तथा व्याप्यमहत्परिमह । तिराराह— न्यगन्तयासमा प्रेशर्वाचम् । अनेकप्र
 अल्लोपान् 'विभाषादिश्या' 'सान्तमहत्' 'मचन्द्र' इत्यादीं मातिव्यक्ति ।
 अनेकेति । सा च मनारमादी स्यात् । पुरुषोत्तमदेवधारदेवाङ्गुक्तिपुष्प्यालप्राभेदाप्रार्थ

ख्यातेति भ्रमितव्यम्, चार्तिकोक्तफलानामनेकहिष्टकल्पनाभिरन्यथा सिद्धिं
 प्रदर्शयति, 'यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि, तदर्थमेवा कर्तव्या ।
 प्रतिविधेयं दोषेषु । प्रतिविधानं चोदात्तनिर्देशात्मिकम्' इत्याशुपनकारान् ।
 भिमार्जिपतीत्यर्थं च । तत्र वृद्धेः पूर्वमन्तरङ्गत्वाद्भित्ते परत्यादभ्यासकार्यं
 ततोऽभ्यामेकारस्य वृद्धिवारणायावश्यम् । न च वृद्ध्या पुनरभ्यास-
 ह्रस्वत्वेन सिद्धिः, 'लक्ष्ये लक्षणम्—' इति न्यायेन पुनरप्रवृत्तेः ।
 यत्तु 'न संप्रसारणे—' इति सूत्रे भाष्ये— 'नैतस्याः परिभाषायाः प्रयो-
 जनानि' इत्युक्तम् । तस्यायमर्थः—एतत्सूत्रप्रयोजनान्येतस्याः परिभाषायाः
 प्रयोजनानि न भवन्ति, व्यवादायन्यसमानदेशयणोऽभावादिति । 'नैता-

शब्दयति— न चेवेति । चार्तिकोक्तेति । 'प्रयोजनं न संप्रसारणे भ्रमप्रारणम्'
 आदितःसूत्रस्थार्तिकोक्तत्वपरिभाषाफलानामित्यर्थः । अनेनादमुद्यत्स्यस्य नान्यथा
 सिद्धिरिति सूचितम्, तत्सूत्रस्यवानिक्तानुक्तत्वात् । प्रदर्शयतीति । अयम् 'उपगहारात्'
 लक्षणव्य । यान्येतस्या इति । 'दोषा समा भूयातो वा । तस्मात्प्रार्थं परिभाषया'
 युक्तव्य, 'न हि दोषा सन्ति' इत्यशुत्वोक्तम्— 'दोषा गन्वपि नाहन्त्येन परि-
 णिता । प्रयोजनानामुदाहरणमानम् । कुत एतत्' न हि दोषाणां लक्षणमस्ति । तस्मा
 दिति' इत्यादि । उदात्तेति । यथा स्वरितनाधिकार, तथा प्रतिज्ञाप्रवितेनादात्तनैतत्
 रिभाषाप्रवृत्तिः । तथा च 'अनत्यधिकारेऽत्वसदेशस्वोदात्तनिर्देशे' इति पाठ्यम् । तथा
 च न तदुक्तकलफलानामन्यथासिद्धिः । हि तु केषांचिद्वेति तदर्थमप्यावश्यमीदमिति
 भावः । सिद्धमिव्याद्युवेति । अदिना एतत्प्रारणप्रकारस्य अन्यसदेशानन्वयेत्यादिप्रा-
 गुक्तस्य परिग्रहः । अविभक्तित्वात् गतिस्तु वक्षते । इदमेव ध्यायन्, चार्तिकोक्तमेवास्या
 लक्ष्यभेदेन भाष्योक्तफलान्तरमाह— मिमेति । त्यर्थं चेति । 'इयं स्वीकार्या' इति
 शेषः । तदुपपादयति— तथेति । मिमानिपतीत्यत्रैत्यर्थः । न्तरङ्गेति । अपरनिमित्तत्वे
 नांतरङ्गत्वम् । 'स-यदो' इति हि पठः । वृद्धीति । इवपरिभाषया न्यनादिस्य भि-
 दावप्यत्र दोष एवेति भावः । 'णयावश्यम्' इति पाठः । भाष्योक्तगारदवावाहृतसमाधि-
 निराचष्टे— न चेति । 'परान्यवर्धनप्रगति' इति न्यायेनाह— लक्ष्य इति
 विकाराशानुपूर्व्यमिति भावः । नचेवमप्यस्या सत्त्वं 'न भ्रमप्रारणे—' इति
 सूत्रस्थभाष्यविरोधोऽन आह— यत्त्विति । 'न भवन्ति व्यवादाः' इति पाठः । व्यथ
 दाविति हेतुपूर्णम् । अभाषादिति । अकारेण तादृशेन व्यवधानादिति भावः

न्येतस्याः प्रयोजनानि ' इति पाठोऽपि क्वचिद्दृश्यते । वाचनिक्येवैषा, स्पष्टा च 'प्यडः—' इति सूत्रे, 'अदसोऽसेः—' इति सूत्रे च 'केचिदन्त्यसदेशम्य' इत्यनेन भाष्य इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०५ ॥

ननु 'अव्यक्तानुकरणस्यातः' इति पररूप पटदिति पटितीत्यादौ 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यम्य प्राप्नोतीत्यत आह—

नानर्थकेऽलोऽन्त्यविभिरनभ्यासविकारे ॥ १०६ ॥

अनभ्यासेत्युक्तेर्विभर्तीत्यादौ 'भृन्नागित्' इत्यादि अन्त्यस्थैश्च । अभ्यासोऽनर्थकः, अर्थावृत्त्यभावात्, किं तूत्तरलण्ड एवार्थवानित्यन्यत्र निरू-

एवमर्थकरणे मान सूचयन्नाह— नैतान्येतेति । अत एव नैयास्ति परिभाषेति नोक्तम् । निक्थेयेति । एव प्राग्बत् । अदमुवच्छित्तिसिद्धपर्यमस्या आवश्यकत्वमपि भाष्योक्तमिति सूचयन्, प्रागुक्त फल द्रढयथ पृथगाह— अदसोऽसेरितीति । एवमानुपूर्व्यास्तत्रापाठदाह— केचिदिति । चित्रयत क्विप्यतो लारे षिलोपादां प्रातिपदित्वास्तौ हत्त्वादिलोपे यण प्रतिपधादित सयोगान्तलोपाभावे 'पूर्वत्रासिद्धे न—' इति निषेधाऽस्थानिवत्त्वाभावे प्रत्ययलक्षणेन पदात्तत्वाच्चिन् (पाठ—अविभरित्यत्र) इत्यत्रान्त्यमदेशस्येको दीर्घवारणाय 'वो—' इत्यनोपधाग्रहणम् । एव प्रवृत्तस्यत्वादुक्तत्वात् आद्यानारस्य ऋदिसारणायोपधाग्रहणम् 'अत उपधाया' इत्यत्र । एतेनोपधाद्वयग्रहणादनित्यमिति प्राक्तोक्तम्, 'अत उपधाया इत्यनोपधाग्रहण चित्यमिति सीरदेवायुक्त चापास्तम् । तदाह— अन्यत्रेति । भाष्यादावित्यर्थः ॥ १०५ ॥

प्रतियोगित्वेनोपस्थितालोऽन्त्यपरिभाषाप्रसन्नादाह— नन्वव्यकतेति । पटदिति । पटितीत्यादिसिद्धपर्यन्ते पटितीत्यादावित्यर्थः । तथा च पटितीत्यादि स्यात्, पटितीत्यादि न स्यात् । एतदर्थमव तदुत्पादानम् । नानेति । अन्यामविकारविषयभिन्नानर्थके स नेत्यर्थः । 'दौ भृन्नागित्यादि' इति पाठः । आदिभ्याम् अर्थागणदित्यादौ 'इ च गण' इत्यादिसग्रह । नवनभ्यामेति व्यर्थम् । अन्यासस्याधवन्वन नियमस्यैवाप्राप्तेरत आह— अभ्यास इति । च्यभावाद्दिति । शब्दद्वयध्रुवणवत्ततोऽर्धद्वयाप्रतीतरिति भावः । समुदायस्थैकार्थवत्त्वमिति प्राचीनमतनिराग्यादाह— किं त्तिरिति । एवस्तद्व्यापृत्तये । अथ

पितम् । एषा अलोन्त्यात्सूत्रे भाष्ये स्पष्टा, कलानामन्यथासिद्धिक्रमेण प्रत्या-
ख्याता चेति तत एवावधार्यताम् ॥ १०६ ॥

ननु ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सञ्चेत्यादौ 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशे-
पापत्तिः, स्त्रीत्वपुस्त्वातिरिक्तकृतविशेषाभावाद् अह—

प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसप्रत्ययः ॥ १०७ ॥

तेन प्रधानस्त्रीत्वपुस्त्वातिरिक्ताप्रधानस्त्रीत्वपुंस्त्वकृतविशेषस्यापि सत्त्वे-
न न दोषः । स्पष्टा चेयम् 'पुमान् स्त्रिया' 'नपुसकमनपुंसकेन—'

भाव — केवलम्यासस्याप्रयोगेण ततो लोकेऽर्थबोधोपात्तस्य तन्वम् । उत्तरस्य तु
प्रत्ययव्यवहितप्राग्भर्तन, केवलस्यान्यत्रार्थबोधकताया दृष्टत्वेनार्थवत्त्वमेव, पञ्चतुरित्यादौ
तदभावेऽर्थबोधोपात्तः । अस्यासप्रयोगस्तु रौप्ये पुष्यतीतिवत्साधुत्वार्थ एव । यातिरित्यादौ
तु 'शिष्यमाण लुप्यमानार्थाभिधायि' इति न्यायेन 'एकदेश—' इति न्यायेन 'सर्वे सर्वपद—'
इति न्यायेन चोत्तरस्य भावाच्छिष्यमाणस्यैवार्थबोधनकरत्वम् । नहि लोपाविषय तस्य
तत्त्व दृष्टम् । इदं केवलत्वानर्थक्यं समुदायस्यार्थवत्त्वमिति वदते, स्यादवयवम् । अत
एव प्रागुक्तदयलेरितिसूत्रस्य भाष्यसगतिरिति । तदाह— अन्यत्रेति । शेषरादावित्यर्थः ।
अलोन्त्यादिति । उपधासज्ञासूत्र इत्यर्थः । अन्यथेति । 'नात्रेदितस्यान्वस्य तु वा'
इति ज्ञापकात्पठित्यादिसिद्धिः । अनादेशे कृते 'हलि लोप' इति नलोपादाभ्यासित्या-
दिसिद्धिः । द्विशकारकनिर्देशेन 'धसो —' इति लोप सर्वादेशः । अत्रग्रहणात् 'अत्र
लोप —' इति लोप सर्वादेशः । अत एव 'तस्य लोप' इत्यत्र तस्यग्रहणं कार्यं कर्त्तव्यं सर्वा-
देशत्वायेत्यादिप्रसङ्गेत्यर्थः । इयं वाचनिकीति केचित् । 'इदमो म' 'इदध' 'य सौ'
'अयपुसि' इत्येव सिद्धे द्रग्रहणम् आशासज्ञापकम्, 'अतिपिपर्यो' इति निर्देशः अनभ्यासे-
त्यस्यज्ञापक इत्यपरे ॥ १०६ ॥

अनभ्यासेत्युक्त्वा योत्तरस्य स्यार्थवत्त्वेन स्मृतप्राधान्यप्रसङ्गादाह— नन्विषि । 'ननु
ब्राह्मण' इति पाठः । त्यादातिरिति । आदिना क्षत्रियवत्सा च क्षत्रियावत्सञ्चेत्यादिपरि-
ग्रहः । प्रधान इति । निरूपितत्व सप्तम्यर्थः, तन्नामनिरूपितकार्यस्याप्यर्थः । तेन उक्त-
परिभाषाङ्गीकारेण । प्रताप्रधानेति । ब्राह्मणनिष्ठेत्यर्थः । अपिना तत्कृततत्समुच्चयः ।
न दोषः नैकशेषापत्तिस्तत्र । यत्तु सीरदेवादय — 'आ पशारादित्यत्र कटारा कर्म

इत्यनयोर्भाष्ये । अन्तरङ्गोपजीव्यादपि प्रधानं प्रबलमिति ' हेतुमति च ' इत्यत्र भाष्यकैयटयोः ॥ १०७ ॥

ननु स्वप्नादित्वप्रयुक्तो मातृशब्दस्य डीव्निषेधः परिच्छेत्तृवाचकमा-
तृशब्देऽपि स्यादत आह—

अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्वलीयसी ॥ १०८ ॥

तेन शुद्धरूढस्य जननीवाचकस्यैव प्रश्नम्, न परिच्छेत्तृवाचकस्य ।
योगजबोधे तदनालिङ्गितशुद्धरूढिजोपस्थितिः प्रतिबन्धिकेति व्युत्पत्तिरेव

धारय इत्यत्रत्यः कडारशब्दोऽवधिः, न तु प्राकडारादित्यत्रत्य इत्यस्याः पठम् । आद्ये
पूर्वत्वविशिष्टानां तेषां विधानेन प्राधान्यम्, अन्त्ये वैपरीत्येन तत्त्वाभावः' इति; तत्र,
द्वयोरप्यधिकारत्वेन ' गुणानाम्—' इति न्यायेनासंबन्धात् । लौकिकोऽयं न्यायः । तत्र
हि जयपराजयौ राज्येव प्रतीयेते । बहुषु गच्छसु, को यातीति प्रश्ने राज्ञेत्युत्तरं च । स्पष्टा
चेयमिति । आयेऽनयोः करीत्योक्तस्थल एकशेषो वारितः । अन्त्येऽनया वलीयशेषमङ्गी-
कृत्य तत्पूर्वं प्रत्याख्यातम् । अनिर्ज्ञातेऽर्थे गुणसंदेहे विद्वेऽव्यक्तरूपे च लोके नर्पुंसकलिङ्ग-
स्यैव प्रयोगात्तस्य प्रधानत्वम् । ' केनेत्यनयो.' इति पाठः । ' नेत्यादाँ' इति पाठान्त-
रम् । आदिसंप्राहमेव प्रकटयन्, परिभाषाया विषयान्तरमप्याह— अन्तरङ्गेति ।
अन्तरङ्गादुपजीव्यादेश्वर्यम् । परादित्तोऽन्यस्मात्प्रबलमिति किमु वक्तव्यमित्यपिना सूचि-
तम् । कैयटयोरिति । तत्र हि हेतुमतीत्यस्य प्रकृत्यर्थविशेषणार्थं संदूष्य स्वीकृते प्रत्य-
यार्थविशेषणत्वे पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यादाँ प्रयोज्यकर्तारि स्वव्यापारापेक्षया
स्वातन्त्र्येण परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यत्वाद्य प्राप्तकर्तृत्वमनादृत्य दत्तकर्मतापत्तिदोषः ' ग-
तिपुद्धि—' इति नियमेन वारितः । लोके तथा दर्शनं हि तर्हीनम् । अन्यथा तदसंगतिः
स्पष्टेवेति भावः । एतेन मनोरमादिकं चिन्त्यमेवेति सूचितम् ॥ १०७ ॥

प्राधान्येन प्राक्तन्यप्रसङ्गादाह— नन्विति । शब्दस्येति । अवधे. संबन्धित्वेन
विवक्षायां यथा । एवमप्रोधिकरणत्वेन तस्यां सप्तमी । परीति । परिच्छेत्ता धान्य-
माता । स्यादिति । स्यात्सिन्यायात्, तस्य यौगिकत्वेन व्यकरणादिभित्तेत्यकरत्वेन श्रिया-
मपि वृत्ते । तेन तद्गुणवत्त्वाकारेण । समुदायप्रगिदिगुत्वाद्य योग्यव्यवच्छेदाय चाह—
शुद्धेति । अत्र न्याये धोत्रमाह— योगेति । स्वार्थतावच्छेदकानावाः न्तमाप्रविषय-
वयोगवबोध इत्यर्थः । शुद्धेत्यस्य व्याख्या—तदनेति । योगानिधित्वात् । यद्वा यत्तत्त-

तद्विजम् । रथकाराधिकरणन्वायसिद्धोऽयमर्थः । कश्चित्तु— 'दीधीवेवीटाम्'
इत्यत्रानया परिभाषया दीधीद्वेवीटोरेव ग्रहणं न दीद्दीधेवेऽनीनामिति ;
तत्र, तथा सति दीधीवेवीटामित्येव वदेदित्यन्ये ॥ १०८ ॥

ननु वातायनार्थं गवाक्षेऽवहो वैकल्पिकत्वाद्गोक्ष इत्याद्यपि स्यात्त

आह—

दनालिक्रितस्त्वमतः शुद्धत्वमित्यर्थः । तथा च यौगिकरुद्धस्थलेऽयं प्रतिबन्धप्रतिबन्धक-
भावः, न योगरुद्धस्थल इति बोध्यम् । ननु प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पन एव किं
मानमत आह— रथेति । 'माहिष्योप्री प्रजायेते विद्शशाङ्गनयोर्नृपात् । शूद्रायां
करणो वैश्याद्वेष्मास्वेष विधिः स्मृतः । माहिष्येण करणां तु रथकारः प्रजायते' इति
मनुः । तदधिकरणे हि यौगेन तत्कर्ता द्विजो प्राह्यः, अथ बोकल्पो रुद्ध इति संशय्य,
विद्यादिमत्त्वायोगार्थं एवेति पूर्वपक्षं कृत्वा, रुद्धेः प्राचलत्वात्स एव गृह्यते, तदन्यथानुपप-
याऽन्यथनादिकं तस्य कल्प्यत इति सिद्धान्तितम् । अयं प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावः ।
इतेन नायमेतदधिकरणसिद्ध इति भ्रान्तोक्तमपास्तम् । पुरुषोत्तमदेवसिरदेवाशुक्तिमाह—
कश्चिदिति । 'समुदावस्य सर्वानुप्राहित्वेन प्राधान्यात्प्रधानन्यावलम्बोऽयमर्थः । तेन'
इत्युत्त्वेतत्तैरुक्तम् । इतीति । अस्य 'आह' इति शेषः । अत्र कश्चिदित्यनेनाद्यभिः
सूचिता सिद्धान्त इद्ग्रहणसत्त्वेऽपि दीधीवेवीटोर्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानरूपा । तथा च भाष्य-
रीत्या न तत्फलमिति तात्पर्यम् । सूत्ररीत्यापि तत्रेति मतान्तरमाह— तत्रेति । यत्तु—
धीवेदीधीटामिति वदेदिति न्यासकृदनुवादिसीरदेवादयः ; तत्र ; तावताऽपि दीधीत्यंशं
दोषतादवस्थ्यात् । अत आह— दीधीधीति । 'यतः' इत्यादिः । तथा च निष्प्रयो-
जन्यं परिभाषेति तद्भावः । अन्य इति । न्यासकृदादय इत्यर्थः । अनेनाद्यभिः सूचि-
ता ; तद्विजं तु एवमपीडंशं संदेहतादवस्थ्यमेवेत्युपायान्तराश्रयणावश्यकत्वे तेनैवा
त्रापि निर्वाह इति नैवंप्रकाराश्रयणम् । किं चावतरणोक्तफलमस्त्वेन सफलत्वम् । किं च
तत्र प्रधानन्यायेनानिर्वाह इति । एतेन प्रधानन्यायेनैवेत्यं मतार्थेति भ्रान्तोक्तमपास्तम् ।
तस्मादुक्तमूढफलितैवेत्यमिति भावः । इदमपि साहचर्यानाश्रयणेन । यदि तु साह-
चर्येण योनिसंबन्धवाचकस्यैव खोलिक्रिमात्स्यं वा ग्रहणमित्युच्यते, तदैवा निष्कलेति
केचित् । वस्तुतस्तु 'पाण्डुकम्बलादिनि' इत्यत्र स्मृत्यैव तस्य ग्रहणं न यौगिकस्यापी-
त्यादिकलायंमस्या भावश्यकत्वम् । मूलं तूरलक्षणमिति बोध्यम् ॥ १०८ ॥

यौगिकरुद्धप्रसरेण योगरुद्धविषयमाह— ननु चातेति । नार्थं गेति । अभि-
धेयवाच्यर्थशब्देन बहुव्रीहिः, शब्दपरेण तेन सामानाधिकरण्यामिति भावः । यद्वा तद्दूषेऽर्थे

व्यवस्थितविभाषयापि कार्याणि क्रियन्ते ॥ १०९ ॥

लक्ष्यानुसारद्वयवस्था बोध्या । 'शान्छोः—' इति सूत्रे 'लटः
शतृ—' इत्यादिसूत्रेषु च भाष्ये स्पष्टा ॥ १०९ ॥

विधिनियमसंभवे विधिरेव ज्यायान् ॥ ११० ॥

नियमे ह्यश्रुताया अन्यानिवृत्तेः सामर्थ्यात्परिकल्पनम्, उक्तानु-
वाददोषश्चेति लाघवाद्धिधिरेवेति बोध्यम् । 'यस्य हलः' इत्यत्र भाष्ये
स्पष्टेयम् ॥ ११० ॥

गोक्ष इत्यपि स्यात्, तत्र तस्य वैकल्पिकत्वादित्यर्थः । स्याद्यपीति । आदिना गो
अक्ष इत्यस्य परिग्रहः । व्यचेति । विशिष्टविषयेऽवस्थितया विभाषया विकल्पेनेत्यर्थः ।
अपिः सार्धत्रिकाव्यवस्थितविभाषासमुदायकः । क्रियन्त इति । 'कचित्' इति शेषः ।
तदाह— लक्ष्येति । एतेन 'जातिपक्षसमाधरणलघ्वोऽयमर्थः' । तत्र हि सकृदेव लक्षणं
प्रवर्तते । तस्या एकत्वादेकत्र लक्ष्यजातौ कृतोऽपि भावः सर्वत्र कृत इति विकल्पस्य
चारिताभ्यम् । भावाभावात्मको हि विफलः' इति पुरुषोत्तमदेवसीरदेवायुक्तमपास्तम्;
तदाश्रयणेऽपि लक्ष्यानुसारस्यैव धीजत्वात् त्वदुक्तयुक्तेः सकृत्कृतिन्यायप्रसङ्गे खण्डितत्वाच्च ।
एतेन 'व्याख्यानतः—' इत्यस्य प्रथमभूतेयमित्यपास्तम्; व्याख्यानस्यापि लक्ष्यमूल-
कत्वात् । लक्ष्यानुसारमेव दर्शयन्नाह— शाच्छोरितीति । तत्र हि 'देवप्रातः—'
इत्यादिना तासां परिगणनं कृतम् । अन्ये क्वचित्तः पाचत इत्यादेः पचतितरामित्यादेश्च
शप्रादित्तदभावाभ्यां सिद्धिरनया कृता ॥ १०९ ॥

विकल्पविधिप्रसङ्गादाह— विधीति । अपूर्ध्वविधित्यर्थः । संभघ इति । अने-
नासंभवे तस्यावकाशः प्रदर्शितः । प्रकथे हेतुं सूचयन्नत्र धीजमाह— नियमे हीति ।
यतस्तत्रेत्यर्थः । परिसङ्ख्यायत्र शास्त्रे नियमपदेन गृह्यत इति न न्यूनता । नियमशा-
स्त्राणां विधिमुनेनैव प्रवृत्तेः सिद्धमित्तत्वादाह— सामर्थ्यादिति । दोषश्चेतीति ।
चेन प्राप्तप्राप्तमुच्चयः । तथा च दोषत्रयम् । इतिहेतौ । लाघवात् दोषत्रयाकृत्यन-
जलाघवात् । तथा च तन्मूलेयम् । एतेनान्तरङ्गन्यायसिद्धोऽयमर्थ इति सीरदेवायुक्तमपा-
स्तम्; अर्धकृतबहिरङ्गत्वस्य निरस्तत्वात् प्रागुक्तान्यतमस्य तस्य दुर्बलत्वाच्च । यस्येति ।
तत्र हि यस्येतिशब्दात्प्रहणपक्षेऽन्यलोपे पूर्वेण सिद्धे सामर्थ्यादप्राप्तः सर्वलोपो विधेयः,

ननु 'आशंसायां भूतवच' इत्यनेन लुङ् इव लङ्लिटोरप्यतिदेशः

स्यादत आह—

सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः ॥ १११ ॥

सामान्योपस्थितिकाले नियमेन विशेषोपस्थापकसामान्यभावोऽस्या
वीजम् । तेनानद्यतनभूतरूपे विशेषे विहितयोस्तयोर्नातिदेशः । इयमनित्या,
'न ल्यपि' इति लिङ्गात् । तेन स्थानिवत्सूत्रेण विशेषातिदेशोऽपि । स्पष्ट
चैतत्सर्वं स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये ॥ १११ ॥

ननु 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वं किरतीत्यादावपि स्यादत

आह—

उत यस्य हल एव नान्यतो लोल्यितेत्यादाविति सशक्य, अनया अपूर्वविधिवेत्युक्तम् ।
'इत्तादे सनुन' इत्यत्र तु पूर्वपक्षिणेयमुक्त्वा न सिद्धान्तिनेति तस्यात्रानुल्लेख । काचित्क-
स्तथा पाठस्तु न युक्त इति बोध्यम् ॥ ११० ॥

विधिप्रसङ्गादतिदेशविधिविषयमाह— नन्विति । स्यादिति । तयोरपि भूते
विधानेन व्याप्तिन्यायादिति भावः । न्यातिदेशे । तत्सभवे । अन्यथा तु तत्संवातिदेश
इति बोध्यम् । सामान्योपेति । तृतीयार्थे पञ्चम्यर्थे वा बहुव्रीहि, तदुपस्थापकसाम-
प्राकाल इत्यर्थः । एतेन 'ब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रिये वर्तितव्यमिति लोकन्यायसिद्धोऽयमर्थः ।
तत्र हि तत्सामान्यकार्यं पादवन्दनादिकमतिदिश्यते, न माठादिप्रयुक्त परिवेषणादिक-
मिति पुरयोत्तमदेवर्षारदेवायुक्तमपास्तम्, तत्राप्यस्यैव वीजत्वस्य वाच्यत्वात् । एतेन
'उपस्थितसामान्यधर्मस्तदाक्षिप्तश्यापकधर्मश्च विध्याकाङ्क्षापूर्णे सति तदन्यग्रहणे माना-
भाय इति तर्कमूलेयम्' इति सामान्योक्तमपास्तम्, तत्र मूलसंवाभावात् तस्य मूलत्वस्य
निरस्तत्वाच्च । नियमेनेत्यनेन तत्संवाते तदतिदेशोऽपीति सूचितम् । तेन परिभाषाङ्गीकारेण ।
यत्तु अनित्यत्वे अनन्विधाविति विधिप्रण लङ्गमिति भीरदेव तत्र, तस्यान्यार्थनाया
भाष्य एव स्पष्टत्वात्, तदनुमत्ताह— न त्यपीति । अन्यथा 'न क्वा सेट' इति निषेधन
सेटस्तदभावात्किञ्चस्य क्वाविशेषधर्मत्वादनतिदेशेनेत्वाप्राप्त्या निषेधवैपर्य स्पष्टमेवेति
भावः । तेन एतदनिवृत्त्येव । देशोऽपीति । अत एवाप्रार्हादित्यादां दीर्घस्य स्थानि-
वत्त्वेनेत्वात् 'इट इटि' इति लोपसिद्धिः, प्रत्याय प्रत्ययेत्यादावात्वविकल्पादिसिद्धिः ।
पतत्सर्वमिति । न्यायवीजानिलत्वरूप त्रितयम् ॥ १११ ॥

प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणम् ॥ ११२ ॥

इयं च 'अङ्गस्य' इति सूत्रे भाष्ये पठिता । वर्णग्रहणे च न प्रवे-
र्षत इति तत्रैव कैयटे स्पष्टम् । अत एव 'सनाशंसभिक्ष उः' 'वले' इत्य-
त्र सन्वल्लयोः प्रत्यययोर्ग्रहणम् । परे तु— 'तित्स्वरितम्' इति सूत्रे 'एषा
परिभाषा लक्ष्यसस्काराय भाष्ये क्वापि नाभिता' इति कैयटेनोक्तम् । 'अङ्गस्य'
इति सूत्रे तत्प्रत्याख्यानार्थे भाष्ये एकदेशिनोक्ता । अत एव 'तिति प्रत्यय-
ग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिककृतोक्तम् । उक्तसूत्रयोर्व्याख्यानात्प्रत्यययोरेव
ग्रहणमित्याहुः ॥ ११२ ॥

लुङादिप्रत्ययप्रसङ्गादाह— नन्विति । 'ननु तित्स्वरितमिति स्वरितत्व किरती
त्यादावपि' इति पाठ । 'सनाशसेत्यु मन्भातोरपि' इत्यपपाठ, चक्ष्यमाणेन पीनरक्त्या
पते । स्यादिति । व्याप्ति-याप्यादिति भाव । प्रत्ययस्य तस्यैव । क्वचित्तथैव पाठ ।
'इयं चाङ्गस्येति सूत्रे' इति पाठ । 'अङ्गसङ्गासूत्रे' इति पाठेऽङ्गसङ्गाधिकारसूत्र इत्यर्थ ।
पठितेत्यनेन वाचनित्त्वं सूच्यते । ह्रणे चेति । चस्त्वर्थ । तत्रैव । अङ्गस्येति सूत्र एव ।
अन्यथा 'इतो यणचि' इत्यादि अस्यापत्यम् इ, ए अयनं ययनभित्यादावेव स्यात्तु
दध्यन्नेत्यादाविति भाव । अस्या फलान्तरमप्याह— अत एवेति । वर्णान्यत्र परिभाषा
ङ्गीकारादेवेत्यर्थ । लक्ष्यसस्कारायत्युक्तिस्वारस्यमाह— अङ्गस्येतीति । तत्प्रत्येति ।
अङ्गाधिकारप्रत्येत्यर्थ । परिभाषापेक्षया अङ्गाधिकारो लाघवादनया सर्वेष्टासाधनाद्यास्या
एकदेश्युक्तित्वम् । इदमेव द्रष्टव्यति— अत एवेति । तत्र तदर्थं तदुक्तत्वेन लक्ष्यासस्का
रकतया वस्तुतोऽस्या अभावादेवेत्यर्थ । तिति तित्स्वरितमित्यत्र । एतत्सत्त्वे तु तदस
गति स्पष्टैव । अत एव च नानया तत्प्रत्यारयात् किं स्वम्यथा भगवता । अत एव च
'अपृक्त एकात्—' 'स्वाङ्गे तस—' इत्यादौ प्रत्ययग्रहणावैयर्थ्यम्, 'वित्र इद्' इत्यत्र
प्रत्ययग्रहणाभावश्च । नन्वेधमुक्तसूत्रयो का गतिरत आह— उक्तेति । सनेत्यादिसूत्र-
योरित्यर्थ । तित्स्वरितमित्यत्र गतिस्तु भगवतैवोक्तेति भाव । व्याख्यानादिति ।
गर्गादिषु त्रिगोपुशब्दपाठरूपज्ञापकमूलकादाय, 'मती वङ्गच —' इति मनुष्पाहचर्यमूल
कात् 'उपसर्गस्य घञि—' इत्यतो बहुलग्रहणानुवृत्तिमूलकाद्वा व्याख्यानादन्त्ये निर्वाह
इत्यर्थ । अन्यथा भाष्ये धातुसाहचर्याद्वातौरेव ग्रहणं स्यात्, अन्त्ये व्याप्तिन्यायादुभयो
ग्रहणं स्यादिति भाव ॥ ११२ ॥

ननु 'विपराभ्यां जैः' इत्यात्मनेपदं परा सेना जयतीत्यर्थके परा

जयति सेनेत्यत्र प्राप्नोतीत्यत आह—

सहचरितासंहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणम् ॥ ११३ ॥

तेन विशब्दसाहचर्यादुपसर्गस्यैव पराशब्दस्य ग्रहणमिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । सहचरणं सदृशयोरेवेति सहचरितशब्देन सादृश्यवानुच्यते । राम-लक्ष्मणावित्यादावपि सादृश्यमेव नियामकम् । सदृशयोरेव सहविवक्षा, तयोरेव सहप्रयोग इत्युत्सर्गाच्च । ध्वनितं चेदम् 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति सूत्रे भाष्ये ; तत्र हि 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति सूत्रेण लक्षणादि-द्योतकपरियोगे पञ्चमीमाशङ्क्य, 'यद्यप्ययं परिर्दष्टापचारो वर्जने चाव-र्जने च । अयं स्वत्वपशब्दोऽदृष्टापचारो वर्जनार्थ एव कर्मप्रवचनीयः । तस्य कोऽन्यः सहायो भवितुमर्हत्यन्यो वर्जनार्थात् ; यथा— अस्य गोः सहाये-

साहचर्यप्रसारात्साजात्याच्चाह— ननु विपेति । परा उक्त्या । त्यत्र त्यत्रापि ; व्याप्तिन्यायात् । तेन परिभाषात्कीरणेन । तत्रैव विपराभ्यामिति सूत्र एव । न च पक्षि-वाचकविशब्दस्यानुपसर्गस्यापि सत्त्वेन कथं तत्साहचर्यमिति वाच्यम्, जयतिसंबद्धविश-ब्दस्यान्यार्थकत्वाभावात् यदुवि जयति वनं विं जयति वी जयत इति प्रयोगाणां क्वाप्यदर्श-नात् । कैयटस्तु चिन्त्य इत्युद्योते स्पष्टम् । अस्या लोकसिद्धत्वं प्रतिपादयति— सहेति । सहगमनसहप्रयोगादिरूपमित्यर्थः । गत्यर्थत्वात्कर्तरि क् इत्याह— सादृश्यवानिति । ननु लोके दृष्टसाहचर्यसंबन्धस्य रामलक्ष्मणावित्यादावेकत्र कथं प्रसिद्धमिष-सापेक्षत्वसं-बन्धरूपस्याभिधानियामकत्वं दृष्टं न सादृश्यस्येति कथमुक्तार्थसिद्धिरत आह— रामेति । सहचरस्य भावः साहचर्यं तच्च तयोरेवेति साहचर्यशब्देन सादृश्यताभादिति भावः । द्यमेवेति । एवेन तस्य व्यवच्छेदः । सादृश्यनियामकत्वं तु तस्यास्येवेति बोध्यम् । तस्यैव तत्त्वे हेतुवन्तरमाह— सदृशयोरिति । 'आयन्तीं ट्किती' इत्यादौ क्वचिदुप-मिचारादाह— इत्युत्सर्गाच्चेति । नन्वेवमप्येषां साहचर्यसंबन्धो न क्वापि गृहीत इति कथं प्रकृतार्थसिद्धिरत आह— ध्वनितमिति । दृष्टापचारः अनियतार्थकः । तदाह— वर्जतेति । अवर्जने चेति । लक्षणादावित्यर्थः । अनर्थकस्यापि तस्य तादृशस्य सत्त्वात् द्वितीयकोटिप्रदर्शनार्थैवमुक्तम् । 'कर्मप्रवचनीयः' इत्यत्रान्वयः । अपशब्दः

नार्थ इति गौरैवानीयते, नाश्वो न गर्दभः' इत्युक्तम् । तेन हि सदृशाना-
भेव प्रयोगे सहायभावो बोधितः । 'द्विखिञ्चतुः—' इति सूत्रे साहचर्ये-
णैव कृत्वोर्थस्य ग्रहणे सिद्धे कृत्वोर्थग्रहणादेवा अनित्या । तेन 'दीधीवेवी-
टाम्' इत्यत्र धातुसाहचर्येऽप्यागमस्येदो ग्रहणमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११३ ॥

ननु 'अस्थि—' इत्याद्यनङ् श्रियसङ्घना ब्राह्मणेनेत्यत्र न स्यात्,
अङ्गस्य नपुंसकत्वाभावात्त आह—

श्रुतानुमितयोः श्रुतसंबन्धो बलवान् ॥ ११४ ॥

श्रुतेनैव संबन्धः, नानुमितेन प्रकरणादिप्राप्तेनेत्यर्थः ; प्रकरणादितः
श्रुतेर्बलवत्त्वादिति भावः । एवं च तत्र लिङ्गमस्थ्यादीनामेव विशेषणम्,

अपेति शब्दः । अदृष्टत्वस्य व्याख्या— वर्जंति । अर्थः प्रयोजनम् । ध्वनितत्वं विशदय
ति— तेन हीति । यतस्तत्सूत्रस्योक्तमाद्येणेत्यर्थः । साहेति । अस्य 'द्विखिः' इत्यादिः
कृत्वोर्थस्य चतुःशब्दस्य । श्रुत्वोर्यानामिति पाठे अर्थापेक्षं प्रयोगापेक्षं वा बहुवचनम् ।
पूर्वनिपातस्य व्यभिचरितत्वादाह— तेन दीधीति । 'आहगम—' इत्यादाद्युदात्तोर्ग्रह-
णाभावोऽपि फलमिति बोध्यम् । सहचरितशब्दस्योक्त एवार्थः, न तु सहगन्तृमात्रम् ; अत
एव 'संयोगो विप्रयोगश्च—' इति हरिकारिकाव्याख्यायामरे साहचर्ये 'पशम्यपात्परिभिः'
इत्युदाहरण्य, वर्जनाभ्यांसाहचर्यात्तदर्थस्यैव परेः कर्मप्रवचनीयस्य ग्रहणमित्युक्तं हेलारा-
जादिभिः । तस्मात्सहचरणसंबन्धज्ञानमूलकतदर्थमात्रतात्पर्यग्रहोऽस्वा चीजम् । तदाह—
अन्यत्रेति । उद्योतादादिम्यर्थः ॥ ११३ ॥

साहचर्यसंबन्धप्रसङ्गादाह— नन्यस्थीति । यत्— श्रुतानुमितयोः श्रुतेनैव
संबन्धः' इति परिभाषान्तरमिति ; तत्र, यद्यप्यमाणरीत्या अस्या नैकत्वेनात्र श्रुतानुयोगि-
कसंबन्धसंबन्ध विवक्षितत्वात् ; तदाह— श्रुतेनेति । यत्पर्यायान्तर्यर्थं स्वव्यवच्छेदमाह—
मानुमीति । एतदर्थमाह— प्रकरेति । अनेन स्थानप्राप्तस्य न तरवमिति सूचितम् ।
सुटीमविष्यत्पुनरुपदेशस्तत् । अत्र प्रकरणप्राप्तेरेव सखाहिक्रत्यागः । आदिपदं त्वेतद्दीज-
भृत्यायसंचारध्वननाय । तदाह— प्रकरेति । 'धुनिलिप्रयापयप्रकरणस्थानसमाख्यानां
-पारदांशंयमर्थंविप्रकाशं' इति न्यायेनेति भाः । तत्र आधीत्यादिसूत्रे । लिङ्गं प्रकरण-

नाद्गस्य । शिशीलुङ्गुनिधिषु तु गृह्यमाणस्याभावात्प्रकरणप्राप्ताद्गम्यैव विशेषे-
पणम् । अत एव ' वा नपुंसकस्य ' इति सूत्रे ' वा शौ ' इति न कृतम् ।
तत्र नपुंसकग्रहणं हि गृह्यमाणशत्रन्तस्यैव नपुंसकत्वे यथा स्यात्, यद्वा
ददतो येषु तानि कुलानि बहुददतीत्यत्र मा भून्, यद्वा ददन्ति येषु ते बहु-
ददन्त इत्यत्र यथा स्यादित्येवमर्थम् । स्पष्टं चेदम् ' स्वमोर्नपुंसकान् ' इत्यत्र
भाष्ये । केचित्तु ' अचो रहाभ्यां द्वे ' इत्यत्र श्रुतेन रेकस्य निमित्तत्वेन य-
न्तर्भावाद्नुमितं कार्थित्वं बाध्यत इत्येतदुदाहरणमाहुः ; तत्र, तत्रकौण्डिन्य-
न्यायेन सिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११४ ॥

ननु ' तत्पुरुषे तुत्यार्थ— ' इति स्वरः परभेण कारकेण परमकार-

गतम् । इदं च तासंभवे बोध्यम् । तदभावे आह— शिशीति । गृह्यमाणस्य द्विविध-
श्रयमाणत्ववतः । अत्र हि ध्रुतत्वं माक्षादुच्चारित्वम्, अन्यतस्माद्गुरुपस्थानप्रमाणलक्ष्य-
त्वं च । अनुमितत्वं त्वभावाद्गुरुप्रकरणप्राप्त्यमिति बोध्यम् । तदेतद्वचनयसुक्ताभे-
ज्ञापकमप्यस्तीति सूचयंथाह— अत एवेति । एतद्वचनगत्त्वादेवेत्यर्थः । तत्र नपुंसक-
ग्रहणं हि इत्येवमर्थमित्यन्यत्रः । गृह्यमाणशत्रन्तेति । अत्र द्वितीयप्रकारेण तत्रम् ।
ननु केवलस्थलेऽत्र विशेषणत्वेऽपि सिद्धिरिति रिमर्थं नियमः ? अतस्तस्य फलमेवमप्यवच्छे-
माह— यहेत्यादिना । फलान्तरमप्याह— यद्वा नीति । स्पष्टं चेदमिति । अर्था-
त्यादौ तत्तस्य विशेषणम् । इत्यादिविधौ तदभावात्तस्य विशेषणमतीत्यर्थः । तत्र हि
इत्यादिविधौ तत्तस्य विशेषणमिति प्रश्ने तयोक्तम् । तेनार्थतः परिभाषा ध्वनिनैवेति भावः ।
अर्थान्तराभिप्राया पुरुषोत्तमदेवसीरदेवानुक्तिं स्पष्टयति— केचिन्विति । ध्रुतेन
साक्षाच्छब्दयोधितेन । अनुमितत्वं चात्र मते न प्रकरणप्राप्तत्वं किन्तु सामान्यरूपेण प्रती-
तिविषयत्वम् । तेन विशेषविषयानुमानान् । तदाह— यरन्तरिति । सिद्धेरिति ।
एतेन तसिद्ध एवायमर्थ इति भ्रान्तोक्तम्, लोकायलक्ष्योऽयमर्थः । तथा च पठ्यते—
साक्षाच्छिष्टेनानुमितं बाध्यत इतीति सीरदेवोक्तं चापास्तम् ; अस्य वैदर्थ्यापत्तेः । यत्
पुरुषोत्तमदेव—ग्रामहृदोत्तरेति निर्देशोऽकृतद्विचोऽत्र ज्ञापक इति ; तत्र, ' रो रि ' इत्यत्र
द्वित्वासिद्धया अविषयत्वेऽपि ' हलो यमाम्— ' इति लोपसंभवात् । तदाह— इत्यन्यत्रे-
ति । उद्योतादावित्यर्थः ॥ ११४ ॥

ध्रुतन्वप्रमत्तादाह— नन्विति । परमेणेति । परिनिष्ठितविभक्त्या ' विशेषे

केनेत्यादौ स्यात् ; तथा ' गातिस्थाघुपाभूभ्यः— ' इति लुङ् ' पै शोपणे ' इत्यतः कृतात्त्वात्परस्यापि म्यादत्त आह—

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ॥ ११५ ॥

लक्षणोक्तेत्यर्थः । तत्तद्विभक्तिविशेषाद्यनुवादेन विहितो हि समासादिः प्रतिपदोक्तः, तस्यैव ग्रहणं शीघ्रोपस्थितिकत्वात् । द्वितीयो हि विलम्बोपस्थितिकः । पै इत्यस्य पा इति रूपं लक्षणानुसंधानपूर्वकं विलम्बोपस्थितिकम्, पिवतेस्तु तच्छीघ्रोपस्थितिकम् । इदमेव हेतत्परिभाषानीजम् । इय

णम्—' इति समास । आदिना परमकारण इत्यादिपरिग्रह । ननु नाथ नियतदोषो लोके स्वरस्यैवानियतत्वाच्चन्द्रसिं तु तत्त्वादेव सुपरिहरत्वादत्त आह— तथेति । परस्यापि ' मिव ' इति शेषः । लक्षणेति । अत्र लक्षणं च प्रतिपदं चेति द्वन्द्वं कृत्वोक्तशब्देन तृतीयासमासः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात्प्रत्येकं सवन्धः । लक्षणशब्देन च सामान्यलक्षणमत्र, प्रतिपदोक्तसमभिव्याहारादिति बोध्यम् । तदाह— लक्षणोक्तेत्यर्थ इति । एकदेशस्येति भावः । अर्शआद्यच्चापीदं सुवचम् । एतेन लक्षणं लाक्षणिकमुपचारादिति सारदेवोक्तमपास्तम् । यत्तु— अत्र लाक्षणिकत्वं खण्डशोऽनुत्पन्नत्वमिति सारदेव, तत्र, प्रतिपदोक्तेऽपि तत्त्वस्य क्वचित्स्वरादिविषय उक्तस्थले ' विभाषा दिष्टसमासे—' इत्यसौ च सत्त्वेन तत्र दोषापत्तेः । प्रतिपदोक्तं च विशिष्यप्रतिपादितत्वमत्र, न तु तत्पदमुच्चार्यविहितत्वम्, इष्टासिद्धेरनिष्ठापत्तेश्च । तदेतत्प्रतिपादयन्नाद्यदोषमुद्धरति— तत्तदिति । प्रतिपदेत्वस्यायमर्थः, पदशरीर उभयोर्निवेशात्, अत एव दिना प्रकृतिविशेषादिपरिग्रहः । विहितो हीति । हि यतस्तादृशं स प्रतिपदोक्तं अतस्तस्यैव ग्रहणमित्यर्थः । प्रतिपदोक्तत्वस्य तत्र हेतुत्वस्य प्रकटनाय तत्तात्पर्यार्थं प्रतिपादयन्, परिभाषावाजसत्ता ध्वनयन्नात्र हेतुमाह— शीघ्रोपेति । द्वितीयो हीति । तदनुवादेन विहितं समासादिर्यत इत्यर्थः । लाक्षणिकशब्दात्तात्पर्यार्थमाह— विलम्बिति । यद्यपि प्रागुक्तशब्दार्थमादायैवाकस्यले निर्वाहः, तथाप्यन्यत्रानिर्वाह इति तात्पर्यार्थावश्यकत्वमिति ध्वनयितुं द्वितीयदोषमुद्धरति— पै इत्यस्येति । लक्षणेति । हेतुगर्भं विशेषणम् । पिवतेस्त्विति । तुर्वलक्षणे । तत् पा इति रूपम् । ननु नाथ परिभाषाशब्दार्थ इति कथमत्र प्रकृतिराये ? तथाप्यस्या साफल्यन्नवैयर्थ्यमत आह— इदमेवेति । शीघ्रोपस्थितिकत्वं विलम्बोपस्थितिकत्वं च रूपमेव यत् इत्यर्थः । अत एवाध्यायं गत इत्यत्र ' विभाषाप इति नाम् । ' एतत्परि ' इति पाठः । एतेन प्रतिपदोक्ताक्षणीकशब्दयोर्व्यापृताधुना निरान । एतेन लक्ष्यत

च वर्णग्रहणेऽपि, ओत्सूत्रभाष्ये संचारितत्वान् । यत्तु— वर्णग्रहणे नैषा 'आ-
देचः—' इत्योपदेशग्रहणादिति, तत्तु तस्मिन्नेत्र सूत्रे शब्देन्दुशेखरे दृषि-
तमिति तत एव द्रष्टव्यम् । अनित्या चेयम् 'भुवश्च महाव्याहृतेः' इति
महाव्याहृतिग्रहणादित्यन्यत्र विन्तरः ॥ ११५ ॥

नन्वेव ढेडो दोघातोश्च कृतात्त्वस्य घुसञ्ज्ञा न स्यात् ; तथा मेड
आत्त्वे प्रणिमातेत्यादौ 'नेर्गदनद—' इति णत्व न स्यात्, तथा गौ इत्य-
स्यात्त्वे 'घुमास्था—' इतीत्व न स्यादत आह—

गामाटाग्रहणेष्वविशेषः ॥ ११६ ॥

अत्र च ज्ञापक दैपः पिच्वम् । तद्धि 'अदाप्' इति सामान्यग्रहणार्थम् ।
अन्यथा लाक्षणिवत्त्वादेव त्रिधौ तदग्रहणे सिद्धे किं निषेधे सामान्यग्रहणा-
र्थेन पिच्वेन । तेन चैकदेशानुमतिद्वारा संपूर्णपरिभाषा ज्ञाप्यते । इयं च

इति लक्षणमनुमेयम् । प्रतिपदोक्तं च प्रत्यक्षम् । तथा च 'प्रत्यक्षानुमानयो प्रत्यक्ष बलीय'
इति न्यायसिद्धैवयमिति भ्रान्तोक्तमपास्तम्, अनेनैव तत्सप्रहादत्तार्थत्वाच्च तत्राप्येतस्यैव
वाचत्वाच्च । योजं तत्प्रवृत्तिवानम् । तथा च लौकिकलाघवगौरवमूलकोऽयं न्यायः । एतेन
स्तिष्णुच इकारादित्वमत्र ज्ञापकम् । तदुक्तम्— 'उदात्तत्वाद्भुव सिद्धमिन्नारादित्वमिष्णुच ।
नान्तु स्वरासिद्धयर्थमिकारादित्वमिष्णुते' इति सारदेवभ्रान्ताद्युक्तमपास्तम्, लोकात् एव
त्यर्थः । संचारति । तत्रैव सूत्र इति भावः । दाक्षितायुकि सण्डयति— यस्विति ।
दृषितमिति । ओत्सूत्रभाष्यविरोधापत्तेरुपदेशग्रहणस्यान्यार्थत्वाच्चेति भावः । नन्वे
वमन्वापयतीत्यत्र कथं पुनः, 'दाधा—' इत्यत्र घेट् कथं च ग्रहणमत आह— अनि
त्येति । 'यावत्पुरा—' इति निपातग्रहणमपाह ज्ञापक बोध्यम् । महेति । अन्यथा
अनया तस्या एव ग्रहणं न जसन्तस्येति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः ॥ ११५ ॥

एवम् अनित्यलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाङ्गीकारे । अनेन यगति सूचिता । परि-
भाषायुक्तमेपाह— देष्ट इति । न स्यादिति । तथा चेत्यादि न स्यादिति भावः ।
इदमेवाप्रेऽपि वीचम् । अदायितीति । अस्य 'निषेधे' इति शेषः । अन्यथा अस्या
अभावे । तदिति । दैनित्यर्थः । नन्वेव दाशसिद्धावर्षातराशासिद्धिरत आह— तेन

लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानिरनुव्यरूपपरिभाषालुक्विकरणपरिभाषाणां बाधिका
'दाधा घु—' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । 'गातिस्था—' इति सूत्रे
इणादेशगाग्रहणमेवेत्यत इत्यन्यत्र विन्तरः ॥ ११६ ॥

ननु वृद्ध्यादिसंज्ञाः समुदाये स्युरत आह—

प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ ११७ ॥

देवदत्तादयो भोज्यन्तामित्यत्र भुजिवत् ॥ ११७ ॥

नन्वेवं संयोगसज्ञासमाससंज्ञाभ्यस्तसज्ञा अपि प्रत्येकं स्युरत आह—

चेकेति । दैप पितृवेन चेत्यर्थः । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानन्तरमस्या उल्लेखेन तदप
वादत्वमेवेति भ्रमस्य तदनिवृत्त्यादेव सिद्धे पैकत्वस्य च निरास्त्याह— इयं चेति ।
अत्रवाक्येस्तु ज्ञापकानुरोधादशोक्वनिशान्यायात्सर्वान्त 'अञ्चिल्याच्चेति भावः । बाधि
केति । बाध्यसामान्यचिन्तया येन नाप्राप्तिन्यायादिति भावः । एतेन 'अनन्तरस्य—'
इति न्यायेन लक्षणेत्वस्या एव बाधिकेयमिति सीरदेवभान्ताद्युक्तम्, तदनिवृत्त्यादेव
सिद्धे इय निष्फलेति तदुक्त चापास्तम्, अन्यबाधन साफल्यात् प्रत्यासत्तिन्यायतो व्याप्ति
न्यायस्य प्रावल्याच्च । नन्वेवम् 'गातिस्था—' इत्यत्रापि सर्वग्रहणापरितरत आह—
गातीति । 'गापोग्रहणे इण्पिबल्लोर्ग्रहणम्' इति भाष्योक्तेरिति भावः । एतेन लक्षण
प्रतिपदाक्तपरिभाषाया एवेत्यं बाधिका, न निरनुबन्धरूपपरिभाषाया, तस्या प्रत्ययविधि
विषयत्वात् । नापि लुक्विकरणपरिभाषाया, बहिरद्गत्वात् । अत एव 'नेर्गद—' इत्यत्र
मात्रमेवारेव ग्रहणं न तु मा मान इत्यस्येत्पि सीरदेवयुक्तमपास्तम् तस्या प्रत्ययाप्रत्य
यसाधारणत्वान् द्वितीये बहिरद्गत्वस्य दुर्वचत्वात् अर्थवृत्तमहिरद्गत्वानाश्रयणात् तत्र तद्
ग्रहणस्यष्टत्वाच्च । अत एव तत्र तस्य प्रणिमातीत्युदाहृत चन्द्रगोमिना । भाष्ये सुप्रकृति-
मादिति पाठेनैव तद्वारणान्वयः । अर्थवत्परिभाषायास्तु नैव बाधिका, लक्ष्यानुरोधात् ।
एवमप्येवम् । अत एव दाधो दाधत्त्वस्य सुसज्ञाया न ग्रहणम् । नापि साहचर्यपरिभाषाया ।
अत एव 'दाधामध' इति सूत्रे सानुबन्धपूर्वोभयसाहचर्यान्माद्भेदोरेव ग्रहणं न तु मा
मान इत्यस्येति बोध्यम् । तदाह— इत्यन्यत्रेति । उद्यातादावित्यर्थः ॥ ११६ ॥

सुसज्ञापसदादाह— नन्धिति । आदिना गुणादिपरिग्रहः । समुदाय इति ।
तथा निर्देशादिति भावः । लोकासिद्धोऽयं न्याय इत्याह— देवदत्तेति । देवदत्तावशत-
विष्णुमित्रा इत्यर्थः । भुजिवदिति । यथा तत्र समुदाये बाधात्तत्त्वम्, तथापि समु

क्वचित्समुदायेऽपि ॥ ११८ ॥

गर्गाः शतं दण्डवन्तामर्धिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्तीत्याद्यो दण्ड-

नवत । लक्ष्यानुरोधेन च व्यवस्था ॥ ११८ ॥

ननु 'यू स्याख्या—' इत्यत्र व्यक्तिपक्षे दार्ढ्यनिर्देशादनन्त्येन प्राह-

कसूत्राप्राप्त्योदात्ताद्यन्यतमोच्चारणेऽन्यम्बरकस्य सज्ञा न स्यादत आह—

अभेदका गुणाः ॥ ११९ ॥

असति यत्ने स्वरूपेणोच्चारितो गुणो न भेदको न त्रिरक्षित इत्यर्थः ।

दायस्यैकप्राभावात्त्वमिति भाव । एवम् एतच्छास्त्रस्थवाक्याना प्रत्येक परिमत्प्राप्तौ
 करे । अनेन रागति सूचिता । संयोगेति । पाठक्रमस्य बोध्यावात्तस्य पूर्वनिपात ।
 क्वचिदिति । इत्यत्रल इत्यर्थ । 'वाक्य' इत्याद्यनुगति । अपि पूर्वगमुचय एव ।
 अयमपि लोकसिद्ध एव न्याय इत्याह— गर्गा इति । ननु कथमनयोर्व्यवस्था इत्यस्य
 दुज्ञय वादत आह— लक्ष्येति । तेनानियमो नेति बोध्यम् । इदं लक्ष्यैकचतुःकमाध्यकार
 मते । लक्षणैश्चतुश्चमत्तनाह— चेति । तन्ान्वयंयादिस्वपगमसमुच्चय । तथा च
 क्वचिदित्यस्य तादृशगमकवर्तीत्यर्थ । एव च यथा तत्र वाक्यशेषात्तत्त्वम्, तथात्रापि
 लक्ष्यानुरोधादन्वयत्वादिगमस्यलान्च तत्त्वमिति भाव । गगा राह न भाक्यत्वमित्युक्ते
 समुदितैरत सह प्रत्येक चाभोचनबहुभयथा वाक्यपरिममाप्तिरित्यस्य न्यायस्य तु नात्रा
 पक्षेण, लक्ष्याभावात् 'अटकुप्वाट—' इत्यत्र समुदायव्यवाय इत्यर्थस्यासम्भवात् अवा-तर-
 समुदायग्रहणस्य व्याप्यानसापेक्षत्वेन तत्परिभाषयैव निर्वाहान्च 'वश्यो—' इत्यादा-
 नेकवाक्यतानेकवाक्यतयोरपि व्याख्यानत एव लाभाच्च । एतेन ता वद-त सारदेवादय
 परास्ता ॥ ११८ ॥

आद्यविषयविषयकत्वरागति ध्वनयन्नाह— नन्विति । जातिपक्षज्जुपयोगस्य च
 क्षमाणत्वादाह— व्यक्तीति । ष्टीर्घेति । व्याख्यानादिति भाव । चन्त्येति । शेष
 पष्ठया समास । अन्यस्वरकोति । यत्स्वरकोच्चारण तद्विस्वरत्वान्छित्स्वरकस्य-
 त्थ । संज्ञा नदामज्ञा । सप्राहकपरिभाषाया तत्त्वेऽपि लक्ष्यसत्कारकवाक्य बहुत्वानु
 पयोगादाह— असतीति । शेषपूरणमिदम् । स्वरूपेणेति । तत्तद्रूपेणेत्यर्थ । उच्चा
 रित इति । अनेनात्र शास्त्र एवमिति सूचितम्, तेन लोक द्वैविध्येऽपि न क्षति

अत्र च 'अस्थिदधि—' इत्यादावनडादेरुदात्तस्यैवोच्चारणेन सिद्धे उदात्त-
ग्रहणं ज्ञापकम् । 'स्वरूपेणोच्चारितः' इत्युक्तेरनुदात्तादेरन्तोदात्तादित्युदात्ता-
दिशब्दोच्चारणे विवक्षेय । 'उजः' 'ऊ' इत्यत्राननुनासिक एवोच्चारणीये
यत्नाधिन्येनानुनासिकोच्चारणाद्विवक्षा बोध्या । 'पथिमभ्यृभुक्षाम्—' इत्या-
दौ स्थान्यनुरूपतयानुनासिक एवोच्चारणीये निरनुनासिकोच्चारणात्तद्वि-
वक्षा । एतदर्थमेव 'असति यत्ने' इत्युक्तम् । न चैवम् 'अस्थ्यादीनाम् 'नव-
विषयस्य—' इत्याद्युदात्ततयान्त्यादेशस्यानडः स्थान्यनुरूपेऽनुदात्त एवो-
च्चारणीये उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं भविष्यतीति कथमस्य ज्ञापकत्वमिति
वाच्यम्, परमास्थिशब्दादावन्तोदात्ते उदात्तगुणकस्यापि स्थानित्वेन विव-
क्षायां मानाभावात् । 'चतसर्थाद्युदात्तनिपातनं करिष्यते' 'वधादेश आशु-
दात्तनिपातनं करिष्यते' 'पदादयोऽन्तोदात्ता निपात्यन्ते' 'सहस्य स
उदात्तो निपात्यते' इत्यादिभाष्यं स्वैकश्रुत्याष्टाध्यायीपाठे कचिदुदात्ताशुच्चा-
रणं विवक्षार्थमित्याशयेन । त्रैम्बरेण पाठ इति पक्षे तु ज्ञापकपरं भाष्यमिति कै-

अत्र च अस्या परिभाषाया च । आदिना 'नतुरनडुहोरामुदात्तः' इत्यादिपरिग्रह ।
स्यैवोच्चेति । एवो भिन्नकम्, उच्चारणेनैवेत्यर्थः । स्वरूपेणोच्चारित इति विशेषणस्य
फलमाह— स्वरूपेणेति । इति इत्यादौ । ध्युत्कमेणाह— उदात्तादीति । 'अन-
ति यत्ने' इत्यस्य यत्नविशेषेऽसतीत्यर्थकस्य फले आह— उज ऊ इत्यादि । अननु-
नेति । स्थान्यनुरूपतयेति भावः । एतदर्थमेव एतदुभयार्थमेव । एवम् असति यत्न
इति विशेषणोपादाने । उदात्तादयः शब्दा धर्मपरा धर्मिपराश्चेति न दोषः । 'भविष्यती-
ति' इत्यस्य 'स्वस्मिन्नचारिताध्यात्' इति शेषः । अस्य उदात्तग्रहणस्य पूर्वोक्तस्य
यद्वा अस्य न्यायस्य । 'उदात्तग्रहणस्य' इति शेषः । उदात्त इति । समासस्मरेणेति
भावः । अपिरनुदात्तगुणकसमुच्चायव । 'स्थानित्वेन' इत्यग्रे 'स्थान्यनुरूपोच्चारणस्यैव
सत्त्वेन यत्नविशेषोपायात्' इति शेषः । एवञ्च केचले अनुदात्त एव स्यादित्युदात्तग्रहणं
स्यादिति भावः । नन्वेवमपि निपातनस्थले यत्नविशेषोपाभावात्तमरीत्यादिभाष्यासंगतिरत-
जाह— चतेति । नन्वेव ज्ञापकरभाष्यासंगति, तत्राप्युक्तरात्या तदुच्चारणस्य
विवक्षार्थत्वसमवादात् आह— त्रैम्बरेणेति । पाठ इति । अस्य 'अष्टाध्यायी'

यटादयः । परे तु निपातन नामान्यादृशे प्रयोगे प्राप्तेऽन्यादृशप्रयोगकरणम्, तद्रूपाद्यत्नात्तत्र तत्रोदात्तादिविवक्षा । 'तिन्चतसृ' इत्यत्र द्वन्द्वप्रयुक्तेऽन्तो-
दात्त उच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणम्, अन्यत्र स्थान्यनुरूपे स्वर उच्चारणीये
तत्तदुच्चारण विवक्षार्थम् । सपूर्णाष्टाध्यायी आचार्येणैकश्रुत्या पठितेत्यत्र
न मानम् । क्वचित्पटस्थैकश्रुत्याऽपि पाठः, यथा— दाण्डिनायना-
दिसूत्रे ऐदराकेति । यद्यध्यधेतार एकश्रुत्यैवाङ्गानि पठन्ति ब्राह्मणवत्,
तथापि व्याख्यानतोऽनुनासिकत्वादिवदुदात्तनिपातनादिज्ञानमित्याहुः । वि-
धेयाणिवपये तु 'अप्रत्ययः' इति निषेधान्न गुणाभेदरूपेण सर्वर्ण-
ग्रहणम् । अत एव घटवदित्यादौ मतोर्मस्य नानुनासिको वकारः । अत एव
'तद्धानासाम्' इति सूत्रनिर्देशः । अन्यथा 'प्रत्यये मापायाम्—' इति

इत्यादि । पूर्वग्राह्या विद्वान्तमाह— परे त्विति । एव सामान्येनोत्तर-
धर्ममुक्तेषु विशिष्याह— तिसृचतस्रित्यत्र द्वन्द्वेति । अत्रापिपाठो रेखप्रमा-
दात् । उच्चारणमिति । तस्य 'विवक्षार्थम्' इत्यत्रान्वय । अन्यत्र वधादी ।
कैयटादय इति सूत्रितामर्थात् तत्राह— संपूर्णैति । प्रत्ययेण सपूर्णा सा
पठितेत्यत्र मान ध्वनयन्, सपूर्णादिपदोक्तिफलमाह— क्वचिदिति । अपिर्भुत्तमे ।
पाठोऽपीत्यर्थ । यदि कैयटोचोऽर्थं स्यात्तर्हि तत्राशङ्कैरायुक्ता स्यात् । यद्यपि तत्र द्वन्द्वेन
समाप्तान्तोदात्तत्वे तन्निमित्तशेषनिघातेन निर्देशान्नाद्युदात्तस्य, नाप्यन्तोदात्तस्य निर्देश इति
शङ्का अयुक्तैव, तथापि तदीयविविधवाक्याभिप्रायेण शङ्कादिसत्त्वमिति भाव । पाणिनेस्तथा
पाठोऽप्यध्येतुणा तथा पाठभावात्तद्ज्ञानेन निपातनेनापि कथं सिद्धिरत आह— यद्यपीति ।
ननु व्यक्तपक्षेऽननर्थं स्वीकृतैतत्परिभाषाया अनुमानेऽपि प्रवृत्तानुपायग्वोपायान्तरादप-
क्त्वाद्वाप्यभावेऽपि विधयेऽपि प्रवृत्त्यापत्ति । 'अप्रत्यय' इति तु सूत्रस्थैव निवेद्येऽन
आह— विधेयाणिति । 'अप्रत्यय' इत्यस्य सोगदिभागेन सर्वनिपातनात् । एतेन
अजुदिदित्येव सिद्धेऽनप्रहणेनाप्यु गुणनेदकव हाप्यत इत्यभिधेयमित्यपान्तम्, विधये
प्राप्त्यभावेन अनुवादे दोषाभावन च तज्ज्ञापने पलाभावादिनि भाव । अत एव वि-
याप्येतदप्रवर्तनादेव । अत मान सूत्रयन्निष्ठापत्ति तत्र परिहरति— अत एव तद्वा-
निति । त्वमित्यनेन पक्षे तत्सिद्धपभाव सूचित । क्वचन निरनुनासिका एवेति इ-

नित्यमनुनामिकः स्यात् । जातिपक्षे तु नाम्योपयोग इति त्रौण्यम् । 'यू' इत्यादौ दीर्घमात्रवृत्तिजातिनिर्देशान्न क्षतिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११९ ॥

ननु 'सर्वनामानि' इत्यत्र णत्वाभावनिपातनेऽपि लोके सणत्वप्रयोगस्य साधुत्वं म्यादत्त आह—

बाधकान्येव निपातनानि ॥ १२० ॥

तत्तत्कार्ये नाप्राप्ते निपातनारम्भात् । 'पुराणप्रोक्तेषु—' इति निपातितपुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्नोऽपि षृपोदरादित्वाच्चेति बोध्यम् । पुराणेति षृपोदरादिः पुरातनेति चेत्यन्ये । इयं सर्वादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टा । 'अबाधकान्यपि निपातनानि' इति तु भाष्यविरुद्धम् ॥ १२० ॥

न्दुशेखरे स्पष्टम् । अवतरणे 'व्यक्तिपक्षे' इत्युक्ते फलमाह— जातीति । तेनैवेष्टसिद्धेरिति भावः । अस्य उक्तन्यायस्य । नन्वेवम् 'यू' इत्यादौ सर्वग्रहणापत्तिरत आह— यू इत्यादाविति । वृद्धिसूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम् । 'देवदत्तो मुञ्जपि' इत्यादिन्यायश्चात्र मूलमिति भ्रान्तोक्तं तु न युक्तम्, अन्यदिदमुष्णमिति दृष्टान्तस्यापि लोके सत्त्वेनात्राणि द्वैविध्यापत्तेः । एतेन आधीयमाणो गुणो भद्रको भवतीति परिभाषान्तरमित्यपास्तम्, पलाभावात् । तदाह— इत्यन्यत्रेति ॥ ११९ ॥

संज्ञाप्रसङ्गादाह— नन्विति । इत्यत्र 'सूत्रे' इति शेषः । इत्यादावित्यपपाठः । साधुत्वमिति । पूर्वपदात्—' इति सूत्रेणेति भावः । नाप्राप्त इति । तथा च येनना प्राप्तिन्यायमूलकत्वमस्या इति भावः । परिभाषान्तरसाधकं सीरदेवाद्युक्तमितिप्रसङ्ग निराचष्टे— पुरेति । पुरातनेति । 'सायम्—' इति व्युत्पन्नस्येत्यर्थः । 'प्राप्नोऽपि' इति पाठः । 'प्राप्नोति' इति पाठे 'यद्यपि तथापि' इति शेषपूरणेन व्याख्येयम् । षृपोदेति । बाधकस्य पुराणेति निपातनस्य पक्षे बाधनार्थं तत्र तस्यापि निपातनमिति भावः । उभयत्रनिपातनत्रलाघवादाह— पुराणेतीति । एतेन 'पुरातनीर्नदीर्दधत्' 'पुरातनमुनेर्मुनिताम्' इति माघभारविप्रयोगौ ग्रामादिशिविति भागवतिसारदेवाद्युक्तमपास्तम् । कैयटदीभिस्ताद्युक्तिं सण्डयति— अबाधेति । भाष्येति । 'बाधकान्येव हि—' इत्यादि । तत्रोक्तेरिति भावः । अत्र एव पुरोक्तमदेवादिभिरप्येवमेवेक्तम् । एतेन 'निपातना

ननु उक्तधातोर्द्वित्वे स्वत एव ह्रस्वत्वात्पूर्वमभ्यासह्रस्वत्वाप्रवृत्तौ ह-
लादिःशेषे सवर्णदीर्घे ह्रस्वापत्तिरत आह—

पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः ॥ १२१ ॥

एवं च ह्रस्वस्यापि ह्रस्वत्वे कृते 'लक्ष्ये लक्षणस्य—' इति
न्यायेन न पुनर्ह्रस्वः । तदुक्तम् 'इको झल्' इति सूत्रे भाष्ये— 'कृत-
कारि स्वत्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत्' इति । सिद्धेऽपि ह्रस्वादिकारीत्यर्थः ।
न च 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिः' इत्यत्र न मानमिति वाच्यम्,
'समो वा लोपमेके' इति लोपेनैकमकारस्य द्वित्वेन द्विसकारस्य पुनर्द्वि-

णाम्—' इति 'निपातनादेव सिद्धे पक्षे त्रीणामिति प्राप्तव्यावर्तनेन 'त्रेख्य' इति सूत्रेण
ज्ञापितां तामेवाङ्गीडुवंसोरदेवश्रान्तादि' परास्त ॥ १२० ॥

संज्ञाप्रसङ्गात्संज्ञोद्देश्यकविधिविपर्योक्तिरिति, निपातनप्रसङ्गात्तदुक्तिरिति वा सूत्र्य-
प्राह— ननु खेति । द्विवचनादाविति भावः । पूर्वं वक्ष्यमाणात् । एवं च परिभाषासूत्रे
च । कृत इति । अस्य 'ततो हलादि शेषादौ' इति शेषः । इयं च शब्दान्तरेण भाष्या-
हृद्वेत्याह— तदुक्तमिति । दृष्टान्तेन लोकसिद्धत्वमस्या दर्शितम् । मेघो ह्यने पूर्णे चोप-
रेऽनूपरे च वर्पति, तद्वत् । एतेन जलेऽपि वर्पतीति सोरदेवायुक्तमपास्तम् ; अपूर्णे जले
फलसत्त्वात् । ननु कृतादिशब्दवलादन्यशास्त्रकृतेऽन्यशास्त्रप्रसक्तिरित्यर्थस्थान्यशास्त्रकृतमेव
करोतीत्यर्थस्य वा लाभान् प्रवृत्तिसिद्धिः, अनिष्टापाति, लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायविरोधापत्ति-
श्चात आह— सिद्धेऽपीति । स्वत सिद्धेऽपीत्यर्थः । एतेन सद्वाङ्कमित्यादौ दीर्घ-
सिद्धिः फलमिष्यपि सोरदेवायुक्तमपास्तम् । अत्र ज्ञापकमपि 'प्रवाहणस्य हे' इत्युत्तर-
पदस्यादेर्द्विविधानम् । तद्वि प्रवाहणेयीमानिनीत्यत्र 'वृद्धिनिमि—' इति पुंस्त्वप्रतिपे-
धार्यम् । अमानिनीत्यनुसारे. 'जातेश्च' इत्यनेन न सिद्धिरित्यपि बोध्यम् । प्रसङ्गात्तां
प्रतिपादयितुं शक्यते— न चेति । न मानमिति । तथा च पुनरपि ह्रस्वापत्त्या
'पर्जन्यवत्—' इति परिभाषा निष्फलैव स्यादिति भावः । 'रयो रे' इति द्विवचनं तत्र
मानमिति दण्डनकृदुक्तसाहस्यं ध्वनयत्राह— सम इति । ननु वार्तिन इष्ट्वा सप्तकृतो
न प्रवृत्तिरिति सूत्रमते तस्या वैयर्थ्येनाज्ञापकत्वेऽप्येकारकारकप्रयोगसिद्धयर्थमावश्यकवार्ति-
केनेन सिद्धया तस्य वैयर्थ्यमिति वार्तिकमते ज्ञापकत्वमिति वार्तिकारुढत्वेऽपि न भाष्या-

त्वेन च त्रिसकारस्य सिद्धौ 'समः सुटि' इति सूत्रस्यैव मानत्वात् 'संप्र-
सारणाच्च' 'सिचि वृद्धिः—' इत्यादौ भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वाच्च । अत्र विकार-
रकृतो लक्ष्यभेदो नेति 'सिचि वृद्धिः—' इति भाष्यात्प्रतीयत इत्यन्यत्र
विस्तरः ॥ १२१ ॥

ननु स्यन्दूधातोः स्यन्त्स्यतीत्यादौ सकारादिविशेषापेक्षत्वादात्मनेपद-
निमित्तत्वाभावनिमित्तत्वात् 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' इति निषेधस्य बहिरङ्गत्वे-
नान्तरङ्गत्वाद्बुद्धिलक्षणस्येद्भ्रविकल्पस्यापत्तिरत आह—

निषेधाश्च बलीयांसः ॥ १२२ ॥

अन्तरङ्गादुपजीव्यादपि बलीयांस इत्यर्थः । चतुर्भ्य इति तु स्पष्टा-

रूढत्वमिति भ्रममपाकुर्वन्नाह— संप्रैति । तथा च तावतापि प्रामाण्यमेवेति भाव । ननु
लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायस्य प्रामाणिकत्वेऽपि प्रकृते विकारकृतलक्ष्यभेदादप्राप्तावुक्तदो-
पस्तदवस्थ एवात आह— अत्रेति । 'लक्ष्ये—' इति प्रोक्तन्याय इत्यर्थः । 'विकारकृत'
इति पाठ । 'विकारागमकृत' इत्यपपाठ, आगमकृतलक्ष्यभेदाङ्गीकारात् तद्भाष्यात्तदला-
भाच्च । भाष्यादिति । तत्र हि उदवोढामित्यादावोत्वात्परत्वात् 'वदत्रञ्—' इति वृद्धौ
वर्णपदसामर्थ्येनौत्वेनेष्ट साधितम् । अन्यथा पुनश्चुद्धयापत्या भाष्यासंगति स्पष्टैव । प्रती-
यन्ते निर्धीयन्ते । तदसागत्यादि चान्यत्र स्पष्टमित्याह— इत्यन्यत्रेति । उद्योतादा-
वित्यर्थः ॥ १२१ ॥

तत्रप्रसङ्गादेवाह— नन्विति । धातोरिति । प्रकृतिविकृतिभावसंबन्धे षष्ठी ।
इत्यादाविति । अस्य आपत्तिरित्यप्रान्वय । 'सकेति । सकारादित्वरूपो यो विशेष-
स्तदपेक्षत्वादित्यर्थ । ननु तत्रापि बलादित्वापेक्षत्वेन समत्वमत आह— आत्मने इति
इति केचित् । वस्तुतस्तु 'तीत्यादावात्मनेपदनिमित्तत्वाभावनिमित्तत्वाच्च वृद्धय' इति
पाठ । तत्र पूर्वनिमित्तकत्वस्योभयत्र तुल्यत्वादाह— आत्मनेपदेति । तथा चाधि-
व निमित्तकत्वेनात्र तत्त्वं बोध्यम् । धाश्चेति । चो ह्यर्थे, स चात्र हेतो प्रसिद्धत्वसूचक
स चानुपदमेव व्यक्तीभविष्यति । अन्तरिति । अन्तरङ्गादुपजीव्याच्चेत्यर्थ । अपि
परादिसमुच्चार्य । तथा चानया अन्तरङ्गमपि विवर्यं बाधित्वा तत्र निषेध इति भाव
ननूक्तत्वस्य चतुर्ष्वपसामभ्यादेव सिद्धिरत आह— चतुर्भ्य इतीति । ननु परिभा-

धमेव । अत एव तत्प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं मंगच्छते । अत एव सर्वसंज्ञादे-
 निषेधविषये न विकल्पः । अल्पथा मीमांकरीत्या विधेरुपजीव्यत्वेन प्राव-
 न्यात्तस्य सर्वथा वाधानुपपत्त्या दुर्वारः स इति मञ्जूपायां विस्तरः । अत
 एव 'द्वन्द्वे च' 'विभाषा जमि' इति चरितार्थम् । विध्युन्मूलनाय प्रवृत्ति-
 रम्या धीजम । 'न लुमता—' 'कमेर्भिद्' इत्यनयोर्भाष्ये स्पष्टया ॥ १२२ ॥

नन्वत्यन्तस्वार्थिकानामर्थप्रत्यायनत्वरूपप्रत्ययत्तानुपपत्तिरत आह—

अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे ॥ १२३ ॥

प्राक्कारेण सौत्रपदस्यान्यार्थत्वं नोचितमत आह— अत एवेति । तस्य सशर्पत्वादेवे-
 धः; वृत्तादिभ्यो यदात्प्राप्तं तसमेति वचनव्यक्त्या सर्वेभिषेधसिद्धेरिति भावः । एवमन्त-
 तस्तस्य प्राच्यमुक्त्वोपजीव्यास्तसाधयति लक्ष्यदर्शनद्वारा— अत एवेति । उपजी-
 र्त्वेन प्राच्यस्याभावादाह— मीमांसेति । नानुयाजेभिरयादाः पर्युदान एव, न प्रसज्य-
 रतिषेधः, विहितप्रतिषिद्धत्वेन विक्रान्तत्वेरिति हि तर्हकम् । सः विकल्पः । मञ्जू-
 पायां नडादे । तदंशे हापकमपि ध्वनयन्नाह— अत एवेति । तत्रापि निषेधप्राच्येन
 विक्लालाभादेवेत्यर्थः । द्वन्द्वे चेति । अस्य 'इति कृतेऽपि' इति, 'इत्यग्रिमम्' इति
 वा शेषः । द्वितीये तदनुवृत्तिसूचनार्थमात्रं तदुपेक्ष । अन्ययोः करीत्या द्वन्द्वे चेत्वेतावतैव
 विकल्पलाभे तदसंगतिः स्पष्टैव । न च नियमार्थं तदिति वाच्यम्, विधिनियममभवे विधे-
 रेव ज्यायस्त्वादिति भावः । अस्या लोकाभिद्वैत्वमाह— विध्युन्मूलंति । प्राप्तस्य विधे-
 र्निवर्तनायेत्यर्थः । यस्य यदुन्मूलनाय प्रवृत्तिस्मस्य तत्त्वं ततो लोके प्रसिद्धतरभित्यपवा-
 दन्यायेनैवैतद्विषयेऽन्तराह्वयसंभय इति भावः । तसित्वादिषु जातीयदेशाद्ययोर्ग्रहणमप्यत्र
 लिङ्गम्; अन्यथा 'पुंस्त्वमंशारय' इति सिद्धे तदर्थमर्थ स्पष्टमेवेत्यपि बोध्यम् । न लुम-
 तेति । तत्र हि 'उत्तरपदत्वे च—' इत्यस्य प्रत्याख्यानानुसारे 'असर्वनामस्थाने' इति
 प्रतिषेधोऽनया प्राप्नोतीत्युक्तम् । 'कमेर्भिद्' इत्यत्रापि भिदोऽनुबन्धयोः सावकाशत्वेन
 प्रतिषेधबलात्प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्युक्तम् ॥ १२३ ॥

निषेधप्रमत्तादाह— नन्वेति । स्वार्थिके दोषाभावादाह— अत्यन्तेति ।
 तत्रार्थस्यैवाभावादिति भावः । स्वार्थिके सर्वेऽत्यन्तस्वार्थिकेऽन्वयव्यतिरेक्योरभावा-

ॐ यस्यार्थः प्रकृत्या प्रत्याय्यते सोऽपि प्रत्यय इत्यस्याप्यङ्गीकारात्तस्य प्रत्ययत्वमिति न दोषः । स्वार्थ इत्यस्य स्वीयप्रकृत्यर्थ इत्यर्थः । महासंज्ञाबला-
दर्थार्काद्भूक्षायामन्यानुपस्थितिरस्या बीजम् । 'सुपि स्थः' इत्यादिसूत्रेषु
भाष्ये स्पष्टैषा ॥ १२३ ॥

योगविभागादिशुद्धिः ॥ १२४ ॥

— श्रुतिद्विरेव, न त्वनिष्टापादनं कार्यमित्यर्थः । तत्तत्समानविधिकीदृ-
तीययोगेन विभक्तस्यानित्यत्वज्ञापनमेतद्गोचम् ॥ १२४ ॥

पर्यायशब्दानां लाघवगौरवचर्चा नाद्रियते ॥ १२५ ॥

तत्र तत्र अन्यतरस्यां विभाषा वेति सूत्रनिर्देशज्ञापितमिदम् ॥ १२५ ॥

त्र्यर्थत्वप्रत्यायकत्वमपि दुर्बलमत आह— यस्यार्थ इति । तत्त्वेनाभिमत इत्यर्थः । अनेन
विकारागमयोर्नानया तत्त्वमिति सूचितम् । यत्र हि प्रकृतेः पृथगर्थस्तत्रैवास्याः प्रवृत्तिः ।
न हि विकारादिरहिता प्रकृतिरर्थवर्ताति बोध्यम् । प्रकृत्येति । अन्यव्यतिरेकयोः
सत्त्वादिति भावः । इत्यस्य प्रत्ययपदार्थस्य । अपिना प्रत्ययार्थं बोधयति यः, स प्रत्यय
इत्यस्य परिग्रहः । तथा च प्रत्ययशब्दे तन्त्रेणार्थद्वयम् । तस्य अत्यन्तस्वार्थिकत्वात्तन्त्रि-
प्रत्ययः नन्वेवं स्वीयार्थाभावात्स्वार्थ इत्यनुपपन्नमत आह— स्वार्थ इति । स्वशब्द
आत्मीयवाची, नात्मवाचोति भावः । अस्या न्यायसिद्धत्वमाह— महोति । प्रत्यय इति
महोत्सवः । एतेन 'यावादिभ्यः वन' इत्याद्युदाहरणतः स्वीयदेवादयः परास्ताः । सुपि
स्थ इति । तत्र हि आत्तत्थ इत्याद्यर्थं योगविभागेन विहितः ग्रन्थयो भाव एव, न कर्मा-
दावनेन न्यायेनेत्युक्तम् ॥ १२३ ॥

शब्दयोगविभागप्रसङ्गादाह— योगेति । 'सर्वं वाच्यम्—' इति न्यायेनाह—
इति । एतद्व्यवर्तयमेवाह— न स्थिति । तत्तदिति योगान्वयि । धिधीति ।
कर्मणि ङिः । यदि विभक्तस्य सर्वदिपपरां स्यात्, तर्हि तस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । विकल्प-
स्य नु, शब्द, म., सामान्ये, योगविभागादिक्योगवत् ॥ १२४. ५.

शब्दविकल्पप्रसङ्गादाह— पर्यायेति । एतेनाद्यत्र सास्तीति सूचितम् । अस्या
मानमाह— तत्र तत्रेति । बहुषु सूत्रेषामर्थः । धिभाषा घेति सूत्रेति । इत्या-
दिविधिषाम्निर्देशोपपत्तयः । अन्यथा सर्वत्र वेद्येव गिदे तद्वानर्थक्यं स्पष्टमेवेति भावः ॥

ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र ॥ १२६ ॥

स्पष्टमेव पठितव्येऽनुमानाद्बोधनमसार्वत्रिकत्वार्थमित्यर्थः । तेन ज्ञाप-
कसिद्धपरिभाषया अनिष्टं नापादनीयमिति तात्पर्यम् । भाष्येऽपि ध्वनितमेतन्
डंथाप्सूत्रादौ । ज्ञापकेति न्यायस्याप्युपलक्षणम् । न्यायज्ञापकसिद्धानामपि
केपांचित्कथनमन्येषामनित्यत्वबोधनायेति भावः । यथा— 'तत्स्थानापन्ने
तद्धर्मलाभ इति न्यायसिद्धं स्थानिवत्सूत्रम्, ज्ञापकसिद्धं च तत्र अनल्वि-
धाविति ॥ १२६ ॥

ननु द्रोग्धा द्रोग्धा द्रोटा द्रोडेत्यादौ घत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं द्वित्वे,

एकत्र घत्वमपरत्र ढत्वमित्यस्याप्यापत्तिरत आह—

पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे ॥ १२७ ॥

बौद्धज्ञापकप्रसङ्गादाह— ज्ञापकेति । अस्या बीजमाह— स्पष्टमेवेति । ज्ञाप-
कशब्दार्थमाह— अनुमानादिति । तेन तदसार्वत्रिकत्वेन । अस्या भाष्याभिमतत्व-
माह— भाष्येऽपीति । डंथाप्सूत्रादौ भाष्येऽर्थित्यर्थ । आदिना 'स्वं रूपम्—' इत्यादि-
परिग्रह । नन्वेवमपि न्यायसिद्धाना सार्वत्रिकत्वापत्तिरेवात आह— ज्ञापकेतीति ।
ननु स्पष्टोक्तौ गौरवमित्यनुमानाद्बोधनं लघुभूतमिति कथमसार्वत्रिकत्वमत आह— न्या
येति । प्रारम्भे तथा प्रयोगस्तु साभिप्राय इत्युक्तम् । केपांचित् अर्थानाम् । अन्येषां
परिभाषार्थानाम् । अस्योदाहरणमाह— यथेति । इति न्यायेति । यथा गुरोः स्थाने
शिष्यो याज्यकुलानि गत्वाऽप्रासनादीनि कृमते, तद्वदत्रापि सिद्धित्यर्थः । इदं च
स्वं रूपमिति शास्त्राविषये बोध्यम् । ज्ञापकेति । 'अदो जग्धि —' इत्यत्रत्यत्वग्रह-
णेत्यर्थः ॥ १२६ ॥

विक्रप्रसङ्गात्तथातिदेशप्रसङ्गाच्चाह— निति । इत्यादौ 'माष्ये' इति शेषः ।
घत्वादीनामिति । आदिना छत्वादिपरिग्रहः । पूर्वमिति । तथा च द्रोहता द्रोहतेति
स्थितिबोधः । त्यस्याप्येति । अपिर्भिन्नकमः । इत्यस्यापत्तिरपीत्यर्थः । अपिना पाक्षि-
केशसिद्धिसमुच्चयः । अयं भाव — यदि 'एकस्या आहूते—' इत्यस्या. संचार. अर्था-
न्तरसंभावनाया द्वित्वाभावसंभावनायाः सत्त्वात्, तदेष्टसिद्धिः । यदा अनित्यत्वादिना-
नाश्रयणं तदापत्तिरिति । एतेन तत्र संचारं कुर्वन्भ्रान्तः परास्तः । पूर्वमेति । यत्पूर्वभा-

द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थः । ' पूर्वत्रासिद्धम् ' इत्याधिकारभवं शास्त्रमस्या लिङ्गम् । यत्र च सिद्धत्वासिद्धत्वयोः फले विशेषः, तत्रैवेयम् । कृष्णार्द्धिरित्यादौ जडत्वात्पूर्वमनन्तरं वा द्वित्वे रूपे विशेष-
पाभावेन नास्याः प्रवृत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः । ' सर्वस्य द्वे ' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ १२७ ॥

ननु गोष्वश्वेषु च स्वामीत्यादिवन् गोष्वश्वानां च स्वामीत्यापि स्यात्-
' स्वामीश्वर ' इति सूत्रेण षष्ठीसप्तम्योर्विधानादत आह—

एकस्या आकृतेश्वरितः प्रयोगो द्वितीयस्या-
स्तृतीयस्याश्च न भविष्यति ॥ १२८ ॥

सिद्धयं शास्त्रम्, तत्र ' अद्वित्वे ' इत्युपतिष्ठत इत्यर्थः । एवं सति पूर्वासिद्धमित्यधिकारा-
देकवाक्यतया तत्रत्यार्थमाह— द्वित्वेति । परिभाषाया उक्तार्थं ध्वनयन्, तदानर्थक्यं
परिहरन्, तन्नियमादाह— पूर्वत्रेति । लक्षणया तस्य तत्परत्वं गहादित्वाच्च इति
भावः । एतेन द्वित्वे कार्ये पूर्वासिद्धमिति सूत्रं न प्रवर्तत इति परिभाषार्थ इति सीरदे
वायुक्रमपास्तम्, उदक्षरत्वात् । परिभाषाया फलवत्त्वनियमादाह— यत्र चेति ।
कृष्णार्द्धिरिति । अस्य ' तथा च ' इत्यादि । एतेन तत्र संचारं कुर्वन्भ्रान्तं परास्त ।
इयं द्वित्वाश्रयवर्णस्यान्यस्य वासिद्धत्वं यत्र कार्ये, तत्र सर्वत्र प्रवर्तते, अप्रवृत्तौ माना-
भावात् । उद्योतादिग्रन्थास्वेन्द्रदेशेन इति न दोषः । अनित्या चैयम्, ' उभौ साम्या-
सस्य ' इति लिङ्गात् । तेन प्रणिनायेत्यादिसिद्धिः । वाक्क्वागिति भाष्योक्तलक्ष्यसिद्धयेऽ-
र्थान्तरमप्यस्या स्वीकार्यम्, तदाह— इत्यन्यत्रेति । शेखरादावित्यर्थः । स्पष्टेयमिति ।
उक्तप्रयोगसिद्धयर्थमेव तत्र वातिकत्वेन पाठतेत्यर्थः । एतेन ' न सु ने ' इति योगविभागेन
सिद्धेयमित्यपास्तम्, तस्य भाष्यादावदर्शनात् । यत्— अर्थ आद्यजन्त कृतसर्वकार्यके-
त्यर्थकं ' सर्वस्य द्वे ' इत्यत्रत्यसर्वग्रहणमत्र ज्ञापकमिति सीरदेवादयः, तत्र, तस्यान्यार्थ-
त्वस्य भाष्य एव स्पष्टत्वादिति दिक् ॥ १२७ ॥

उक्तोपयोगित्वादेवाह— नन्विति । इत्यादियदिति । आदिना गवामश्वाना च
स्वामीत्यादिपरिग्रहः । विधानादिति । प्रयोगमेव इवैकप्रयोगेऽपि तयोर्दुर्वात्वादिति
भावः । एकस्या इति । ' यतोऽत ' इति दोषः । यत एकस्या आवृत्ते स्वरूपस्य प्रयोग
शरितः कृतः, अतो द्वितीयस्यास्तृतीयस्याथ नेत्यर्थः । चधतुर्धादिसमुदायकः ; अत्र बीज

यत्रान्याकृतिकरणे भिन्नार्थत्वसंभावना, तद्विषयोऽयं न्याय इत्यन्यत्र
विस्तरः । 'कृश्वानुप्रयुज्यते—' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ १२८ ॥
ननु विख्याधेत्यादौ परत्वाद्द्वलादिःशेषे वस्य संप्रसारणं स्यादत
आह—

संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत् ॥ १२९ ॥

तदाश्रयम् 'संप्रसारणात्' इति पूर्वरूपम् । वस्तुतः 'लिट्त्वभ्या-
सस्य—' इति सूत्रे उभयेषांप्रहणस्योभयेषां संप्रसारणमेव यथा स्यादि-
त्यर्थकत्वेनेदं सिद्धमित्येपा व्यर्थेति 'लिट्त्वभ्यासस्य—' इति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टम् । फलान्तरान्यथासिद्धिरपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टा । 'जौ च संश्रद्धोः'
त्यादौ संश्रद्धोरित्यादि विषयसप्तमीति तत्रापि न दोष इत्यन्यत्र वि-
स्तरः ॥ १२९ ॥

ध्वनयप्रतिप्रसङ्गादाह— यत्रेति । अस्ति चात्र गोश्वश्वाना भेयुक्तेऽश्वाना स्वामी
गोषु तिष्ठतीत्यर्थान्तरस्य तादृशी प्रतीतिरिति भावः । तथा च लोकसिद्धप्रतिपत्तिलापवमू-
लकोऽयं न्याय इति बोध्यम् । तदाह— इत्यन्यत्रेति । उद्योतादावित्यर्थः । भाष्य
इति । तत्र हि सूत्राधेषे लिट्परस्यैवानुप्रयोगो यथा स्यादन्यपरस्य मा भूदित्युत्तर-
मनया सलक्षण्य, अन्यथा सिद्धान्तितम् । नैयटेन वेदप्रसिद्धत्वमप्यस्यास्तत्रोक्तम् । एतेनै-
नामवदन्तीरदेवादि परास्त ॥ १२८ ॥

द्वित्वप्रसङ्गादाह— नन्विति । परत्वादिति । अस्य 'संप्रसारणात्' इत्यादि ।
तदाश्रयत्वस्यातिप्रसक्तत्वादाह— संप्रेति । रणमेवेति । अन्यथा वच्यादीना प्रहादी-
ना चानुरस्यैव सिद्धे किं तेनेति भावः । इदं विख्याधेत्यादिरूपम् । फलान्तरेति ।
प्यलोपेयव्यण्निर्गृहीत्यर्थम् । अथो लुहुवतु शुभ्रवतुरित्यादौ नित्यत्वादिना तीत्सिद्धिरिति
भावः । भाष्ये न्यूनता परिहरति— जौ चेति । एतेनोभयेषां प्रहणेनेयं ज्ञापिता । तद्वि-
वप्रथेत्यादौ हलादि शेष बाधित्वा संप्रसारणं यथा स्यादित्येवमर्थमिति सीरदेवाशुक्तम्,
सहिवहोरिति सूत्रस्यावर्णप्रहण ज्ञापकमूत्वानिति व्यावर्तकं हि तादिति न्यासकृदाशुक्तं
चावास्तम्, भाष्यविरोधात् । तदाह— इत्यन्यत्रेति । उद्योतादावित्यर्थः । वस्तुतोऽ.

यत्तु—

कचिद्विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति ॥ १३० ॥

तेन 'निसमुपविभ्यो ह्रः' इत्यत्र ह्राप्रहणेन हेब्रो ग्रहणासिद्धिः ॥ १३० ॥

तथा—

औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्यैव ग्रहणम् ॥ १३१ ॥

तेन 'दादेशातोः—' इत्यत्रौपदेशिकधातोरेव ग्रहणमिति ; तत्र, तयोर्निर्मूलत्वान् भाष्याव्यग्रहृतत्वाच्च । 'न च विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति' इति 'ग्रहिय्या—' इतिसूत्रस्थभाष्येणाद्यायास्तिरस्कारान्च । 'निसमुपविभ्यो ह्रः' इत्यादौ हेब्रोऽनुकरणे सौत्रः प्रयोगः । आत्मविषय एवात्मनेपदम्, प्रयोगस्थानामेवानुकरणस्य घुसज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वादित्यन्त्रे । अन्त्यापि

भ्यासधिकारेषु बाध्यबाधकभावाभावेनेष्टानुरोधेन कार्यप्रवत्येष्टसिद्धया व्यधादौ न दोष इत्यपि बोध्यम् ॥ १२९ ॥

अथ तदुक्ता काश्चित्खण्डयति— यत्त्विति । सिद्धिरिति । तथा च निहयत इत्यादावारमनेपदसिद्धिः ॥ १३० ॥

अन्यामाह— तथोपदेशिकेति । उपदेशे भव औपदेशिकः । अप्यात्मादित्वाद्गम् । एवमप्रेऽपि । ग्रहणमिति । तेनाधोगित्यस्य सिद्धिर्दामल्लिङ्गियादौ च नेति भावः । तत्रादौ साधारणदोषमाह— तयोरिति । ननु तयोर्मूलमस्ति ; तत्र द्वितीये मूल 'श्चादित'— इत्यादौ श्रव्यादिप्रहं यथाऽप्याचित् सीरदवादिभिरुक्तम् । तद्वि श्न इत्यादावनया 'युक्'— इत्यस्याप्रवृत्तिः सार्थकम् । न हि तत्रोपदेशग्रहणस्यानुवृत्तिः, तीर्णमित्यादेरनयैव सिद्धे । तथा 'न व्यो लिटि' इति विवृणनिर्देश आद्यं ज्ञापक इति कथं निर्मुक्त्यमत आह— भाष्येति । नन्वेवमप्यप्रतिविद्धमिति न्यायनानुमतत्वमास्तामतो विशेषदोषमाय आह— न चेति । न होत्यर्थः । नन्वेवम् 'निग—' इत्यादौ वा गतिरत आह— निमेति । नन्वक्षितीति प्रगज्यप्रतिषेधेऽपि पक्षान्नन्वैकवाक्यतया शिल्परन्वयो-

तत्र तत्रोपदेशग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतो धार्तिककृतश्चासंमता; 'इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते— यत्रान्यतद्रूपमिति । रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते । कः? उपदेशो नाम' इति घसज्ञासूत्रभाष्येण प्रायोगिकासंभवे तद्ग्रहणमित्यर्थस्य लाभेन भाष्यासंमता च । भाष्ये सानुबन्धकेत्यादि प्रकृताभिप्रायेण । 'दादेः—' इति सूत्रे दादिपदस्यौपदेशिकदादित्ववति लक्षणेति न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १३१ ॥

यदपि— नन्वजर्षा वेभिदीतीत्यादौ तत्तद्रूपप्रयुक्ता विकरणा यद्भ्रुकि स्युः । तथा यद्भ्रुकि वेभेदितेत्यादौ 'एकाच—' इतीणनिषेधः

त्यादत आह—

स्यस्यैव तेनाऽऽत्रविधानात्क्षणवशसपत्रत्वमात्वस्य सारदेवायुक्तं दुर्बचमत आह— सौत्र इति । एतेन 'न व्यो लिङि' इत्यस्य ज्ञापयत्वमपास्तम् । सिद्धान्तमा— आत्त्रेति । एतात्वस्यैवानुस्तरपादिति भावः । अन हेतुमाह— प्रयोगेति । एव च फलभावात्तत्र मोक्ष भावः । अन्त्याया तमाह— अन्त्यापीति । औपदेशात्तत्र पात्रभावात्तस्यैव । भाष्यासमतममाह— इह हीत्यादिना । यत्रास्यैतदिति । यत्रास्येतद्रूपमनुबन्ध युक्तं तत्र घसज्ञास्यार्थः । एव उपदेश एव घसज्ञादि, प्रयोग तु स्या नवत्वात्तत्र इति बोध्यम् । तद्ग्रहणम् औपदेशिकग्रहणम् । भाष्ये न्यूनता निराचष्टे— भाष्य इति । शब्दमात्रग्रहणेऽपि 'स्व रूपम्—' इत्यनेन रूपाभयणादिति भावः । नन्वेवम् 'दादे—' इत्यत्र वा गतिरत आह— दादेरिति । दाक्षिताहुक्प्रकारस्यासागत्यादाह— दा दीति । इदं च शेषरादौ स्पष्टम् । एतेन आद्याया 'दाधा ध्दाप्' इत्यत्र देधेत्प्रोपे हणात्प्रणिदयते प्रणिधयतीति सिद्धिः फलमिति सारदेवायुक्तम्, अन्त्या अनित्या, 'उपदेशेऽन्—' इत्यत्रोपदेशग्रहणादिति भ्रान्तोक्तं चापास्तम् । तदाह— इत्यन्यत्रेति । उद्योतादावित्यर्थः ॥ १३१ ॥

अन्यामपि कैचटदीक्षितायुक्ता खण्डयति— यदपीति । यद्भ्रुकिः इत्यनेन अदोपगणनात् भाष्यायामसर्वत्रिकृत्वात्तत्र भाष्योक्तलक्ष्याग्याह— अजर्षा इति । उ-दिना चेच्छिदीतीत्यादिपरिग्रहः । विकरणा इति । भ्रुत्यन्नादय इत्यर्थः । यदिति ।

— श्तिपा शपानुवन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।

। यत्रैकाग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यद्भ्रुकि ॥ १३२ ॥

। अनुवन्धनिर्देशो द्विधा— स्वरूपेण ङित इत्यादिपदेन च । ‘हन्ति

याति वाति’ ‘सनीवन्त—’ इति सूत्रे भरेति ‘दीढो युडचि’ ‘अनुदात्त

ङितः’ ‘दिवादिभ्यः श्यन्’ ‘एकाच उपदेशे’ इत्युदाहरणानि । द्वित्वम्,

‘सनाद्यन्ताः—’ इति ‘भूवादयः’ इति च धातुत्वं च भवत्येव, ‘गुणो

यद्भ्रुकोः’ इत्यादिभिर्निषेधानित्यत्वकल्पनात् । तेन भग्भावोऽप्यजर्घा इत्या-

दौ भवति । अत एव ‘श्रीदितः—’ इति सूत्रे कैयटे ‘यत्रैकाग्रहणं

किञ्चित्’ इति पाठः । ‘एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्’ इति सूत्रे एकाग्रहणे-

नैकदेशानुमत्यैषा ज्ञाप्यते । अन्यथोपदेशेऽनेकाचामुदात्तत्वस्यैव सत्त्वेन तद्वै-

यर्ध्यं स्पष्टमेवेति ; तदपि न, भाष्यानुकृत्वात् एकाग्रहणस्य वधिर्व्या-

वृत्त्यर्थमावश्यकत्वाच्च । न च वधिः स्थान्युपदेश एकाजेवेति वाच्यम्, सा-

क्षादुपदेशसंभवेनैतद्विषये स्थान्युपदेशाग्रहणादुपदेशत्वावच्छेदेनैकाजित्यर्थाच्च ।

लक्ष्यविशेषणम् । अत एव तथैव दोषान्तरमाह— तथा यङिति । गणकार्वाकिनित्यत्वेन

तत्सुपरिहरमित्याशयः । निषेध इति । उपदेश एकाचत्वस्य सत्त्वादिति भावः । ‘यत्’

इति यत्रेत्यर्थेऽव्ययम् । यद्वा यत् शब्दस्वरूपम् । यत्रेत्यस्य सर्वत्र संबन्धः । इत्युदेति ।

क्रमेणेति भावः । नन्वेवं तत्र द्वित्वादिकं न स्यादत आह— द्वित्वमिति । ‘सनाद्यन्ता—’

इत्यस्य प्रत्याख्यानादाह— भूवादेति । ‘इति च धातुत्वं च’ इति पाठः । गुणो य-

ङिति । अन्यथाभ्यासाभावेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । आदिना ‘दीर्घोऽङितः’ इत्यादिप-

रिग्रहः । निषेधेति । एतत्परिभाषाबोध्यानिषेधेत्यर्थः । अनित्यत्वस्य पठान्तरमाह—

तेनेति । एतदनित्यत्वेनेत्यर्थः । भग्भावोऽपीति । अपिरुक्तफलादिसमुच्चायकः । अत

एतदप्य एतदनित्यत्वादेव । ‘किञ्चित्’ इत्यस्य सर्वत्रान्वयः । तथा च वेपांश्चिदेव तत्राग्रह-

तिर्न तु सर्वेषामिति भावः । अनुमत्या तद्वारा । अन्यथा अस्या गभावे । तद्वै-

यर्थेऽप्य एकाग्रहणस्यैवार्थम् । ननु यदनुदात्तत्वस्यैव प्रत्ययस्यैवार्थेऽपि आह— यकाजि-

ति । तस्यादन्तत्वात् । तथा च निर्मूल्यमिति भावः । न चेति । तथा च तेन तस्या-

व्यावृत्त्या र्थपत्त्वेन तस्य शपकत्वं सुस्पष्टमेवेति भावः । साक्षादिति । मुदयत्वादिति भावः ।

किंचोत्तरार्थमेकाग्रहणम् । अत एव जागरितयानित्यादायुपदेश उगन्तत्व-
 मादाय 'श्रुकः किति' इतीणनिपेधो न । तत्रोपदेश इत्यनुवृत्तिश्च स्तीर्ण-
 मिन्यादाविणनिपेधायेत्याकरे स्पष्टम् । न च भाष्ये यद्भ्रूलोपे वेभिदितेत्यादा-
 वित्प्रवृत्त्यर्थमुपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणाद्भ्रादित्यर्थे 'सनीट्प्रतिपेधो
 वक्तव्यो विभित्सति' इति दोषोपन्यासवत् यद्भ्रुकि दोषानुपन्यासेन तत्रे-
 डिष्टः । 'यद्भ्रूलोपे' इत्यादि भाष्यं तूपक्रमोपसंहारवलेन न यद्भ्रुग्विषयम् ।
 किंच तस्य तद्विषयकत्वे यद्भ्रूलोपे स्थानिवत्त्वस्यैव यद्भ्रुक्युपायाप्रदर्शनेन
 न्यूनतापत्तिरिति वान्यम्, इड्विषये यद्भ्रुको लोकेऽनभिधानेन छन्दसि
 सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेन च तत्र दोषानुपन्यासेनादोषान् ; अन्यथैका-
 ग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नस्य, उत्तरत्र जागर्त्यर्थमिह वच्यर्थमित्युत्तरस्य च

उपेति । अबच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्यैतानि कृत्वाऽप्यानुरोधात् । तथा च
 तद्व्यावर्त्यो वधिरेवेति न ज्ञापकत्वमिति भावः । तत्र दोषान्तरमाह— किं चेति ।
 उपदेशे तत्कालिकम् । ननुदेशप्रहणाय तत्र नानुवृत्तिरेव मानाभावादिति तत्र न तत्र-
 वृत्तिरत आह— तत्रोपेति । 'श्रुकः—' इत्यनेत्यर्थः । वृत्तिश्चेति । चस्त्वर्थे । अत
 एव पूर्वमवतरणे 'यथाकथं वित्' इत्युक्तम् । प्रवृत्त्यर्थमिति । अस्य 'अग्नीक्रियमाणे'
 इति शेषः । दोषानुपेति । 'यद्भ्रुवीट्प्रतिपेधो वक्तव्यः' इति दोषेत्यर्थः । तत्र
 यद्भ्रुकि । इडिष्ट इति । स च सिद्धान्तार्थे 'रिषा शपा—' इति निपेधं विनानुपपन्न
 स्तीर्णमावश्यकतीति भावः । ननु तद्भाष्यं यद्भ्रुग्विषयमेवेति तत्र दोषोपन्यास एवेति
 तद्विद्वद्बर्थं तदर्थस्यैवाङ्गीकारेण सिद्धान्तार्थाभावेन तदप्राप्त्या निपेधानावश्यकत्वमेवेति न
 तदभावात्प्रयुक्तमवदिष्टसिद्धित आह— यद्भ्रूलोप इति । उपेति । उपक्रमो लोपपदेन,
 अप्रे स्थानिवत्त्वेन व्यवधानेन समाधानमुपसंहारः, तद्दलेनेत्यर्थः । न यद्भ्रुग्विषय-
 मिति । न तन्मात्रविषयमित्यर्थः । ननु तद्विषयत्वमप्युच्यते लोपत्वस्य व्यापकत्वादिति
 नोपक्रमविरोधः, लोपमात्रविषयत्वात्प्रोपसंहारविरोधोऽपि, अत आह— किं चेति ।
 तस्येति । उपक्रमभाष्यस्य तद्विषयकत्वेऽप्यङ्गीकृत इत्यर्थः । पत्तिरिति । तथा च न
 तद्विषयकत्वमिति प्रायुक्तार्थसिद्धिरिति भावः । नन्वेवमपि छन्दस्यभिधानमेवेति तत्र
 का गतिरत आह— छन्देति । तत्र यद्भ्रुकि । दोषानुपेति । दोषानुपन्यासकृतपरिभा-
 षाङ्गीकारापत्तिरुपदोषाभावादित्यर्थः । अत्र बीजमाह— अन्यथैकाग्रहणं । उपक्रमस्य

भाष्ये निरालम्बनतापत्तेः । न च आर्धधातुकाक्षिप्तधातोरेकाच इति विशेषणम् । एवं च विभित्सतीत्यादावुत्तरखण्डस्य धातोरेकाचत्वमस्त्येवोत्तरखण्डेऽस्तित्ववत् । तत्र ' दयतेः— ' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एवं च प्रकृत-भाष्यासंगतिरिति वाच्यम्, आक्षेपे आक्षिप्तस्यान्वये च मानाभावात् । अङ्गत्वं तु विशिष्ट एवेति ' एकाचो द्वे— ' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । निरूपितं च तनादिशेषे शब्देन्दुशेखरे । धातुत्वं तूत्तरखण्ड एव । अत एव ' एकाचो बभौ भप् ह्यपन्तस्य स्ध्वोः ' इति सूत्रे धातोरवयवस्यैकाच इति वैयधिकरण्येनान्वये गर्धप्सिद्धिः प्रयोजनमुक्तं भाष्ये, न तु प्रसिद्धमजर्घा इति । अजर्घा वेमिदीतीत्यादौ अन्वयज्ञादयस्तु ' चर्करीतं च ' इत्यस्यादादौ

नञीकार इत्यर्थः । उत्तरत्र ' श्युक्ः किति ' इत्यत्र । ननु तर्हि तत्रैव कर्तव्यमत आह—
 इहेति । यद्ब्रुव्यावृत्त्यर्थत्वेनोक्तरीत्या साफल्ये प्रदानादेर्निरालम्बनत्वमिति भावः ।
 एवं च तस्य तादृशतद्विशेषणत्वे च । दृष्टान्तासिद्धिं परिहरति— तच्चेति । तत्रास्तित्वं
 चेत्यर्थः । स्पष्टमेतत् ' प्रकृतिप्रहणे यद्ब्रुगन्तस्यापि— ' इति परिभाषाखण्डनावसरे मूल
 एव । ततः किमत आह— एवं चेति । तत्र तत्त्वादिष्णिपेधसिद्धौ चेत्यर्थः । असंगति-
 रिति । एवं कैकदेश्युक्तित्वेन नोक्तार्थे साधकत्वमुक्तभाष्यस्येति भावः । आक्षेप इति ।
 फलाभावात् ; यथा पीनत्वानुपपत्त्याऽनुमीयमानरात्रिभोजनस्य पीनत्वोपपत्तिः फलम्, न
 तथा तत्र सूत्रे तदनुमानेनार्धधातुकत्वोपपत्तिर्भवति ; किं चार्धधातुकस्योत्पत्तौ धात्वपेक्षत्वेऽ-
 पि ज्ञाने तदनपेक्षत्वादिति भावः । अन्वये चेति । अनतिप्रसङ्गाय शृच्युपस्थितस्यैव
 प्रायेण शब्देऽन्वयप्रतियोगित्वाङ्गीकारादिति भावः । नन्वेवमप्यङ्गस्येत्यस्याधिकारादेका-
 चोऽङ्गादित्यर्थेन प्रागुक्तरीत्योत्तरखण्डे तस्य सत्त्वेन विभित्सतीत्यादावदोषेण भाष्यासङ्गति-
 र्वात् आह— अङ्गत्वं त्विति । ' द्विप्रयोगो द्विवचनम् ' इति सिद्धान्तेन आद्ये प्रत्य-
 यविधेनावधित्वप्रत्यभिज्ञया तदादिप्रहणसत्त्वेन समुदाय एव तत्त्वम्, निरर्थकेऽप्यङ्गत्व-
 , दर्शनेनाङ्गसंज्ञायामर्थतः परिभाषाया अप्रवृत्तेः ' यस्माद् ' इत्यनेनोद्देश्यतावच्छेदकशब्दानु-
 पूर्वाभावावच्छिन्नस्यैव प्रत्यासत् । तदाह— निरूपितं चेति । नन्वेवं धातुत्वमपि समु-
 दाय एवेत्येव कुतो न समाहितमत आह— धातुत्वं त्विति । अभ्यासस्य निरर्थकत्वात् ।
 इदमपि तत्रैव निरूपितमतः प्राक्प्रतिपादितं च । अनान्यत्राप्यमपि प्रमाणयति— अत-
 एवेति । तस्योत्तरखण्डीयत्वादेवेत्यर्थः । भाष्ये ' दादेः— ' इति सूत्रस्थे । नन्वेवमजर्घा

पाठेन यद्बहुगन्ते गगान्तरप्रयुक्तविकरणस्याप्राप्त्या न भवन्ति । छान्दसत्वा-
देव कार्यान्तराणामपि छन्दसि दृष्टप्रयोगेष्वदृष्टानामभायो बोध्यः । भा-
षायां तु तादृशानामभाव एव । शितप्यावादिनिर्देशास्तु ' भवतेरः ' इत्यादि-
सूत्रस्थतन्निर्देशवन्नार्थसाधका इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १३२ ॥

ननु ' जमोऽचि ' रधेऽत्र ' नेट्यलिटि ' इत्येव सूत्र्यताम् ; किं
द्वी रधिग्रहणेनेत्यत आह—

पदगौरवाद्योगविभागो गरीयान् ॥ १३३ ॥

प्रतिवाक्यं भिन्नवाक्यार्थयोपकल्पनेन गौरवं स्पष्टमेव । परं तु भाष्या-
संमतेयम् । ' टाडसि—' इति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धा च । तत्र चेनादेशे इकार-
प्रत्याख्यानं योगविभागेनैव कृतमिति बहवः ॥ १३३ ॥

इत्यादी विकरणाः कुतो नात आह— अजर्घा इति । पाठेनेति । शास्त्रे ' बोधितया '
इति शेषः । चर्करीतमिति यद्बहुवः संज्ञा, सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम् । संप्राहृक्वाक्यं
चैतत् । तथा चानेन यद्बहुगन्तत्वाच्चिच्छन्नस्य तत्त्वं बोध्यते । यदि से स्तुः, तर्हि तथा
बोधनासङ्गतिरेव । तस्मात्तदन्ताच्छब्देन तेन बोध्यत इति भावः । नन्वेवमप्यन्यत्र दोषः
स्यादेवात आह— छान्द्रेति । नन्वेवमपि भाषायां स्युरत आह— भाषायां त्विति ।
तादृशानामिति । परिभाषाविषयाणामित्यर्थः । अनेन केषाचित्कृता सूचिता । नन्वेवं
दित्वादिनिर्देशानर्थक्यमत आह— दित्पृशवेति । भवतेर इति । प्रयोगदृष्टभ्रनु-
करणात् दित्पृ । निपातनाच्छम् । अत्र लिटो निमित्तत्वेन यद्बहुकिं न प्राप्तिरिति तन्निर्देशः
साधुत्वद्वारा अदृष्टार्थ एव तथा, एवमन्यत्रापीति भावः । तन्निर्देशेति । तादृशानामिति बोध्यते ॥

धातुप्रसङ्गात्पदप्रसङ्गात् आह— नन्विति । सूत्र्यतां निरुद्धा क्रियतामिष्टानुवृत्तये ।
वाक्यमिति । तथा च पदगौरवापेक्षया प्रतिपत्तिगौरवे प्रकर्षेण योगविभागेन भिन्नवाक्ये
गौरवाधिक्यं स्पष्टमेवेति भावः । परं त्विति । तदनुक्तत्वादिति भावः । पूर्ववदाह—
टाडसीति । द्वितीयो बोध्यः । योगेति । ' आदि चापः ' इत्यत्रेति भावः । एतेन ' प्रति-
पदविधानाद्योगविभागो गरीयान् ' इति सीदेवाद्युक्तं परिभाषान्तरमपास्तम् । द्वी रधिग्रहणं
तु एकदेशानुवृत्तिबोधकपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनद्वारा तत्रत्यस्य अकिदित्यस्य बोधनार्थं
मिति बोध्यम् ॥ १३३ ॥

अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः ॥ १३४ ॥

‘एओङ्’ ‘ऐऔच्’ इति सूत्रयोर्धर्नितैषा भाष्ये । तत्रानेकपदघटितसूत्रे प्रायेण षडलाघवविचार एव, न तु मात्रालाघवविचार इति ‘ऊकालोऽच्—’ ‘अष्टक एकाल्—’ इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये ध्वनितम् । तत्र हि सूत्रे अल्पप्रहणहल्पप्रहणयोर्विशेषविचारे, सज्ञाया हल्पप्रहणम्, ‘प्यक्षत्रिय—’ इति सूत्रे अणिवोरिति वाच्यमिति त्रीणि पदानि; अल्पप्रहणे तदेकम्, स्वादिलोपे हल्पप्रहणम्, प्येतिसूत्रे अणिवोरिति न वाच्यम् अष्टकैति वाच्यमिति त्रीण्येव पदानिति नास्ति लाघववृत्तौ विशेष इत्युक्तम् । ‘अचि इनु—’ इति सूत्रे इण इत्येव सिद्धे खोरिति समूह्य प्रहणात्पूर्वेषु प्रहण न; तत्र

गौरवप्रसङ्गादाह— अर्धेति । वैयाकरणा अर्धमात्रालाघवेनापि पुत्रोत्सवं मन्यन्ते,

विमुक्ताधिकलाघवेनेत्यर्थ । एओङिति । तत्र हि ‘एच इक्—’ इत्यस्य प्रत्याख्यानार्थं अर्धकारार्धकारौ यदि स्याताम्, तर्हि तावेव लाघवादयमुपदिशादित्युक्तम् । ताभ्यामुपदिशाभ्या दीर्घप्लुतयोरपि प्रदेशेषु प्रहण सिध्यति । नन्वेव मात्रिकयोरेव गुणसज्ञा स्यात्तात्परत्वादिता चेत्, न, तत्र दीर्घयोरेव स्वह्रणेण निर्देशादिति कैयट । एवमपि तत्र ह्रस्वपाठोऽर्धमात्रालाघव भवतीति तदाकृतम् । मात्रापदलाघवयोर्व्ययस्वभावात्— तत्रेति । तयोर्मध्य इत्यर्थ । एवव्यवच्छेद्यमाह— न त्विति । आदिना ‘प्रत्ययस्य छुरल्लुप’ ‘ए ओङ्’ ‘ऐ औच्’ इत्यादिसूत्रपरिग्रह । तत्रान्यध्वनितमुपपादयति— तत्र हीति । ‘अष्टक एकाल्—’ इति सूत्रे हीत्यर्थ । ‘उक्तम् इत्यत्रान्यय’ । ‘वाच्यमिति त्रीणि’ इति पाठ । अवात्तरपदत्वाभिप्रायमिदम् । अल्पप्रहण इति । अस्य ‘सज्ञायाम्’ इत्यादि । तदेकम् अप्रहणमेकम् । त्रीण्येवेति । अष्टकशब्दस्य सज्ञाशब्दत्वान्नावान्तरपदभेद इति भाव । ‘ऊकालोऽच्—’ इत्यत्र ह्रस्वसज्ञावचनसामर्थ्यादीर्घप्लुतयो पूर्वसज्ञा न भवितीति समाधान समर्थयितुम्, ‘यावदज्म्रहणं तावदह्रस्वप्रहणम्’ इति सज्ञाया अभावे त्रिह्रस्वप्रदेशेषु एच इमिति षड्प्रहणानि, सज्ञाकरणे पुनरष्टादित्युक्तम् । ‘प्रत्ययस्य ङुक्—’ इति सूत्रे ‘स एपोऽन्यार्थे कर्त्तव्यपरशाव्ययोर्विशिष्टनिर्देश कर्त्तव्य । प्रत्यय प्रहणं वा कर्त्तव्यम्’ इत्युक्तम् । ‘ए ओङ्’ इत्यादौ वर्णकदेशानां वर्णप्रहणेन प्रहणपक्षे दीर्घं प्राप्तत्वेविध्यभावात् ‘दीर्घात्’ इति तुग्विधायकं शापकमित्युक्तम् । अन्यथा हरत्वेत्यत्र अच इत्येषु सिद्धे ह्रस्वप्रहणसामर्थ्यादव मुह्येति शापकपर्यन्तभावनासंगति एवेति बोध्यमिति भाव । प्रायगत्युक्तस्य फलमाह— अर्थाति । समूचेति ।

गदासहितः

20815

विभक्तिनिर्देशे संमृद्य ग्रहणे च सार्धास्तिस्रा मात्राः, इण इति तिस्रो मात्राः,
इति लणसूत्रे भाष्योक्तेः, तथा 'ओतः श्यनि' इति सूत्रे 'शितीति वक्तव्यम् !
तत्रायमप्यर्थः— 'षियुडमु—' इति सूत्रे शितीति न कर्तव्यं भवति' इति
भाष्ये 'न केवलं मात्रालाघवं यावदयमप्यर्थः' इति कैयटोक्तेः—प्रायंगेति
शिवम् ॥ १३४ ॥

इति

श्रीमदुपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोदाभट्टकृतः

परिभाषेन्दुशेखरः समाप्तः ।

आदेशेन तौ निवर्त्येत्यर्थः । 'ग्रहणं न' इति पाठः । तदेवोपपादयति— तथेति ।
'अन्वि—' इति सूत्र इत्यर्थः । तयोर्मध्य इति वार्थः । 'ग्रहणे च' इति पाठः ।
इति तिस्र इति । पदच्छेदाभिप्रायेणेदम् । अत एवोक्तम्— विभक्तिनिर्देश इति ।
संहिताया तु सार्धमात्राद्वयमेवेति बोध्यम् । तथेति । तथा इति भाष्ये इति कैयटोक्तेरि-
त्यन्वयः । अर्थः प्रयोजनम् । यावदिति । पदगौरवलाघवमर्थात्यर्थः । ऋत्सूत्रभाष्यं
तु पदलाघवपक्षेणापि सुबोजमिति नात्र तदुक्तम् । एवम् 'ज्ञानोर्जा' इत्यादिसूत्रभाष्य-
मप्यत्र गमकं बोध्यमित्यन्वयत्र विस्तर इति सर्वमनवयमिति शिवम् ॥ १३४ ॥

इति

श्रीमत्पायगुणोपाख्यमहादेवसुतवर्णागर्भजवैद्यनाथभट्टकृतपरिभाषेन्दु-

शेखरकाशिका परिपूर्णा ।

20815

॥ श्रीसुनित्रयमन्दिरस्थाः ॥

॥ ग्रन्था ग्रन्था. ॥

परिभाषेन्दुशेखर गदासहित । रु ०—८—०

परिभाषाभास्कर — परिभाषेन्दुशेखरगण्डनरूप । रु १—०—०

चन्द्रिका—सन्देशद्वारायाख्या । रु ०—१—०

कल्पलता—श्रीमत्परमायाख्या अर्थाभिधानता । रु १—०—०

पाणिनितन्त्रवादनक्षत्रमाला—श्रीमदप्परटीकासुतविरचिता । अत्र कौलुम्-
नाजानन्तद— न धातुनाप— तत्रकाण्डिन्य— निप्रतिपध— इका गुणविषयका विमर्शा
अतिप्रौढा अत्रशयनयाश्च सति— प्रथमस्तथा च प्रायण ३०० रु १—८—०.

व्याकरणद्वौडपत्रप्रथमभाग — अत्र रप्रात्यहारमण्डनमाधवाभरणादिकम्
उत्तरपदत्व इति वार्तिकायविचारानुसज्जता मूत्रप्रत्याख्यानाविचारादिक चान्ति (ग्रन्थ-
सख्या प्रायण २००) — रु १—०—०.

व्याकरणद्वौडपत्रद्वितीयभाग — अत्र अयवसप्रत्यानिधमूत्रप्रतिपदि
कायमजमूत्रवादायादिन भगवत्कुम्भहलन्वयपत्रायाविचारादिक चान्ति (ग्रन्थसख्या प्रायण
२००) रु १—०—०

शांकर्यी—अनुसन्देशेन्दुशेखरव्याख्या । रु ०—१०—०

शांकर्यी— कारकशरपर्याख्या रु ०—८—०

व्याकरणग्रन्थरत्नावली—प्रतिमास प्रचायमाणा सचिकयम् । अस्याम युत्तमा
व्याकरणग्रन्था प्रकाशयन् । यन्त्रद्वय साधमासान् । अत्र गदाचन्द्रिकावृहच्छन्दरत्नादिक
प्रकथ्यत । एकाया सचिकया मूल्यम्— रु ०—६—६

कारकशब्दरत्नप्रभा—धारायवद्राचायकृता । रु ०—४—०

कारकशब्दबोधप्रकरणम्—श्रीगणेशद्राचार्यकृतम् । रु ०—२—०.

साहित्यरत्नमञ्जूषा—समयाप्यागिगद्यपद्यसकलनामक प्रबन्ध । अत्र
चत्वारि भागा , प्रथम बहुभ्या नपकभ्या पाक्यान्, द्वितीय तन्व एव पदानि तृतीय
गद्यकायभ्या वाक्यानि चतुर्थ अनकभ्य कायभ्य पदानि चाद्यैर्वाञ्जितानि ।
पाण्डना विशाख मिशारना चातायापकार । एतादृशपुस्तकप्रत्येकता सर्वेषामपि
समता । रु १—०—०

स्तोत्राणि— श्रीमद्भिगमान्तमहादेशिकानुगृहीतानि सर्वाणि
सन्ति । रु १—०—०

विक्रमार्कचरितम्— (परिष्कृत्य मुद्रितम्) रु ०—६—०

गद्यत्रयम्— (भगवद्रामानुजविरचितम्) रु १—०—० रघुवराविमर्श
रु १—०—० धररुचिचरितम् रु ०—४—० तिलकमञ्जरीसग्रह
प्रथमभाग रु ०—८—० चक्रवर्तिचत्वारिंशत् रु ०—१—०

भर्तृहरिसुभाषितसारसग्रह — रु ०—२—६

सर्वेषामपि प्रथमं यय पृथक्

Chejranager,